

ISTRAŽIVAČKI PROJEKTI CDI

*klasno biće
jugoslovenskog
društva*

**EDICIJA CENTRA ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA CKSKJ
ISTRAŽIVAČKI PROJEKTI CDI**

SAVET CENTRA ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA CKSKJ

Bibić Adolf, Drašković Dragomir, Duraković Nijaz, Durić Kuzmanović Tatjana, Georgievski Petre, Gogić Janko, Grebo Zdravko, Hadživasilev Kiro, Kolj Široka, Major Nandor, Medović Desimir, Mužević Boris, Nikolić Miloš, Pajvančić Marijana, Perišin Ivo, Peruničić Tomislav, Rojc Emil, Rožić Marjan, Stankovski Boris, Stojanović Ivan, Šuvan Stipe (*predsednik*), Todorović Marija, Vukotić Perko, Žuvela Mladen

SAVET PROJEKATA ISTRAŽIVANJA SKJ KOJI JE PRIHVATIO IDEJNI PROJEKT *KLASNO BIĆE JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA*

Derossi Bjelajac Ema (*predsednik*), Drašković Dragonir, Francuski Miroslav, Kilibarda Risto, Kranjc Stane, Lakoski Čedo, Lokar Sonja, Maksimović Slobodan, Radman Goran, Radonjić Radovan, Sadiković Čazmi, Spasov Georgi, Stanojević Stevan, Stojakov Svetislav, Vasović Vučina, Vujišić Budisav

PRIREDIO

Cvjetičanin Vladimir

ISTRAŽIVAČKI PROJEKTI CDI

*klasno biće
jugoslovenskog
društva*

K. P.

IZDAVAČKI CENTAR KOMUNIST
BEOGRAD, 1989.

PREDGOVOR

Programom rada CDI za period između XII i XIII kongresa SKJ (1982—1986) planirano je da se pristupi izradi naučnoistraživačkog projekta pod naslovom: »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«. Pri tom se polazilo od činjenice da je istraživanje socijalno—klasne strukture našeg društva i promena u njemu do sada bilo zapostavljeno. U našoj zemlji zapravo uopšte nema celovitih istraživanja i studija o ovoj tematiki, iako postoje velike potrebe za saznanjima iz ove oblasti — društvene, političke, naučne i druge.

Osnovni globalni cilj projekta jeste da identifikuje društveno biće postojećih socijalno—klasnih subjekata jugoslovenskog društva, odnosno da istraži društveni položaj, svest, delovanje i društvenu moć tih subjekata i u socijalno—klasnu prirodu celine jugoslovenskog društva. Na osnovu toga istražile bi se pretpostavke, činioći, protivrečnosti i razvijenost procesa konstituisanja radničke klase kao osnovnog subjekta celine revolucionarnog socijalističkog razvijanja, kao i odgovarajuća uloga i delovanje Saveza komunista Jugoslavije.

Ovaj naučnoistraživački rad planiran je kao četvorogodišnji projekat, a realizuju ga Centar za društvena istraživanja CKSKJ (CDI) i Raziskovalni inštitut Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo iz Ljubljane (RI), u saradnji sa marksističkim centrima republičkih i pokrajinskih rukovodstava saveza komunista i drugim naučnim organizacijama.

Pripreme za realizaciju ovog projekta trajale su duže vremena. Najpre je sačinjena Idejna skica projekta, u vezi s kojom je 1. i 2. juna 1983. godine organizovana preliminarna naučna rasprava, uz učešće oko 50 naučnih radnika iz svih republika i pokrajina. Zatim su izradene Smernice za izradu idejnog projekta, povodom kojih su organizovane dve rasprave — na sastanku istraživačke grupe i na skupu naučnih radnika u Kumrovcu, 24. i 25. januara ove godine.

U svim ovim raspravama detaljnije su precizirani ciljevi istraživanja (integralni i parcialni), izvršen izbor sadržaja (predmeta) istraživanja, te razmotrena najvažnija teorijsko—metodološka pitanja, pre svega u pogledu mogućih teorijskih pristupa i izbora najpogodnijeg metodološkog instrumentarijaa.

Formiran je Savet projekta iz redova naučnih i političkih radnika iz svih republika i pokrajina, i to na predlog marksističkih centara centralnih i pokrajinskih komiteta saveza komunista. Savet je, kao društveno telo, usmeravao sve glavne aktivnosti na realizaciju projekta; njega je imenovan Savet CDI.

Istraživačku grupu projekta sačinjavaju: Slobodan Bosnić, Vladimir Cvjetićanin, Petre Georgievski, Vladimir Goati, Peter Jambrek, Vladimir Obradović, Miroslav Pečulić, Stane Saksida, Vladimir Sultanović, Ivan Šiber i Niko Toš (rukovodilac grupe).

¹Videti: *Klasno biće i društvena svest*, (Analitički izveštaj sa savetovanja o istraživačkom projektu), CDI, sveska 49, Beograd 1983. i *Klasno biće jugoslovenskog društva (Elementi za izradu idejnog projekta)*, CDI, sveska 53, Beograd 1984.

Radnu grupu za izradu teorijskog i operacionalnog projekta istraživanja, koja se po završetku toga zadatka pretvorila u grupu za analizu i interpretaciju empirijskog gradiva, sačinjavaju: Slobodan Bosnić, Vladimir Goati, Peter Jambrek (rukovodilac grupe), Vladimir Obradović, Ivan Šiber, Stane Saksida i Niko Toš.

Kao rezultat svih navedenih i drugih pripremnih radnji nastao je tekst idejnog, teorijskog i metodološkog projekta naučnog istraživanja: »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«, koji se objavljuje u ovoj knjizi. On je, iako autorski, proizvod rada, saradnje i razmišljanja većeg broja ljudi. U ovom predgovoru želimo da im se bar delimično oduzimo priznavanjem njihovog dopri-nosa nastanku ove knjige i istraživačkog projekta u celini.

Na prvom mestu treba pomenuti da su autori ovog teksta uvažavali niz teorijskih zamisli i praktičnih primedbi naučnih i stručnih radnika koji su učestvovali u pomenutim raspravama oko Idejne skice projekta i Smernica za izradu idejnog projekta, u kojima su uzelci učešće i članovi Saveta projekta kao i članovi istraživačke grupe projekta.

Idejnim i praktičnim inicijativama i svestranim ličnim angažovanjem u svim fazama izrade projekta učestvovao je Miloš Nikolić, uz pomoć ostalih saradnika Centra za društvena istraživanja CKSKJ. Na ovom mestu treba pomenuti i saradnju i pomoć koje su u raznim fazama nastajanja projekta i u istraživanju u celini pružili odgovorni radnici i kolege iz republičkih i pokrajinskih marksističkih centara i drugih naučnih ustanova u Novom Sadu, Beogradu, Skoplju, Titogradu, Prištini, Splitu, Sarajevu, Zagrebu i Ljubljani. Bez njihovog učešća ne bi se mogla realizovati naročito empirijska faza istraživanja, mada su mnogi od njih doprineli i idejnim i metodološkim rešenjima prilikom planiranja istraživanja.

Na kraju, ali nikako ne na poslednjem mestu, treba podvući radni doprinos tri asistenta—istraživača Raziskovalnog inštituta Fakultete za sociologiju, politične vede in novinarstvo iz Ljubljane—Mitje Hafnera—Finka, Lidije Herek i Vere Kozmik. Doprinosi Hafnera — Finka i Lidije Herek imaju prirodu autorske saradnje u fazi izrade mernih instrumenata u obliku anketnog upitnog lista.

I stručni saradnici obeju ustanova, CDI iz Beograda i RI iz Ljubljane, savesnim i, kad god je to bilo potrebno, zaista pozrtvovanim radom, stvorili su uslove za realizaciju zajedničkih zamisli.

Bez obzira na dragocene doprinose svih navedenih, priredivač i autori ove knjige preuzimaju svu odgovornost za njenu sadržinu, eventualne nedostatke i nedorečenosti.

Na kraju, napominjemo da je u međuvremenu završena faza empirijskog terenskog istraživanja, kao i elektronske obrade rezultata istraživanja.² U toku je rad na interpretaciji rezultata istraživanja, čija prva faza treba da se završi do kraja 1989. godine.

Priredivač

²Videti: Informacija o realizaciji naučnoistraživačkog projekta: »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«, CDI, *Informacije* broj 39/88.

Idejni, teorijski i metodološki projekat naučnog istraživanja »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«

UVOD

1. Delovanje Saveza komunista i istraživanje klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva

Teorijska i empirijska istraživanja u okviru projekta »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije« usmjerena su, pre svega, na bitno proširivanje i produbljavanje saznanja: (a) o postojećem, stvarnom socijalno—klasnom karakteru jugoslovenskog društva i njegovom uticaju na razvoj naše socijalističke revolucije i (b) o pretpostavkama, pravcima i protivrečnostima ostvarivanja proglašovanog (poželjnog) socijalno—klasnog karaktera jugoslovenskog društva.

U projektu se polazi od osnovnog strateškog opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije da je radnička klasa osnovni socijalno—klasnji subjekt socijalističkog razvoja Jugoslavije. Projektom treba da se istrazi kako se, da li se i u kojoj meri opredeljenje SKJ realizuje, koje su prepreke, činioци i pretpostavke njegove realizacije, te da se uporedi vanjem ovog strateškog opredeljenja i prakse kritički precispita samo to strateško opredeljenje.

Navedeno strateško opredeljenje SKJ polazi od teorijske teze da je opšteliudska emancipacija moguća na osnovu klascne emancipacije proletarijata. To je marksistička teorijska pozicija, koja je u osnovi samoupravljanja, koja polazi od Marxovog stava iz Statuta Prve internationale da oslobođenje radničke klase mora da bude delo same radničke klase, kao i od Marxove teze o jedinstvu opšteliudske i klascne emancipacije, odnosno od stava da nema opšteliudske emancipacije bez klascne emancipacije.

Ovo marksističko teorijsko strateško opredeljenje razradeno je na političko—teorijskom i pravno normativnom planu u svim našim temeljnim dokumentima o samoupravljanju i udruženom radu.

Dakle, zamisao ovog projekta polazi od strateškog opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije da oslobođenje radničke klase mora biti njen vlastito delo, od opredeljenja teorijski utemeljenog u marksističkom saznanju da se opšta ljudska emancipacija ostvara u emancipacijom radničke klase i da je zato radnička klasa osnovni istorijski subjekt socijalističke revolucije.

Polazeci od navedenog strateškog opredeljenja SKJ u fokusu projekta nalaze se: društveno biće postojećih socijalno—klasnih subjekata jugoslovenskog društva, pre svega radničke klase; društveni položaj, svest, delovanje i društvena moć tih subjekata; i konačno, socijalno—klasna priroda celine jugoslovenskog društva. Na osnovu toga, projektom bi se istraživale pretpostavke, činioци, protivrečnosti i razvijenost procesa konstituisanja radničke klase kao osnovnog subjekta celine revolucionarnog socijalističkog razvijanja i odgovarajuća uloga i delovanje Saveza komunista Jugoslavije.

Istovremeno, istraživala bi se postojeća socijalno—klasna struktura jugoslovenskog društva u dinamičkom, procesualnom aspektu i na osnovu toga prepostavke, činoci i prepreke realizaciji strateškog opredeljenja SKJ da oslobođenje radničke klase treba da bude njeno vlastito delo. Prema onom Marxovom da »pozitivno razumevanje postojećeg unosi ujedno razumevanje njegove negacije«, projekat treba da proširi saznanja o tome što predstavlja socijalno—klasno biće našeg društva, da bi se na osnovu toga moglo odgovoriti na krucijalno pitanje: koje su prepostavke za realizaciju osnovnog strateškog opredeljenja SKJ da radnička klasa bude stvarno istorijski subjekt procesa opštjludske emancipacije, jer se taj proces može uspešno ostvarivati samo kroz proces emancipacije radničke klase.

S razlogom u nas nije prihvaćena Staljinova teza da sa razvojem socijalizma jača klasna borba. Ali ostaje veliki problem da se teorijski, a na bazi istraživanja samoga života i njegovih tendencija, sagleda što znači klasna priroda jugoslovenskog društva, u kojem smislu se može govoriti da je naše društvo još uvek klasno, koji su elementi te klasnosti?

Početkom 60—ih godina smatralo se da naše društvo nije više klasno društvo. Postoje čak i dokumenti koji su o tome govorili. Tako, na primer, u Ustavu iz 1963. termin, odnosno pojam radničke klase nije postojao. To je rezultat opredeljenja da se stvara kategorija radnog čoveka u kojoj se integriraju svi slojevi i da put nastajanja radničke klase ide preko te kategorije. Od 1965. godine prvi put Tito zaostrava pitanje klasne prirode našeg društva i klasne borbe. U jednom dijalogu iz toga vremena on kaže: »Meni govore, 'druže Tito, nema klasne borbe', ja ponavljam da ima klasne borbe...« U Ustavu iz 1974. godine već je postojalo dosta osnova za tvrdnju da smatramo da je naše društvo klasno i da u njemu ima klasne borbe. Tako se, na primer, već u prečanibili na šest mesta, kao i na više mesta u normativnom delu, koristi termin radnička klasa. U svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema...* Edvard Kardelj je pokušao da pokaže osnovne elemente klasnosti jugoslovenskog društva: posle toga, u govoru na XI kongresu SKJ dao je impostaciju problema da se naše društvo još uvek nalazi pred osnovnim klasičnim pitanjem revolucije, sa kojim je KPJ 1941. godine u nju ušao.

Znači, došlo je do promene osnovnog strateškog opredeljenja SKJ, koje je bilo rezultat društveno—ekonomiskog razvoja Jugoslavije u periodu od 1968. do 1971. godine. Trebalo bi sagledati dalju evoluciju tog strateškog opredeljenja i u njegovom suocavanju sa onim što se stvarno zbiva kritički razmotriti sano strateško opredeljenje. U tom smislu u fokusu projekta se nalazi klasna priroda jugoslovenskog društva, njegova socijalna statistika i njegova socijalna dinamika, sa zadatkom da se šire i dublje rasvetli klasna priroda jugoslovenskog društva, ne na bazi samo doktrinarnog, onoga što bismo želeli ili onoga što će biti, nego na bazi stvarnog procesa koji se odvija. Naime, značajno je dobiti ne samo sliku o socijalnom rasporedu socijalno—klasnih snaga nego istovremeno sagledati i te snage u njihovom stvarnom delovanju i uticaje njihovog delovanja na ukupan razvoj.

Postavlja se pitanje unutar kojih društvenih procesa bi trebalo sagledavati delovanje socijalno—klasnih subjekata i njihovu svest i moć?

Prvo, to je sam proces samoupravljanja, ali ne samo na nivou globalne ideje nego i u onim oblicima koji se javljaju sa strategijom udruženog rada i delegatskog sistema. To je kompleks pitanja koji se ne može zanemariti.

Druga grupa pitanja odnosi se na društvenu podelu rada, koja ina svoju autonomost u odnosu na probleme samoupravljanja, ali se javlja i kao ujena svojevrsna determinacija (podela rada na manuelni, intelektualni, proizvodni i neproizvodni, izvršni i naredbodavni rad itd.).

Treći kompleks je sam razvoj proizvodnih snaga, odnosno tehnologije, koji je takođe u izvesnom smislu relativna autonomna determinanta i proces. Jedan od osnovnih problema realizacije strateškog koncepta udruženog rada upravo je u činjenici da način

proizvodnje ne podrazumeva samo odnose proizvodnje nego i proizvodne snage, i da određeni odnosi proizvodnje traže određen karakter, strukturu i tip razvoja proizvodnih snaga, da se na tipu, strukturi razvoja proizvodnih snaga kapitalističkog industrijalizma za prošla tri veka ne može razvijati strategija udruženog rada i samoupravljanja uopšte. Hipoteza u svakom slučaju indicira da je ceo taj tehnološki razvoj isto tako jedna relativno autonomna determinanta.

Četvrti kompleks se odnosi na probleme robne proizvodnje, i on takođe ima svoju relativnu autonomost (u odnosu na samoupravljanje, podelu rada i proizvodne snage — tehnologiju), a javlja se i kao realizacija socijalno—klasne dinamike i, istovremeno, na određeni način kao njegov determinator.

Peti se kompleks odnosi na državu i etatizam, i on je takođe relativno autonoman. U tom smislu se govori da je osnovna protivrečnost našeg razvoja protivrečnost između etatizma i samoupravljanja.

I konačno, šesti kompleks problema vezan je za krizu. Sve ono što se dešava u našem društvu na neki način je »iščašeno«. Istraživanjem se to stanje mora snimiti i pokušati odgovoriti na pitanje: kako elementi krize dalje zaostavljaju protivrečnosti koje svaki od prethodno navedenih procesa u sebi imanentno sadrži? Pri tome se mora voditi računa da se zaostavljanje protivrečnosti istovremeno vrši i unutar međunarodnog konteksta, koji postaje veoma relevantan.

Sve su to procesi koji imaju relativnu autonomost, posebna ishodišta, mehanizme produkcije, reprodukcije itd.

U vezi s njima i u njihovom kontekstu istraživanjem treba odgovoriti na ključno pitanje društva prelaznog perioda, koje ima svoga smisla, kako je to Bakarić rekao u Platfornim za X kongres SKJ, samo ukoliko se kreće na neki način ka nekom besklasnom društvu. A to je: kako, unutar toga prelaznog perioda, radnička klasa svojom klasnom emancipacijom vodi proces opštelijske emancipacije, odnosno proces ukidanja klase? Sa dijalektičkog stanovišta, ono što danas nije započeto, bar u embrionu, ili što se danas ne da sagledati, nikada to neće ni biti. Komunizam nije linija horizonta prema kojoj neprestano idemo a da nikad do nje nećemo stići. Komunizam nije samo regulativni princip, on je stanje, proces koji polazi od datih pretpostavki. To je zapravo pitanje usmernosti društvenog razvoja, odnosno neprestanog smeravanja sa tom tzv. finalnom determinacijom (ne samo kauzalnom).

Prema tome, mora se izgraditi sistem hipoteza na temelju osnovnog pitanja, koje će se istraživanjem proveravati. Jugoslovensko društvo je klasno društvo, ono ostaje i mora biti klasno društvo, ali klasno društvo koje se nalazi na putu svoga iščezavanja.

U vezi s ukidanjem klase temeljno istraživačko pitanje je kako klasno društvo postaje besklasno društvo, koje su determinante toga procesa, da li će se taj proces odvijati tako što će se svi slojevi pretapati u radničku klasu, kao što se pretpostavljalo u nas 60-ih godina? Ili pak budući pravac razvoja vodi ka tome da kategorija udruženog rada, odnosno udruženog radnika, polako u sebi integrise sve ostale socijalno—klasne grupe, slojeve itd., u jednu jedinstvenu. Znači, radnici, tehnička inteligencija, birokratija, tehnokratija i poljoprivredni proizvodnici integriru se u udruženi rad. Ili udruženi rad samo deo socijalno—klasnih slojeva konstituiše kao novu radničku klasu na sledećoj etapi, što bi značilo da ostaje radnička klasa u istorijskom obliku udruženog rada, a da paralelni ostaju i svi drugi socijalno—klasni subjekti.

Dakle, kao što je na početku istaknuto, zamišao je da ovaj projekat ne obuhvata samo pitanja koja podrazumevaju pojam socijalno—klasne strukture društva nego i mnogo šire — da obuhvati i socijalno—klasnu dinamiku našeg socijalističkog razvijanja, pre svega u smislu propitivanja kako se, da li se i u kojoj meri ostvaruje strateško opredeljenje SKJ o radničkoj klasi kao osnovnom istorijskom subjektu socijalističke revolucije i nosiocu vlastite emancipacije, kao uslovu opštelijske emancipacije.

2. Prikaz toka rada na naučnoistraživačkom projektu »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«

2.1. INICIJALNA FAZA (JANUAR—NOVEMBAR 1984)

Ovaj projekat sadržajno se nadovezuje na tri rada koja je objavio Centar za društvena istraživanja CKSKJ. Prvi je objavljen 1983. u svesci broj 49 pod naslovom *Klasno biće i društvena svest* (Analitički izveštaj sa savetovanja o istraživačkim projektima: »Klasno biće jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva i delovanje SKJ kao avanguarde radničke klase«; »Društvena svest u razvoju socijalističkog samoupravljanja i idejno delovanje SKJ«). Drugi je objavljen 1984. u svesci broj 53; *Klasno biće jugoslovenskog društva* (Elementi za izradu idejnog projekta), u kojoj su obradene rasprave o smernicama za izradu idejnog projekta na sastanku istraživačke grupe 16. januara 1984. u Beogradu i na proširenoj sednici Saveta projekta u Kunirovcu 24. i 25. januara 1984.³ Treći je objavljen 1986., u svesci broj 60 pod naslovom: *Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje SKJ*. Sledeci sastanak proširene radne grupe istraživačkog projekta održan je u Sarajevu od 15. do 17. marta 1984. godine. Na tom sastanku doneti su zaključci o izradi monografija koje će poslužiti kao osnova za izučavanje pojedinih oblasti istraživanja, o mogućnostima uključivanja statističkih podataka u analitičku bazu projekta, te o izradi zaključnog teksta idejnog projekta, koji bi trebalo da posluži kao osnov za sastanak Saveta projekta i za izradu operacionalnog nacrtia istraživanja.

Sastanak proširene redakcione grupe za izradu idejnog projekta održan je u Kunirovcu 12. juna 1984. Na njemu je raspravljeno o prvoj verziji idejnog projekta, na koju su bile date odredene dopune i predlozi za reformulacije pojedinih stavova. Doneti su i zaključci o metodološkom nacrtu istraživanja i o tehnicim sakupljanja izvornih podataka. Sledeci sastanak Saveta projekta održan je 14. novembra 1984. u Beogradu. Na njemu je Savet projekta konstituisan i za predsednika izabran Zoran Vidojević. U raspravi o drugoj verziji teksta idejnog projekta ukazano je, s jedne strane, na niz pozitivnih karakteristika predloženog teksta, a, s druge, na niz mogućnosti da se u okviru datog koncepta tekst poboljša i proširi. U tom smislu zaključeno je da se osnovna concepcija projekta prihvata, s tim da se istraživački tim koristi svim što je izneto na sednici o dajjem radu na projektu.

Posebno je bilo govora o odnosu ovog projekta prema sličnom projektu, čiji je nosilac konzorcijum sociooloških i srodnih instituta Jugoslavije, pa je zaključeno da CDI i Raziskovalni inštitut iz Ljubljane stupe u kontakt s nosiocima ponenuotog projekta radi uzajamnog informisanja, kao i mogućnosti ostvarivanja saradnje, posebno u delu koji se odnosi na empirijska istraživanja (pre svega radi racionalizacije i uštede u troškovima).

Na sednici je prihvaćen sastav istraživačkog tima, a za njegovog rukovodioca imenovan je Niko Toš.

Prihvaćena je i metodološko—provedbena skica u kojoj je posebno podvučen jugoslovenski karakter projekta, potreba za ostvarivanjem koordinacije projekta sa osluncem na marksističke centre i zajednice za nauku u svim republikama i pokrajinama. Za objedinjavanjem svih kvalifikovanih naučnih kadrova na realizaciji projekta i otvorenošću celokupne prikupljene istraživačke dokumentacije (datotek), naročito za potrebe republika i pokrajina. Prema zaključcima Saveta, kompleksnost istraživačkog pristupa trebalo bi da se ogleda i u koncipiranju projekta sa više teorijskih metodoloških pristupa, sa više nivoa istraživanja i sa kompleksnimi obradoni i analizom, a i u realizaciji izvornog kompleksnog empirijskog istraživanja u svim republikama i pokrajinama.

³Obc sveske je pripremio i uredio član istraživačke grupe projekta Vladimir Cvjetićanin.

2.2. IZRADA OPERATIVNOG PROJEKTA ISTRAŽIVANJA (NOVEMBAR 1984 — APRIL 1985)

Neposredno posle sednice Saveta projekta u novembru 1984. sastala se istraživačka grupa u širem sastavu i izabrala radnu grupu za izradu operativnog projekta istraživanja u sastavu: Slobodan Bosnić, Vladimir Goati, Peter Janibrek (koordinator grupe), Vladimir Obradović, Ivan Šiber i Niko Toš. Ova grupa izradila je tekst projekta koji je objavio CDI u svetsci broj 60 (aprila 1985) i predložila ga Savetu projekta na razmatranje. Ta sednica održana je 26. aprila 1985. u Ljubljani. Na njoj je raznoredjen i usvojen predloženi tekst projekta, utvrđeni pravci aktivnosti na njegovoj realizaciji, posebno u toj godini, vezano za korišćenje rezultata i pripremanja narednih kongresa i konferencija Saveza komunista, i utvrđeni konkretni oblici saradnje marksističkih centara republika i pokrajina na realizaciji projekta u toj godini.

U tom smislu Savet projekta doneo je sledeće zaključke: tekst projekta prihvata se s tim da ga istraživačka grupa dopuni primedbama i sugestijama koje su iznete u pravcu većeg korišćenja Marxovog teorijskog aparata; ocenjeno je da tekst predstavlja solidnu osnovu za dalji rad na realizaciji projekta; prateće monografije trebalo bi dopuniti rado-vina politkonomskog karaktera i onima koji obuhvataju problematiku sadašnje prakse Saveza komunista Jugoslavije.

Minimum realizacije projekta do XIV kongresa SKJ jeste izrada predviđenih monografija, obrada i analiza statističke grade, a, ukoliko je moguće, i uključivanje prvih i najvažnijih rezultata iz sociološke ankete; zbog toga, dinamika istraživanja bi trebalo da se odvija onako kako je planirano, uključujući i realizaciju sociološke ankete.

2.3. IZRADA ISTRAŽIVAČKIH INSTRUMENATA (MAJ—DECEMBAR 1985)

Odmah posle sednice Saveta projekta krajem aprila, radna grupa za izradu projekta nastavila je rad. Individualnim i kolektivnim naporima obavljeni su sledeći radni zadaci:

Uspostavljena je komunikacija i koordinacija o nekim konkretnim pitanjima sa srodnim istraživanjima kao što su: »Socijalna struktura jugoslovenskog društva« (konzorcijum instituta), istraživanje jugoslovenske omladine, istraživanje strukture članstva Saveza komunista i istraživanje klasno-slojne strukture u SR Srbiji.

Radna grupa upoznala se sa upitnikom koji je za potrebe istraživanja klasne strukture i klasne svesti u Zagrebu formulisao Ivan Šiber u konsultaciji sa Peterom Janibrekom i Vladimirom Obradovićem. S obzirom na sadržajno podudaranje toga istraživanja sa sociološkom ankетom na jugoslovenskom uzorku, ova studija poslužiće i kao pilotsko istraživanje u odnosu na ovaj projekat.

Raspravljene i operacionalizovane su bile centralne sadržajne oblasti upitnika za sociološku anketu, a i konstrukcija samog upitnika. Izrađen je i nacrt analize statističkih podataka i obavljeni preliminarni dogovori o kompjuterskoj analizi tih podataka.

U pogledu izrade monografija dosadašnji rad nastavlja se ubrzanim tempom. Obavljeni su i preliminarni kontakti u pogledu početka novih studija o klasnim aspektima ekonomskih nejednakosti i o delovanju SKJ.

2.4. TERENSKI RAD — IZVODENJE SOCIOLOŠKE ANKETE U SVIM REPUBLIKAMA I POKRAJINAMA (MAJ 1986 — APRIL 1987)

Prethodno su izradeni nacrti uzoraka za sve republike i pokrajine na principima stratifikacije, reprezentativnosti i slučajnosti. To znači da će se podaci za svaku republiku i pokrajinu posebno interpretirati kao reprezentativni za celokupnu populaciju republike i pokrajina, sa unapred tačno utvrđenim procentom odstupanja. Naravno, podaci omogućavaju i formiranje reprezentativnog uzorka za Jugoslaviju na osnovu republičkih

i pokrajinskih uzoraka, pa je moguće i zaključivanje o sociološkim zakonitostima za populaciju zemlje kao celine.

Kao prvo, započelo je anketiranje u Sloveniji u maju i junu i u prvoj polovini jula 1986., da bi se s anketiranjem nastavilo u jesen iste godine u Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori, Vojvodini i užoj Srbiji. Nešto kasnije, krajem jeseni i u početku zime 1986/87. anketiranje je počela i ekipa istraživača SAP Kosova. Za vreme pisanja ovog teksta anketiranje u svim R/P već je završeno, osim u Bosni i Hercegovini, gde su stvoreni uslovi za terenski rad, a on sami obaviće se u rano proleće 1987. godine.

Odmah posle anketiranja pristupilo se šifriranju podataka, unosom podataka na no-sioce podataka primerec za kompjutersku obradu i kontrolom sakupljenih podataka.

2.5. FINALNA FAZA: ANALIZA, SINTEZA I INTERPRETACIJA EMPIRIČKE GRADE (JANUAR 1987. I DALJE)

Radna grupa za izradu projekta istraživanja u ovoj fazi rada pretvorila se u grupu za analizu i interpretaciju podataka, a ujedno se otvorila u smislu integrisanja istraživača koji rukovode istraživanjem u pojedinim republikama i pokrajinama. Istraživački tim u naznačenom sastavu preuzeo je sledeće zadatke u narednoj i u 1988. godini:

- izrada analitičkih modela i njihovo eksperimentalno testiranje na već sredenoj slovenačkoj datoteci: januar—maj 1987;
- preliminarna, deskriptivna, ali kompletna analiza i interpretacija jugoslovenske datotekе: maj—decembar 1987;
- objašnjenje suštine naučnog i idejno-teorijskog problema klasnog bića savremenih jugoslovenskih društava — na osnovu teorijskog i operacionalnog projekta istraživanja, i na osnovu komparativnih, multivarijantnih metoda analize: januar—decembar 1988.

Za realizaciju gorepomenutih zadataka analitička grupa izvršila je unutrašnju podeželu rada, i to na osnovu identifikacije stručnih interesa pojedinih članova grupe. U tom pogledu naznačeni su sledeći pravci analize:

Osnovna analitička dimenzija počinje od najelementarnijeg aspekta kriterija *socijalne diferencijacije*, nastavlja se u pravcu analize procesa slojnog strukturiranja (*stratifikacije* kao procesa i kao strukture) i prelazi u analizu procesa *klasnog strukturiranja*. U tom smislu stratifikacijski, klasični i sistemski teorijski pristupi su komplementarni.

Kao konkretnе tačke razgraničavanja između socijalne diferencijacije, stratifikacije i klasnog strukturiranja društva formulisani su i sledeći *centralni društveni procesi*, koji sa aspekta pojedinih članova istraživačke grupe predstavljaju i njihove istraživačke probleme:

- eksploatacija odnosno nagradivanje u funkciji motivisanja;
- interesne suprotnosti i konflikt odnosno solidarnost/integracija;
- vertikalna mobilnost odnosno klasno—slojna zatvorenost;
- statusna kristalizacija odnosno inkonsistentnost;
- klascna identifikacija i idejna homogenost klase/sloja odnosno neutralizacija klasno—slojne svesti;
- inter—slojna/klasna homogenost odnosno inter—slojna/klasna heterogenost u pogledu asociiranih varijabli stila života, uslova rada, primanja, ugleda itd.
- socijalna distanca odnosno blizina između slojeva/klasa;
- bi—polaran i piramidalan profil (oblik) stratifikacije odnosno graduacijski i spljošten (egalitaran) način strukturiranja;
- koncentracija odnosno disperzija ekonomске, političke i socijalne moći.

Analiza tematskih i istraživačkih oblasti, koje presecaju gorepomenute procese strukturiranja društva, a ujedno predstavljaju posebne vidove podele rada u istraživačkoj grupi:

- društvena i idejna svest;
- politički procesi — na područjima institucionalne strukture odlučivanja; organizovanog izražavanja i agregiranja interesa; političkih stavova i orientacija; delovanja Saveza komunista;
- procesi nacionalne identifikacije, solidarnosti i konflikta, te etničke stratifikacije;
- procesi društvene pokretljivosti kao mjerilo otvorenosti odnosno zatvorenosti društvenog sistema;
- proizvodni odnosi kao osnovica klasnog strukturiranja društva; u tom pogledu predstoji naročito analiza privatno odnosno društveno-vlasničkih odnosa, distribucije upravljačke moći i strukture samoupravnog odlučivanja.

Sa stanovišta jedinice posmatranja i analize definisana su četiri pravca istraživanja:

- analiza na nivou karakteristika pojedinaca;
- analiza karakteristika slojeva/klaša;
- analiza slojno-klasne strukture društvenih sistema, koja prepostavlja komparativnu analizu osam R/P;
- analiza determinacijske funkcije lokalne i proizvodne okoline ispitanika služeći se metodom pripisivanja karakteristika opštine i radne organizacije individualnim atributima.

Uporedno s gorepomenutim osnovnim teorijskim prvcima istraživanja počćeć i *istraživanje problemskih i strukturnih segmenta društva*, kao što su:

- poljoprivreda;
- privatna proizvodnja, slobodne profesije;
- analiza generacijskih strata (mladi, penzioneri...);
- istraživanje polici i drugih vidova demografske strukture stanovništva;
- izučavanje konkretnih društveno-organizacionih segmenta kao što su pojedine društveno-političke organizacije i njihovo članstvo;
- analiza društvene strukture i svesti svakog od republika i pokrajina.

Vremenski tok istraživanja projekta »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«

1. faza. Idejne inicijative: jan. — maj.
1984 (elementi i skice idejnog projekta)

2. faza. Idejni projekat: avgust 1984
(«projekat naučnog istraživanja», str. I
1—51)

3. faza. Teorijski projekat: mart 1985
(«projekat naučnog istraživanja», str. I
— IV + 1—187)

4. faza. Operacionalni projekat: avgust
1985 («operacionalni projekat istraživa-
ja», str. I—VII + 1—38)

7. faza. Analize i interpretacije: 1987. i
dalje.

6. faza. Analitički modeli i preliminarna
analiza: oktobar—decembar 1986.

5. faza. Upitnik i anketiranje, juni—no-
vembar 1986.

I. OPŠTA IDEJNA, TEORIJSKA I METODOLOŠKA POLAZIŠTA ISTRAŽIVANJA

Istraživačke hipoteze u ovom projektu izvedene su na osnovu Marxovih konceptualizacija i metoda ispitivanja socijalno—klasne strukture društva. One usmjeravaju naučno istraživanje na konkretnе pojave i procese socijalno—klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva. Oblik formulisanja hipoteza je različit: u nekim primerima on je afirmativan, a u drugima upitan i identičan sa formulacijom istraživačkog problema. Međutim, u pogledu hipoteza projekat je otvoren.

U ovom poglavlju projekta istraživanja osnovne varijable, hipoteze i modeli još nisu operacionalizovani, rasčlanjeni i precizirani. To će biti urađeno u teorijskom i operacionalm delu projekta. Potreba za operacionizacijom ipak nije zapostavljena ni u ovoj fazi rada: pri određivanju teoretskih polazišta i generalnih hipoteza vodeno je računa da krajnji cilj ovog istraživanja bude njihova empirička verifikacija i na toj osnovi izvedena teorijska interpretacija i sinteza.

1. Osnovni problem i teorijski pristup istraživanju

1.1. KLASNO BIĆE SAVREMENOG JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA

Jedan od osnovnih ciljeva istraživačkog projekta je da se empirijski proveri koliko u praksi jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva deluju procesi socijalne diferencijacije, koji generišu klasnu strukturiranost društva, reproducuju nove oblike i sadržaje klasnih odnosa, uzrokuju postojanje latentnih društvenih antagonizama i njihovo prerastanje u manifestne antagonizme klasnog tipa, s jedne strane, objektivno (neposredno ili posredno) na različitom stupnju ostvarenosti ili potisnutosti društvenog položaja i zadovoljavanja ili deprivisanosti socijalnih potreba, te, s druge, subjektivno u svestti i ponašanju društvenih grupa i pojedinaca.

Danas, na žalost, našće društvene znanosti, posle četiri desetleća postojanja i razvoja socijalističkog samoupravnog društva, koje je za to vreme bitno menjalo svoju društvenu strukturu, ostvarujući neravnomerni privredni rast po regionima i razvoj po granama privrednih delatnosti, još nemaju empirijski proverene generalne teorijske hipoteze o dimenzijama i karakteru društvenog strukturiranja na celini jugoslovenskog prostora. Tome je doprinelo kako teorijsko nesuglasje⁴ u pristupima izučavanju društvenog strukturiranja i sklonost ideologizaciji i idealizaciji procesa socijalne diferencijacije i integracije od strane znatnog dela autora⁵ tako i nepostojanje celovitih istraživačkih projek-

⁴Z. Golubović, D. Uskoković, M. Stojanović, A. Mimica, zorno ukazuju kako na nesuglasje u teorijskom pristupu naših autora tako i u menjanjima shvatnja pojedinih autora tokom određenog vremenskog razmaka. Videti njihov rad: *Analiza studija o strukturi jugoslavenskog društva*, Biblioteka »Čovjek i sistem«, svezak 5, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet, Zagreb 1977.

⁵U većini teorijskih konceptacija o strukturi jugoslavenskog društva uočava se da dolazi ili

kata koji bi se istovremeno realizovali u celoj zemlji, a konceptualski i metodološki »pre-rasli« nivo deskripcije podataka zvanične statistike.

Uopšteno gledano, plauzibilan je zaključak da danas još nemamo jednog opšteprihvaćenog teorijskog do kraja uobličenog i razvijenog modela za analizu društvene strukture jugoslovenskog društva, a posebno je nedostatno razvijena pojmovna analiza, koja bi trebalo da omogući potpuniju operacionalizaciju indikatora socijalno—klasnog raslojanja u savremenim uslovima razvoja jugoslovenskog društva.

Kakva je empirijska zasnovanost teorijskog poimanja procesa društvenog strukturiranja govori činjenica da je prvo i jedino opštej jugoslovensko istraživanje bazirano na podacima statističkog popisa u 1961. godini, dok su sledeća dva provedena na uzorcima republika, i to prvo tokom 1970., a drugo 1975. godine.⁹

Izostajanje multidisciplinarnog pristupa »izučavanju« procesa socijalne diferencijacije, s jedne strane, te nedovoljno korišćenje složenih statističkih postupaka i multivarijantnih analiza u uzorkovanju i obradi podataka, s druge, znatno su doprineli tako siromašnom fondu teorijsko empirijskih spoznaja o društvenom biću i klasnoj osnovi savremenog jugoslovenskog društva. Kao ilustrativan primer može se ponositi da je izuzetno retka praksa da se sociološka istraživačka analitika društvene strukture stavlja u vezu sa ekonomskim, političkim i psihološkim analizama, mada nesumnjivo teorijske osnove ovih znanosti imaju značajnu heurističku vrednost za utvrđivanje promena socijalne strukture i njenog klasnog aspekta.

Takođe je vrlo malo u nacrtima istraživanja primenjivana temporalna,¹⁰ strukturalna¹¹ i kauzalna analiza ograničavajućih i podsticajnih činilaca socijalno—klasne diferen-

do miješanja teorijskih pristupa (najčešće marksističke teorije klase i funkcionalističkog stratišfikacionog pristupa) ili do miješanja teorijskog pristupa sa ideološkim konceptima.» Z.Golićović, D.Uskoković, M.Stojanović, A.Mimica, *op.cit.*, str. 51.

⁶Mada su statistička praćenja i istraživanja nužna polazna osnova svakog ozbiljnijeg istraživačkog projekta u društvenim znanostima, ona ne mogu osigurati uvid u povezanost i kauzalitet među društvenim pojavama, što je zadatak i cilj znanosti. Mogući dragocen doprinos statistike izučavanju promene društvene strukture u nas znatno je smanjen promenama klasifikacija i ne-kompatibilnosti pojedinih klasifikacijskih postupaka.

⁷M.Ilić, S.Bosnić, D.Drašković, *Socijalna struktura i pokretnost radničke klase Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd 1963.

⁸S.Saksida, A.Caserman, K.Petrović, *Društvena stratifikacija i pokretnost u jugoslovenskom društvu*, Biblioteka »Čovjek i sistem«, svezak 5, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977. provedeno na uzorku po snow ball principu, koji ne daje reprezentativnost za SR Sloveniju i SR Makedoniju.

⁹M.Popović i dr., *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Beograd 1975.

¹⁰Pod temporalnim analizom, koja se neopravdano malo koristi u društvenim znanostima, podrazumevamo u ovom kontekstu utvrđivanje promena do kojih dolazi u određenim vremenskim razmacima, što pretpostavlja izvesnu longitudinalnost projekta. To je značajno zbog toga što je klasni pristup prvenstveno usmeren na analizu dinamike i smera promena u socijalnoj strukturi, te zato što su se istorijski, razvojno gledano, u našem društву recentne transformacije strukture dešavale u određenim vremenskim razmacima i intervalima i bile neposredno pod uticajem političkog intervenisanja u društvenu stvarnost (npr. period obnove i industrijalizacije, uvođenje samoupravljanja, privredna reforma, promena u organizaciji društvenog rada i sistemu obrazovanja i sl.).

¹¹Pod strukturalnom analizom podrazumevamo vid analize koji je svojstven svim znanostima što izučavaju neku strukturiranu realnost. U tom smislu strukturalnu analizu nužno je razliko-

cijacije i integracije, te relevantnih egzogenih komponenata konstituisanja i determinirana promjena socijalne strukture našeg društva.

1.2. DELOVANJE SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Dруги део пројекта усмерава аналитичко истраживање интересовање на деловање Савеза комуниста, што значи да је nužno објективно исказати утицајност Савеза комуниста у свим сегментима структуре друштвеног рада и стваралаштва и njегову мобилизаторску улогу као покрета и као организације која утиче на конституисање покрета (економског, правног, политичког), односно на функционисање целиотог друштвено—политичког система и процеса самоправног преобраџаја друштва. Постебно је relevantно изучити «укоренjenost» идеологије Савеза комуниста унутар великих друштвених група и слојева, те онih професионалних групација и категорија које су објективно по свому положају основни носиoci текуćih (и будуćih) процеса производње. При томе треба узeti u obzir da savremena друштвена теорија и пракса »надраста vrijeme kada se o stvarnoj svijesti dруштvenih grupa moglo govoriti samo kao o pukoj psihologijskoj ili krivoj svijesti, suprotstavljajući je tako racionalnoj 'svijesti' — koja se brižno čuva u ideologiji komunističkih partija«.¹²

Empirijska друштвена свест, посебно елементи класне свестi, nužan su konstitutivni element socijalne strukture. Јer, s jedne strane, *način kako tu društvenu strukturu vide ljudi koji su sami njen deo* (постебно када је класно determinisan) izravno deluje i uslovjava ideologiju, друштвene programe, te utiče na intenzitet društvene akcije, i, s druge, »vidjenja, uvjerenja i ocjene, koje su manje—više zajedničke ljudima određene dруштvene sredine i koje su osnažene u svijesti konkretnog pojedinca uzajamnom sugestijom i uvjerenjem da ih dijeli i drugi članovi iste grupe, представљaju takav element društvene situacije koji utječe na karakter dруштvenih odnosa.«¹³

Za Savez komуниsta, који се свесно определио да deluje unutar друштва као покрет који подстиће и усмерава друштвени развој prema »асоцијацији слободних производа«, и као организација која мобилише све прогресивне — subjektivne друштвене snage prednjачci svojom друштвеном, политичком i idejnou ulogom — dakle primicrom i svećušu — izuzetuo je značajno da прониće u iskustveno биће друштва — njegovu strukturu, однос i свест, te da кritički analizira, teorijski осмишљава i empirijski проверавa puteve i donete свог revolucionarnog delovanja. Zato je važno da empirijsko istraživanje klasnog бића jugoslovenskog друштва i delovanje Saveza komуниста što објективније i iscrpnije analizira procese socijalne diferencijacije i pruži uvid u socijalnu strukturu i klasnu свест pojedinih osnovnih socijalnih групација. При томе треба имati u виду upozorenje G. Lukácsa da je »otkrivanje istine moguće jedino u povezanosti koja pojedinačne činjenice друштvenog života kao momente povijesnog razvijata uklapa u totalitet«, i da »klasna svijest nije psihološka svijest pojedinog proletera ili (masovno psihološka) svijest njihove sveukupnosti, nego svjesnim postali smisao povijesnog položaja klase«.¹⁴

U tom kontekstu треба razmatrati i avangardnu (deletnu) ulogu Saveza komуниста u развоju друштvenih odnosa, te u analizi njegovog iskustvenog бића водити računa da ni njegova struktura ni njegova свест nije mehanički zbir empirijski izražene сvesti друштvenih група i pojedinaca који ga sačinjavaju, već idejno—teorijska i praktično—politička snaga која надраста, oblikuje i menja samu друштvenu stvarnost. То не значи да se u interpretaciji добivenih rezultata треба apologetski prikloniti (позивajući se na dijalektiku разvoja) opravdavanju procesa koji povećavaju raskorak između proklamiranog i real-

vati od структуризма, који представља посебан epistemološki stav prema спознавању te stvarnosti

¹²Th. B. Bottomore, *Sociologija kao društvena kritika*, Naprijed, Zagreb 1980, str. 99.

¹³S. Osovski, *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb 1981.

¹⁴G. Lukacs, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb 1970, str. 138.

nog, već, nasuprot, težiti da se što potpunije izuče procesi i otkriju činoci koji generišu i determinišu progresivne društvene promene, te sagledaju izvorišta i uzroci koji reprodukuju nove oblike i sadržaje klasnih odnosa i ograničavajuće deluju na procese socijalističkog društvenog razvoja i samoupravnog probražaja društva i čine necifrasnim funkcionalisanje društveno—političkog sistema. Akcijski značaj koji ovo istraživanje treba da ima traži da se interpretacija¹⁵ ne zadrži samo na utvrđivanju stanja i odnosa u društvenoj strukturi i svesti već da se istraživački napor usmeri prema svemu onome što na osnovu kritičkog marksističkog sagledavanja Savez komunista mora mijenjati u društvu i sebi samom, da bi potpunije i doslednije otvarao i podsticao proces ostvarivanja istorijskih ciljeva i interesa radničke klase.

1.3. EMANCIPACIJA RADNIČKE KLASE

Postoji teza da se radnička klasa može oslobođiti jedino kao klasa. Prema tome, i sam proces prevazilaženja klasne dimenzije u socijalističkom društvu, i kroz to ostvaruje opštelijsku emancipaciju, vezan je za postojanje radničke klase kao klase.

Šta se menja u biću radničke klase kada ona postaje vladajuća klasa u socijalizmu, uopšte i konkretno u nas? Da li postoje određeni istorijski oblici radničke klase koji su vezani za različite društvene sisteme i za različite društveno—ekonomski položaje? Kako su razlike između radničke klase u kapitalizmu i u socijalizmu? U kojem pravcu i sa kojim intenzitetom različiti politički, nacionalni, ekonomski i drugi uslovi determinišu biće radničke klase u socijalizmu?

Ako je radnička klasa osnovni činilac vlastite, a time opštelijske emancipacije, onda se istovremeno postavlja i niz drugih pitanja vezanih za problem odnosa između eksploracije kao dimenzije klasnosti, ekonomskih zakonitosti i socijalno—klasnih subjekata koji su nosioci tih procesa i društvenih odnosa. Poznato je da svi ti socijalno—klasni subjekti zauzimaju različite društveno—ekonomski položaje u socijalističkom društvu, da su na različite načine organizovani i institucionalizovani i da su neki od njih više, a drugi manje ili uopšte nisu aktivni u sistemima političke reprezentacije.

Prevazilaženjem klasne dimenzije u socijalističkom društvu i ukidanjem klasne strukture ostvaruje se slobodna asocijacija proizvoda kao oblik komunističkog kretanja društva. Šta se na tom putu javlja unesno klase kao socijalni subjekti društva?

U tom pogledu od bitnog je značaja problem odnosa između slobodnog i stvaračkog individualuma i raznih oblika institucionalizacije njegovih osnovnih čovečanskih prava i sloboda. Otvaraju se pitanja uloge radničke partije u socijalizmu i njenih protivrečnih funkcija razapetih između uloge avangarde i kadrovske elite, idejne snage i praktične vlasti, etablirane institucije i revolucionarnog pokreta, monopola političke vlasti i pluralizma samoupravnih interesa, demokratskih prava članstva i njene vlastite birokratije.

Otvorena su i pitanja strukture i funkcija državne vlasti, mehanizama političke reprezentacije, pa i konkretnih oblika institucionalizacije delegatskog i samoupravnog odlučivanja.

Prema tome, globalni cilj projekta jeste da naučno istraži društveno biće postojećih socijalno—klasnih subjekata jugoslovenskog društva, pre svega radničke klase, kao i društveni položaj, svest, delovanje i društvenu moć tih subjekata i, konačno, socijalno—klasnu prirodu celine jugoslovenskog društva.

¹⁵Za navedeno inspirativna je Marxova sugestija: «Svakako, način izlaganja i formalno se mora razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje mora u tančinc da zagospodari materijom, da analizira različite oblike razvitka i da iznade njihov unutarnji spoj. Tek kada je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti kako treba». K.Marks, *Kapital* (Predgovor), str.72.

Na osnovu toga trebalo bi istražiti pretpostavke, činioce, protivrečnosti i razvijenost procesa konstituisanja radničke klase kao osnovnog subjekta celine socijalističkog razvijenja jugoslovenskog društva i odgovarajuću ulogu i delovanje Saveza komunista Jugoslavije.

Sa stanovišta marksističke teorije strukture i razvoja jugoslovenskog društva projekt se suočava, dakle, sa sledećim osnovnim pitanjem: kakvo je posleratno jugoslovensko društvo (a to je društvo prelaznog perioda) po svojoj realnoj strukturi, po činiocima strukturiranja i po odnosima koji se uspostavljaju među socijalnim grupama, slojevcima i klasama, koje tvore tu strukturu, i po društvenim subjektima razvojnih promena?

Cilj istraživanja je analizirati procese i činioce koji ograničavaju i podstiču emancipaciju radničke klase, a takva analiza predstavlja osnovu za usmerenu društvenu kritiku, društvenu intervenciju i društvenu akciju za koju se zalaže i Savez komunista. Usmeravanje promena u društvenoj strukturi i u celokupnom razvoju jugoslovenskog društva moguće je i potrebno. Može se i treba intervenisati konkretnim ekonomskim i političkim mernama u rešavanju problema deprivisanosti socijalnih potreba određenih socijalno—klasnih slojeva. Prema tome, posebno je potrebno naglasiti akcijski značaj istraživanja u pogledu raskoraka između vrednosnog sistema našeg društva, njegovih ideoloških ciljeva i konkretnih oblika socijalno—klasne diferencijacije.

Iz ovog globalnog problema projekta izведен je niz konkretnih ciljeva istraživanja, datih u formi istraživačkih pitanja:

— Koliko u praksi jugoslovenskog društva deluju procesi socijalne diferencijacije koji generišu klasnu strukturiranost društva, reproducuju nove oblike i sadržaje klasnih odnosa i uzrokuju postojanje latentnih i manifestnih društvenih antagonizama izraslih na klasnim osnovama i sa pretežno klasnim obeležjem?

— Koji socijalno—klasni subjekti postoje u savremenom jugoslovenskom društvu?

— Kakav je društveni položaj, svest, delovanje i društvena moć svakog od tih subjekata posebno?

— Kakva je socijalno—klasna priroda i struktura celine jugoslovenskog društva?

— Da li je, i u kojoj meri, radnička klasa osnovni subjekt socijalističkog razvoja Jugoslavije?

— U kojoj meri je oslobođenje radničke klase zaista njeno vlastito delo?

— Koji su činioци, a koje su prepreke, realizacije emancipacije radničke klase i opšteliudske emancipacije?

— Koji su uzroci i uslovi nastajanja, reprodukovanja i nestajanja osnovnih socijalno—klasnih grupa u Jugoslaviji?

— Kakav je položaj i uloga Saveza komunista Jugoslavije u procesima prevladavanja klasnih suprotnosti jugoslovenskog društva i u realizaciji osnovnih interesa radničke klase?

— Kakvu ulogu ima Savez komunista u formiranju društvene svesti, klasne svesti kao i socijalističkih i samoupravnih vrednosnih orientacija u društvu?

— U kojoj meri Savez komunista doprinosi formiranju radničke klase kao subjekta socijalističkih procesa i opšteliudske emancipacije?

— Šta je društvena klasa i koje su to dimenzije klasne podeljenosti?

— Šta utiče na postanak i opstanak klase? Od kojih činilaca zavisi stepen, trajnost i priroda socijalno—klasnih podeljenosti?

— Kakva je baza i veličina ekonomske moći konkretnih socijalno—klasnih subjekata u jugoslovenskom društvu? Kakva je u tom pogledu razvojna i emancipacijska uloga radničkog samoupravljanja?

— Kakva je priroda i uloga političke i pravne organizovanosti socijalno—klasnih subjekata? Kakva je u tom pogledu razvojna i enancipacijska funkcija Saveza komunista Jugoslavije?

— Kakvi su priroda, pojarni oblici i razvojni uticaji svesti socijalno—klasnih subjekata? Kakva je u tom pogledu kritička i oslobadajuća uloga marksističke naučne kritičke i idejna snaga socijalističkog samoupravljanja?

— Koji su izvori, priroda i pojarni oblici socijalno—klasnih suprotnosti i sukoba?

— Koje su opštedruštvene determinante socijalno—klasnih odnosa u savremenom jugoslovenskom društву?

— Kakve se promene socijalno—klasnih odnosa vrše u savremenom jugoslovenskom društву?

— Kakva je moć procesa samoupravnog udruživanja rada u nas?

Zadatak je ovog projekta da ograniči i opredeli pojedina područja istraživanja u celini, a i njihove osnovne dimenzije. U tu svrhu polazi se od neposredno formulisanih pitanja.

2. Pojmovna analiza: određenje socijalno—klasne strukture

2.1. DRUŠTVENA I KLASNA STRUKTURA

Pod »strukturom« u doslovnom značenju podrazumeva se prostorni poredak elemenata u kojem prostorne odnose promatrano u korelaciji sa nekim sistemom odnosa i distanci među tim elementima, ili između pojedinih elemenata u celini. Pridjev »društvena« oslobada termin »struktura« prostorne konotacije, a isto se odnosi na termin »odnosa i distanci«. No treba imati u vidu da je jezik kojim se u društvenim naukama opisuje društvena struktura i njene promene bogat metaforama, čije značenje nije nikad u potpunosti razjašnjeno na takav način da bi se one mogle smatrati novim terminima, ali koje su usled stalne upotrebe izgubile izraz metafore (S.Ossowski). U metaforičnom smislu društvena struktura je sistem sličivo interpretiranih odnosa zavisnosti, *hijerarhije* i distanci između društvenih grupa ili kategorija individua; ti se odnosi javljaju u datom društvu, kako u neorganizovanoj tako i u organizovanoj formi.

Dakle, struktura društva se ne može shvatiti u doslovnom prostornom smislu¹⁶ niti zanemariti da je njena pojmovna vrednost isključivo *analitička*. Samo po sebi, struktura nije realitet, odnosno delujuća celina, koja se svojim internim funkcionisanjem i svojim eksternim učincima potvrđuje i dokazuje, već rezultat analitičkog zahvata u empirijsku realnost.

Najznačajniji element za analitičko sagledavanje društvene strukture jeste »vertikalni—hijerarhijski poredak, koji se konkretnizuje u različitim periodima ljudske istorije u različitim formama.

Sa razvojem društva, posebno savremenih industrijskih društava, i sa razvojem sociologije, rasla je naučna svest i interesovanje za društvenu strukturiranost i njen osnovni element — *socijalnu diferencijaciju položaja*, koje zauzimaju pojedine društvene grupe u odnosu na totum društva.

Klasna struktura nužno je uži pojam od društvene strukture, jer društvene grupe ili kategorije individua, koje razmatramo kao elemente društvene strukture, ne moraju pripadati društvenim klasama. Tako, na primer, dobne kategorije (deca, omiljedina, odrasli,

¹⁶ Za prostorni poredak pojedinačnih grupa (veličinu, distribuciju i prostorni oblik naselja, gustoću naseljenosti, komunikacijske linije i sl.) obično se ne upotrebljava termin »društvena struktura«, već se pretežno koriste termini »društvena morfologija« (Francuska), odnosno »društvena ekologija« (SAD).

starci) čine takođe društvenu strukturu po položaju koji imaju u institucionalnim odnosima i podeli funkcija među njima. Ali sa stanovišta da pojам društvene strukture nužno podrazumeva vertikalni hijerarhijski poređak društvenih grupa (jer bismo u protivnom mogli govoriti samo o sastavu društva), *klasna struktura predstavlja najznačajniji aspekt društvene strukture.*

Osnovni kriterij za definisanje klase utvrdio je Marx upozorivši na odnose u proizvodnji, na način sticanja dohotka, ali i Engels *eksplicite* ukazavši da je »zakon podjele rada temelj klasne podjеле«. Taj kriterij sadržajno se nadopunjuje elementima Lenjinove definicije, koja naglašava različitost mesta u određenom sistemu društvene privrede, uloge u društvenoj organizaciji rada i veličine dela bogatstva, kojim odredene društvene grupe raspolažu.¹⁷

Mada Marx pojam klase nigde potpuno ne definiše, već prvenstveno razjašnjava njegov smisao u kontekstima, on je jasno izložio da *istovetnost trajnih ekonomskih interesova* predstavlja osnovnu karakteristiku društvenih klasa. No ova karakteristika je neophodan, ali ne i dovoljan uslov za definiciju društvene klase, jer ovaj ekonomski kriterij (interes) Marx ograničava uvođenjem psihološkog kriterija po kojem agregat ljudi u ekonomskom pogledu odgovara kriteriju društvene klase, odnosno postaje *klasa u punom smislu*¹⁸ tek kad njegove članove povezuje *klasna svest — svest o zajedničkim interesima, odnosno psihološka veza što proizlazi iz zajedničkih klasnih antagonizama.*

Prema tome, i klasni pristup istraživanju društvene strukture mora prvenstveno biti usmieren na traženje zajedničkih ekonomskih interesova među određenim društvenim grupama i pojedinicima datog društva i otkrivati suprotstavljenost njihovih političkih interesova, kako na objektivnom planu tako i na razini njihove društveno—klasne svesti, kao bitnog subjektivnog konstituensu »klase za sebe«.

U pristupu i analizi društvene strukture i klasnog bića jugoslovenskog društva treba imati u vidu da se marksistička konцепција klase, kao nosilaca proizvodnih odnosa ne odnosi na situaciju, nego prvenstveno na *proces i da klase opstaju i javljaju se kao nosioci tekućih (i budućih) procesa proizvodnje*, te da je radnička klasa u svojoj borbi uvek crplja snagu ili moć iz svog položaja u proizvodnji, odnosno iz svoje uloge kao *proizvođača viške vrednosti*, i da su na toj osnovi izrastali njeni zajednički ekonomski interesovi i političko suprotstavljanje onim društvenim grupama koje su prisvajale taj višak vrednosti.

Zato su pojmovi proizvodnje, preraspodele i prisvajanja nezaobilazni u pojmovnoj analizi društvene strukture i njenog klasnog aspekta.

Prema tome, klasnu strukturu možemo »otkrivati« i preko položaja koji odredene društvene grupe i pojedinici imaju u procesu proizvodnje i raspodele viške vrednosti, te u procesu odlučivanja o uslovima i rezultatima rada. Ukoliko se položaji društvenih grupa ili pojedinaca u procesu proizvodnje (shvaćene u najširem smislu) i raspodele novostvorene vrednosti toliko razlikuju da jedna grupa zbog svog povoljnijeg položaja u procesu odlučivanja može sistenski prisvajati rezultate rada druge društvene grupe (do uključivši eksploatacije tudeg rada), socijalna diferencija među njima ima klasno obeležje. Rezultati ovog prisvajanja (ili takve preraspodele koja ima takav stupanj i trajnost asimetričnosti da poprima karakter sistenskog prisvajanja) odražavaju se na ukupne uslove rada i života ljudi i zadovoljenje njihovih i socijalnih i egzistencijalnih potreba.

¹⁷V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, I i II, knjiga 2, Kultura, Beograd 1950, str. 167.

¹⁸Moglo bi se reći da Marx, umesto određenja društvene klase koje bi dopuštao da se utvrdi opseg tog pojma, daje model društvene klase odnosno njen idealni tip koji će se realizovati u budućnosti, a kojem se više ili manje približavaju postojeće osnovne društvene grupe.

2.2. DRUŠTVENI POLOŽAJ I KLASNI ODNOŠI

Pojam društvenog položaja predstavlja analitički osnov za izučavanje društvene strukture i zahteva pojnovnu analizu koja će što potpunije pružiti kriterije njegove operacionalizacije. No već u samom definisanju društvenog položaja moguća su dva pristupa koji su prisutna i pri izučavanju društvene strukture: stratifikacijski i klasni, koji se, po R. Šupeku, razlikuju i u epistemološkom pogledu.¹⁹

Ako društveni položaj definišemo kao »nijesto pojedinca u strukturi neke društvene cjeline i uspostavljenim društvenim odnosima koji određuju oblik njegove društvene aktivnosti«, onda prilvatamo funkcionalistički stratifikacijski pristup i možemo koristiti termin statusa (Linton) koji se može rabiti u dva značenja. Status (lat. = stanje) u apstraktnom značenju je položaj pojedinca u jednom posebnom obrascu. Prema tome, svaki pojedinac ima mnogo statusa. Ali ako se termin statusa ne odredi u odnosu na neki kriterij vrednovanja, tada status označava totalan zbir svih statusa koje pojedinac zauzima u određenoj društvenoj sredini. U tom smislu pojani statusa predstavlja položaj pojedinca u odnosu na celo društvo, što je vrlo uopštena definicija i neprikladna za operacionalizaciju.

Sa stanovišta našeg istraživanja, pored klasnog pristupa, koristićemo se i stratifikacijskim pristupom i utvrditi statusnu hijerarhiju društvene strukture u smislu postojanja više statusa koje pojedinac poseduje, te razmatrati pojavu i oblike statusne konzistencije ili kristalizacije i analizirati neveritkalne dimenzije socijalnog statusa (G.E. Lenski)²⁰ odnosno, po Mertonu, sekvencije ili po Grossu, segmentne ukupnog društvenog statusa.

Stoga je nužno definisati društveni položaj kao ukupnost društvenih i materijalnih uslova života ljudi i društvenih grupa kroz koji se prelambaju socijalni odnosi i potrebe, te izražava određenu socijalnu svest, kao njegova subjektivna dimenzija.

Prema tome, položaj ne određuju samo objektivno dati uslovi materijalnog sveta već i na datom stupnju istorijskog razvoja društva stvorene *socijalne* potrebe pojedinaca i društvenih grupa, te socijalna svesi članova društva ili društvenih grupa kao subjektivna dimenzija društvenog položaja.

Ova definicija društvenog položaja usmerava našu operacionalizaciju na sve relevantne objektivno dane društvene uslove i odnose koji određuju i utiču na društvenu i materijalnu egzistenciju, te na analitičko sagledavanje stupnja zadovoljenja ili deprivisanosti socijalnih potreba koje su stvorene na datom stupnju istorijskog razvitka društva.²¹

S druge strane, moramo zahvatiti subjektivnu dimenziju položaja odnosno percepciju mesta i uloge pojedinca ili društvenih grupa u društvenoj strukturi, te utvrditi osjećanje nezadovoljstva koje prati socijalnu deprivaciju.

To zahteva da iznademo reprezentativan uzorak indikatora društvenog položaja, kako onih koji objašnjavaju njegove endogene tako i onih koji predstavljaju njegove egzogene dimenzije.

¹⁹R. Šupek, Čovjek i sistem, u: *Klase i slojevi u našem društvu*, Svezak 5, IDIS, Zagreb 1977., str. 93.

²⁰G.F. Lenski, »Status Crystallization: A Non—Vertical Dimension of Social Status«, *American Sociological Review*, Vol. 19, August 1954.

²¹»Našim potrebama izvor je u društvu, mi ih zato i merimo prema društvu, a ne merimo ih predmetima kojima se podmiruju», Marks—Engels, *Izabrana dela*, tom I, Kultura, Beograd 1949., str. 75.

2.3. EKSPLOATACIJA KAO DIMENZIJA KLASNOG POLOŽAJA

Ako odgovor na pitanje: »Šta sačinjava klasu?« tražimo u Marxovoj teoriji o višku vrednosti, konkretno u njegovim istraživanjima pretvaranja vrednosti radne snage u najamnu, pretvaranja viška vrednosti u profit i ekstraprofit u zemljišnu rentu,²² onda određen društveni odnos (to jest odnos između dva lica, dve grupe ili dva sloja) ima karakteristike klasnog odnosa toliko jedna strana prisvaja višak vrednosti rada druge strane. Različiti su samo oblici prisvajanja viška vrednosti (na primer: profit, kanata, preduzetnička dobit, zemljišna renta, radnička renta, kmetski rad, dažbine). Sadržina svih tih oblika je, međutim, uvek proces eksplatacije (koji je istovetan s prisvajanjem viška vrednosti). Klasni odnosi su, prema tome, identični s odnosima iskorišćavanja čoveka od strane drugog čoveka. Sa tog aspekta, društveni položaj pojedinca ima sledeće osnovne dimenzije:

(a) položaj u procesu društvene podele rada; (b) položaj u procesu stvaranja, sticanja i raspodele dohotka odnosno društvenih dobara; (c) položaj u procesu društvenog odlučivanja o uslovima i rezultatima rada; (d) stepen zadovoljenja i deprivacije socijalnih potreba pojedinca.

Subjekti klasnog odnosa imaju različit klasni položaj. Onaj što prisvaja tudi rad ima eksplatatorski i nadređeni položaj, a drugi je iskorišćavan i ima podređeni položaj.

Društveni sloj je statistički agregat ljudi sa sličnim ili jednakim položajem u društvu. Socijalna grupa prepostavlja psihološku blizinu i međusobni uticaj jedinika koje je sačinjavaju. Pod socijalnom grupacijom shvatavamo zbir socijalnih grupa psihološki bliskih po osnovi istog ili sličnog socijalnog položaja koji se ostvaruje u jednakim društveno-ekonomskim okolnostima odnosno u bliskom socijalnom prostoru.

Subjekti (to jest lica, slojevi ili grupe ljudi) koji imaju jednak klasni položaj čine društvenu klasu. Sve društvene klase određenog društva čine njegovu klasnu strukturu, slojevitost ili raslojenost.

Klasnost je jedna od dimenzija svih pojava i procesa društvene slojevitosti. Eksplatacija je, dakle, samo više ili manje značajan element određenog društvenog odnosa. Ako pretpostavljamo da društveni odnos između dva subjekta čini celinu srazmerno trajnih i uzajamnih aktivnosti koje se ponavljaju, onda prisvajanje viška vrednosti znači samo deo celokupne aktivnosti nadređenog subjekta, a proizvodnja tog istog viška vrednosti samo deo aktivnosti podređene strane. Ukoliko veći deo uzajamne aktivnosti otpada na stvaranje i prisvajanje viška vrednosti (na eksplataciju, iskorišćavanje), utolikoj je izrazitija klasna priroda toga odnosa. Čiste klasne odnose čine, naravno, oni odnosi koje tvore samo procesi iskorišćavanja, a svi ostali odnosi proizvodnje su samo više ili manje klasne prirode. Isto tako, na primer, društveni položaj kapitalističkog preduzetnika ima klasni karakter samo u onoj meri kojoj rad upravljanja i starčinskog nadzora nije posebna funkcija koja proizlazi iz prirode svakog kombinovanog društvenog rada, nego potiče iz suprotnosti između vlasnika sredstava za proizvodnju i vlasnika gole radne snage. Razume se, na sličan način bi se mogli utvrđivati elementi klasnog položaja direktora, političara ili stručnjaka u savremenim socijalističkim društvima.

Višak vrednosti održava se, nainic, u određenom obimu i posle ukidanja kapitalističkih privatnosopstveničkih odnosa. I u savremenim socijalističkim društvima birokratski i tehnikratski slojevi prisvajaju višak vrednosti ako imaju monopol na sredstva za proizvodnju. Eksplatacija, prisvajanje viška vrednosti, prisvajanje proizvoda tudeg rada — to je ona opšta karakteristika po kojoj se klasni odnosi razlikuju od svih drugih odnosa nejednakosti među ljudima, čija celina čini slojevitost određenog društva, bez obzira na različite pravne i istorijski promenljive oblike u kojima se ona izražava.

²²K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 23, IRO Prosveta i Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd 1972, str. 753.

Hipoteze:

(1) U uslovima brzog razvoja jugoslovenskog društva i njegovog revolucionarnog preobražaja na osnovu dnušvene svojine i samoupravljanja teško je formulisati neku čvrstu definiciju radničke klase, koja bi bila primenjiva na sve situacije i periode. Sve društvene grupe i slojevi moraju se posmatrati i kao struktura i kao proces samoupravnog preobražaja u kojem se menjaju njihov ukupni društveni položaj i njihovo klasno biće.

(2) Ako je klasa relacioni pojami, onda to znači da se ona konstituiše u odnosu sa nekim drugim socijalno—klasnim subjektom. Ta relacija može biti klasna borba, komunikacija, svest, a i konsenzus ili identifikacija. Dalje, ona može biti manifestna ili latenna.

(3) Za potrebe istraživanja strukture savremenog jugoslovenskog društva pod društvenim položajem shvatamo ukupnost društvenih i materijalnih uslova ljudi i društvenih grupa kroz koji se izražavaju i prelamanju socijalni odnosi, potrebe i percepcije. A društveno—ekonomski položaj je onaj vid društvenog položaja koji se ostvaruje radom na sredstvima u društvenom vlasništvu i u neposrednim samoupravnim društveno—ekonomskim odnosima u udruženom radu.

(4) Društveno—ekonomski položaj pojedinca u nas uslovjen je i društveno—ekonomskim položajem njegove osnovne organizacije udruženog rada, pa i položajem u uslovima privredovanja viših oblika udruženog rada u kojima je pojedinc zaposten. To su egzogeni faktori njegovog društvenog položaja, za razliku od endogenih faktora vezanih za samog pojedinca.

(5) Klasnost kao eksploracija je jedan element društvene strukture koji u socijalizmu na svaki način treba prevazići. Ali se istovremeno postavlja pitanje kakva je dijalektika tog procesa prevazilaženja?

Pri istraživanju načina, sredstava, oblika, stepena, efikasnosti i trajnosti iskorišćavanja, odnosno klasnih odnosa, najpre se naneće pitanje kako da se odrede dimenzije, odnosno merila klasne podeželjenosti. Teorijski, opštu definiciju klasne podeželjenosti, dakle, prevesti u istraživački upotrebljive definicije tih pojava. Zatim, kad utvrđimo da određeni društveni odnos sadrži elemente iskorišćavanja, postavlja se pitanje kako izmjeriti stepen iskorišćavanja. Po Marxu, stopa viška vrednosti tačan je izraz za stepen eksploracije radne snage, a nju izražava sledeća formula: višak vrednosti/vrednost radne snage. Stepen eksploracije, znači, množeno iznemiriti ako poznajemo (a) vrednost radne snage i (b) količinu viška vrednosti.

Vrednost radne snage jednaka je vrednosti trajnih i potrošnih dobara koja su potrebna radnicima za njih same i za njihove porodice, kao i za vaspitanje i obrazovanje njihove dece, pa i za sopstveno obrazovanje. Količina prošćeno potrebnih i neophodnih životnih sredstava zavisi i od razvojnog stepena određenog društva i od prirodnih uslova proizvodnje.

Količinu viška vrednosti u određenom istorijskom periodu određenog društva uslovjavaju sledeći faktori: dužina radnog dana (ili eksistencivna veličina dana), intenzivnost rada (ili srazmerna količina rada koja se utroši u određenom vremenu) i vrednost, odnosno cena radne snage: »dizanje najamne smanjuje višak vrednosti, dok ga produženje radnog dana i povišenje intenzivnosti rada uvećavaju.«²³

Međutim, svi faktori koji utiču na oblik, količinu i stopu viška vrednosti ujedno su i dimenzija klasnog položaja. Ukoliko radnici duže i intenzivnije rade, ukoliko je produktivnost njihovog rada veća, ukoliko su manji njihovi dohoci i ukoliko je veća količina

²³K.Marx—F.Engels, *op.cit.*, tom 23, str. 48. Videti takođe tom 21, str. 456—465, i str. 470—476, tom 23, str. 46—63.

na viška vrednosti koju u obliku dobiti, dažbina, rente, kamata, raznih privilegija itd. prisvajaju i eksplotatorske klase, utoliko je veća stopa viška vrednosti, odnosno stepen eksplatacije, i utoliko odgovarajući spletovi društvenih položaja imaju jače izražen klasni karakter.

U marksističkoj konцепцији klase se javljaju kao nosioci tekućih procesa datog načina proizvodnje, a radnička klasa — kao nosilac uloge proizvodača viška vrednosti, koja opredeljuje njen položaj u proizvodnji.

Hipoteze:

(1) Klase su u jugoslovenskom društvu društvene skupine, koje su u različitim pozicijama s obzirom na stvaranje i raspodelu viška vrednosti, a klasna borba je borba oko viška vrednosti.

(2) Šta je u socijalizmu potreban rad, a šta višak rada kao operacionalni kriterij proučavanja klasnih nejednakosti? Da li je većina sredstava za proširenju reprodukciju dovoljno precizan empirijski ekvivalent viška rada?

2.4. ŽIVOTNI POLOŽAJ DEPRIVISANIH I PRIVILEGOVANIH SLOJEVA

Klasni položaj je identičan sa životnim položajem raznih društvenih slojeva. Stepen eksplatacije se, naime, podudara s apsolutnom i relativnom deprivacijom (lišavanjem, oskudicom, siromaštvo, bedom), na jednoj, i s gomilanjem društveno cenjenih dobara (moći, bogatstva, ugleda, obrazovanja itd.), na drugoj strani. Naravno, merilo deprivacije, po Marxu, nije samo materijalna oskudica, već i drugi vidovi ekonomskih i političkih otudenosti radnika — primurdost rada, otudenost od uslova i rezultata rada, napor i dugotrajan rad, politička obespravljenost i nemoć itd., — ukratko, sve okolnosti koje uvećavaju otudenost ljudi od njihove generičke suštine i sprečavaju ponovnu integraciju ljudi s tom suštinom, to jest s njihovom stvarnom ljudskom prirodom.

Treba, međutim, voditi računa i o pitanju uzajamne uslovljenosti i veće ili manje usklađenosti raznih životnih uslova jednog lica ili jedne grupe ljudi. Struktura određenog društva ima utoliko više klasni karakter ukoliko je više raznovrsnih dobara nejednako raspodeljeno između nadređenih i podređenih slojeva, odnosno ukoliko je po većem broju merila slojevitosti eksplatisana strana deprivisana, a eksplatatorska privilegovana. A to znači da su društveni položaji, odnosno životni uslovi jednih i drugih usklađeni; da su siromašni, neobrazovani i nemoćni, da žive u lošim stambenim uslovima, da im je ishrana slaba, da ih satiru bolesti, da je njihova smrtnost veća itd., i obrnuto.

Razume se, Marxova i Engelsova teorija klasne strukture ne ograničava se samo na proučavanje životnog položaja eksplatisanih klasa. Na mnogim mestima Marx i Engels su govorili i o prilikama u kojima žive privilegovane klasne.

Kao dimenzija klasnih odnosa pojavljuje se i društvena distanca, granice i pokretljivost među klasama. Ukoliko je veća stopa eksplatacije, ukoliko su eksplatisani više deprivisani, a eksplatatorske klase više privilegovane, ukoliko su veće razlike među njihovim životnim položajima, utoliko je veća društvena distanca među njima, a ona uslovljava visinu klasne slojevitosti društva.

Isto tako, i prelaznost granica među klasama, koju definišemo, pored ostalog, i mogućnostima za prelazak pojedinaca (pa i društvenih grupa i slojeva) iz niže u višu klasu, i obrnuto, jedna je od dimenzija klasne slojevitosti.

Hipoteze:

(1) Kakva je životna situacija (društveno—ekonomski položaj, način života i životne orijentacije) pojedinih socijalno—klasnih subjekata u konkretnim sredinama savremenog jugoslovenskog društva?

(2) Životna situacija pojedinih socijalno—klasnih slojeva u Jugoslaviji obuhvata dimenzije njihovog društveno—ekonomskog položaja, načina života i stilova života. Društveno—ekonomski položaj sloja određuje se uz pomoć sledećih indikatora: porodična situacija, osobni dohodak, socijalni kontakti i socijalna distanca, socijalno i političko sudjelovanje, socio—demografske karakteristike sloja i percepcija kanala njegove društvene promocije. Način života promatra se prvenstveno kroz način privredivanja, i to u udruženom radu, u poljoprivredi izvan udruženog rada, u samostalnom preduzetništvu i u slobodnini profesijama. Stilovi života shvataju se kao skupovi obrazaca ponašanja u sferi zadovoljavanja potreba i realizovanja ciljeva pojedinca.

(3) Radnička klasa obuhvata industrijske radnike, radnike—seljake i najamne radnike u privatnom sektoru. A niz drugih slojeva približava se načinu egzistencije industrijskih radnika (na primer, sloj tehničara, stručnjaka i drugih).

(4) Stepen objektivne deprivisanosti socijalnih grupa i pojedinaca utvrđuje stepen njihovog (ne)zadovoljstva, kao oscjanje protiv deprivacije dominantnih socijalnih potreba. A kao izvođača socijalnih potreba javljaju se sledeći procesi: rad, raspodela, potrošnja, odlučivanje, osobno afirmiranje i razvoj. Svi ti procesi odvijaju se u konkretnim okolinama lične i porodične životne situacije, društvenog prostora, te kulturne klime uže i šire društvene sredine.

(5) Od društvenih potreba koje izviru iz društvenog položaja i na njega utiču navodimo sledeće: potrebu za socijalnom sigurnosti; za odgovarajućim radom i uslovima rada; za afirmacijom u radu i kroz rad; za sigurnom zaradom; za odgovarajućom potrošnjom i posedovanjem materijalnih dobara; za društvenim kontaktima i kulturnom komunikacijom; za društvenom pronjenom i eksploracijom; za društvenom moći, uticanjem i delovanjem; i potrebu za profesionalnim prestižem.

2.5. OBLIK I RAŠČLANJENOST KLASNE SLOJEVITOSTI

Za klasnu slojevitost je karakterističan i određen oblik. Utoliko su odnosi među klasama nekog društva više eksploatatorski, utoliko su sva društveno cijenjena dobra više koncentrisana u rukama malobrojnih viših slojeva i utoliko je manji udio najnižih slojeva. Struktura društva ima utoliko izraženiji klasni karakter ukoliko je njen oblik više piramidalan i manje spljošten.

I najzad, merila klasne slojevitosti dele društvo i društvene grupe na dva dela; na klasu eksploatisanih i klasu eksploataatora, nasuprot drugim merilima slojevitosti po kojima se društvo može raščlaniti i na veći broj stepenasto raspoređenih slojeva.

U procesu preuzimanja vlasti menjaju se i struktura pa i funkcije pojedinih grupacija unutar radničke klase. Stvaraju se novi srednji slojevi i nove frakcije, koje su uslovljene procesima institucionalizacije, podele rada, birokratizacije i dr.

A svi ti slojevi, skupine, frakcije, pa i birokratija mogu biti u dva istorijska položaja: oni mogu biti relativno autonomni, artikulisani, sa vlastitom interesnom strukturonom, ili nemaju tih obeležja. U oba primera ostaje otvoreno pitanje klasnog karaktera odgovarajućih grupacija.

U vezi s klasnom strukturoni društva treba, dakle, proučavati različita merila klasnog položaja: oblik i visinu klasne slojevitosti, društvenu pokretljivost iz nižih u više klas i obrnuto, granice i distanca među klasama, uskladenost i neuskladenost položaja s obzirom na raznovrsna merila klasnosti i raščlanjenosti društvene strukture na niz slojeva, grupacija i klasa.

Hipoteze:

(1) Koje su komponente (subjekti) klasno-socijalne strukture jugoslovenskog društva? Hipotetički, moguće je opredeliti sledeće klase i slojeve: radnička klasa, seljaci, birokratija, politokratija, mali proizvođači, inteligencija, marginalni slojevi. Za svakog od nabrojanih socijalno-klasnih subjekata trebalo bi empirijskim putem utvrditi njihov opstanak, klasnu prirodu, obim, njihove međusobne odnose, grupne interese, ponašanje i međusobno delovanje. Dalje, bilo bi potrebno istražiti menjanje njihovog socijalno-klasnog položaja, društvene funkcije i delovanja, njihovo nastajanje i nestajanje u pojedinim vremenskim razničinama razvitka jugoslovenskog društva.

(2) Na osnovu kriterija načina sticanja dohotka i vezanosti društveno-ekonomskog položaja za proces proizvodnje i njene rezultate izražene u dohotku, konstruirani model socijalno-klasne strukture zaposlenih u društvenom sektoru rada obuhvata sledeće socijalne grupacije:

(a) osnovna radnička klasa: nosioci proizvodnog i uslužnog rada koji su svojim vlastitim radom i dohotkom neposredno vezani za proces proizvodnje;

(b) socijalna grupacija svih ostalih zaposlenih u materijalnoj proizvodnji koji nemaju rukovodećeg položaja: kod ovog dela srednje klase procesi približavanja radničko-klasnom biću su izraženiji;

(c) grupacija nosilaca unapređenja i razvoja proizvodnje neposredno vezanih radom i dohotkom za proces proizvodnje: razvojne grupacije radničke klase;

(d) osoblje u ostaloj privredi: zaposleni u delatnostima saobraćaja i veza, trgovine, ugostiteljstva, turizma, uslužnog zanatstva i stanbeno-konjunkturalnih delatnosti;

(e) stručno i administrativno osoblje u vanprivredi: na izvestan način (zbog garantovanih ličnih dohodaka, administrativnog odlučivanja, budžetskog finansiranja i sl.) ove grupacije prislavaju višak rada stvoren u materijalnoj proizvodnji, pa su zbog toga suprotstavljenje izvornom sloju radničke klase; ta suprotnost je objektivno determinisana položajem vanprivrednih organizacija i institucija u društvenoj podeli rada, te načinom njihovog finansiranja i razvoja;

(f) grupacija rukovodećeg osoblja: svojom ulogom u društvenoj organizaciji rada i svojim položajem u hijerarhiji moći, te po načinu sticanja dohotka i veličinom raspolažanja delom društvenog bogatstva ovaj sloj zaposlenih nesumnjivo je odvojen od položaja osnovnih slojeva udruženog rada i kroz odnose dominacije i subordinacije u okviru istog proizvodnog procesa delimično je suprotstavljen onima čiji rad planira, programira, nadzire i organizuje.

(3) Da bi se dobila celovita slika društvene strukture treba ispitati i marginalne grupe, kao što su nezaposleni, mlađi, inteligencija i drugi.

(4) Koji su »neproizvodacki slojevi« u jugoslovenskom društvu? Po jednoj od klasifikacija koju valja u empirički proveriti, njih čini političko-upravna birokratija, poduzetničko-poslovna birokratija, kreativna i reproduktivna inteligencija i privatno-radnički slojevi.

(5) Imaju li birokratski, tehnički i politički slojevi specifične interese, ili se oni povezuju tako da stvaraju empirički utvrdljiv socijalno-klasn kompleks?

2.6. DIMENZIJE KLASNE SLOJEVITOSTI KAO OPERACIONALIZACIJA KLASNOG BIĆA

Opšte merilo klasnosti je, naravno, stepen eksploracije, odnosno stopa viška vrednosti. A pošto se višak vrednosti pojavljuje u obliku opredmećenog minutlog rada (to jest proizvoda rada koji imaju materijalnu prirodu ili su osamostaljeni oblici društvene svesti), onda su opipljive, vidljive, empirički dostupne, a naročito sociološki zanimljive

dimenzije klasne raslojenosti, identične i s raznim merilima drugih vrsta društvene slojevitosti (na primer, s nejednakom društvenom raspodelom obrazovanja, imovine, društvenog ugleda ili moći). Pri tom, naravno, treba imati u vidu da su samo neke merljive društvene nejednakosti odraz i posledica eksplotatorskih odnosa, a druge nastaju usled različite cene koju ima više ili manje složen rad, odnosno zanimanja za kojima je na tržištu radne snage tražnja veća ili manja. Zato su one društvene nejednakosti koje se empirijski mogu utvrditi samo pokazatelji koji s većom ili manjom pouzdanošću upozoravaju na verovatnost postojanja eksplotatorskih odnosa, a time i klasnih razlika.

Verovalost da društvene nejednakosti nemaju funkciju motivacionih sredstava, da nisu posledica nagradivanja prema radu, već da imaju klasni, eksplotatorski karakter, utoliko je, dakle, veća ukoliko su neki društveni slojevi (a) apsolutno i (b) relativno deprivisani, a drugi privilegovani; (c) ukoliko se po većem broju merila slojevitosti razlikuju jedni od drugih, ukoliko su usklađeniji njihovi životni uslovi; (d) ukoliko su izrazitije i ukoliko se teže prelaze granice između eksplotatisanih i eksplotatorskih slojeva; (e) ukoliko je između te dve strane veća društvena distanca, od koje zavisi i visina slojevitosti; i najzad, ukoliko je raslojenost društva više (f) piramidalna i (g) dvodlena (dihotonima).

Tabelarno prikazane, navedene dimenzijske klasne raslojenosti izgledale bi ovako:

Dimenzijske klasne slojevitosti

Merila	Klasnost	Besklasno društvo
EKSPLOATACIJA		
Eksplatacija čoveka od strane drugog čoveka: prisvajanje viška vrednosti	postoji	ne postoji
Stepen eksplatacije: stopa viška vrednosti	visok	mali ili jednak nuli
ŽIVOTNI POLOŽAJ		
Životni položaj (prilike, uslovi) eksplatisanih	slab	društvena jednakost
Apsolutna i relativna deprivacija eksplatisanih	velika	mala ili je nema
Vrednost i cena radne snage: najamnina i drugi radnički dohoci	niska	nagradivanje prema radu
Intenzivnost rada	velika	usklađena s društvenim potrebama
Dužina radnog dana	velika	usklađena s društvenim potrebama
Životni položaj (prilike, uslovi) eksploatatora	povoljan	društvena jednakost
Apsolutna i relativna privilegovanost eksploatatora	velika	mala ili je nema
Količina prisvojenog viška vrednosti u obliku dobiti rente, kamate, dažbina, privilegija itd.	velika	mala ili je nema
RAŠČLANJENOST KLASNE SLOJEVITOSTI		
Oblici razdenosti društvene slojevitosti	dvodelna	niz većeg broja slojeva
Visina slojevitosti	velika	niska
Oblik slojevitosti	piramidalan	spiskošten
Društvena distanca među slojevima i klasama	velika	mala
Granice među slojevima i klasama	neprelazne	prelazne
Neusklađenost društvenih položaja	deprivisanost i privilegovanost po više osnova	raznovrsni položaji istog stupnja neusklađenosti

Eksplatacija, životni položaj i oblik raščlanjenosti društva su, dakle, tri opšte dimenzijsne klasne slojevitosti. Međutim, sve tri su među sobom povezane, delimično se podudaraju i sime su raščlanjene na veći broj podrobnijih mjerila ili pokazatelja klasnog položaja. U gornjoj tabeli se lako uočava okolnost da sve pojave društvene slojevitosti, pa i društveni procesi, imaju više ili manje klasni karakter. Klasnost je dimenzija, koja karakteriše određenu pojavu u većoj ili manjoj mjeri. Na jednom polu toga niza je, na primer, klasni položaj onoga sloja kapitalističke klase čija je dečatnost ograničena isključivo na prisvajanje viška vrednosti tuge radu na osnovu akcija. Položaj toga sloja, koji nema nikakve uloge u proizvodnji, u potpunosti je klasni i eksplatatorski. Na drugom polu je, na primer, vodeće osoblje samoupravne radne organizacije koje prisvaja deo viška vrednosti u obliku raznih privilegija i na osnovu svoga položaja u strukturi moći organizacije. Njegov položaj ima samo izvesne elemente klasnosti, u pretežnoj mjeri je samoupravnog, a sanio u manjem obimu klasno—eksploatatorskog karaktera.

Hipoteze:

(1) Na koje se slojeve deli radnička klasa? U tom pogledu postoje razlike s obzirom na kvalifikovanost, materijalni i društveni položaj, područje dečatnosti, socio—profesionalni položaj, a poređ »čistih« radnika postoji i sloj »radnika—seljaka«.

(2) Kriteriji socijalnog diferenciranja na klasnoj osnovi predstavljaju u nas i način sticanja dohotka i vezanost društveno—ekonomskog položaja za proces proizvodnje i njene rezultate izražene u dohotku (Marx: odnosi u proizvodnji i način sticanja dohotka; Lenin: različitost mesta u određenom sistemu društvene privrede, uloge u organizaciji rada i veličine dela društvenog bogatstva kojini raspolažu; Engels: zakon podele rada kao temelj klasne podele).

(3) U pokušaju određenja radničke klase treba naznačiti vrednosti, teorijski i empirijski aspekt tog fenomena. U okviru vrednosnog aspekta moramo biti svesni da je pojam radnička klasa sastavni deo osnovnog ideološkog i programskog opredeljenja društva i Saveza komunista Jugoslavije. U okviru teorijskog aspekta pojami klase moguće je odrediti na tri načina: (1) s obzirom na vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, (2) na osnovu podele rada, i (3) na osnovu pojma autoriteta odnosno društvene moći da se raspolaže viškom rada. U okviru empirijskog pristupa zanimu nas u koju društvenu klasu spada određeni pojedinac i koji su kriteriji njegovog socijalno—klasnog svrstavanja.

(4) Socijalna diferencijacija najoštije se manifestuje svugde gde zavisno od položaja u društvenoj podeli rada i sticanja dohotka određeni slojevi, kategorije i profesionalne grupe iznjučuju društvenoj kontroli i nadzoru samoupravnih organa i ostvaruju ne samo ekstremnu stopu bogaćenja pored i izvan rada nego se sve više socijalno distanciraju od osnovnih slojeva udruženog rada, odnosno radnika — neposrednih nosilaca materijalne proizvodnje društva.

3. Izvor i uslovi socijalno—klasnih podeljenosti

Marx i Engels su tražili izvor klasnih odnosa naročito u društvenim podelama rada i u uporednim procesima razvoja proizvodnih snaga. Tako da dve vrste procesa su, nainic, omogućile proizvodnje i prisvajanje viška vrednosti.

Od izvora klasne podele treba razlikovati uslove ili činioce klasnih odnosa, koji učvršćuju i branje postojeće eksplatatorske odnose. Kao uslove klasne slojevitosti označavamo sve one ustanove, organizacije, društvena pravila, oblike svesti, grupe i slojeve, kao i njihovu dečatnost, koji učvršćuju i štit klasne odnose, daju im opštedruštveno važenje i priznanje i obezbedjuju njihovu trajnost i postojanost.

Ukoliko nemaju raznih spoljnih uslova eksplatacije ili, pak, ukoliko odgovarajućim sredstvima raspolažu čak eksplatisani slojevi, klasna podeljenost se sužava, smanjuje i

ukida. Razna materijalna i duhovna sredstva dobijaju, prema tome, ulogu klasnosti u onoj meri u kojoj ekskluzivnija prava raspolažanja njima imaju slojevi koji prisvajaju višak vrednosti, u kojoj je, dakle, njihov položaj izrazitije monopolistički.

Nešto više pažnje zaslužuju sledeća četiri značajna kompleksa sredstava koja uslovjavaju klasne odnose; to su pravni porek, politička organizacija, ekonomika moć i oblici društvene svesti.

Uslovi klasne slojevitosti

Ustanove i organizacije	Slojevi i grupe	Funkcije i procesi
Politička (javna) vlast: vojska, policija, državna uprava	državni službenici, politička i vojna elita, birokratija	politička kontrola, fizička prinuda, odlučivanje, usmeravanje
Političke partije i pokreti	političke grupe, grupe pristaša, interesne grupe	političko suprotstavljanje i politički sukobi, izražavanje, povezivanje i učvršćivanje političkih interesa
Pravni porek i privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju	profesionalne grupe pravnika, sudija, advokata	zaštita pravne sigurnosti, zakonitosti, ustavnog uređenja
Ekonomika moć	vodeći stručnjaci i organizatori rada, tehnokrati, menadžeri, direktori	usmeravanje, planiranje, vodenje, nadzor, uskladjivanje radnih procesa

Hipoteze:

(1) Koji institucionalni mehanizmi društvene kontrole deluju u jugoslovenskom društvu? U kojoj meri su te institucije (država, društveno-političke organizacije, organizacije udruženog rada) osnova za formiranje odgovarajućih hijerarhija u društvu? I da li je, u kojoj meri te hijerarhije omogućuju koncentraciju političke, ekonomiske i eksperitne moći, na jednoj, i odgovarajuće oblike otudenosti, na drugoj strani?

Pri svakoj navedenoj pojavi mora se imati u vidu da pojedine društvene norme, ustanove, društveni slojevi itd. po pravilu nemaju samo funkcije uslova i sredstava za učvršćivanje i osiguranje klasnog položaja ovoga ili onoga sloja već da vrše i mnoge društveno potrebne funkcije: da, na primer, posreduju u društvenim sukobima koji nemaju klasnog karaktera; da su faktori društvenih promena; da su sredstva prinude u ime društvenih normi koje su opštedruštvenog, a ne klasnog karaktera; da ne prikrivaju, već otkrivaju istinu o društvu itd. Klasni karakter je samo jedna od njihovih dimenzija, koja se bar u načelu može empirijski konstatovati ili čak i izmeriti.

(2) Koji činoci i mehanizmi uslovljavaju i omogućuju procese eksploracije u jugoslovenskom društvu? Kakva je u tom pogledu snaga (neformalnog) društvenog položaja, posedovanja sredstava za proizvodnju i kvalitetu radne snage?

(3) Kakve se mreže neformalnih odnosa između nosilaca institucionalnih uloga stvaraju unutar političkih, birokratskih, ekonomiskih i eksperitnih hijerarhija i struktura?

(4) Što je čvrše neformalno grupisanje birokratskih, politokratskih i tehnokratskih slojeva, tim je veći raskorak između stvarnog i neformalnog samoupravljanja, koji u praksi onemogućava emancipaciju radničke klase.

(5) Otvorena je hipoteza da je u savremenom jugoslovenskom društvu u velikoj meri ukinut kao uslov eksploracije mehanizam privatnog vlasništva nad sredstvima za

proizvodnju, ali da nije ukinut i sam proces eksploatacije. Ukoliko je to tačno, otvoreno je pitanje, koji su novi oblici dominacije nad radničkom klasom?

(6) Koje tendencije i snage se suprotstavljaju procesu samoupravnog preobražaja celokupnog jugoslovenskog društva i procesu oslobadanja radničke klase? Potrebno je ispitati sledeće procese i protivrečnosti: (1) postojanje društvenih monopolija statističkog i tehnobirokratskog karaktera, (2) procese otudjenosti društvene reprodukcije od radnika, a konkretno rast materijalnih opterećenja i obaveza privrede, povećanje zaduženosti pri-vrednih organizacija, sužavanje stopa akumulacije, zahtevi da se administrativnim mera-ma državnih organa razrešavaju pitanja proširene reprodukcije i udruživanja rada i sred-stava, (3) depriviligovan položaj radnika u poređenju sa višim društvenim slojevima i (4) sukob i konfliktna situacija radnika sa monopolističkim strukturama.

(7) U kojoj mjeri su samoupravne institucije, samoupravna kontrola i samoupravno delovanje radnika i građana uspešni u suzbijanju novih formi dominacije i eksploatacije u jugoslovenskom društvu?

(8) U kojoj su mjeri institucionalna rešenja u pravcu samoupravljanja i oslobadanja radničke klase bila izvođena sa vrha društveno—političke hierarhije, a u kojoj su mjeri ona bila donošena na inicijativu i sa podrškom radnika i ljudskih masa samih?

3.1. DRUŠTVENE PODELE RADA KAO IZVORIŠTA SOCIJALNE DIFERENCIJACIJE

Socijalno—klasne grupacije formiraju se i na bazi sledećih konkretnih kriterija strukturiranja društva:

(a) globalna podela rada prema sektorima delatnosti: materijalna proizvodnja hipotetički se javlja kao osnovno izvorište klasne strukture društva;

(b) funkcionalna podela rada kao kriterij unutrašnjeg klasnog strukturiranja;

(c) profesionalna podela rada na osnovu zanimanja (posla) u cilju sticanja sredstava za život;

(d) organizacijska podela upravljanja radom: poslovi koordiniranja, organizovanja i upravljanja za razliku od neposrednog proizvodnog rada;

(e) način ostvarivanja dohotka: odvojenost ili vezanost za rezultate rada neposredne proizvodnje i za mjerila rada preko kojih se ostvaruje učešće u raspodeli sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju.

Hipoteze:

(1) Osnovnu liniju socijalno—klasnog razgraničenja moguće je uočavati u oblicima društvene podele rada i podvojenosti rada i upravljanja radom između onih koji stvaraju neposredno i posredno dohodak i onih koji dohodak pretežno stiču naknadno, porezima i budžetiranjem, u sferi prometa roba, novca i usluga, monopolnim položajem u organizaciji upravljanja radom, rezultatima rada i društvenim kapitalom ili u sprezi sa privatnim sektorom.

Sledeći osnovni društveno—ekonomski uslovi omogućavaju sticanje dohotka mino i izvan rada, s tim i socijalno distanciranje određenih grupacija od neposrednih nosilaca udruženog rada:

(a) administrativno otudjivanje viška rada od radnih jedinica i OOUR—a unutar radne organizacije i viših oblika udruživanja pomoću instrumenata unutrašnje birokratske centralizacije sredstava i upravljanja njima;

(b) prisvajanje viška rada na tržištu u obliku ekstradobitit, njihovo prelivanje u lične dohotke pa i sredstva zajedničke potrošnje, posebno kod onih kolektiva koji posluju u objektivno povoljnijim uslovima privredovanja;

(c) formiranje samostalnog »trgovačkog kapitala« u spoljnoj i unutrašnjoj trgovini koji nije organski vezan ni za proizvodnju ni za vlastitu trgovinsku delatnost;

(d) centralizacija viška rada u bankama i osiguravajućim zavodima, ali ne u vidu funkcije integrisanog društvenog rada, već u smislu formiranja samostalne finansijske snage koja teži da otuduje akumulaciju od proizvodnje;

(e) budžetski način prinudnog otudivanja sredstava za finansiranje različitih društvenih delatnosti, koji još uvek prevladava, umesto neposrednih ekonomske odnosa između proizvodnje i tih delatnosti;

(f) monopolističke tendencije u velikim sistemima koji se zorno manifestuju na planu određivanja cena i investicionog ulaganja sredstava društvenih zajednica.

(2) Društveno—ekonomski uslovi i procesi, koji omogućavaju sticanje dohotka nimo i izvan proizvodnog i uslužnog rada, doprinose i formiraju socijalnih grupacija sa izraženim klasičnim običajima strukturalno—konfliktnog odnosa. Na pojedinim sektorma društveno—ekonomskog života moguće je uočiti sledeće procese socijalnog grupisanja:

(a) na području materijalne proizvodnje: osnovni slojevi udruženog rada odvojeni su od onog dela vlastite nadgradnje koji je još uvek po svom položaju u organizaciji upravljanja rezultativna zajedničkog rada i načina raspolažanja i sticanja svog dohotka više ili manje odvojen od procesa proizvodnje kao profesionalna grupacija, a tek vrlo posredno deli sudbinu dohotka proizvodnih OOUR—a;

(b) radnji kolektivi materijalne proizvodnje odvojeni su od radnih kolektiva u sferi prometa roba, novca i usluga, kojima je omogućeno formiranje samostalnog trgovačkog i bankarskog kapitala, ekstradobiti, ili povećanje dohotka raznim komercijalnim konstrukcijama, čiji je osnov (i rezultat) uvećanje cena roba i usluga, a ne veća proizvodnja i produktivnost vlastitog rada;

(c) na području prometa roba novca i usluga: osnovni nosioci rada u saobraćaju, vezanja, trgovini, ugostiteljstvu, zanatstvu, komunalnoj delatnosti, koji pružaju određenu vrstu materijalnih usluga i koji se svojim radnim položajem i ulogom približavaju ili izjednačavaju sa položajem osnovnih slojeva radnika u materijalnoj proizvodnji odvojeni su od onog dela nadgradnje administrativnog, komercijalnog i upravljačkog aparata koji dominira u sferi prometa roba, novca i usluga i ostvaruje svoj društveni položaj nezavisno od svog stvarnog doprinosa društvenoj produktivnosti rada;

(d) na području društvenih delatnosti: radnici koji stiču dohodak slobodnom razmnom rada, a da nisu uspostavili samoupravne društveno—ekonomiske odnose sa korisnicima usluga, već još uvek stiču dohodak prvenstveno preko zahteva za sredstvinu, i čiji programi nisu u dovoljnoj meri ugradeni u planove razvoja, ni potvrđeni rezultativna rada i poslovanja privrednih delatnosti kojima pružaju svoje usluge, odvojeni su od radnika iz oblasti nauke, obrazovanja, zdravstva koji su samoupravno udružili svoj rad sa radom radnika koji su korisnici njihovih usluga, i koji stiču svoj dohodak isključivo ili pretežno u sličnim uslovima i na način kako to čine radnici sa kojima su samoupravno udruženi;

(e) na području službi i organa društveno—političkih zajednica i organizacija: radnici u vanprivrednim delatnostima društveno—političkih zajednica i organizacija i državnih organa, te svih drugih vidova nadgradnje koji su po svom objektivnom položaju u sticanju i raspodeli dohotka odvojeni od osnovnih slojeva udruženog rada, odvojeni su i od onih delegiranih predstavnika radnih kolektiva koji za vreme obavljanja svoje funkcije ne prekidaju radni odnos sa svojim OOUR—oni i primaju adekvatnu naknadu koja se bitno ne razlikuje od osobnog dohotka koji bi ostvarili na poslovima slične složnosti u svojoj radnoj organizaciji (takve početne pristupe već susrećemo u praksi sindikalne organizacije, Saveza komunista i ponckih organa društveno—političkih zajednica, a može se očekivati da će dalji razvoj izmenljivosti rada i upravljanja još više i potpunije afirmisati ovaj vid prakse i kadrovske politike);

(f) unutar strukture radnika u vanprivrednim delatnostima radnici koji pružaju materijalne usluge održavanja i tehničkih poslova, upravo zbog vrste rada koji obavljaju, svrstani su u radničko-klasnu strukturu.

3.2. EKONOMSKA MOĆ SOCIJALNO-KLASNIH SUBJEKATA

Marx i Engels ne upotrebljavaju izraz društvena moć, već u istom smislu govore o autoritetu, vladanju, o funkcijama nadzora, upravljanja, vodenja itd. Oni su do podrobnosti proučili i dvojku prirodu tih društvenih grupa i funkcija koje one vrše. Ustanovili su da, na jednoj strani, svaki udruženi rad mora biti voden i usmeravan, a da, na drugoj, isti procesi stvaraju uslove za prisvajanje viške vrednosti. Moć i odlučivanje u privredi su, prema tome: (a) sredstvo za uskladjivanje radnih procesa, (b) uslov eksploatatorskih odnosa, (c) ili, pak, imaju obične funkcije istovremeno. Više ili manje klasni karakter imaju, naravno, i sloj stručnjaka (direktora, menadžera, »industrijskih kapetana«, »dirigenata proizvodnje«, tchnokrata, tehničke inteligencije itd.), koji imaju vodeće položaje u strukturi ekonomskih moći.

Verovatno nema potrebe da se posebno upozorava da su društvena i ekonomска moć, odnosno kontrola, pojmovo različite od svojine, mada neki autori ove pojmove poistovjećuju. Svojina nad sredstvima za proizvodnju kao sražnemo samostalna društvena i pravna pojava deluje nezavisno na strukturu moći u radnim organizacijama. Odnosi moći koje dodatno štiti pravno i moralno važeća ustanova privatne svojine postojaniji su od položaja moći izloženih neposrednom pritisku i nadzoru proizvođača. Tek ako uzmemu u obzir da je ekonomski moći, pa i politička vlast, samostalan uslov koji omogućava prisvajanje viške vrednosti, raspolaženje adekvatnim teorijskim ishodištem za istraživanje i razumijevanje klasnih odnosa u nevlasničkim, socijalističkim društвima.

Hipoteze:

(1) Klasnu pripadnost određuje položaj u produpcionim odnosima, u raspolaganju uslovima, sredstvima i plodovima rada. Svi ljudi u Jugoslaviji koji u uslovima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju rade tim sredstvima i žive od svoga rada, čine bazu radničke klase. U tom smislu, onaj deo inteligencije koji sudeluje u proizvodnji procesu u samoupravnim odnosima postaje ili već je uključen u radničku klasu, a postoji mogućnost (koju istraživanjem valja utvrditi) da se jedan drugi deo inteligencije priključi tchernobijskom sloju.

(2) Da li i u kojoj meri dobiva i ekonomski moći funkciju mehanizma, koji u novim institucionalnim i pravnim uslovima socijalističkog društva produžava proces eksplatacije?

(3) Protivrečnosti podele rada na upravljanje i izvršavanje (re)produkuju hijerarhijske odnose na principu tradicionalne birokratske organizacije. Na tim osnovama dolazi do potencijalnih suprotnosti i sukoba između (1) centara koncentracije znanja, upravljanja i rukovodenja, (2) samoupravljanja kao oblika ravnopravnog sudjelovanja svih radnika i (3) manuelnih radnika.

(4) U radničku klasu u užem smislu neki autori ubrajaju one koji pretežno i trajno ostaju u procesu materijalne proizvodnje, te kao takvi proizvode osnovne materijalne pretpostavke života, a u raspodeli društvenog bogatstva zauzimaju nizak položaj. A u radničku klasu u širem smislu treba po ovoj koncepciji ubrojiti sve one koji proizvode i materijalna i duhovna dobra, a koji još nisu u poziciji da o tim dobrima imaju odlučujuću reč.

(5) Kakav je odnos između tradicionalnog korpusa radničke klase, manuelnih industrijskih radnika, s jedne, i tcherničara i inženjera, s druge strane, s obzirom na distribuciju socijalne i tehničke moći u preduzeću modernog doba? U kojim situacijama se i u

Jugoslaviji radnička klasa cepta na svoj intelektualni i manuelni deo? Koliko obrazovanje, škola i ideološki sistem utiču na raslojavanje radničke klase?

(6) Radničku klasu čine neposredni proizvodači u oblasti materijalne proizvodnje, koji ostvaruju dohodak u okviru samoupravnih društveno—ekonomskih uslova. Shodno tom svom određenju, radnička klasa obuhvata i radne slojeve zaposlene van privrede u sektorima na koje su se proširili samoupravni društveni odnosi.

(7) Različiti uslovi privredovanja u pojedinim granama privrede i regionima hipotetički utiču na nejednaku podelu društvene moći i uticaja pojedinih kategorija radnika na svim nivoima društva, pa i na ispoljavanje njihovih različitih interesa.

3.3. POLITIČKA I PRAVNA ORGANIZOVANOST SOCIJALNIH SUBJEKATA

Političke uslove klasnih odnosa delimo — kao i sve druge — na dve vrste: na ustavne i organizacije i na društvene grupe i slojeve. U prvu vrstu ubrajamo naročito državu kao organizaciju javne vlasti, koja u svom društvu ima monopol na sredstva fizičke prinude, i političke partije i druge organizacije, koje, doduše, nisu sastavni deo države, kao posebnog sistema ureda, organa i institucija, ali nastoje da utiču na njene odluke. U drugu vrstu političkih sredstava ubrajamo razne slojeve i grupe lica koje deluju unutar državno—političkih organizacija i čine udruženja (na primer, političku birokratiju na raznim teritorijalnim nivoima i funkcionalnim područjima odlučivanja; političku elitu; sloj državnih službenika; profesionalne grupe advokata, sudija, vojnih lica itd.). Organizacije i institucije su, dakle, sistemi društvenih uloga, a grupe i slojevi — množina uzajamno povezanih ljudi koji obavljaju te uloge.

Država, dakle, obično je klasne odnose, daje im opštendruštveno priznanje i postojanost, potiskuje i guši suprotnost među klasama i na taj način obično je postojiće društveno—ekonomsko uredjenje.

Na drugoj strani, organizacija javne vlasti vrši i društveno potrebne funkcije planiranja, usmjeravanja, vodenja i nadziranja grupnih delatnosti. Marx kaže da čak i u despotskim državama »posao starešinskog nadzora i svestranog nešanja vlade uključuje dve stvari: i izvršavanje zajedničkih poslova koji proizlaze iz prirode svih zajednica i specifične funkcije koje potiču iz suprotnosti vlade prema narodnoj masi«.²⁴ A u *Komunističkom manifestu*, zajedno sa Engelsoni, predviđa postojanje takve javne vlasti koja bi u celiini izgubila klasni karakter.

Kako da se nazove ta vrsta vlasti koja neće više imati nikakvih elemenata klasnosti, pitanje je, naravno, samo stručnog dogovora. Možemo je i dalje označavati izrazima: politika, pravo, i država, možemo se sporazumeti i o upotrebi nekih novih, adekvatnijih izraza.

U marksističkoj literaturi, a i inače, često se poistovećuju dimenzije i uslovi klasnosti. Naročito je svojina postala sastavni deo definicije klasnog položaja, pa čak i njen bitan, najznačajniji element. Uprkos tome, smatramo da je i svojina jedan od opštih društvenih uslova koji, doduše, u bitnoj mjeri uvršćuje i obično je klasne odnose, ali ovi poslednji ipak imaju svoje samostalno postojanje i stoga im nalazimo traga i u društvinu u kojoj nema privatne svojine (na primer, u rodovskim zajednicama i u socijalističkim društvinama). Naravno, to važi i za druge pravne ustanove i za sva pravna pravila i odnose čija celina čini pravni porekad odredene države. Prema tome, ukoliko pravni porekad uspešnije obično je klasne interesne eksploatatorskih slojeva, ukoliko je svojina nad sredstvima za proizvodnju više privatna, monopolička i apsolutna, utoliko su klasni položaj i klasni odnosi postojaniji.

²⁴K.Marx—F.Engels, *op.cit.*, tom 23, str. 322.

Hipoteze:

(1) Da li i u kojoj mjeri se u Jugoslaviji i državni aparat osamostaljuje i otudije od radničke klase, pa time putem kolektivnog vlasništva sredstava za proizvodnju omogućuje produžavanje procesa eksploracije privilegovanim grupama sa socijalno—klasnim karakteristikama?

(2) Da li i u kojoj mjeri je proces institucionalizacije i birokratizacije zahvatio i samu političku organizaciju radničke klase putem prelaska revolucionarne partije u post-revolucionarnu instituciju društvene kontrole?

(3) Kakav je odnos između Saveza komunista i birokratskih, tehničarskih i polito-kratskih slojeva? Da li u tom pogledu prevladavaju odnosi interesne povezanosti, kadrivskog preplitanja, saradnje ili pak odnosi protivrećja, suprotstavljanja i klasne borbe?

(4) Kakva je socijalno—klasna struktura Saveza komunista Jugoslavije? Kako ta struktura utiče na izbor konkretnih strategija čiji je cilj oslobođenje radničke klase?

(5) Kakav je uticaj pojedinih grupa i slojeva na idejna opredeljenja i na politiku Saveza komunista?

(6) Kakav je generacijski sastav Saveza komunista? Koliko je organizacija Saveza komunista vitalna u generacijskom pogledu, a koliko ona stari? Kakva je starost onih koji stupaju u Savez komunista, i onih koji ga napuštaju?

(7) Istraživanje Saveza komunista moglo bi poći od dve suprotstavljene hipoteze. Po prvoj, Savez komunista je nosilac procesa podruštvljavanja i oslobođenja radničke klase, a time i opštelnudske emancipacije. Po drugoj, i Savez komunista obuhvaćen je procesima birokratizacije, a i sam širi socijalni prostor birokratije.

3.4. SOCIJALNO—KLASNA SVEST

Neki autori ubrajaju i oblike klasne svesti u više ili manje odlučujuće dimenzije klasne slojevitosti. Naročito diskusije o razlikovanju »klase po sebi« od »klase za sebe« upućuju na pitanje da li je klasa pojava koja nastaje i postoji nezavisno od predstava koje su ljudi stvorili o njoj (»klasa po sebi«) ili, pak, o klasi u pravom smislu reči možemo govoriti tek onda kad su njeni pripadnici svesni svojih zajedničkih interesa i istorijske sudbine (»klasa za sebe«). To pitanje se može rešiti tako što bismo sada, kao i ranije, odnos eksploracije, dakle činjenicu uzajamnog odnosa proizvodnje i prisvajanja viška vrednosti, tretirali kao bitnu dimenziju klasnog položaja, a svest o sopstvenom položaju u tom odnosu i druge oblike klasne svesti smatrali za uslove koji samostalno doprinose zaštititi, učvršćivanju ili ukidanju klasnih odnosa.

Smatramo, dakle, da je klasni položaj eksploratorских slojeva utoliko postojaniji ukoliko oni raspolažu efikasnijim i ubedljivijim sredstvima za »proizvodnju« i širenje ideoloških, religijskih, moralnih i naučnih predstava koje opravdavaju (idealizuju, racionalizuju) njihov klasni položaj i ukoliko je njihov monopol na ta sredstva ekskluzivniji.

Kao i kod svih drugih uslova klasne podeljenosti, i ovde se držimo pravila da konkretna sredstva delimo na osamostaljene oblike svesti (predstave, uverenja, vrednosti, mitovi, »naučne istine« itd.) i na ustanove, organizacije, grupe i društvene slojeve koji ih stvaraju i prenose. Mislimo naročito na organizacije i ustanove kao što su crkva, škola i naučni instituti i na odgovarajuće (profesionalne) grupe ljudi kao što su sveštenici, nastavnici i drugi.

Pod klasnom svešću podrazumeva se spoznaja vlastitog ekonomskog i socijalnog položaja, interesa i društvene uloge. To je svest o pripadnosti jednoj klasi, o suprotnosti interesa i podeli na »nas« i »njih«. Položaj pojedinca u procesu proizvodnje dovodi do osnovnog životnog iskustva, što određuje verovanja i akcije tog pojedinca. Javlja se osc-

čanje solidarnosti i razumjevanja svoje uloge kao klasne. Klasna svest je određenija od psihologije klase i usmjerena je na unutarnju koheziju i suprotnost prema spolja, a formiranje klasne svesti kao oscćanje zajedničkog uvek je zavisno od konkretnе situacije koja potencira okupljanje i povećava konfrontaciju.

Psihologija klase shvaćena je kao duhovna kultura ljudi, njihova kulturna razvijenost, tradicija, običaji i verovanja. Ona je u vezi sa socijalnim mentalitetom pod kojim podrazumevamo niz psiholoških karakteristika zajedničkih za šire društvene grupe. Struktura potreba i sistem stavova najrelevantniji su za psihološku rekonstrukciju klasne strukture.

Ideologija pak sadrži sistem stavova, kojima se izražavaju interes i težnje određenih društvenih grupa. Ona je spoznati izraz klasne svesti usmeren ka načinima razrešenja klasnog položaja. Ideologija je konkretna, jer sadrži ciljeve koji se žele postići kao i načine njihovog postizanja. Ona je akciono usmjerena jer pretpostavlja racionalnu osnovu za neposrednu političku akciju.

Pokušaj raščlanjenja empirijske klasne svesti obuhvata i sledeće elemente: (a) svest o postojanju međusobno distanciranih društvenih grupa, (b) svest o hijerarhijskom odnosu i poretku društvenih grupa, (c) svest o pripadnosti pojedinoj grupi (socijalno—klasna identifikacija), (d) svest o poscbnosti socijalno—klasnih interesa, (e) svest o autentičnosti političkih interesa i uloge vlastite društvene grupe (ili drugih društvenih grupa) u međnjau postojećih društvenih odnosa, (f) svest o socijalno—klasnoj solidarnosti i druge.

Kao elemenat socijalno—klasne svesti javlja se i percepcija eksploracije u smislu asimetričnosti prisvajanja i preraspodele.

Hipoteze:

(1) Operacionalizacija klasne svesti pretpostavlja distinkciju između ponašanja i delovanja. Ponašanje je vezano za reakciju na neku situaciju i odgovara identifikaciji kao elementu klasne svesti. A delovanje je uvek nastojanje za promenu neke egzistencijalne situacije i vezano je za fenomenalne potrebe, interese, ideologije i socijalne psihologije. Treba istražiti kakve se razlike javljaju u ponašanju, u delovanju i u svesti ljudi.

(2) U empiričkom istraživanju operacionalizacija psihologije klase pretpostavlja selekciju ključnih oblika ponašanja i vrednovanja. Istraživanje ideologije trebalo bi pak usmjeriti na pokušaj operacionalizacije interesa radničke klase Jugoslavije u konkretnim, iskustvenim kategorijama, izbegavajući opšta opredeljenja.

(3) U sastav socijalno—klasne svesti dolaze i životne orijentacije društvenih slojeva i klase, koje obuhvataju celinu vrednosnih i idejnih orijentacija, aspiracija i (ne)zadovoljstva. Vrednosti predstavljaju stečene, stabilne i opšte obrazce i simbole, koji su istovremeno elementi individualne ili društvene svesti. Vrednosti se pojavljuju kao ciljevi kojima se teži, kao kriterij poimanja i vrednovanja određene situacije ili odabira između pravaca delovanja, i kao normativni zahtevi. Otuda, umutar istraživačke celine vrednosnih orijentacija, predmet analize predstavlja temeljne opštelijske vrednosti, te odnos prema društvenim institucijama. Idejne se orijentacije shvataju kao odnos prema osnovnim vrednostima društveno—političkog sistema samoupravnog socijalizma i prema idejnim strujanjima u društvu, prema naciji, religiji i crkvi. Aspiracije se poimaju kao životni ciljevi, vrednovanje tih ciljeva, planovi za budućnost ili projekcije budućnosti.

(4) U Jugoslaviji radnička klasa je odlučujuća na normativnom i ideologijskom nivou. Ova činjenica na nivou stvarnih zbivanja može imati sledeće hipotetičke konsekvence u pogledu klasne svesti: (1) klasna svest formira se iz egzistencijalnog bića radničke klase, (2) klasna svest formira se u sferi ideologije, (3) u našem društvu postoji klasna svest bez radničke klase, (4) u našem društvu postoji radnička klasa bez (egzistencijalno determinisane) klasne svesti.

(5) Kakav je uticaj društvene svesti na samoupravni razvoj društva u celini i na oslobadanje radničke klase? Trebalo bi ispitati društveni uticaj samoupravne svesti i idejne akcije Saveza komunista.

4. *Socijalizam kao epoha socijalne revolucije*

Socijalizam jeste jedna epoha socijalne revolucije, a sličan kao epoha ekonomiske formacije društva on obuhvata više načina proizvodnje, kao što su naturalni (predrođeni), robni i socijalistički (društveno—svojinski) način proizvodnje. Svi ti načini postoje povezani i u međusobnoj zavisnosti.

A kakva je funkcija klasnosti u socijalizmu? Da li je ona sano prošlost koju (treba da) nadvladavamo, ili je istovremeno i činilac nastajanja budućnosti, ono što vuče napred?

Problem klasne dimenzije socijalizma moguće je opredeliti i kao pitanje dijalektike transformacije, prevaziđenja klasnog u besklasno, komunističko društvo. Da li je socijalizam društvo koje će se razviti na osnovu autonomnog delovanja ekonomskih i društvenih zakonitosti, ili pak njegov razvitak u pravcu slobodne asocijacije traži neprestanu klasnu intervenciju socijalnih subjekata, jedan usmerni društveni tok? Ako je odgovor pozitivan, onda dalje treba raščistiti: koji su to subjekti, na kakav su oni način organizovani i u kojem pravcu i kakvimi društvenim meranima oni intervensu?

Prema tome, kakav ima smisao Marxova reč o »radničkoj klasi kao revolucionarnoj klasi« u društvenoj situaciji samoupravnog socijalizma? Ili, još preciznije, na kakav način radnička klasa kao vladajuća klasa zadržava i reprodukuje svoj revolucionarni karakter?

Znači, trebalo bi istraživati ne samo promene u položaju, u biću i u svesti radničke klase nego i promene u dimansijskom aspektu njenog bića, u klasnoj borbi. Pretpostavljamo, dakle, da se u socijalizmu menjaju i karakter klasnih suprotnosti, klasne borbe i drugih procesa između socijalno—klasnih subjekata.

Prelazni period determinisan je postojanjem određenih odnosa klasnog društva i proizvodnjom viška vrednosti, a istovremeno i pokušajem nadvladavanja tih odnosa. Prema tome, u biću socijalizma utkana je borba, koja se empirijski pojavljuje kao štrajk, kao sukob u kojem su se strane već razišle i frontalno se polarizovale u snisu sukoba, ili pak poprima oblik svakodnevnog nastojanja ljudi da samoupravljuju.

»Socijalizam je — kaže Tito — »nešto drugo od običnog mirnog života«, a to upravo zato što je na dnu neprestano borba, koja je i borba *protiv* i borba *za*, borba, koja polazi od činjenice da se u socijalizmu još uvek proizvodi višak vrednosti, ali se ne miri sa tom činjenicom.

Ova protivrečna sуштина socijalizma ima svoga odraza i u radničkoj klasi, i u birokratskom i tchokratskom kompleksu, u seljaštvu i dr.

4.1. OPŠTEDRUŠTVENE DETERMINANTE SOCIJALNO—KLASNIH ODНОСА

Na socijalno—klasnu diferencijaciju deluju i procesi koji na specifičan način formiraju ekonomsku, političku, nacionalnu, kulturnu i opštedsruštvenu strukturu pojedinih regija, republika, opština i drugih teritorijalnih zajednica savremenog jugoslovenskog društva. U konkretnim lokalnim zajednicama sa različitim su intenzitetom prisutni procesi urbanizacije (društvene podele na selo i grad), industrijalizacije, tehnologizacije (povezane sa organskim savastom kapitala), komercijalizacije (u smislu delovanja tržista), institucionalizacije (na primer, rasta velikih privrednih kompleksa kao što su SOUR—i), informatizacije i scientizacije.

Svi ti globalni procesi uslovjavaju stepen razvijenosti konkretnе lokalne zajednice (republike, regije, opštine i drugih), njenu političku kulturu i kolektivnu svest, a time i način i oblik socijalno—klasne diferencijacije.

Klasna struktura društva i klasni položaj pojedinca determinisan je i nizom činilaca koji nisu definisani osnovnim klasnim dimenzijama. U tom pogledu trebalo bi istražiti delovanje nacionalne, polne (muško—žensko) i generacijske (omladina — stariji) dimenzije društvene strukture.

Hipoteze:

(1) U jakom su odnosu fenomeni nacionalnog i klasnog? Svaka republička i nacionalna sredina u Jugoslaviji ima svoju društvenu, pa i socijalno—klasnu strukturu sa specifičnim obeležjima. Bilo bi potrebno po svim komparativnim obeležjima promatrati razlike i zajedničke karakteristike tih struktura. Verovatno je da će društvena struktura pojedinih regionalnih i nacionalnih sredina pokazivati različit odnos socijalno—klasnih i političkih snaga.

(2) U kojoj mjeri su narodi u savremenom jugoslovenskom društvu relativno zatvoreni socijalno—klasni sistemi, a u kojoj mjeri postoji jedinstvena socijalno—klasna struktura jugoslovenskog društva? Ako postoje oblici etničke i nacionalne stratifikacije, onda valja istražiti problem obima i načina prisvajanja viška vrednosti cele nacije.

(3) Kakav je odnos između nacije i socijalno—klasne podcile? Ukoliko su u različitim narodima i narodnostima u Jugoslaviji prisutni i različiti stepeni naturalnog, robnog, etatističkog i samoupravnog proizvodnog načina, utoliko su hipotetički i u različitim nacionalnim okvirima na odgovarajući način formirani socijalno—klasni subjekti društva, uključivo sa radničkom klasom.

(4) Kakav ima uticaj uvodenje nove tehnologije na vertikalnu mobilnost, i konkretno na mlade, polukvalifikovane i kvalifikovane radnike? Ti procesi stvaraju status »bivših« bivših radnika, bivših članova, bivših seljaka. A status »bivšeg« izvor je frustracija i potuga forniranja vrednosnih orientacija, stavova i drugih elemenata društvene svesti.

Uvodenje nove tehnologije utiče i na horizontalnu mobilnost: na kretanje među sektorima proizvodnje, iz proizvodnje u vanprivredu, iz industrijskog rada u poslove montaže, remonta i održavanja. A svi ovi oblici mobilnosti povezani su (uzročno ili statistički) sa pripisanim statusnim karakteristikama pola, generacije i nacionalnosti.

(5) Ovaj projekat treba da rasvetli klasnu prirodu jugoslovenskog društva ne na bazi (samog) doktrinarnog, onoga što bismo želeli ili onoga što će biti, nego na bazi stvarnog procesa koji se zbiva. A u empirijskom smislu hipotetički moramo voditi računa o tome da je radnička klasa Jugoslavije tradicionalna, seljačkog porekla, delimično i religiozna i negativno selekcionisana kroz proces obrazovanja.

(6) Na socijalni status i na društveno—ekonomski položaj pojedinca utiče i njegov politički status (na princip, članstvo u Savezu komunista), radni (po kojem se diferencira radno aktivno stanovništvo od nezaposlenih, uniroyljenika i dela omladine) i generacijski status.

4.2. PROCESI RAZVOJNIH PROMENA SOCIJALNO—KLASNE STRUKTURE

Posledice klasnih suprotnosti i sukoba su, dakle, promene klasnog položaja i odnosa raznih slojeva i klasa, kao i promene oblika i uslova klasne podjeljenosti celoga društva. Te promene su posleban vid razvoja određenog društva i njegove strukture, a gledane u dugoročnoj perspektivi one su vid njegovog istorijskog razvoja. Ukoliko je opšti pravac strukturalnih promena ublažavanje ili ukidanje klasnog karaktera društvene slojevitosti u okviru savremenih gradskih društava, zemalja u razvoju, pa i socijalističkih društava, govorimo o socijalističkom i samoupravnom razvoju, o postupnom nastajanju

oblika asocijacija slobodnih proizvođača i građana, o decentralizaciji i ponovnoj integraciji ljudi s njihovom generičkom suštinom, o humanizaciji čoveka i društva. A ukidanje klasnog karaktera onih ustanova, organizacija i oblika društvene svesti koji omogućavaju prisvajanje viška vrednosti podudara se s procesima decentralizacije, oduniranja države, debirokratizacije i ukidanja monopolističkih položaja na području nauke, kulture, sredstava masovnog komuniciranja itd.

Hipoteze:

(1) Kakve promene socijalno—klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva, a radničke klase posebno, prouzrokuje znanstveno—tehnička revolucija, koja se temelji na automatizaciji, kompjuterizaciji, mikroelektronici? Koji su uticaji te revolucije na podelu između fizičkog i umnog rada, na odnose između radnika u pojedinim sektorima (prinarnom, sekundarnom, tercijarnom i kvartarnom), i na sami samoupravni proces?

(2) Razvojni procesi koji utiču na posleratno formiranje društvene strukture u Jugoslaviji vezani su za faktore privrednog razvoja (kao što su industrijalizacija, tržišna privreda i tehnološki razvoj) i za procese i mere političkih promena (kao što su nacionalizacija, etatizacija, etnocentralizacija i regionalizacija).

(3) Koji konkretni procesi razvoja proizvodnih snaga, nauke i tehnike utiču na promene socijalno—klasne strukture jugoslovenskog društva i posebno na proces oslobađanja radničke klase? U tom pogledu valja ispitati proces intelektualizacije rada, proces menjanja kvalifikacione i obrazovne strukture radničke klase, relativni porast novih zanimanja i profesija sa stvaralačkim karakterom, a naročito transformaciju nauke i naučnog rada u neposrednu proizvodnu snagu.

(4) Koji društveno—proizvodni načini postoje u savremenom jugoslovenskom društvu? U okviru predrobnog, naturalnog načina čuva se sistem veza i komunikacija patrijarhalne porodice, roda, scela i religije, a robni proizvodni način transformiše i po-ništava naturalni. Otvoreno je pitanje prirode socijalističkog načina proizvodnje. U kojem obimu i na kakav način on sadržava elemente naturalnog i robnog načina? U kojoj meri sadržava elemente državno—birokratskog odlučivanja, a u kojoj je neri već srastao sa institucijama i procesima društvenog vlasništva i radničkog samoupravljanja?

Koji se socijalno—klasni subjekti i sistemi društvenih odnosa formiraju pod uticajem naturalnog, robnog, statističkog i samoupravnog proizvodnog načina? Kakav je uticaj tih osnovnih ekonomskih i klasično—stratifikacijskih procesa na održavanje (starih) i razvijanje (novih) vrednosnih sistema, životnih stilova i nreža društvenih uloga?

Koji društveni procesi u Jugoslaviji utiču na delovanje socijalno—klasnih subjekata? Trebalo bi sagledavati sledeće društvene procese: (1) sam proces samoupravljanja, (2) društvenu podelu rada, (3) razvoj proizvodnih snaga odnosno tehnologije, (4) delovanje robne proizvodnje, (5) delovanje države i etatizma, i (6) delovanje situacije društvene i ekonomske krize. Svaki od nabrojanih globalnih procesa hipotetički determiniše delovanje, moć i položaj pojedinih socijalno—klasnih subjekata i strukturu društva u celini.

Na diferencijaciju i strukturiranje jugoslovenskog društva potencijalno utiče i aktuelna društvena i ekonomska kriza. U toku krize vrše se promene u odnosima svojine, moći, svesti, u raspodeli dohotka. Na jednoj strani, kriza smanjuje razliku između stručnjaka i radnika (uravnilovka), a, na drugoj, produbljuje klasne razlike (špekulan-tsko—parazitski dohotci).

Posleratni društveno—ekonomski razvoj zemlje imao je faze relativne stagnacije i dinamike. Ova privredna kretanja uslovjavala su i strukturne promene društva, povećavala su ili smanjivala socijalnu distancu između društvenih slojeva i grupacija, uticala su na relativnu moć i odnos snaga pojedinih društvenih subjekata, frakcija i institucija, i na

opštu otvorenost (propulzivnost) odnosno zatvorenost u pogledu vertikalne i horizontalne društvene pokretljivosti pojedinaca i društvenih skupina.

(5) Kakva je u različitim istorijskim periodima razvitka društva bila proizvodna moć radničke klase? Pred kraj XIX veka to je bila njena tehnološka moć. Danas klasično industrijsko radništvo više nema tehnološke moći u savremenoj industriji. Proizvodna moć seli se prema kolektivnom radu, prema tehnosrtutri, prema onima koji raspolažu informacijama, prema tehničkoj inteligenciji.

Pitanje je, dakle, koja društvena snaga vuče društvene procese napred u određenoj fazi razvitka socijalizma i koji su, prema tome, »novi« saveznici radničke klase za socijalizam? U našim uslovima, u periodu preuzimanja vlasti, to je bila birokratija; u pedesetim godinama to je bila politička moć radničke klase u fabriči; krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina radnička klasa pokušava da dobije i ekonomsku moć, ali tu moć nije osvojila; a političku moć radnička klasa je imala zahvaljujući svojoj reprezentaciji u dominantnim institucijama društva.

4.3. SOCIJALNO—KLASNE SUPROTNOSTI I SUKOB

Neposredne posledice procesa eksploracije, odnosno klasnih odnosa su, naravno, razni oblici klasne borbe. Iz nekih mesta u Marxovim i Engelsovim delima mogli bismo čak zaključiti da odredena manjina ljudi čini društvenu klasu samo onda kad je u konfliktu s klasom koja je na drugoj strani istoga kompleksa eksploratorskih odnosa. U *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*²⁵ Marx je prikazao klasni, odnosno neklasni položaj francuskih seljaka i pri tom je srazmerno iscrpmo definisao razna merila i empirijske pokazatelje klasnog položaja. Po njemu, klasa je grupa ljudi koji imaju sledeća zajednička svojstva: jednak životni položaj; međusobne odnose, veze i uzajamne kontakte; isti način proizvodnje; jednak ekonomski uslove egzistencije: način života, zajedničke interese, obrazovanje, političku organizaciju i neprijateljski odnos prema drugim klasama. Razume se, posebno je pitanje kad se te suprotnosti klasnih interesa pretvaraju u istinski sukob, u klasnu borbu i najzad u revoluciju. Međutim, nikakve sumnje ne može biti u to da su klasni svi oni sukobi do kojih dolazi zbog interesa nadređene strane da bi se sačuvao, učvrstio i povisio stepen eksploracije (to jest deo prispavanog viška vrednosti) i zbog interesa podređene strane da bi se taj stepen snizio i u celini ukinuli eksploratorički odnosi u kojima ona ima samo podređeni položaj. I ne samo to. U klasnom je interesu nadređenog subjekta da osigura i sve uslove svoga klasnog položaja, a u interesu eksplorisanih klasa je da se ti uslovi naruše i ostvare takvi oblici društvene podele rada, načina proizvodnje i društvene organizacije, takve državne i političke ustanove, takve moralne, ideološke i naučne predstave koje odgovaraju njihovim klasnim interesima. Zato se klasni sukobi odvijaju na različitim institucionalnim područjima društvene strukture i u njih se upuštaju različiti društveni pokreti, političke stranke i druga udruženja.

Kada više ili manje prikrivena suprotnost klasnih interesa prelazi u otvoren sukob dveju ili više klasa ili klasno opredeljenih slojeva, to u velikoj meri zavisi od odnosa između stepena eksploracije i efikasnosti uslova eksploracije. Od tog odnosa zavisi i način razrešenja toga sukoba, njegovo trajanje, победa ove ili one strane, a delimično i to da li će se u celini ukinuti raniji klasni odnosi. Uopšte uzevši, važi pravilo da otvoren sukob izbjiga utoliko ranije ukoliko je viši stepen eksploracije, a u sukobu pobeduće ona strana koja raspolaže efikasnijim sredstvima za provođenje i nametanje svojih klasnih ciljeva.

Socijalno klasni subjekti ili, ukratko, klasa opredeljene su kao jedinstvo određenog društveno—ekonomskog položaja i istorijskog procesa. One su identične sa processom svoje neprestane reprodukcije kroz klasnu borbu.

²⁵K.Marx—F.Engels, *op.cit.*, tom 11, str. 161—165.

Prena tomu, nema klase bez klasne borbe. Znači, treba istraživati proces formiranja socijalno—klasnih subjekata u klasnoj borbi, njihovo delovanje u dinamičkoj funkciji klasne borbe i na toj osnovi iznalažiti razlike između klasno—aktivnih radnika i onih koji nisu uključni u klasnu borbu, koji stoje po strani.

Hipoteze:

(1) Društveno biće jugoslovenske radničke klase nije samo najanuti položaj proizvodnog radnika nego je istovremeno i klasna borba. Ona je konstitutivna klasc i njene reprodukcije. Otvoreno je pitanje u kojim oblicima i načinima se radnici u socijalizmu povezuju u klasu.

(2) Konflikt utiče na formiranje klasne svesti. A ako pretpostavljamo da određene zaoštrenje i krizne društvene situacije korreliraju sa potencijalnim ili realizovanim štrajkovima, onda u empirijskom istraživanju formiranja klasne svesti treba polaziti baš od ovakvih situacija latentnog konflikta.

(3) Osnovni klasni sukob u socijalizmu je između radnika i svih otudenih centara moći, a reprezentant tih centara je birokratija i tehnokratija.

(4) Kakvi su odnosi između birokratske, tehnokratske i politokratske strukture i odgovarajući odnosi između nosilaca (društveno—klasnih subjekata) tih struktura? Da li i kada prevladavaju u tom pogledu odnosi sudelovanja, stapanja, konkurenčije, suprotstavljanja ili sukoba?

(5) Kakvi su odnosi između nosilaca političke, ekonomiske i ekspertne moći i njima podređenih slojeva radnika i građana? U kojoj mjeri on uključuje elemente eksplorativacije i klasnog sukoba?

(6) U istraživanju bi se mogla proveriti teza da kritična situacija u proizvodnji, u kombinaciji sa relativno visokim stepenom deprivacije radnika u pogledu zadovoljenja njihovih socijalnih potreba, potencijalno formira liniju razgraničenja između radnika koji sudeluju u obustavi rada ili u štrajku, koji artikulišu svoje zahteve i time se klasno identifikuju, na jednoj strani, i administracije i rečijskog osoblja, na drugoj. Valja videti i kako se u ovakvini konfliktivni situacijama ponašaju članovi Saveza komunista i na kojoj se strani u konfliktu nalazi vodstvo organizacije Saveza komunista.

(7) Koji primarni procesi socijalne diferencijacije u načeni društvu utiču na dinamiku društvenog konflikta? To su verovatno neki novi elementi starih klasnih odnosa u socijalističkim samoupravnim odnosima, što je uslovljeno prvenstveno i karakterom raspodjeljanja društvenim kapitalom, uticajem robne proizvodnje, koncentracijom političke moći i političke vlasti nad kapitalom. Na toj osnovi izrastaju bitno društveno različiti ekonomski uslovi života, koji dovode do odvajanja u načinu života, što zajedno uslovjava stvaranje latentnog antagonizma i njegovog pretvaranja u manifestne oblike društvenog antagonizma.

4.4. PROCESI OSLOBADANJA I SAMOUPRAVNOG UDRUŽIVANJA RADA

A šta je klasna borba u društvenoj situaciji savremenog jugoslovenskog društva? Koji su u nas osnovni oblici klasne borbe u teorijskom i u empirijskom smislu?

Osnovni oblik klasne borbe u nas je svakodnevna samoupravna delatnost radništva u osnovnim organizacijama udruženog rada, u radnim organizacijama, pa i u velikim društveno—ekonomskim sistemima. A samoupravna delatnost javlja se u konkretnim oblicima povezivanja radnika, njihovog komuniciranja, informisanja, odlučivanja i dr.

Na dinamiku društvenog konflikta u savremenom jugoslovenskom društvu utiču sledeći konkretni procesi socijalne diferencijacije:

(a) procesi udruživanja zaposlenih s radničko—klasnim bićem: integracija, assimilacija, asocijacija, socijalizacija, identifikacija;

(b) procesi distanciranja: prema veličini socijalne distante među socijalno—klasnim grupacijama procesi približavanja relativno su odvojeni od procesa udaljavanja;

(c) procesi suprotstavljanja: društveni konflikti koji su latentni ili manifestni; suprotstavljenost je objektivno uslovljena položajem u organizaciji ili instituciji ili je determinisana osobnim klasnim položajem; neke socijalno—klasne grupacije su odvojene i suprotstavljene samo objektivno, po svom položaju, a ne i subjektivno, po svom ponašanju i svesti; procesi suprotstavljanja svrstavaju se u antagonističke, koji ispoljavaju odvajanje radničke klase od »kontraklase«, i u procese socijalnog distanciranja, koji izlaze iz percepcije vlastitog položaja ili iz aspiracija u odnosu na društveni položaj.

Hipoteza da proces udruživanja rada konstituiše individualnog radnika kao pripadnika radničke klase navodi na operacionalizaciju toga procesa. U uslovima jugoslovenskog društva samoupravljanje je konkretan proces klasne komunikacije i klasne prakse.

Koncepcijom udruženog rada i procesa udruživanja rada u Programu Saveza komunista uspostavljena je veza sa Marxovim pojmom asocijacije slobodnih proizvoda.

Društvena svojina kao globalni društveni odnos uspostavlja se udruživanjem rada. Ali to nije udruživanje i odnos radnika jedne tvornice prema sredstvima u toj istoj tvornici. Niti je to udruživanje putem birokratije i politike (onda bi to bilo državno, a ne društveno vlasništvo).

Društvena svojina i udruženi rad jeste odnos celine klase prema celini sredstava za proizvodnju. Prema tome, radnička klasa ne postaje klasa (samo) ako se ujedinjuje u posebnu političku partiju, nego uspostavlja vladajuću ulogu svog rada u stvarnom procesu proizvodnje.

Ukratko, socijalno biće savremene radničke klase izrasta i reprodukuje se u proizvodnim odnosima u uslovima društvene svojine, integriše u sebe nosioce materijalnih usluga u ostalim privrednim delatnostima, razvija se preko onih profesionalnih grupacija koje su radno i dohodovno neposredno vezane za proces proizvodnje i stvaranja viske vrednosti, i assimiliira one socijalne skupine koje se sve više, zavisno od stepena udruživanja rada i sredstava te izjednačnosti uslova sticanja dohotka i načina raspolažanja njime po svojem društvenom položaju približavajući radnicima u neposrednoj proizvodnji društvenih dobara.

Hipoteze:

(1) Kakve se razlike javljaju u ponašanju i delovanju radnika u situaciji kada su oni povezani u veće reprodukcione i druge celine i kada žive i komuniciraju samo u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada? Da li birokratija i tehnokratija imaju više uticaja na radnike kada su oni sabijeni u svoju osnovnu organizaciju udruženog rada, i da li je povezivanje radnika u šire celine stvarno put njihovog formiranja i širenja kao klase?

(2) U kojoj meri su procesi samoupravljanja stvari deo novih proizvodnih i političkih odnosa, a u kojem obinu samoupravljanje ostaje normativno legitimisana institucionalna forma bez pravilih materijalnih tenjelja za odlučivanje?

(3) Proces samoupravnog preobražaja i oslobođanja radničke klase omogućava osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada da bez ikakvog državnog posredništva, to jest slobodno i dobrovoljno stupaju u sve oblike međusobnih odnosa saradnje i udruživanja, koji odgovaraju njihovim proizvodnim, ekonomskim i socijalnim interesima.

(4) Na transformaciju bića radničke klase i njenih pojedinih slojeva utiču dve osnovne tendencije. Prva je revolucionarna i oslobadajuća, a identična je sa procesom samoupravnog socijalističkog preobražaja društva. Druga se zasniva na monopolističkim odnosima, koji se javljaju u tchnokratskim, statističko—birokratskim, grupno—svojinskim,

privatno—svojinskim i drugim oblicima. Svi ti oblici i odnosi teže ka obnavljanju najamnog bića radničke klase, a koće njen samoupravni preobražaj, pa time i njeno oslobođanje.

(5) Koji su konkretni procesi oslobođanja radničke klase? Trebalo bi istražiti u kojoj meri deluju sledeći procesi: (1) kontrola udruženih proizvođača nad celokupnim sistemom društvene reprodukcije, (2) ukidanje viška rada kao elementa klasnih odnosa, (3) odnosi slobodne razmene rada između radnika u materijalnoj proizvodnji u cilju izjednačavanja njihovog ukupnog društvenog i ekonomskog položaja, (4) odnosi slobodnic razmene rada i procesi povezivanja materijalne proizvodnje sa društvenim delatnostima, (5) ukidanje monopolija države u oblasti društvene nadgradnje (6) izgradivanje dohodovnih veza i odnosa, udruživanje rada i sredstava i samoupravno povezivanje oblasti proizvodnje, prometa, finansijskih institucija i svih drugih oblasti, gde su se materijalni odnosi uredivali na osnovu stecenih privilegija i pozicija, (7) pretvaranje birokratsko—hierarhijskog obličja funkcije rukovodenja i položaja njihovih nosilaca u odgovornu i nužnu funkciju koordinacije procesa rada pod kontrolom radnika, (8) prevladavanje društvene podele rada na umni i fizički, a i na upravljački i izvršilački rad.

5. Opšta metodološka polazišta

5.1. IZGRADNJA EMPIRIJSKU UTEMELJENE MARKSISTIČKE TEORIJE

Na više mesta u svom najsistematičnijem i ujedno i na konkretnu akciju ljudi usmerenom delu²⁶, Marx i Engels eksplicitno utemeljuju svoj odnos prema empirijskom istraživanju društvenih pojava, s jedne, i prema odgovarajućim konceptualizacijama (apstrakcijama), s druge strane.

Kada definišu suprotnosti između materialističkog i idealističkog pogleda, pre svega naglašavaju da je jedino odgovarajuće ishodište »stvarne pozitivne nauke« čovek, nije-gova delatnost, i to naročito proizvodna delatnost, životni uslovi ljudi i društveni odnosi u koje stupaju. »Pretpostavke kojima počinjemo nisu nikako samovoljnici, nisu nikako dogme, to su stvarne pretpostavke koje možeš astrahovati samo u mašt. To su stvarne individue, njihova akcija i njihovi materijalni životni uslovi, kako oni na koje su našli tako i oni koje su stvorili vlastitom akcijom. Te pretpostavke je, dakle, moguće konstatovati čisto empirijskim putem.«²⁷

I dalje: »Činjenica je, dakle, ovo: odredene individue koje na određen način produktivno deluju stupaju u takve odredene društvene i političke odnose. Empirijsko posmatranje mora u svakom pojedinačnom slučaju i bez bilo kakve mistifikacije da ukaže na vezu društvenog i političkog raščlanjavanja sa proizvodnjom.«²⁸

Nije, dakle, sporno da su klasični marksizm bili ujedno empirijski i teorijski usmjereni. Njihov otpor prema dogmama i frazama ne znači stoga i otpor prema bilo kakvoj teoriji. Pitanje pak koje valja razjasniti i koje je zaista zanimljivo sa stanovišta dalje izgradnje marksističke teorije jeste do kakvog im je metoda empirijskog istraživanja i do kakve teorije stalo. Taj zadatak je i u centru ovog istraživačkog projekta. U tu svrhu možemo da upozorimo sano na sledeće karakteristike Marxovog i Engelsovog načina istraživanja društvenih pojava: upotreba različitih izvora podataka (arhivi, lično posmatranje, statistički podaci, različiti sekundarni materijali, ankete i sl.); prevazilaženje disciplinarnih granica; kvantifikacija, nisenje, longitudinalno proučavanje društvenih problema i istorijskog razvoja; upotreba matematičkih i statističkih tehnik za analizu empi-

²⁶K.Marx in F.Engels, *Nemška ideologija*, u: K.Marx in F.Engels, *Izabrana dela*, II svezak, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971.

²⁷K.Marx in F.Engels, *op.cit.*, str. 17–18.

²⁸K.Marx in F.Engels, *op.cit.*, str. 23–24.

rijskog materijala (pogotovo u *Kapitalu*); metodološka multidimenzionalnost (istovremena upotreba različitih istraživačkih postupaka); dijalektički metod: uvažavanje celovitosti, povezanosti društvenih pojava i dinamike na osnovu unutrašnjih protivrečnosti. Ali u ovom projektu oslonac istraživanja ne može biti isključivo Marxovo izvorno iskusstvo.

Najime, uporedno s menjanjem uslova klasne borbe radničke klase menjaju se i interesi te klase koji utiču na izbor istraživačkih problema marksističke sociologije. Neka u istoriji radničke klase već razraćena pitanja ponovo se postavljaju i s obzirom na pronicnjene objektivne okolnosti zahtevaju društve odgovore. Javljuju se novi problemi i pojave koje su klasici marksizma jedva mogli predvideti. Savremeni procesi socijalizma kao svetskog procesa menjaju težinu pojedinih već poznatih problema, raščlanjavaju ih i daju im različite akcente.

Sva ova dogadanja u društvenoj praksi uslovjavaju, naravno, i prirodu empirijskog materijala koji analizira i teorijski osmišljava marksistička društvena teorija.

Glavna pobuda za dogradivanje i izgradnju marksističke teorije dolazi od potrebe za istraživanjem onih savremenih društvenih pojava na koje upućuju aktualni i dugoročni problemi radničkog pokreta i socijalizma kao svetskog procesa. A dok upozoravamo da je socijalizam svetski proces sa dugoročnim zajedničkim ciljevinama i pravcima razvoja, ujedno konstatujemo da su današnji ekonomski, istorijski, kulturni, klasni i drugi objektivni uslovi socijalističkog razvoja vrlo različiti. Te razlike utiču na relativnu samostalnost i izvornost savremenih radničkih pokreta koji se odlučuju za specifične oblike klasne borbe i traže izvore strategije, taktike i programskе osnove svoje organizovanosti. Otuda proističu i različiti teorijski pogledi na brojne konkretnе probleme borbe za socijalizam u savremenim uslovima, a u okviru marksizma nastaju i postaju važći različiti pravci i škole i metodi istraživanja.

Akcijski značaj ovog istraživanja naročito proizlazi iz potrebe otkrivanja i utvrđivanja stepena uticajnosti činilaca i procesa koji usporavaju ili čak onemogućavaju punu samoupravnu emancipaciju radničke klase; determinišu protivrečnost položaja i uloge Saveza komunista u procesu menjanja društveno—ekonomskih odnosa i razvoja samoupravljanja. Dakle, smisao ne bi bio samo u kritičkom tumačenju dobivenih rezultata nego i, na njihovoj osnovi predlaganju i ukazivanjem na moguće nove puteve i načine društveno-interventne akcije u strukturi i sistemi odnosa, kako bi se ubrzala dinamika društvenih promena i usmjerio društveni razvoj. Premda je Marxova teorija klasne slojevitosti značajno ishodište za proučavanje i objašnjenje gradnje i razvoja savremenog jugoslovenskog društva, treba ipak dodati da istraživanje toga društva zahteva i takva teorijska rešenja, pojmovne okvire i metode koji zahvataju i društvene pojave koje rastu iz novih besklasnih društvenih odnosa. Treba proučavati i društvene nejednakosti koje ne nastaju zbog viška rada (dakle, na osnovu procesa eksploracije), već potiču od različitog nagradivanja rada prema radu. Društvena moć i odlučivanje imaju u našem društvu, pogotovo, funkciju uskladivanja, planiranja i udruživanja društvenih delatnosti u privredni, a i na drugim područjima društvenog života. Politika ima u velikoj meri prirodu samoupravnog i delegatskog dogovaranja o opštini društvenim interesima. Pravo poprima odlike samoupravnog prava o kojem postoji opšta društvena saglasnost. Ali društveni razvoj uslovjava brojne suprotnosti, za koje bismo teško mogli reći da su posve klasne prirode.

Verovatno se može odmah na početku ustanoviti da je pri odgovarajućim teorijskim i metodološkim nastojanjima moguće polaziti od pojmovnih okvira i opštih zakonitosti, koji su nesporni sastavni deo Marxeve teorije o društvu, s jedne, i od konkretnog predmeta istraživanja, znači od odgovarajućeg jugoslovenske društvene prakse, problema i pojava, s druge strane.

Teorija vodi empirijsko istraživanje na taj način što upozorava na potencijalno postojeće veze među društvenim pojавama, što znači da predstavlja osnovu za formulisanje hipoteza, usredsređujući istraživačvu pažnju na određene vrste podataka i tako usmerava

proces empirijskog posmatranja. A da bi teorija mogla da obavlja ovu svoju usmerivačku funkciju, potrebno je opšte teorijske pojmove i hipoteze približiti istaknutom materijalu. Potrebno je, dakle, apstraktne definisane pojmove prevesti u konkretnije, radne ili operacionale definicije koje upozoravaju na niz konkretnih, prihvatljivih, istraživanju dostupnih pojava od kojih je sastavljena opštija, teorijski definisana pojava. Ove konkretnije pojave i njihove osobnosti su indikatori (pokazatelji) koji »pokazuju« kako preći put od teorijski definisane opšte pojave do istaknutog materijala.

U procesu ovog istraživanja je na ovaj način potrebno prevoditi, znači konkretizovati odnosno operacionilizovati, i osnovne teorijske pojmove. To je pak koliko zahtevan toliko i odgovoran zadatak. Teorijske pojmove, naime, često nije moguće na optimalan način prevesti na jezik istraživačke prakse. Uvек treba računati da će se deo njihovc izvorne sadržine izgubiti ili iskriviti i da će odabrani indikatori samo nepotpuno odražavati pojavu koju na celovit način definiše teorijski pojmi od kojeg se polazi.

A kako brojna opšta saznanja o klasnom biću savremenog jugoslovenskog društva uporediti i sa analizama koje bi trebalo da budu i teorijske i empirijske, znači naučne?

5.2. PROBLEMSKA ORIENTACIJA ISTRAŽIVANJA: KRIZA, DOMINACIJA I SVOJINA

Jedan pokušaj u tom pravcu predstavlja istraživački projekat koji je bio pokrenut već krajem 1983. godine, a do današnjeg dana doveden je bio od faze idejnog nacrtu preko radnog projekta istraživanja, do samih analize sakupljenih empirijskih podataka.

Već u samom početku kao cilj ovog istraživanja javlja se analiza procesa i činilaca, koji ograničavaju i koji podstiču oslobođanje radničke klase. Naravno, ne bilo kakva analiza, nego takva koja bi predstavljala osnovu za usmerenu društvenu kritiku, za društvenu intervenciju i društvenu akciju. U tom smislu posebno je bio naglašen akcijski značaj istraživanja u pogledu raskoraka između vrednosnog sistema našeg društva, njegovih ideoloških ciljeva i konkretnih oblika socijalno—klasne diferencijacije.

Prenima to, globalni cilj projekta jestu naučno objašnjenje društvenog bića postojećih socijalno—klasnih subjekata jugoslovenskog društva, pre svega radničke klase. Trebalо bi, dakle, istražiti i društveno—ekonomski položaj, delovanje, društvenu moć i svetskih subjekata i, konačno, socijalno—klasnu prirodu celine savremenog jugoslovenskog društva.

Da bi rezultati projekta mogli da zadovolje i teorijske i akcione ciljeve istraživanja, potrebno je bilo već u početku tražiti konceptualna i metodološka rešenja, koja bi odgovarala i aktuelnim problemima savremene društvene prakse u Jugoslaviji i profesionalnim standardima, o kojima postoji neka minimalna saglasnost u društvenim naukama u našoj zemlji.

Iz tih razloga zadaci koje je istraživačka grupa pokušala da reši u toku izrade operacionalog projekta bili su prilično složeni. Osvrnut ćemo se samo na neke od dilema i otvorenih pitanja sa kojima se grupa suočavala.

U pogledu uočavanja važnih i aktuelnih problema savremene situacije u kojoj se nalazi jugoslovensko društvo, a u jednakoj meri i Savez komunista kao subjektivna snaga tog društva, istraživanje bi moralo pre svega da sagleda pravce i mehanizme međuzavisnosti krize globalnog društva i njegovog klasnog bića.

Već su prilično poznate neke od dimenzija društvene krize, pa u tom pogledu postoje analize ekonomske krize, krize političkog i pravnog sistema i dr. Posebno se nabrazaju uzroci, determinante i društvene posledice raznih oblika krize. Upozorava se na odsutnost pravno—ekonomskih mehanizama za cirkulaciju i efikasno korišćenje kapitala, na etatističku i politokratsku kontrolu privredovanja i na odgovarajuću zavisnost ekonomije od politike i države, na raskorak između ideološkog i normativnog projekta društva i društvene, političke i ekonomske prakse, na fragmentaciju ekonomiskog i političkog

sistema globalnog društva, na permanentnu finansijsku zavisnost od inostranih zajmodavaca, na krizu vrednosti i poverenja itd.

Akumulirana su već i prilično pouzdana saznanja o oblicima ispoljavanja krize. Iako ponekad potcenjen, za analizu bića radničke klase veoma je važan činilac neprestanog padanja kupovne moći i životnog položaja gotovo svih slojeva jugoslovenskog stanovništva, a pogotovo manuelnih radnika. U porastu je pojava siromaštva, koja ukazuje na pomicanje sve većeg broja radnika prema granici apsolutnog egzistencijalnog minimuma. Poznat je i dramatičan obim nezaposlenosti, naročito među mladim i kvalifikovanim radnicima.

Društvena kriza ne utiče samo na zadovoljenost potreba stanovništva i na promene u stilu i kvalitetu života nego i na način ispoljavanja interesa, na samoupravnu i društveno-političku aktivnost, te na promene u vrednosnim orijentacijama različitih društvenih slojeva, pa i radničke klase u celini. U tom pogledu trebalo bi sagledati pojave obustava rada u preduzećima, a ponekad i u neprivrednim organizacijama, pojave političke apatije, apstinenije i samoupravne pasivizacije, oblike »sivih štrajkova« (apsentizam, fluktuacija, bolovanja, nerad, nedisciplina itd.), pojave nacionalizma u pogledu etničkih stereotipa i predrasuda, rezidencijalne segregacije i drugih oblika diskriminacionog poнаšanja. Sve i da te i slične pojave nazovemo oblicima klasne borbe ili nekim drugim imenom, one ostaju važan deo životne i društvene situacije, a potencijalno doprinose i društvenoj polarizaciji, koja izrasta iz osnovnih društvenih protivrečnosti.

Kao opšte teorijsko i praktičko pitanje, procesi *eksploatacije* su u samom centru pažnje marksističke društvene nauke i društvene kritike. A u kontekstu ovog istraživanja problem eksplatacije otvoren je i u praktičnom i u teorijskom smislu. Njegov zadatak je da odredi: kakvi odnosi međuzavisnosti postoje između aktuelnih oblika krize i novih pojava eksplatacije? Kakav je klasni karakter slojeva koji u savremenim uslovima radnicima otuduju njihov višak rada? Koje su to organizacione forme otudivanja viška vrednosti? Kakve se ideološke racionalizacije u tu svrhu upotrebljavaju? Kakvi su konkretni oblici i institucionalni mehanizmi eksplatacije u nas?

U tom pogledu mogu se sato nabrojiti neke od odgovarajućih pojava: inflacija utiče na realno snimanjivanje vrednosti kredita; neekonomске stanarine su oblik društvene pomoći višim ekonomskim slojevima; usluge brojnih institucija, koje svi slojevi društva u jednakoj meri finansiraju, u neproporcionalno većem obimu koriste pripadnici viših slojeva (naročito univerzitete, kulturne ustanove, pa i srednje škole, bolnice i dr.), a birokratizacija države i drugih političkih i javnih institucija stvara neproduktivne aparate, koji se finansiraju iz viška vrednosti produktivnih slojeva; u apsolutnom i u relativnom pogledu velike su razlike između kvaliteta života ruralnog i urbanog stanovništva, između mogućnosti za radnu, profesionalnu i opšteživotnu promociju mlade i svih drugih generacija, između materijalnog položaja stanovnika različitih regija, oblasti delatnosti i nacionalnih grupacija. I u ovom slučaju opet nije bitno ako se te i slične pojave nazovu novim oblicima eksplatacije ili nekim drugim terminima, na primer diskriminacijom, deprivacijom ili kulturom bede.

Treći aktuelan problem, koji bi trebalo da usmerava ovo istraživanje, jeste međuzavisnost odnosa *dominacije i svojine*. I taj problem je odnedavno u centru pažnje marksističke teorije o društvu. Kao kriza i eksplatacija, problem pretvaranja ekonomskih i političkih moći u svojinu, a svojine u položaj dominacije, ispoljava se na nove načine, posredstvom novih i manje poznatih mehanizama. U tom pogledu od bitnog je značaja problem odnosa između slobodnog i stvaralačkog individualista i raznih oblika institucionalizacije njegovih osnovnih čovečanskih prava i sloboda u oblastima rada, kulture i politike. Otvaraju se pitanja uloge radničke partije u socijalizmu i njenih protivrečnih funkcija, razpetih između uloge avangarde i kadrovske elite, idejne snage i političke vlasti, etablirane institucije i revolucionarnog pokreta, monopola političke vlasti i pluralizma samoupravnih interesova, demokratskih prava članstva i njene vlastite birokratije. Otvorena su i pitanja formiranja i dominacije užih centara odlučivanja unutar radnih organizaci-

ja, opština, republika i autonomnih pokrajina i unutar federalnih ustanova, pa i problemi međusobnih odnosa saradnje, penetracije, prilagodavanja, a i potencijalnih i aktuelnih suprotnosti te otvorenih sukoba između tih osamostaljenih centara moći.

U pogledu *teorijskih rešenja* za objašnjenje socijalne i klasne strukture jugoslovenskog društva istraživačka grupa bila je — kao i u pogledu aktuelnih problema savremene situacije — suočena sa nizom otvorenih pitanja, a ponekad i dilema, o kojima postoji mali stepen saglasnosti među istraživačima.

Takva situacija nije ni nova ni obeshrabrujuća. I klasici marksističke misli polazili su prilikom istraživanja pre svega od društvenih problema, koji koïncidiraju sa istorijskom sudbinom i misljom radničke klase. Tim problemima i toj praksi oni su podređivali i metod svojih istraživanja, različite konceptualizacije i formulacije novih naučnih pretpostavki te vrste, i načine skupljanja empiričkog materijala. I Marx i Engels bez predrasuda su eksplorativali sve raspoloživo znanje (pojmove, rezultate istraživanja, podatke), prilagodavajući ga potrebama istraživanja konkretnog problema. Priroda, opseg i povezanost problema sa opštim ciljem oslobođenja radničke klase su u »krajnjoj instanci« uslovjavali i izbor intelektualnog oruđa koje je bilo izabrano, upotrebljeno, prerade no ili iznova stvoreno u konkretnom slučaju.

I u ovom istraživanju bilo je u više navrata, a posebno u idejnem projektu, podvučeno da se svi njegovi učesnici zalaže za teorijsku otvorenost naučnog rada i za kompleksnost istraživačkog pristupa (u koncipiranju projekta sa više teorijsko—metodoloških pristupa).

Ali svest o otvorenosti istraživanja u teorijskom i metodološkom pogledu ipak je samo u funkciji stimulisanja novih rešenja, pretpostavljajući da su inovacije većinom samo nove kombinacije već postojećih ideja. Otvorenost samia po sebi nužan je, ali ne i dovoljan uslov za razvoj teorije. Tako je i istraživačka grupa morala da preuzima odgovornost za izbor nekih od većeg broja rešenja, za integrisanje i sistematizovanje izabranih ideja i hipoteza u složenije modele, a i za specifične primene, konkretizacije i operacionalizacije opštih pojnova.

U tom smislu istraživačka grupa pokušala je da ustanovi teorijsku vrednost stratifikacijskih i strukturalno—funkcionalnih modela za istraživanje klasne strukture društva, relevantnost sistemskog pristupa za razumevanje procesa integracije jugoslovenskog globalnog društva, te konfliktnе teorije za izučavanje delovanja pluralizma samoupravnih interesa u okviru procesa političke i industrijske demokratije. A uporedo s tim raznjašnjajnjim trebalo je izabrati rešenja koja će unutar marksističke teorije o društvenoj strukturi i razvojnim procesima omogućiti interpretaciju rezultata i sintezu istraživanja, koja će služiti za idejna i politička opredeljenja Saveza komunista.

5.3. TEORIJSKA OTVORENOST PROJEKTA: DOPUNJAVANJE KLASNE I STRATIFIKACIJSKE ANALIZE

Ako se ovo istraživanje zalaže za teorijsku otvorenost naučnog rada, to znači da se različiti teorijski pristupi shvataju kao niz hipoteza koje se empirički proveravaju kroz istraživanje. U tom pogledu različite teorije nisu (samo) konkurenčne, već komplementarne, jer omogućavaju analizu pojedinih slojeva i dimenzija složene jugoslovenske stvarnosti sa različitim aspekata. Skupljena empirička grada i rezultati istraživanja mogla bi se onda interpretirati u svetu ovih komplementarnih teorijskih pristupa i hipoteza.

Kao primjeri različitih, a komplementarnih teorijskih pristupa mogu služiti klasni i stratifikacijski pristup. Klasni pristup je deduciran od osnovnih marksističkih kategorija, a pretpostavlja dihotomnu klasnu podjeljenost koju uslovjavaju procesi eksploracije i klasne borbe. Stratifikacijski pristup je višedimenzionalan, a pretpostavlja kontinuum slojeva koji sačinjavaju integriranu celinu socijalne strukture. U teorijskom i metodološkom pogledu stratifikacijska analiza povezana je sa funkcionalnom i sistemskom.

Nadopunjavanje klasnog i stratifikacijskog modela je i uslov za formiranje indikatora socijalne strukture jugoslovenskog društva i za povezivanje statističkih proučavanja sa proučavanjem klasnog bića toga društva u vezi sa problemom emocijacije radničke klase.

A i klasni model samo je delimično dihotoman. Marx u svojim analizama uvodi pojam osnovnih, srednjih i prelaznih klasa, a i pojedine klase se dalje diferenciraju i dele na frakcije u ekonomskom i političkom pogledu. Otvoreno je, dakle, pitanje u kojem pogledu se jedan ovako diferenciran klasni pristup približava stratifikacijskom.

Konačnu interpretaciju rezultata i sintecu istraživanja, koja će služiti za idejna i politička opredeljenja Saveza komunista, trebalo bi izraditi unutar marksističke teorije o društvenoj strukturi i razvojnim procesima, koja će voditi računa i o uticaju čimilaca proizvodnih snaga, nacionalne kulture, istorijsko-ekoloških faktora, pa i razvitka nauke i tehnologije na razvojne promene socijalno-klasne strukture i suprotnosti.

Otvorenost konцепције nacrta istraživanja i za stratifikacijski i za klasni pristup istraživanju društvene strukture navodi da se u konstrukciji instrumentarija iznad i razmotre indikatori koji bi se mogli zajednički koristiti u oba pristupa. To proizlazi iz stava da se ova dva teorijsko-metodološka pristupa ne moraju nužno isključivati; oni se mogu i dopunjavati. Većinu endogenih indikatora društvenog položaja elaboriranih u ovom poglavljiju nesumnjivo je ne samo moguće nego i potrebno koristiti i u stratifikacijskom pristupu, dok bi eventualno korišćenje egzogenih dimenzija položaja još više »obogatilo« stratifikacijski pristup izučavanju funkcionalnih veza i odnosa između položaja deplatnosti u uslovima privredovanja i statusnih karakteristika pojedinca i profesionalnih kategorija.

No vredi i obratna konstatacija. U okviru razmatranja unutarnje strukturiranosti radničko-klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva potrebno je koristiti kategorijalni aparat sociologije i psihologije rada, te socijalne psihologije koji upozorava na značaj šta za pojedinca imaju *socijalni odnosi* koji se uspostavljaju u užoj radnoj sredini, a šta za položaj pojedinca ili društvenu grupu u procesu rada, raspodele i odlučivanja imaju pojmovi pripisanog statusa i uloge.

Ukazivanje da *situacija* u kojoj se pojedinac ili grupa nalaze nije determinisana samo radnom aktivnošću, prostorom, sredstvima i uslovima rada već i *socijalnim zahtevima*, koje mora ispunjavati osoba i/ili grupa ako želi udovoljiti svoni radnom položaju, ima heurističku vrednost za izučavanje socijalnih odnosa kroz koje se prelамaju društveni i materijalni uslovi rada ljudi.

U tom smislu može se govoriti da pojedinac *određuje svoju ulogu i prilagodava svoje ponašanje u okviru konkretnе radne situacije* u kojoj je određeno šta radi, gde radi i sa kim radi. Prema tome, *radna situacija* označava socijalne odnose u koje su uključeni radnik, njegov radni položaj i *radna grupa*. No radna situacija se može promatrati i sa šireg aspekta — kao deo socijalnih odnosa u okvirima radnih jedinica i celog kolektiva. U skladu sa problemima ovog istraživanja interesantni su ovi širi socijalni odnosi i socijalni faktori koji determinišu položaj u strukturi rada, raspodele i upravljanja.

Polazeći od eksperimentalno utvrđene činjenice (E. Mayo) da radna grupa ima odlučujuću ulogu pri usvajajuju normi proizvodnje, postepeno je otkrivan uticaj grupe na određivanje radne uloge.²⁹ Sa stanovišta sociološke analize, nije bilo dovoljno samo

²⁹Pojam uloge i statusa nezaobilazni su termini socijalne psihologije i centralna kategorija analize interakcije. U teoriju su pojmom uveli G.H. Mead (1934) i R. Linton (1936), čija će se definicija uloge i statusa koristiti. Mesto koje određena osoba zauzima u određeno vreme unutar nekog sistema označuje se kao njen status u odnosu na taj sistem. Pojam uloge označuje ukupnost kulturnih oblika povezanih sa određenim statusom. Uloga na taj način isključuje stavove, vrednote i ponašanje koje društvo propisuje za sve osobe koje imaju taj status. Ako predstavlja vanjsko ponašanje, uloga je dinamički aspekt statusa, ono što individuum mora činiti da opravda status

konstatovati da se grupno određivanje neke uloge sastoji od očekivanja koja moraju biti ispunjena već i utvrditi važnije *socijalne faktore* u određivanju uloge od kojih zavisi kako će različite grupe određivati pojedine uloge.³⁰ Kao primer navodimo socijalne faktore koje smatranu relevantnim za ovo istraživanje:

1. Status koji se pripisuje radnom položaju (pri čemu se smatra da svaki posao ima profesionalni status ne samo u odnosu na druga zvanja nego i u porodici srodnih znanja);
2. Neformalna pravila radne grupe po kojima se mora ponašati svaki njen član;
3. Doba;
4. Pol;
5. Brčno stanje;
6. Socijalno poreklo;
7. Staž u preduzeću;
8. Nacionalnost.

Iz navedenog proizlazi da radna grupa od svojih članova zahteva »da igraju ulogu koju propisuje status i ulogu koju propisuje neformalni kodeks pravila grupe«.

Doba i pol su prema pomenutim autorima *specifične osnove diferencijacije u radu i pravima članova* neke zajednice, te pretpostavljaju *društveni status, interes i stupanj socijalne participacije u grupi*.

U pogledu staža u preduzeću ovi autori navode: da »staž predstavlja osnovicu za sticanje nekih prava, ali i obaveza. Novi radnici moraju čekati svoj red pre nego što dobiju puni status. Tako radna grupa koja se sastoji od radnika sa dužim stažom ne daje novom radniku prava koja se stiču tek dugom službom... On (novi radnik) se mora odrediti nade za napredovanje sve dok se ne udovolji pravima starijih radnika.«³¹

U sociološkim i socijalno-psihološkim istraživanjima u nas, mada se susreće pojam statusa i uloge³², njemu nije pridavanato odsudno značenje za praktično i simbolično socijalno ponašanje pojedinca u procesu rada ili društvenog delovanja. Poslovno nisu izučavani status i uloga koja se pripisuje dobu, mada je jedno naše istraživanje pokazalo da je generacijsko diferenciranje prisutno u svim socijalnim grupacijama zaposlenih i u svim društvenim situacijama.³³ Imajući stoga u vidu uticaj pomenutih socijalnih faktora koji preko grupe i grupnih odnosa deluju na određenje užeg društvenog položaja i uloge, značajno je ugraditi u instrumentarij ovog istraživanja ceo splet pokazatelja *socijalne i osobne percepcije radnog položaja* i uloge koje imaju zaposleni, te njihovih stava, mišljenja i ocena o pojedinim aspektima rada, tretirajući to kao *subjektivne dimenzije položaja* u procesu rada, raspodele i odlučivanja.

koji zauzima.

³⁰Videti: W.H.Form, D.C.Miller, *Industry, Labor, and Community*, Harper, New York 1960.

³¹Miller i Form ne obrazlažu poslovno zbog čega i po čemu doba i pol determinišu različiti status i ulogu. Doslovce navode samo sledeće: »Radnici različitog doba imaju drukčiji status, interes i telesnu snagu. Sve to može delovati na socijalnu participaciju u grupi.« D. C. Miller - W. H. Form, *Industrijska sociologija*, Panorama, Zagreb 1966, str. 526.

³²Što je i razumljivo, jer su status i uloga postali standardni elementarni pojmovi svake sociološke i socijalno-psihološke analize, bez obzira na teorijsku orientaciju.

³³V.Obradović: *Društveno-ekonomski položaj zaposlene omladine*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Zagreb 1985 (rukopis).

5.4. OPERACIONALIZACIJA TEORIJSKIH POLAZIŠTA

Za realizaciju ciljeva ovog projekta ne bi bilo dovoljno osloniti se isključivo na teorijske studije klasnog bića (koje lako mogu zadobiti prirodu kabinetskog i spekulativnog, a u krajnjem slučaju i ideološkog i dogmatskog pristupa istraživanju), niti se isključivo osloniti na empirijske studije bez solidnih teorijskih interpretativnih okvira (koje bi u suprotnom, krajnjem slučaju ostale pozitivističke i eklektičke).

Po Marxu i Engelsu, stvarna, »pozitivna nauka, prikazivanje praktične delatnosti, praktičkog razvojnog procesa ljudi« počinje tamo »gde prestaje spekulacija, u stvarnom životu... apstrakcije same, odvojene od stvarne istorije, nemaju nikakve vrednosti. Mogu služiti samo zato da olakšaju uređenje istorijskog materijala, da ukažu na redosled njegovih pojedinih strana... teškoće počinju tek onda kada počnemo da razmatramo ili uređujemo materijal bilo prošlog bilo sadašnjeg doba, kada počnemo sa stvarnim prikazivanjem«.³⁴

Nije, dakle, sporno bilo ni za klasike marksizma, pa ni za nas da istraživanje treba da bude ujedno *empirijski i teorijski usmereno*. Pitanje pak koje valja razjasniti i koje je zaista zanimljivo sa stanovišta izgradnje teorije klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva jeste koji su to »uslovi za otklanjanje teškoća« koje počinju kada proučavanje »realan životni proces i akcije individua pojedine epohic«.³⁵ Taj zadatak je u centru ovog istraživačkog projekta. U tu svrhu napred je već upozoren na osobnost Marxovog i Engelsovog istraživanja društvenih pojava.

S obzirom na *teorijska polazišta*, dva su bitna problema istraživanja socijalne strukture. Prvo, koji su razlozi da dolazi do društvenih razlika i suprotnosti, a drugo, u kakvim se oblicima društvene strukture te razlike i suprotnosti manifestuju. Svaki od ova dva problema navodi na poseban teorijski pristup i na različitu prirodu empirijskih podataka. Često se podrazumeva da je klasni pristup usmeren na proučavanje uzroka antagonističkih društvenih podcijenjenosti, i na istraživanje procesa eksploracije, klasnih sukoba i revolucionarnih promena globalnog društva. Teorija socijalne stratifikacije, na protiv, na deskriptivnim načinima proučava manifestacije i indikatore socijalnih nejednakosti, koje su pretežno funkcionalne prirode sa gledišta integracije i stabilnosti globalnog društvenog sistema.

Takvo razumevanje jedne i druge teorije odnosno istraživačkog pristupa čini se jednostranim i u pogledu klasne i u pogledu stratifikacione teorije.

Marxova teorija o društvu ne svodi se samo na objašnjenje društvenih protivrečnosti, sukoba i revolucionarnih promena; ona ima nešto da kaže i o dijalektičkoj povezanosti društvenih pojava, o međuzavisnosti centralnih institucionalnih oblasti društvenog života (baze, pravne i političke strukture, društvene svesti) i o integracionim procesima kao što su razmena, autoritet i vlast. Kao ilustracija može poslužiti već citirana Marxova objekcija o despotskim državama.³⁶ Slično Marx opredeljuje i dvostruku prirodu rada »vrhovnog nadzora i rukovodenja«: »S jedne strane, u svim radovima gde kooperišu mnoge individue predstavljaju se povezanost i jedinstvo procesa nužno u jednoj zapovedničkoj volji i u funkcijama koje se ne tiču delimičnih radova, već celokupne delatnosti radionice, kao kod dirigenta nekog orkestra. To je *proizvodan rad* koji se mora vršiti u svakom kombinovanom načinu proizvodnje... S druge strane...«³⁷

Šta ova veoma uverljiva uputstva znače u odnosu na ovo istraživanje? Prvo, da ni podela rada na manualni i intelektualni, ni na upravljački i izvršilački, smanju po sebi nije dovoljan kriterij za određenje klasnih podela u našem društvu. I drugo, da je potrebno

³⁴K.Marx in F.Engels, *op.cit.*, str.25.

³⁵K.Marx in F.Engels, *op.cit.*

³⁶Videti napomenu broj 21.

³⁷K.Marx—F.Engels, *op.cit.* tom 23, str. 321—322.

pronaći i operacionalizovati neke dodatne kriterije, na osnovu kojih bi se mogli, u uslovima institucionalizacije društvenog vlasništva, diferencirati procesi i nosioci dominacije u funkciji eksploracije i dominacije u funkciji kombinovanog načina proizvodnje odnosno izvršavanja zajedničkih poslova. A *mutatis mutandis*, ista analitička diferencijacija trebalo bi da se primeni i na procese distribucije i uživanja društveno vrednovanih dobara. U odeljku koji govori o modelima istraživanja klasnog bića globalnog društva predložena su i opšta metodološka rešenja, koja pokušavaju da utaknu kako bi se u okviru teorije klasnih podela, sukoba i promena mogla primeniti i operacionalna određenja teorije položajnih i funkcionalnih nejednakosti.

Postoje i neki drugi razlozi zbog kojih se oseća nedostatak empirijskih istraživanja klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva. Prvi je vezan uz ideologiska shvatnjava o strukturi našeg društva, po kojima ukinuće privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju ujedno znači i nestanak klasnosti samoga društva. Drugi je razlog u nedovoljno jasnom i jednoznačnom određenju klase i u nedostatku operacionalizacije izvorne Marxove koncepcije klase za potrebe empirijskih istraživanja, pogotovo imajući u vidu savremene bitne promene u razvoju sredstava za proizvodnju. Treći razlog je u saniodstatnosti i samodopadljivosti teorijskih i matematičkih modela koji ponkad i ne pretpostavljaju potrebu za empirijskom proverom. U ovom istraživanju već na početku je raščišćeno sa ovim i sličnim argumentima.

Istraživanje socijalne, a posebno klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva, koja su već izvedena, mogu se podeliti i s obzirom na njihove ciljeve u smislu njihove *usredotočenosti na parcijalne odnosno kompleksne probleme strukture*.³⁸ Neka od tih istraživanja su neposredno usmjerena na konkretnе, često parcijalne probleme socijalne strukture, a te probleme ne dovode u vezu sa istraživanjima globalnog društva kao sistema različitih međuzavisnosti. Postoji i tradicija istraživanja, koja su u funkciji provedre određenih modela operacionalizacije klasnog i/ili stratifikacijskog sistema; ta istraživanja predstavljaju nužnu pretpostavku celovitijih pristupa analizi socijalne strukture. Postoje i brojna istraživanja koja strukture varijable tretiraju kao nezavisne i u funkciji razumijevanja neke druge pojave na koju je usredotočena konkretna studija.

Nacrt ovog istraživanja pretpostavlja kombinovanje sva tri navedena metodološka pristupa. Izričita je namjera da se operacionalizuje i empirijski proveri jedan ograničen broj opštih modela klasnog bića jugoslovenskog globalnog društva. A u okviru tih modela istraženje će biti i glavne problemske oblasti, kao što su struktura moći, oblici klasne svesti ili stanbena situacija različitih slojeva. Posebne analize biće usmjerene i na neke pojave za koje se pretpostavlja da su determinisane karakteristikama socijalne i klasne strukture, na primer subjektivno oscćanje deprivisanosti, klasna identifikacija, otuđenja rada i dr.

S obzirom na vrstu podataka, mogu se razlikovati istraživanja na osnovu *primarnih podataka* koji se posebno prikupljaju za određeno istraživanje i ona gde istraživač koristi *sekundarne podatke* dostupne u dokumentaciji drugih istraživanja, a najčešće na osnovu rezultata popisa stanovništva. U prvom slučaju javlja se problemi uzorka i velikih troškova istraživanja, ali je zato moguće samostalno definisati i operacionalizovati varijable i zahvatiti one odnose i probleme koji su sastavni deo istraživačkih ciljeva. U slučaju sekundarnih analiza podaci su neposredno dostupni, često i s velikim zakašnjenjem, nema grčke merenja s obzirom na uzorak, ali zato varijable strukture nisu sasvim primišljene teorijskim osnovama istraživanja, a analize su ograničene isključivo na odnose koji su

³⁸Ovdje se, samo kao primer, navode neka istraživanja koja su reprezentanti određenih pristupa: V. Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, Ideje, Beograd 1978; S. Saksida i dr., »Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslavenskom društvu«, u: *Klase i slojevi*; V. Obradović, »Procesi i faktori socijalno–klasne diferencijacije« u: *Klasna borba i socijalna diferencijacija*, Globus, Zagreb 1985; M. Popović i dr., *op. cit.*; I. Šiber, *Socijalna struktura i politički stavovi*; CAPS, Zagreb 1974; Andelka Milić i dr., *Sresi i angažovanost komunista*, Mladost, Beograd 1981.

sadržani u ciljevinu popisa. Ipak, mora se naglasiti da su upravo podaci službenec statistike malo korišćeni, a pogotovo nije iskorišćena mogućnost da se prikupljeni podaci obrade u skladu sa zahtevima posebnih problema istraživanja.

U ovom istraživanju koristiće se obe vrste podataka i odgovarajuće analize. U tom smislu planirana je analiza postojećih statističkih podataka iz popisa stanovništva (u prvoj fazi za godinu 1981, a u drugoj fazi i na osnovu prethodnih popisa) na osnovu opštih modela istraživanja. U toku je i niz monografskih studija određenih problematskih oblasti, koje će analizirati i objediniti rezultate već postojećih istraživanja. I rezultati tih studija biće sintetizovani u okviru celokupnog projekta. A centralni istraživački poduhvat predstavlja posebna sociološka anketa, koja će na reprezentativnom uzorku jugoslovenskog stanovništva stratifikovanog po republikanima i pokrajinama sakupiti izvornu empiričku građu. Ovi primarni podaci maksimalno će biti usaglašeni sa teorijskim polazištim istraživanja koja predstavljaju i opšte modele i operacionalizacije posebnih strukturalnih oblasti. Kombinacija navedenih pristupa predstavlja takav istraživački zahvat socijalnih i klasnih podeljenosti jugoslovenskog društva kakav do sada još nije bio realizovan.

U operacionalizaciji teorijskih polazišta primeniće se, s obzirom na specifičnost istraživane pojave, tri osnovna postupka. Prvi polazi u procesu pretvaranja i prevodenja teorijskih konцепцијa u neposredno merljive veličine od određene definicije socijalne strukture; u tom postupku pojedine društvene grupe ili slojevi operacionalizovani su sukladno polaznim stavovima o ključnim dimenzijama socijalnog raslojavanja i konfliktata, a na tim osnovanju određuje se i pripadnost pojedinaca. Drugi pristup zasniva se na primeni određenih statističkih postupaka (na primer, faktorske analize), ponovo kojih je moguće ustanoviti strukturu primenjenih varijabli, bez obzira da li sa ciljem da se provjeri polazni model (što je znatno ispravnije) ili da se jednostavno *post festum* ustanovi struktura većeg broja pokazatelja. Treći, znatno redi pristup sastoji se u nalaženju nekog spoljnog kriterija na osnovu kojeg bi se moglo izvršiti strukturiranje varijabli socijalne strukture. (Primer: Ako se pojma klase određuje na osnovu konflikta, tada se analizira koje su socijalne karakteristike onih koji učestvuju u obustavi rada, a kakve onih koji im se suprotstavljaju, ili ih pasivno promatraju.)

Jedan od osnovnih problema koji se neposredno nadovezuje na dosadašnje razmatranje jeste *problem valjanosti*. U klasičnom određenju to je problem stvarnog merenja onog što se želi; na primer, da li operacionalno određenje radničke klase meri stvarnu pripadnost radničkoj ili nekoj drugoj klasi.

Sимptomatična ili očigledna valjanost proverava u kojoj meri su operacionalne definicije po svom sadržaju primere teorijskom polazištu, na primer, šta u savremenom društvu znači »neposredna proizvodnja«, ko je sve stvaralač nove vrednosti? Konkretni su primjeri problemi apriorme definicije, pa time i symptomatične valjanosti i primer moći koja se veoma često upotrebljava kao odrednica i u stratifikacijskom i u klasnom pristupu, a da se u operacionalizaciji izjednačava sa članstvom i funkcijom u Savetu komunista, ili s rukovodećim položajem.

Faktorska valjanost odnosi se na problem u kojoj meri pojedine varijable dolaze u takav međusoban odnos da formiraju interpretabilne celine. Savremene mogućnosti računarske tehnike su programirane i za potrebe faktorske validacije. Pri tome, naravno, mora se biti svestran da je to veoma korisno pomoćno sredstvo, ali koje ne može zamjeniti osmišljenu teorijsku poziciju.³⁹

Pragmatična valjanost kao meru uzima samo društvenu praksu. Tu je reč o nalaženju odgovora na pitanje u kojoj meri su istraženi elementi socijalne strukture relevantni za društvene procese, aktivnosti, sukobe. Osnovni problem je naći društvenu pojavu

³⁹Pri tome se ima u vidu poznato upozorenje: »Garbage in — garbage out!« (Smeće unutra — smeće van!)

(tzv. »poznatu grupu«, »sadržaj svesti«, »oblik ponašanja« i slično), za koju se zna da je valjan kriterij za merenje željene veličine.

Za ilustraciju mogu poslužiti mogućnosti operacionalizacije koje proizlaze iz Lenjinove definicije klase iz *Velike inicijative* i Marxove implicitne definicije iz *18 Brimera*.⁴⁰ U Lenjinovoj definiciji sadržan je niz elemenata mogućeg određenja egzistencijalne, objektivne, materijalne osnove klase. Kako, dakle, proveriti da li su upravo ti elementi bitni za ono što pojma klase znači, odnosno kako odrediti spoljne kriterije valjanosti moguće operacionalizacije? Tu pomaže Marovo određenje, koji kaže da ekonomski uslovi egzistencije čine klasu ukoliko je, s obzirom na interes i način života, razlikuju od drugih klasa, i njima je neprijateljski suprotstavlja. Tu je Marx, naravno u drugom kontekstu, anticipirao savremenim metodologijskim rečnicom spoljne kriterije valjanosti samog položaja u socijalnoj strukturi za formiranje klase. U tom pravcu razmišljanja, jedna od mogućih sugestija bi bila da se ne postavlja isključivo pitanje kao do sada: do kavkih različitih sadržaja s obzirom na društvenu svest, strukturu potreba i oblike ponašanja dovoditi različiti položaj u društvenoj strukturi, već se prvo operacionalizuju interesi, svest, aktivnost, ustanovljava njihova struktura i eventualno konfliktni karakter, pa tada tražimo koji su to elementi i celine društvene strukture koji im odgovaraju. Koliko god se činilo da je to samo formalna zamena redosleda varijabli, to je veoma velika metodološka razlika. Ako se ljudi razlikuju u svojim potrebama, problemi je da se ustanovi čime su te razlike uslovljene, i to su tada valjani pokazatelji socijalne strukturiranosti.

Svakako da ova tri postupka validacije nisu nezavisna i sama sebi dostatna. Dobro određenje problema, jednoznačno određenje pristupa i odgovaraajuća operacionalizacija, faktorska provera konzistentnosti operacionalizacije i nalaženje relevantnog spoljnog kriterija, povezani su i nužni postupci u osmišljenom empirijskom istraživanju.

Na kraju ovog osvrta na metodološka polazišta ovog istraživanja moraju se formulisati i opšte odrednice, koje će u zavisnosti od stepena realizacije konkretnih uslova za istraživanje dobivati status ostvarljivih postulata, odnosno, u uslovima nedostatka finansijskih i drugih sredstava, sugestija koje se ne mogu u potpunosti realizovati.

S obzirom na federalni karakter naše zemlje, izrazite razlike u razvijenosti, tradiciji, kulturnim i ekonomskim uticajima, jugoslovenski uzorak i *jugoslovenski prostor istraživanja* je pretpostavka donošenja relevantnih zaključaka.

Bilo bi optimalno da istraživanje bude projektovano i kao *longitudinalno*. Pronrene koje su se desile i još uvek se dešavaju u našem društvu nisu do sada sistematski praćene. Mogućnosti sekundarnih analiza na osnovu različitih istraživanja u prošlosti postoje, ali one ne mogu zamjeniti istraživanja koja se zasnivaju na jednom uzorku, na istom teorijskom polazištu i jednoznačnoj operacionalizaciji.

Predmet istraživanja trebalo bi da se jednoznačno odredi. U nizu različitih dosadašnjih istraživanja teško je konstatovati da u njima prevladava slaganje s obzirom na definiciju osnovnih pojmova. Iovo istraživanje suočava se sa tim problemom. Ipak, predloženi radni projekat pribлизio se cilju pojmovne saglasnosti u određenju osnovnog predmeta istraživanja, a uzimajući u obzir da je projekat zamišljen kao kompleksan, njegova unutrašnja skladnost zapravo je iznad početnih očekivanja.

⁴⁰ »Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i izraženom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobivanja i po veličini onog dijela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve vrste ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mjeseca u određenom sistemu društvene privrede.« V.I.Lenjin, *Velika inicijativa*, Zagreb 1946.

•Ukoliko milijuni obitelji žive pod ekonomskim uvjetima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i obrazovanje odvajaju od načina života, interese i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljuju, utoliko čine klasu.« K.Marx, *18 Brimer Luja Bonaparte*, u: Marx—Engels, *Izabrana dela*, op.cit.

II. GLAVNE PROBLEMSKE OBLASTI I DIMENZIJE SOCIJALNO—KLASNE STRUKTURE

1. Struktura globalnog društva

Društveni sistem jeste institucionalizovani izraz organizacionih oblika ukupnog procesa društvene reprodukcije — kao celinc i u pojedinim oblastima društvenog života.

Razvrstavanje stanovništva po odgovarajućim društveno—ekonomskim funkcijama iskazuje se kroz istovetnost ili bliskost uslova ostvarivanja reprodukcije vlastitog života u okolnostima svakodnevnice egzistencije, određenim konfiguracijama egzistencijalnih interesa, karakterističnim stanjima kolektivne svesti, određenimi profilima društvene aktivnosti i drugim karakteristikama pripadnosti određenoj društvenoj grupi, kao posledice konkretnog društveno—ekonomskog položaja.

Time se identificiše struktura društva kao nadgradnja, nastala iz ceklopunosti društvene organizacije procesa društvene reprodukcije. Relativno konstantne strukture, koje se uspostavljaju na toj osnovi, traju u vremenu i društvenom prostoru i dovode, između ostalog, do društvene slojevitosti. U zavisnosti od karaktera i veličine razlika, koje postoje između delova stanovništva različitog društveno—ekonomskog položaja, uspostavljaju se konkretnе konfiguracije horizontalne i vertikalne društvene strukture (hijerarhijske slojevitosti). Horizontalna konfiguracija društvene strukture proizlazi iz funkcionalne organizacije procesa društvene reprodukcije, u kojoj različiti delovi stanovništva učestvuju svojim radom na različitim mestima u procesu društvene reprodukcije, povezani međusobno funkcionalnom zavisnošću u ostvarivanju tog procesa, koji, sami po sebi, ne dovodi do trajnijih razlika hijerarhijskog karaktera. Vertikalna konfiguracija društvene strukture, naprotiv, izražava razlike u društvenoj moći, bogatstvu, uticaju, i iskazuje se društvenim vrednovanjem različitih društveno—ekonomskih položaja po materijalnim i drugim kriterijima. Karakter društveno—ekonomskih položaja i mehanizmi njegovih vrednovanja zasnovani su na udelima u ostvarivanju vlastitih grupnih interesa, na udelima u raspodeli društvenog bogatstva i na nivou zadovoljavanja potreba. A ove strukturne konfiguracije uslovjavaju karakter vladajućih produpcionih odnosa, način i udio u prisvajanju rezultata društvenog rada i društvenog bogatstva i datih okolnosti (materijalne, kulturne i dr.), u kojima se ostvaruje ukupnost procesa društvene reprodukcije. *Društvene grupe*, na osnovu međusobnih razlika, s jedne strane, i svoje unutrašnje homogenosti, s druge, čine realne društveno—istorijske tvorevine, koje su stabilne i relativno dugotrajne konfiguracije, bez obzira na veću ili manju izmjenjivost u sastavu svojih pripadnika. One su uslovljene datim *društvenim sistemom* (sistemom vladajućih produpcionih odnosa na datom stepenu razvoja proizvodnih snaga), kao odlučujućim faktorom u odnosima raspodele društvene moći i društvenog bogatstva i u formiraju grupnih interesa, potreba, vrednosti i aktivnosti. Realnošću svojih društvenih položaja, društvene grupe (»po sebi«) — ukoliko su međusobno više različite, a unutar sebe više homogene — postaju manje ili više istorijski svesne svojih potreba, interesa i položaja (»za sebe«). Kao takve, one nastoje, u okvirima ograničenih materijalnih, političkih, kulturnih i demografskih datosti, da ih u što većoj mjeri ostvare. Na taj način, razlike među njima se povećavaju, a sa razlikama i njihovi međusobni antagonizmi. Ukoliko su

mogućnosti ostvarivanja vlastitih ciljeva socijalne egzistencije u datom društvenom sistemu veće — *protivrečnosti* su manje ispoljeni). I obrnuto: ukoliko su mogućnosti ostvarivanja grupnih ciljeva u datom društvenom sistemu manje, grupni antagonizmi su više ispoljeni. One socijalne grupe koje su u datom društvenom sistemu ostvarile u celosti ili najvećim delom svoje egzistencijalne potrebe, nastoje da postojeći društveni sistemi održe, a društvena grupa ili grupe koje su u najmanjoj meri ostvarile svoje potrebe, postaju nosioci aktivnosti da se društveni sistem menjaju. Rec jo o klasnom (nepouzljivom) sukobu. Da li će, i u kojoj meri, doći do promena u društvenom sistemu, da li će dati društveni sistem biti promjenjen bitno različitim drugim (novim) sistemom — zavisi od odnosa snaga *medusobno suprotstavljenih socijalnih grupa*. Uz socijalne grupe (klase) koje su glavni nosioci društvene borbe za održanje odnosno rušenje postojećeg društvenog sistema, postoji i manji ili veći broj društvenih grupa čiji su položaji u ostvarenju egzistencijalnih potreba između krajnjih (klasnih) antipoda. One su bliže ili dalje od jednog ili drugog klasnog antipoda, u zavisnosti od mere u kojoj su ostvarile svoje egzistencijalne potrebe. No ukoliko je polarizacija ostrija, utoliku su »grupe između« i sane primuđene da se diferenciraju u pravcu jednog ili drugog antipoda. Ovo opredeljivanje je utoliko izrazitije ukoliko su uslovi životne egzistencije sličniji odnosno bliskiji.

Realnost društvenih grupa istog ili sličnog društvenog položaja može se empirijski verifikovati putem određenih indikatora koji pokazuju najbitniju socijalnu svojstva grupe, a po svom sadržaju odnose se na svojstva koja iskazuju *celinu uslova životne egzistencije* (kompozitni indikatori), ili pojedine bitne aspekte životne egzistencije.

Iz podataka pojedinih statističkih istraživanja mogu se izvesti indikatori realnih egzistencijalnih uslova života, kako za svakog pojedinca tako i za svaku društvenu grupu. To predstavlja bazičnu informaciju za utvrđivanje sličnosti i razlika među grupama različitog društveno—ekonomskog položaja.

Brojnost (*veličina*) *društvene grupe*, iskazana brojem stanovnika istog društveno—ekonomskog položaja, indikator je njene rasprostranjenosti u fizičko—geografskom i u društvenom prostoru. Brojnost po sebi govori o učestalosti pojave, o njenoj promenljivosti ili stabilnosti u pogledu vremenских i prostornih rasporeda, o koncentraciji, kao i o nizu drugih »mehaničkih«, ali i socijalnih svojstava odnosne grupe.

1.1. DRUŠTVENE PODELE RADA

1.1.1. Radno, nezaposleno i izdržavano stanovništvo

Na formiranje različitih društveno—ekonomskih položaja utiče naročito radna aktivnost, koja se pojavljuje kao određeni radni doprinos u procesu društvene reprodukcije, i kao način sticanja sredstava za život, a radni doprinos pojedinaca medusobno se razlikuje po veličini, po vrsti i po značaju sa gledišta društvene i pojedinačne podele rada, kao i po težini i po učinku.

Veliki deo stanovništva ne učestvuje radom u procesu društvene reprodukcije. Odsustvo radne aktivnosti toga dela stanovništva uslovljeno je različitim razlozima. Međutim, izvor sredstava za život i toga dela stanovništva potiču takođe najvećim delom od radno aktivnog dela stanovništva (preraspodelen rezultata društvenog i individualnog rezultata rada: putem izdržavanja, kroz različite vidove društvene pomoći i sl.). Na taj način, društveno—ekonomski položaji radno neaktivnog dela stanovništva, na posredan način, određeni su radom onih iz čijeg dela materijalnih sredstava ostvaruju svoje izdržavanje.

Na osnovu rada, sve stanovništvo može se podeliti na radne ljudе, na stanovništvo sa ličnim prihodom, koji ne potiče od tekućeg ili minimalnog rada, i na izdržavano stanovništvo.

Radni ljudi čine onu veliku skupinu stanovništva čiji je ekonomsko—društveni položaj opredeljen njihovim tekućim i minimalnim radom, kao trajnom aktivnošću u okvirima

društvene i pojedinačne podele rada u procesu društvene reprodukcije. Taj deo stanovništva učestvuje neposredno u društvenoj raspodeli rezultata svog i društvenog rada u obliku *ličnog dohotka ili ličnog prihoda, i udelom u zajedničkoj i opštoj društvenoj potrošnji*.

U radne ljudе treba svrstati i onaj deo stanovništva koji je privremeno *nezaposlen*, a traži posao. Ti su ljudi bili zaposleni, pa je njihov minuli rad ono što opravdava njihovo svrstavanje u radne ljudе; uz to, u vremenu nezaposlenosti oni uživaju niz posebnih prava kao i zaposleni. Kod onih pak koji prvi put traže zaposlenje elemenat minulog rada ne postoji, ali je činjenica da postoji lična spremnost da se uključe u proces rada.

Takozvani *pomažući članovi domaćinstva* su onaj deo radno aktivnog stanovništva koji radi na imanju ili u radnji drugih članova svog domaćinstva.

Ostaje otvoreno pitanje radne aktivnosti velikog broja žena koje obavljaju poslove *domaćice*, a čiji rad koriste članovi domaćinstva ili služi domaćinstvu u celini. Mnoge od njih u okviru poslova domaćice obavljaju i niz proizvodnih poslova, naročito ako je reč o domaćinstvu koje ima i poljoprivredno gospodarstvo.

Postavlja se i pitanje da li lica koja se redovno školjuju (*učenici i studenti*) treba, takođe, svrstati u deo radnih ljudi, jer je i ovde reč o specifičnosti radne aktivnosti (*učenje kao rad*).

Najveći deo *radno neaktivnog stanovništva* zavisao je od rada i rezultata rada aktivenog dela stanovništva, tj. radnih ljudi, koji ih *izdržavaju*. Društveno—ekonomski položaj ovog dela stanovništva opredeljen je u najvećoj mjeri društveno—ekonomskim položajem njihovih izdržavalaca.

Manji deo *radno neaktivnog stanovništva samostalno se izdržava od prihoda od imovine ili drugih prihoda*, bez učešća rada. Istina, kod jednog dela u pitanju je imovina stičena ranijim (minulim) radom, ali i tada aktuelni radni status i način na koji se ona koristi opredeljuje njihov društveno—ekonomski položaj.

Jedan deo radno neaktivnog stanovništva prima *društvenu pomoć*, pošto sam nije u stanju da sebi obezbedi sredstva za život. Taj deo stanovništva, upravo zbog svoje socijalne situacije, i po posledicama koje iz nje slijede, ima poseban društveno—ekonomski položaj, ali ulazi u krug izdržavanog stanovništva.

Lica na privremenom radu i inostranstvu predstavljaju posebnu socijalnu skupinu. Valja ih razdvojiti, jer je njihov društveno—ekonomski položaj latentan sa gledišta društveno—političkog sistema naše zemlje. Međutim, socijalni značaj ove grupe ne može se ignorisati, jer je ona brojna i društveno uticajna na deo stanovništva u zemlji, na sredincu iz kojih pripadnici ove grupe potiču. Njihov ekonomski doprinos (na osnovu zarada u inostranstvu) značajan je kako za članove njihovih porodica u zemlji tako i za društveno—političke zajednice, naročito na lokalnom nivou.

Socijalne odlike ove skupine ogledaju se u sledećem: lica na privremenom radu u inostranstvu radno su aktivna u društvenim procesima reprodukcije zemlje u kojoj borave, i po tom osnovu ostvaruju sredstva za svoju egzistenciju. Za većinu je cilj njihovog boravka u inostranstvu ušteda dela zarade za različite namene (akumulacija sredstava kroz odloženu potražnju), a sredstva koja ostvaruju radom u inostranstvu delom unose u zemlju na razne načine (izdržavanje članova porodice u zemlji, uvećanje imovine, ili ulaganje deviznih ušteda i njihovo korišćenje).

1.1.2. Oblasti delatnosti

Različite oblasti proizvodnje, usluga, državne i političke aktivnosti nastale su društvenom podelom rada u procesu društvene reprodukcije. Razlike u materijalnom položaju onih koji u odnosnim delatnostima rade ogledaju se u visini ostvarenog dohotka i licnih dohodata, u naknadni po osnovu rada, u ostvarenjem dobiti i dr. Isto tako, mjesto u opštoj društvenoj podeli rada pokazuje razlike i u sferi nematerijalnih efekata društvenog

položaja (na relacijama privredne i neprivredne delatnosti, delatnosti materijalne i nematerijalne proizvodnje; po pojedinim delatnostima: poljoprivreda i nepoljoprivreda, industrija, gradevinarstvo, saobraćaj, trgovina i ugostiteljstvo, u organima vlasti, uprave i dr.) u smislu ugleda, privilegija i drugog.

Razlike postoje i u društveno—ekonomskim položajima s obzirom na stvaranje i raspodelu društvenog bogatstva u različitim sferama društvene podele rada. Na toj osnovi postoje razlike između delatnosti u kojima se stvaraju materijalne vrednosti i na osnovu toga i višak rada (tzv. *proizvodne delatnosti*); delatnosti koje uslugama učestvuju u privrednom procesu; delatnosti koje učestvuju putem raznjenec rada u preraspodeli novostvorenih vrednosti društvenog rada (tzv. *neprivredne delatnosti*), delatnosti koje čine organi i organizacije vlasti, uprave, društveno—političke i druge društvene organizacije kao poseban vid društvene podele rada (tzv. *vanprivredne delatnosti*). Takođe je osnovano očekivati razlike (u društveno—ekonomskom položaju aktivnih) između pojedinih delatnosti unutar proizvodnih, neproizvodnih, privrednih i vanprivrednih delatnosti. Ove razlike proističu iz uslova privredovanja, društvenog vrednovanja i drugih razloga. Neke razlike nastaju kao posledica stičenih privilegija, istorijsko—tradicionalnih i drugih neekonomskih razloga, često nezavisno od doprinosa tekućeg rada, bilo da je reč o sferama privredne ili vanprivredne delatnosti (banke, organi vlasti i uprave i dr.). Sami tim, njihovi pripadnici dobijaju posebnosti društveno—ekonomskih položaja.

U operacionalmu pristupu sve aktivne možemo raspodeliti po sledećim oblastima delatnosti: industrija i rудarstvo, poljoprivreda i ribarstvo, šumarstvo, vodoprivreda, gradevinarstvo, saobraćaj i veze, trgovina, ugostiteljstvo i turizam, zanatstvo, stanbene—kunalna delatnost, finansijske, tehničke i poslovne usluge, obrazovanje, nauka i kultura, zdravstvo i socijalna zaštita, društveno—političke zajednice i organizacije.

Polazeci od kriterija da li se u delatnosti stvara vrednost odnosno višak rada, moguće je svrstavanje svih delatnosti u grupe: delatnosti materijalne proizvodnje, prateće delatnosti materijalne proizvodnje i neproizvodne delatnosti.

Polazeci od kriterija stvaranja dohotka privredovanjem, odnosno sticanja dohotka preraspodelom, moguće je izvršiti podeлу svih delatnosti na grupe: privredne i neprivredne delatnosti.

1.1.3. Struktura zanimanja

Mesto u pojedinačnoj podeli rada iskazuje se u podeli po zanimanjima.

Zanimanje se odnosi na poslove koji se obavljaju u cilju sticanja sredstava za život. Često dolazi do neosnovanog mešanja zanimanja sa zvanjima, radnim mestom, funkcijom, školskom spremom, pa čak i sa delatnošću. Ove nepreciznosti su delom posledice koreliranosti zanimanja sa navedenim obeležjima.

Značaj zanimanja u određivanju društveno—ekonomskog položaja je mnogostruko izražen: materijalna nadoknada za obavljanje poslova u odnosnom zanimanju trebalo bi da pokazuje neposrednu vezu između vrste i složenosti poslova koji se vrše. Međutim, empirijski podaci pokazuju da često postoje velike razlike u rasponu materijalne nadoknade za obavljanje istih zanimanja, kako unutar iste radne organizacije tako i između istih zanimanja u različitim delatnostima. Razlike u materijalnim nadoknadama istih zanimanja nastaju najčešće zbog razlika u stepenu stručne spremce (kvalifikacije), ali i iz niza drugih razloga. Zanimanja su sa gledišta društveno—ekonomskog položaja visoko običljena i nematerijalnim vrednovanjima, pre svega ugledom zanimanja, koji ne mora uvek biti visoko koreliran sa materijalnom nadoknadom. Niz drugih vrednovanja takođe se vezuje za zanimanja (tradicija, promocija i drugo, sve do pomodnosti).

Bez obzira na sve to, značaj zanimanja (kao ličnog i grupnog svojstva) mora se respektovati u određivanju društveno—ekonomskog položaja, posebno u aspektu stratifikacije i socijalne diferencijacije, mada zanimanja, same po sebi, predstavljaju kriterij hori-

zontalne podele rada. Brojnost zanimanja, specijalizacija, funkcionalna integracija i drugo nisu značajnije ukinule hijerarhijska vrednovanja po zanimanjima.

Statistička klasifikacija zanimanja polazi od sledećih grupa zanimanja, koje se dalje dele na vrste, podvrste i skupine: poljoprivredni i srođni radnici, rudari, industrijski i srođni radnici, radnici u trgovini, radnici u uslugama, osoblje društvene zaštite, upravni, administrativni i srođni radnici, rukovodeće osoblje, stručnjaci i umetnici, ostala zanimanja.

Ova klasifikacija zasnovana je na predmetu rada i načinu obavljanja poslova u zanimanju. Sa gledišta razvrstavanja po društveno—ekonomskim položajima, ova klasifikacija podele mogla bi da bude korишćena u navedenom obliku, smatrujući da vršioci odnosnih zanimanja dobijaju kroz zanimanje i posebnost sa gledišta društveno—ekonomskih položaja. Insistirajući na daljem uopštavanju grupa zanimanja po srodnosti karaktera poslova, uže klasifikovanje bilo bi moguće, sa sledećom podelom: poljoprivredni i srođni radnici, rudari, industrijski i srođni radnici, radnici u trgovini i uslugama, osoblje društvene zaštite, upravni, administrativni i srođni radnici, rukovodeće osoblje, stručnjaci i umetnici.

1.1.4. Podela na fizički i unni rad

Sa gledišta društveno—ekonomskih položaja, grupisanje zanimanja u kategorije koje bi naročito iskazivale slojevitosti društveno—ekonomskih položaja i na izvestan način hijerarhijski stratifikovani poređak po osnovu zanimanja, pojavljuje se i u razvrstavanju po kriteriju *podele fizičkog i unnog rada*. U izvršavanju poslova koji čine jedno zanimanje, ta podela je značajna kao istorijski i ekonomski određujući činilac stratifikaciono—klasnih profila pojedinih društveno—ekonomskih položaja. Polazeći od ovog kriterija, podela na zanimanja, kod kojih se karakter obavljanja poslova zasniva na podele na fizički i unni rad, kao dihotomija, ne bi bila značajna zato što bi pretežan broj prelaznih slučajeva (mešovitih) bio nasilno svrstan u jednu od dve grupe. Niz zanimanja, u konkretnim uslovima tehničko—tehnoloških procesa, teško je dihotomno razvrstati. Zbog toga mešovite grupe postaju neophodne, ako se želi da razvrsta ceca populacija radno aktivnog stanovništva. Jedna od takvih razvijenih klasifikacija, sa mešovitim modalitetima, zasnovana je na sledećoj deobi: isključivo fizički rad, pretežno fizički rad, pretežno unni rad, isključivo unni rad.

Osnovanost razvrstavanja i u ovoj klasifikaciji, kod velikog broja zanimanja, zavisa je od tehničko—tehnoloških okolnosti u kojima se zanimanje obavlja.

1.1.5. Poslovi izvršavanja i odlučivanja

Polazeći od zanimanja kao skupa poslova, savremeniji klasifikacioni pristupi insitiraju na karakteristikama principa *izvršavanja poslova i odlučivanja*. Sa tog stanovišta, podela zanimanja može da bude izvršena prema tome da li se pretežan broj poslova odnosi na: manipulativne, operativne, analitičke, regulativne ili kreativne poslove.

Ova klasifikacija sa gledišta društveno—ekonomskog položaja korisna je samo ukoliko ukoliko su procesi rada savremeno oblikovani, tj. ukoliko je funkcionalna specijalizacija u najvećoj meri izražena u radnim procesima. U nediferenciranim procesima rada (karakterističnim za nerazvijene radne celine) diferencijacija poslova, pa prema tome i zanimanja, po gornjanavedenom kriteriju je slabo izražena.

Polazeći od prirode poslova koji se uobičajeno obavljaju u određenom zanimanju, odnosno od načina njihovog izvršavanja, sa gledišta organizacije rada od uticaja na pojedinačne društveno—ekonomске položaje moglo bi se izvršiti klasifikovanje svih zanimanja na: izvršilačke, koordinativne, analitičke i rukovodeće poslove.

Jedan manji broj aktivnih stanovnika obavlja odredene društvene funkcije kao redovne radne aktivnosti. Obavljanje tih funkcija, čak i kada nije dugotrajno, obično se kadrovskom politikom i na druge načine pretvara u poziv, menjajući organizaciju, ali

ostajući na *rukovodećoj funkciji*. Izbornost, smenjivost i drugi instrumenti nemaju značajnijeg uticaja na faktičko stanje, odnosno na *obavljanje društveno—značajnih funkcija kao profesionalne radne aktivnosti*, koja se pretvara u svojevrsno zanimanje.

Međutim, kriteriji razlikovanja u ovom slučaju nisu primenjivi, pošto se u slučaju društveno značajnih funkcija pojavljuje nekoliko specifičnih kriterija. Na primer: *tip organizacije* u kojoj se funkcije obavljaju (organi vlasti, izvršni organi, organi uprave, društveno-političke organizacije, udruženja, komore, samoupravne interesne zajednice); kao kriterij od značaja za vrednovanje društvene funkcije pojavljuje se i *vrsta funkcije* (predsednik, sekretar, član kolektivnog organa, delegat na stalnim funkcijama, imenovani funkcioner, zamenici, pomoćnici, savetnici itd.); *hierarhijski nivo funkcije*, zasnovan na nivou »teritorijalne nadležnosti funkcije«, takođe se ispoljava u vrednovanju funkcije, a značajno je iskazan i u vrednovanju pojedinačnih društveno—ekonomskih položaja (nivoi: federacija, republika, pokrajina, regija, opština).

1.2. SVOJINSKI I PROIZVODNI ODNOŠI

Naš socijalistički samoupravni društveno—politički sistem ima izrazita svojstva i osobnosti u određivanju ekonomsko—društvenog položaja radnih ljudi. Pre svega, to je povezano sa činjenicom postojanja društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, koju koriste radni ljudi putem udruživanja rada i razmene rada na samoupravni način. S druge strane, značajna sredstva za proizvodnju su u svojini gradana; najvećim delom to je zemljište, a manjim delom druge vrste sredstava za proizvodnju. Jedan deo gradana svoju životnu egzistenciju ostvaruje isključivo samostalnim radom bez upotrebe vlastitih sredstava za rad, ili je upotreba istih u svojinskom smislu beznačajna (intelektualne usluge i dr.). Odvija se i proces svojevrsnog podružljavanja sredstava u svojini gradana, bilo neposredno (kooperacijom ili drugim oblicima udruživanja), bilo posredno (razmenom rada u uslovima samoupravljanja). A u kojoj meri zaista dolazi do približavanja društveno—ekonomskih položaja individualnih proizvodača položajima koji se zasnivaju na radu sa sredstvima u društvenoj svojini — mogu da pokažu samo empirijski podaci. Ako je tačno da položaj individualnih proizvodača nije više identičan onom koji je postojao u prethodnim, ranijim fazama našeg društveno—ekonomskog razvoja, to inačica za posledicu, u krajnjoj liniji, neuporedivost ranijih sa sadašnjim društveno—ekonomskim položajima, kako na osnovu rada tako i na osnovu svojinskog karaktera sredstava za rad.

Sve to se ogleda i kroz uporedno postojanje različitih produkcionih odnosa. Između produkcionih odnosa zasnovanih na udruženom radu sa sredstvima u društvenoj svojini (kao jednog čistog oblika produkcionog odnosa) i ličnom radu sa sredstvima u svojini gradana (kao drugog čistog oblika produkcionog odnosa), nalazi se još nekoliko varijacija. Mada mogu na izgled postojati odredene sličnosti, one su rezultat više nominalnog stvarne identičnosti. Zato je za pravilno razvrstavanje i klasifikovanje socijalnih grupisanja i socijalnih diferenciranja neophodno uzeti u obzir sve realno značajne proizvodne odnose, koji postoje kod nas na datom stepenu društvenog razvoja.

1.2.1. Osnove grupisanja društveno—ekonomskih položaja

Ustavom iz 1974., Zakonom o udruženom radu i drugim sistemskim zakonima stvaraju se široki spektar različitih društveno—ekonomskih položaja, i to:

- na osnovu rada, udruživanja rada i razmene rada; na osnovu rezultata rada (tekucog i minulog); razlike, koje nastaju na osnovu različitih radnih aktivnosti (po vrsti i složenosti poslova), po njihovom društvenom značaju u procesu društvene reprodukcije;
- na osnovu svojine nad sredstvima za proizvodnju (društvene, lične i udružene);
- na osnovu rezultata postignutih u neposrednoj proizvodnji, u proizvodnim uslugama, u neprivrednim uslugama, i u obavljanju društvenih funkcija (vlasti: izvršnih, upravnih, političkih i dr.);

— na osnovu ranijih i naslednih društveno—ekonomskih odnosa najamnih radnika i drugih koji su u najamnom odnosu. Korišćenje tuge rada vrši se na sredstvima rada bez svojine sredstava rada, ili kao rad članova domaćinstva ili porodice, na zajedničkom imanju;

— na osnovu obezbeđivanja sredstava za život iz vlastitog minulog rada (uživaoci penzija i dr.);

— obezbeđivanje sredstava za život na osnovu imovine (izdavanjem u zakup, rentom i dr.);

— na osnovu izdržavanja od strane društva (uživaoci socijalne i drugih vidova društvene pomoći i nadoknade van rada), ili od strane gradana;

— na osnovu nezaposlenosti ili školovanja.

Za radnicu ljudi, razlike u društveno—ekonomskim položajima nastaju i kroz odnos prema sredstvima rada i prema karakteru produkcionih odnosa.

1.2.2. Svojinski položaji i grupacije

Poseban skup čine oni radni ljudi koji u procesu društvene reprodukcije učestvuju samo svojimi radom, radeci bilo društvenim sredstvima za proizvodnju ili sredstvima za proizvodnju u ličnoj svojini drugih gradana. Pripadnike ove skupine čine *radnici*. Za skup radnika, kao kriterij u određivanju društveno—ekonomskog položaja, karakteristično je odsustvo ličnog svojinskog odnosa prema sredstvima rada.

Unutar skupine radnika potrebno je izdvojiti dve različite skupine: *radnike u udruženom radu*, koji rade sredstvima u društvenoj svojini, i *radnike u najamnom odnosu*, koji rade sredstvima u ličnoj svojini poslodavaca (uključiv i radnike koji u svome radu za poslodavca ne koriste tuda sredstva za rad).

Gomje razlikovanje je istovremeno razlikovanje po kriteriju produkcionog odnosa i po kriteriju svojinskog odnosa.

Poseban skup radnih ljudi u procesu društvene reprodukcije jeste onaj deo koji se karakteriše ličnim radom, ali sredstvima za rad u ličnom vlasništvu — u situaciji kada i svoj rad i svoja sredstva rada međusobno udružuju kroz *zadržne i druge oblike udruživanja*. U ovu grupu dolaze i oni koji svoj rad i sredstva rada udružuju ugovorno sa drugim radnicima (kroz *ugovorne organizacije rada*), ili svoj rad i sredstva rada udružuju sa društvenim radnim organizacijama (putem kooperacije, proizvodne saradnje i sl.). Ovaj skup čine *udruženi radni ljudi*.

Poseban skup radnih ljudi čine i oni koji u procesu društvene reprodukcije učestvuju svojim radom u vlastitim sredstvima rada, kao *samoštalni individualni proizvodači*, ili kao vršioc usluga, odnosno obavljaju profesionalne aktivnosti.

Ova skupina unutar sebe se dalje diferencira, u zavisnosti od upotrebe tude radne snage, na samostalne proizvodače koji u svojoj aktivnosti ne koriste rad drugih, i na samostalne proizvodače koji u svojoj aktivnosti koriste rad drugih.

Kod prvih ne postoji elemenat eksploracije tuge rada, kod drugih je eksploracija tuge rada (uz vlastiti rad) prisutna, bez obzira koliko je normativno ograničena. I u ovom slučaju reč je o istovremenim razlikama u produkcionom kao i u svojinskom odnosu.

1.2.3. Grupisanje na osnovu produkcionih odnosa

Kada je reč o skupu radnika, onda oni svoju radnu aktivnost u procesu društvene reprodukcije mogu ostvariti u (dva) različita produkciona odnosa: radeci sredstvima u društvenoj svojini (tada čine skupinu *radnih ljudi u udruženom radu*) i radeci sredstvima za rad u ličnoj svojini drugih gradana, kada čine skupinu *najamnih radnika*. Razlike u društveno—ekonomskom položaju ove dve skupine radnika proizlaze kako iz normati-

vne opredeljenosti njihovih položaja tako i iz faktičkih razlika, koje u njihovom društveno—ekonomiskom položaju postaje na sadašnjem stepenu našeg društveno—ekonomskog razvoja. Za razliku od radnika u udruženom radu, radnicima koji rade kod poslodavca deo viška rada ulazi u prihod vlasnika sredstava rada. Isto tako ovi radnici nemaju mogućnosti odlučivanja na planu reprodukcije sredstava kojima rade. Njihov društveno—ekonomski položaj opredeljen je u pojedinostima češće neposrednini, a rede kolektivnim ugovorom.

Kao posledica razlike u produpcionom odnosu (*ukupnosti društvenih uslova u koji-ma se rad ostvaruje*), nastaje potreba razlikovanja društveno—ekonomiskog položaja onog dela radnih ljudi koji samostalno sredstvina u ličnoj svojini obavljaju radnu aktivnost, u zavisnosti da li pri tome rade sami ili se koriste i radom drugih radnika. Tako se izdvajaju dve skupine:

— *Samostalni bez korišćenja tudeg rada* čine skupinu vlasnika sredstava za rad, koji sami, ili uz pomoć članova svoga domaćinstva, obavljaju radnu aktivnost na gospodarstvu, u radnji, ili vršeci profesionalnu delatnost u vidu zanimanja.

— *Samostalni uz korišćenje tudeg rada* čine skupinu vlasnika sredstava za rad, koji se uza svoj rad koriste i radom drugih radnika (na gospodarstvu, u radnji ili vršeci druge profesionalne aktivnosti u vidu zanimanja).

Po karakteru produpcionog odnosa izdvaja se i skupina tzv. *pomažućih članova domaćinstva*, tj. onih koji rade na gospodarstvu ili u radnji nekog od članova svoga domaćinstva odnosno porodice. Karakteristično za ovu skupinu jeste: da rade sredstvima rada člana svog domaćinstva; da rezultati njihovog rada pripadaju članu domaćinstva, koji je vlasnik sredstava rada; da svoju egzistenciju odnosno sredstva za život ostvaruju takvimi radom, odnosno da im jedan deo ostvarenog rezultata rada član domaćinstva kod koga rade ustupa (u novčanom ili naturalnom obliku) za njihove potrebe. Po ovim karakteristikama, pomažući članovi domaćinstava imaju, sa gledišta produpcionog odnosa, društveno—ekonomski položaj sličan najamnom radniku. Međutim, kako je reč o radu unutar domaćinstava i odnosima između članova domaćinstva koji su ujedno i članovi porodice, u pitanju je, u stvari, specifičan produpcioni odnos zasnovan unutar primarnic, srođenice zajednice, gde faktički najamni odnos nije samostalan i primaran. Čini se opravdanim da se pomažući članovi domaćinstva svrstaju u isti društveno—ekonomski položaj koji ima član domaćinstva kod koga rade. Svrstavanje pomažućih članova domaćinstava u najamne radnike čini se vrlo ekstremnim.

1.3. NACIONALNA PRIPADNOST

Podaci o nacionalnoj i etničkoj pripadnosti u odnosu na društveno—ekonomski položaj pojedinaca mogu se koristiti u više aspekta:

— U deskripciji i analizi socijalnih grupisanja po pojedinim narodnostima i komparativnom analizom sličnosti i razlike u brojnosti i drugih strukturalnih karakteristika po obeležjima društveno—ekonomskih položaja pojedinaca za različite nacionalne skupine. Na taj način, mogu se identifikovati sličnosti ili razlike u socijalnom grupisanju, socijalnom diferencirajući i socijalnoj strukturi među narodnostima na nivou globalnog (jugoslovenskog) društva, kao i za svaku republiku i pokrajину. Deskripcijom i analizom socijalnih grupisanja homogenih i heterogenih sastava domaćinstava i porodica po pojedinim narodnostima, sa komparativnom analizom sličnosti i razlike u brojnosti i drugim karakteristikama njihovih društveno—ekonomskih položaja za različite nacionalne skupine, identificuju se sličnosti ili razlike u socijalnom grupisanju, socijalnom diferencirajući i socijalnoj strukturi među domaćinstvima i porodicama istih ili različitih narodnosti.

— U deskripciji i analizi socijalnih, stratifikacionih i drugih socijalnih karakteristi-

ka svakog naroda i narodnosti (»nacionalnog profila«), na osnovu svojstava pripadnika te nacionalnosti.

— U izučavanju: jačine međuzavisnosti i uticaja između nacionalnog obeležja, kao svojevrsne karakteristike društvenog bića i drugih svojstava društvenog bića, koja su opšta svojstva društvene pripadnosti (mesto i položaj u procesu ukupne društvene reprodukcije, demografska, profesionalna, inovinska, obrazovna, migraciona i druga obeležja); federalnosti društvenog uredjenja, teritorijalnosti nacionalnih rasporeda, i, u vezi s tim, neujednačenosti po stepenu ekonomiske razvijenosti, raspoloživosti resursa i drugim uslovima; tradicije koja se ogleda u životnim, kulturnim i drugim obrascima, u uslovima postojanja brojnih narodnosti. Sve to predstavlja vrlo složen istraživački zadatak, naročito na planu razlučivanja međuzavisnosti uticaja nacionalnog i klasnog bića.

U deskripciji i analizi situacije pojedinih naroda, narodnosti i etničkih grupa, kada se kao »manjine« nalaze u društvenim prostorima drugih naroda kao većinskog dela stanovništva.

U deskripciji i analizi skupine stanovništva koja se nije nacionalno izjasnila ili opredelila (Jugosloveni; nacionalno neopredeljeni; opredeljeni po teritorijalnoj i drugoj pripadnosti), utvrđujući socijalne karakteristike pripadnika ove skupine, kao i sličnosti i razlike prema pripadnostima pojedinih naroda i narodnosti.

Pošto se raspolaže podacima o nacionalnoj pripadnosti svakog stanovnika, kao i podacima o drugim relevantnim obeležjima (pol, starost, zanimanje, dečatnost, školovanje, mesto stanovanja, rezidencijalna, migraciona i druga obeležja), napred navedene deskripcije i analize moguće je realizovati analizom statističkih podataka. A u sociološkoj anketi, poređ gorenavedenih indikatora, i u vezi sa njima, planira se analiza specifičnih društvenih procesa interesnih suprotnosti, konfliktata, nacionalnih pokreta, diskriminacije i segregacije, a i procesa asimilacije, akulturacije i kulturne marginalizacije. Na planu društvene svesti fenomen nacionalnog i etničkog reflektuje se u procesima nacionalno—etničke identifikacije, etničkih stereotipa, distance i predrasuda, specifičnih stavova i vrednosnih orientacija, »nacionalnog karaktera« i ideologija na osnovu nacionalno—etničke identifikacije.

1.4. REZIDENCIJALNI POLOŽAJ I MIGRACIJE

1.4.1. Rezidencijalne karakteristike

Podaci o mestu stanovanja, tipu i veličini naselja, kao i druga rezidencijalna obeležja (starosedeci, migranti, pravni osnov stanovanja itd.), povezani sa običajima konkretnog naselja (geografskim, administrativnim i dr.), pružaju mogućnost da se identifikuju određene socijalne grupe i njihova zastupljenost, koncentracija odnosno disperzija po naseljima, kao širim socijalnim agregatima i svojevrsnim socijalnim zajednicama.

Društvena grupisanja i društvena stratifikacija značajno koreliraju sa rezidencijalnim karakteristikama pojedinaca kao pripadnika određenih socijalnih grupa i nosilaca određenih položajnih karakteristika. Neka se naselja upravo karakterišu svojom homogenošću u odnosu na pripadnost određenoj socijalnoj grupi (seoska naselja), a neka izrazitom heterogenošću socijalnih grupisanja, socijalnom diferencijacijom i slojevitosti. Naselja koja predstavljaju sedišta institucija vlasti, uprave, industrije, trgovine, školstva, zdravstva i drugog stvaraju određene socijalne profile svojih stanovnika i sadrže celinu slojevitosti, karakterističnu i za globalno društvo, jer predstavljaju »društva u maloni«. Stanovati u pojedinih naseljima ili delovima naselja ima prestižne efekte, a često i faktičke privilegije (u snabdevnosti, kvalitetu komunalnih usluga, saobraćaju, u razvojnim prioritetima i dr.). Nasuprot ovom, pojedina naselja, ili njihovi delovi, imaju segregacionističke i socijalno depresivne, pa i represivne efekte.

Prijateljstva, nastala susedstvom ili blizinom (kao i nastanjivanja po srodstvu), imaju širi i dalekosežni značaj i uticaj na socijalna grupisanja, podržavanja, protežiranja

i slično. Sve to predstavlja folklor socijalne slojevitosti i socijalnih diferencijacija, bilo u funkciji uzroka ili u ulozi posledica materijalnih, kulturnih, političkih i drugih sistema i mehanizama društvenih procesa reprodukcije i životnih egzistencija.

Bilo bi poželjno studiranjem slučaja ili na drugi način izvršiti deskripciju i analizu socijalnog bica pojedinih tipičnih naselja, kao što su republički i pokrajinski glavni gradovi, neki regionalni i opštinski centri malih i srednjih gradskih naselja — kao društvenih celina, i identifikovati procese njihovog raslojavanja, strukturu grupisanja, aktivnosti, moći, vrednosnih sistema i stilova života, zona uticaja i zona gravitacije i dr. — svega onog što karakteriše procese nastajanja, trajanja i razaranja socijalne strukture društva. Na osnovi tih saznanja mogle bi se uzimati u obzir i sve raspoložive rezidencijalne karakteristike, opisane pomoću statističkih i socioloških anketnih istraživanja pojedinača, a i porodica i domaćinstava.

1.4.2. Migracije i socijalna pokretljivost

U istraživanju društvenog grupisanja, jedan od korisnih indikatora za utvrđivanje dominantnih karakteristika pripadnika pojedinih društvenih grupa jesu podaci o teritorijalnoj mobilnosti. Procesi kolonizacije, industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije, vrlo izraziti i karakteristični za naš celokupni posleratni razvoj, od kojih neki nesmanjeno traju i danas, doveli su do velikih *migracionih tokova* (s juga na sever; sa istoka na zapad; iz sela u gradska naselja; naročito atraktivne zone useljavanja su industrijski centri i administrativno politička središta). Determinante migracija su zapošljavanje, škоловanje, ali i okolnost što je *život u gradskim naseljima društveno beneficiran* socijalizacijom staraština, komunalnih usluga, mogućnostima zadovoljavanja niza potreba, višim i konformnim uslovima života, mogućnostima zapošljavanja u društvenom sektoru, a posebno mogućnostima šireg izbora zanimanja.

Da nisu u međuvremenu (tokom šezdesetih godina) nastale snažne migracije sa ciljem privremenog rada u inostranstvu, unutrašnje migracije bile bi još izrazitije i veće po obimu nego što su bile. Ali ne treba prevideti da je značajan odliv upravo radno sposobnog stanovništva u najvitalnijem dobu preko granica zemlje otvorio prostor za znatan deo radnih migracija unutar zemlje. Stagnacija, kriza i visoka nezaposlenost osamdesetih godina uticale su donekle na usporavanje migracija po obimu, ali ih nisu zaustavile. Severozapadni delovi zemlje (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina) zbog dugotrajno niskog prirodnog priraštaja stanovništva, a istovremenog daljeg privrednog razvoja, postaju zone radnih migracija za demografske viškove mladog stanovništva radnog uzrasta (iz Bosne i Hercegovine, Makedonije i sa Kosova).

Migracioni procesi, a posebno radne migracije, značajan su činilac stvaranja, rasta i kristalizacije pojedinih socijalnih grupa (pre svega industrijskih i srodnih radnika), kao tipično doseljenog stanovništva iz ruralnih sredina. Slični su procesi karakteristični i za druge delove društvene strukture i delatnosti (tercijarne i sl.). Nastojeci da se što potpunije uključe u novu sredinu, *došljaci* su pokazivali visok stepen društvene aktivnosti i visoku niver socijalne vitalnosti, upravo u novoj sredini. Izrazito više nego što su to manifestovali *starosedeoci*, koji su ispoljavali čak i pasivnost, kao reakciju na promicanje društvene odnose, na agresivnost došljaka i ispoljavanje njihovih promociionih ciljeva. Starosedeoci, kada je reč o gradskim naseljima, bivaju potisnuti, pretvarajući se ubrzano i često, uglavnom nepovratno, u (pasivnu) manjinu. Sam politički sistem, takođe, favorizovao je, na svoj način, migracije, otvorenošću politike promocije, naseljavanjem u administrativno-politička središta (naročito kadrova, koji su se isticali aktivnošću u svojim sredinama), primenom »ključeva ravnopravne zastupljenosti«, rotacije i dr., što je, kada je reč o društveno-značajnim funkcijama, dovelo do toga da njih u velikom obimu zauzimaju baš migrantska populacija.

Ne postoji tendencija vraćanja u rodni kraj prestankom funkcija, nego se na osnovu stečenih pozicija u novoj sredini osigurava rad i prebivalište u mestima doseljavanja, ukoliko neko drugo mesto (ali ne i rodni kraj) ne pruža još veće šanse *socijalnoj promociji*.

ciji i nudi bolje uslove rada i života. Gradovi, a posebno administrativno—politički centri, postaju atraktivne zone useljavanja za radnike i po okončanju radnog veka (penzioneri), ali i za pripadnike pojedinih socijalnih grupa višeg statusa (visoke spremne), radi boljih uslova života, školovanja dece, boljih uslova zdravstvene zaštite, efikasnije realizacije prava na osnovu zasluga i dr.

Sve opisano govori da je teritorijalna mobilnost važna determinanta i indikator socijalnog porekla, *socijalne pokretljivosti* i geneze pojedinih socijalnih grupa, u zajednici sa drugimi svojstvima ličnosti, domaćinstva i porodice, te je, stoga, korisna informacija za identifikaciju pripadnika pojedinih socijalnih grupa i identifikaciju socijalnih razlika.

Popisi stanovništva raspolažu znatnim brojem podataka o migracijama: mestom rođenja, sadašnjim mestom stanovanja, mestom rada, učestalošću vraćanja iz mesta rada u mesto stanovanja (svakodnevno, sedmično, mesečno) i mestom školovanja. Za sve stanovništvo koje se scilno raspolaže se podatkovni o mestu prethodnog stanovanja, tipu naselja iz kojeg se lice doselilo, distancu poslednjeg preseljavanja i godinom preseljavanja, a na osnovu starosti u godini popisa poredenjem sa godinom preseljavanja moguće je utvrditi i starost u momentu preseljavanja.

Migracioni procesi, a posebno radne migracije, značajan su faktor stvaranja, razaranja i kristalizacije domaćinstva, odnosno porodica kao socijalnih grupa. Zbog toga nastaju domaćinstva i porodice čiji su svi članovi doseljenici, i domaćinstva i porodice koje čine starosedeoči i doseljenici. Svaki od ovih sastava domaćinstva je socijalno značajan, kako u smislu analize društvene strukture tako i u analizi društvene dinamike socijalne strukture i otvorenosti društvenog sistema. Starosedeoči su na razne načine ispoljili otpor prema došljacima (u nekim sredinama), kao reakciju na promenjene društvene odnose; u drugim sredinama starosedeoči, naročito kada je reč o gradskim naseljima, bivaju potisnuti, a u trećoj situaciji došljadi se infiltriraju u društvene grupe staroselaca, postajući članovi njihovih porodica odnosno domaćinstava. Upravo kroz migrantska svojstva domaćinstava odnosno porodica mogu se identifikovati ovi procesi i njihove karakteristike.

Stoga je teritorijalna mobilnost važan indikator socijalnog porekla, socijalne pokretljivosti i geneze pojedinih socijalnih grupa, posmatranih sa aspekta primarnog grupisanja u okviru domaćinstva i porodice.

2. *Obrazovanje i materijalni položaj*

U osnovi različitih poslova koji se obavljaju u pojedinim zanimanjima, kao zajednički imenitelj nalazi se stepen obrazovanja i stručnosti (znanja, umetnosti i iskustva), kojim se poslovi obavljaju — kao pretpostavka uspešnosti obavljanja određene vrste poslova na radnom mestu. Stepen stručnosti za poslove radnog mesta opredeljuje, bar u startu, razlike u materijalnoj naknadni (dohotku); pod »normalnim« uslovima obrazovanje i stručnost mora se, u krajnjoj liniji, odraziti i na rezultate rada. Zato se u klasifikaciji društveno—ekonomskih položaja obrazovanje i stručnost ne mogu izostaviti kao jedan od kriterija diferencijacije po društveno—ekonomskim položajima, ni kao potencijalna determinanta materijalnog položaja i od njega zavisnih uslova stanovanja i potrošnje.

2.1. *STRUČNA SPREMA I OBRAZOVANJE*

U savremenoj društvenoj podeli rada razvijene su različite *skale stručnosti po stepenima* za obavljanje različitih zanimanja, na osnovu određenih nivoa potrebnih zanimanja, umetnosti i iskustva. Međutim, ta pretpostavka dobrim delom zavisi od stepena razvijenosti radnog procesa, od radnih mesta i tehničko—tehnoloških konfiguracija. U zavisnosti od toga stepeni stručnosti za obavljanje istih vrsta poslova u okviru istog zanimanja variraju u zavisnosti od radnog procesa. Treba pomenuti i to da zbog neposrednog

uticaja stepena stručnosti na startne osnove nagradjivanja postoje jako izražene tendencije u praksi da se poslovi kvalifikuju većim stepenom stručnosti nego što stvarno jesu. To je naročito vidljivo u statističkim iskazima. Zato se predlaže da se u globalnom određivanju stepeni stručnosti opredeli putem sledećih modaliteta: visoka stručna spremna (obuhvatajući visoko stručno obrazovanje, magisterijumi i doktorat nauka); viša stručna spremna (obuhvatajući više stručno obrazovanje i stručno obrazovanje visokokvalifikovanog radnika); srednja stručna spremna (obuhvatajući srednje opšte i stručno obrazovanje, kao i obrazovanje kvalifikovanog radnika); niža stručna spremna (obuhvatajući niže opštije i stručno obrazovanje i obrazovanje pripadnog radnika); bez stručne spreme (obuhvatajući sve ostale slučajevce).

Obrazovanje obuhvata vrstu i najviši stepen završene škole, odnosno godinu škole koja se pohada, za lica koja su u toku školovanja, a po stepenu školska spremna se deli na osnovnu (osmogodišnju), srednju, višu školu i visoku školu, fakultet i akademiju.

Obrazovanje je u visokoj korrelaciji sa društvenim položajem, društvenom promocijom, društvenim ugledom, mjestom u društvenoj, a naročito pojedinačnoj podeli rada, a, u skladu s tim, i visinom materijalne nadoknade po osnovu rada. Kao takvo, ono je visoko korrelirano i sa nekim društveno—ekonomskim položajima, bilo pozitivno ili negativno. Na osnovu oblika obrazovanja ostvaruju se posebne uticajne društvene grupe (na primer, inteligencija), a na osnovu školovanja, koje je u toku, formiraju se grupe učenika i studenten. Neki posebni oblici školovanja naročito su (bili) predomianantni za društveno—političku karijeru (polaznika tzv. političkih škola).

Takođe, usmjerenošć školovanja na pojedine vrste i stepene škola karakteristična je za pojedine društvene grupe po društveno—ekonomskom, profesionalnom i drugim položajima, kako za same pripadnike tako i za njihovu decu, srodruke i prijatelje. Školovanje ne samo da opredeljuje društvenu promociju, mesto u društvenoj i pojedinačnoj podeli rada nego ima i inverzni uticaj: pripadnici pojedinih društvenih grupa, položaja i funkcija nastoje da završe određene vrste i stepene škola koji su po tckucima društvenim kriterijima početnji za vršioca određenih funkcija (na primer, završavanje visokih škola, magisterijuma i doktorata kod onih koji obavljaju visoke društvene funkcije; simbioza akademskih titula i društveno—političkih funkcija i t.s.). Odnosne procese položajne ekvilibracije i kristalizacije podržavaju mehanizmi stipendiranja, privremenih odsustava sa rada i dr.

U uslovima proklanovanih *jednakih mogućnosti za obrazovanje* i neostvarenog principa besplatnosti školovanja, sa vrlo razvijenom i teritorijalno razudjenom i zavisnou školskom mrežom od društveno—političkih zajednica (kroz osnivanje, finansiranje i kadrovsu politiku), pojedine društvene grupe zahvaljujući povoljnijem društveno—ekonomskom položaju, dostupnosti školovanja (materijalno i rezidencijalno) kao i drugim činocima ostvaruju nejednak nivo obrazovanja, što ih favorizuje ili depresira u različitim oblicima društvene promocije i u ostvarivanju potreba i interesa svojih društveno—ekonomskih položaja. Čak ni niz institucionalnih mera (tzv. reforme obrazovanja) nije uspeo da bitnije promeni takve procese i njihove tendencije. Kroz *nejednaku korišćenja mogućnosti školovanja*, s obzirom da se iz društvenih fondova alimentiraju svi institucionalni troškovi školske mreže (zgrade, oprema i dohodak nastavnika i drugog osoblja), što čini veći deo troškova u strukturi cene obrazovanja, utiče se da se kroz obim i nivo korišćenja mogućnosti školovanja vrši (osim za osnovno obrazovanje) *prikrena preraspodela nacionalnog proizvoda* u korist onih društvenih slojeva i grupa koji se većim delom (u odnosu na proporcije svoje ukupne brojnosti) koriste mogućnostima za školovanje u odnosu na druge. Jednake mogućnosti u praksi se pretvaraju u nejednakost u korišćenju.

Često je reč o društvenim grupama, čiji su društveno—ekonomski, a posebno materijalni položaji karakteristični po visokim prihodima i imovinskom stanju. Pošto je *školovanje svojevrsna društvena i lična investicija*, troškovi u toj investiciji u stvari se realizuju kao namenska štednja, koja daje, ako se školovanje uspešno završi, plodove to-

komi celog radnog veka, i utoliko veće ukoliko su ostvareni veći stepeni školskog obrazovanja. Ovo je posebno unosno u situaciji inflacije, jer obezbeduje da se tekući izdaci za školovanje revalorizuju kroz tekuće naknade za rad. Takođe, posebni oblici društvene podrške i pomoći za školovanje (u vidu stipendija i kredita) koji se, po pravilu, još uvek ne revalorizuju, bivaju pretvoreni faktički u gotovo nepovratne prihode njihovih korisnika.

Zbog svih naprednavedenih razloga, obrazovanje putem školovanja čini vrlo značajan indikator za identifikaciju svojstava društvenih grupa različitih društveno—ekonomskih položaja. U pogledu socijalne promocije i stratifikacije obrazovanje ima u određenim situacijama ulogu determinante, a u drugim položaj posledice. Operacionalno izvedeni »profile obrazovanja« (na osnovu podataka o školskoj spremi i tekućem obrazovanju) pokazuju se, dakle, u deskriptivnom i analitičkom pristupu vrlo korisnim instrumentarjem.

Obrazovanje, mada individualno običajče, predstavlja značajan pokazatelj opšteg obrazovnog nivoa u domaćinstvu, i kao takvo treba da stoji u visokoj korelaciji sa društvenim položajem domaćinstava odnosno porodice.

Pojedina domaćinstva kao društvene grupe, zahvaljujući povoljnijem društveno—ekonomskom položaju, dostupnosti u školovanju (materijalno i rezidencijalno), kao i drugim činocima, ostvaruju nejednak nivo obrazovanja svojih članova, što ih favorizuje ili depresira u različitim oblicima društvenih odnosa, statusa i pronocije.

Nivo obrazovanosti domaćinstava odnosno porodica može da bude izведен na osnovu nekoliko indikatora:

— Najviši stepen ostvarenog obrazovanja u domaćinstvu odnosno porodici izvodi se na osnovu ostvarenog stepena obrazovanja članova domaćinstva, uzimajući stepen obrazovanja onog člana (ili članova) koji je veći od svih drugih. Ovaj pokazatelj je naročito indikativ za ostvarenu obrazovnu penetraciju. Međutim, slabost mu je što iskazuje ekstremi, a razlike u obrazovanju ostalih članova mogu da budu velike.

— Raspon između najvišeg i najnižeg ostvarenog stepena obrazovanja u domaćinstvu odnosno porodici pokazuje raspon obrazovanja u domaćinstvu odnosno porodici kao grupi. Ovaj pokazatelj meri u stvari obrazovnu distancu među članovima. Nedostatak mu je što ista distanca (kao veličina) može da se javi kod bitno različitih konfiguracija obrazovanja.

— Prosječni indeks obrazovanja iskazuje zbir godina školovanja svih članova podjeljen sa brojem članova starijih od određene godine života. On počiva na pretpostavci da ukupna količina obrazovanja bude merena vremenom školovanja. Nedostatak nu je u koncepciji proseka: proseci mogu biti isti za različite konfiguracije stepena obrazovanja.

— Udeli pojedinih stepena obrazovanja u odnosu na broj članova indikatori su homogenosti ostvarenih stepena obrazovanja u domaćinstvu odnosno porodici. Nedostatak im je što na veličinu udelu utiče veličina (ukupan broj članova) domaćinstva odnosno porodice.

— Koeficijent varijabiliteta stepena obrazovanja članova domaćinstva odnosno porodice iskazuje meru homogenosti odnosno heterogenosti ostvarenog obrazovanja svih članova domaćinstva.

2.2. RASPODELA DRUŠTVENOG BOGATSTVA

Materijalni položaj, kao indikator materijalnih uslova života pripadnika pojedinih društvenih grupa, predstavlja iskaz o vrstama, oblicima, obimu i nivou udelu prisvojenih u raspodeli (i preraspodeli) akumuliranog društvenog bogatstva i tekućeg nacionalnog dohotka. Pošto je reč o materijalnim dobrima, uslugama i pravima — koji služe zadово-

Ijemu pojedinačnih i zajedničkih (grupnih) potreba — indikatori materijalnog prisvajanja su raznovrsni i mnogobrojni, a iskazuju se u novčanom i naturalnom obliku.

Mogu se podeliti na prihode, dobra i usluge.

2.2.1. Prihodi

Prihodi čine sva primanja u novčanom ili naturalnom obliku koje pojedinac ostvari od rada, razmenom, plodovina od inovine, inovinskih prava i besplatnim ili beneficiranim uslugama.

Utvrđivanje stvarne visine prihoda pojedinaca i grupa u okviru sociooloških i statističkih istraživanja je aproksimativno zbog niza razloga. Pojedinci nastoje da svoje ostvarene prihode prikažu manjim nego što oni stvarno jesu, iz straha od oporezivanja, ili zbog opšte društvene klime da visoki prihodi predstavljaju društveno neprihvatljive situacije. Oni sa niskim prihodima svoje prihode još više umanjuju da bi potencirali svoju egzistencijalnu ugroženost. Naročito se zanemaruju i prikrivaju oni prihodi koji se stiču nelegalnim načinima i kanalima, koji su povremeni, koji su plodovi inovine i inovinskih prava, koji su u naturalnom obliku, kao i oni koji su posledica beneficija i privilegija (kamate, kiriće, rente, pokloni i sl.). Podaci koje istraživanja iskazuju nisu u svom novčanom iznosu tačni, već su potcenjeni. Međutim, kao pozicioni rasporedi decimalnih ili drugih rasporeda, oni iskazuju veoma približno stvarne proporcije. Grecka umanjenja prihoda najniža je kod svih u istom smjeru, i po zakonu velikih brojeva ne utiče na proporcionalne i pozicione rasporeda u značajnijoj meri.

2.2.2. Dobra

Dobra čine materijalni objekti, predmeti i plodovi koji se ne troše jednokratnom upotreboom, pa predstavljaju akumulirano bogatstvo, koje pripada pojedinцу ili grupi. To su zemljišta, zasadi, stočni i drugi fondovi, sredstva za rad, zgrade, stanovi i druge gradevinske jedinice, oprema zgrade, stana i donaćinstva, rekviziti svih namena, instrumenti, nakiti, umetnički predmeti i sl. Istraživanja prate dobra po vrsti, fizičkim svojstvima i namenama, ali ne i po novčanoj vrednosti, jer je to teško ostvariti zbog razlika u kvalitetu, istrošnosti i drugimi svojstvima dobara koji utiču na vrednost. Međutim, dobra se po pojedinim vrstama, svojstvima i namenama mogu naknadno proceniti na različite načine, najlakše po prosečnoj tržišnoj (prometnoj) vrednosti. Ove procene nisu adekvatne kao novčani izraz bogatstva, ali su približno verne kao iznosi proporcija akumuliranog bogatstva odnosno inovine ako se prevedu na neku od pozicionih skala. Pouzdanost dobijenih podataka o inovini, kroz statistička i socioološka istraživanja, sadrži uglavnom iste tendencije potcenjivanja zbog razloga navedenih za prihode.

2.2.3. Usluge

Usluge čine skup onih rezultata rada koji se ne opredmećuju, već kao delatnost služe zadovoljavanju ličnih ili zajedničkih potreba (saobraćajne, ugostiteljske, turističke, komunalne, socijalne službe, obrazovanje, kultura, zdravstvo, umetnost i dr.). Usluga je prihod pojedinaca ili grupa, ako se ostvaruje na ekonomski odnosno tržišni način putem cene usluge. Niz usluga u našem društvenom sistemu je socijalizovan i alimentira se iz društvene (zajedničke i opšte) potrošnje (obrazovanje, zdravstvo i dr.).

Učešće pojedinaca i društvenih grupa u korišćenju socijaloviranih usluga, ako su besplatne, beneficirane, ili u drugini vidovima niže od stvarne ekonomske cene, posredni su prihodi. Na ovaj način vrši se preraspodela društvenog bogatstva i narodnog dohotka na druge u korist onih pojedinaca i grupa čije je učešće (udio) u korišćenju takvih usluga veće.

Na osnovu anketnih istraživanja, kojima se prati učestalost po vrstama korišćenja ovih usluga, procenjuje se udio pojedinih grupa domaćinstava u pojedinim njihovim oblicima.

Materialni položaj domaćinstva odnosno porodice je indikator materialnih uslova života njenih članova i iskazuje se kao sumarni pokazatelj domaćinstva kao društvene grupe, a odnosi se na vrste, oblike, obim i nivo udela prisvojenog u raspodeli (i preraspolođeni) akumuliranog društvenog bogatstva u tekućem nacionalnog dohotka.

2.3. USLOVI STANOVANJA

Stanovanje u najvećem delu, naročito u gradskim naseljima, predstavlja društveni stambeni fond, čiji je režim korišćenja socijalizovan raspodelom i najamminama koje su ispod ekonomske cene. Uz to, izgradnja celokupne infrastrukture, vezane za stanovanje, takođe se alimentira iz društvenih fondova. S druge strane, neekonomičnost gradnje i inflatorični procesi uticali su na stalno povećanje cene gradnje stambenog prostora do tene mere da se cena stana krećala oko visine prosečnog dohotka radnika za dve trećine njegovog radnog veka.

Potreba za stambenim prostorom u gradskim, prigradskim i industrijskim naseljima trajno je bila iznad raspoloživog društvenog stambenog fonda, kao posledica migracija stanovništva u gradske i industrijske centre, izazvanih processima industrijalizacije, de-agrарizacije i neracionalnog korišćenja stambenog fonda (kroz cenu stana i raspoloživi stambeni prostor).

U ovim uslovima i praksi, koja je trajala u celokupnom posleratnom razdoblju kroz raspodelu stambenog fonda, posebno onog izgrađenog iz društvenih sredstava, stvorena je jedna od najtrajnijih i najizrazitijih privilegija. *Privilegije* su se ogledale u »pravu na dobijanje stana«, u prioritetu u raspodeli stanova, koja je uglavnom funkcionalisala na principima uticaja i moći pojedinaca, i na međusobnim uslugama u niskoj ili nikakvog korelaciji sa stvarnim stambenim potrebanja. Razni kršćenji normi (pravnih i moralnih), stambeni prostor društvenog fonda (i sredstva) ustupan je bio nenameniski izvan potreba i po niskoj ceni. Mechanizmi ovakve raspodele bili su povoljni krediti sa niskom kamatom, simbolična participacija i razni načini umanjujuća stvarne cene troškova izgradnje stana u korist privilegovanih pojedinaca, pripadnika uticajnih društvenih grupa. U uslovima i okolnosti takve raspodele vršena je značajna preraspodela nacionalnog bogatstva i ostvarenog zajedničkog dohotka u korist određenih grupa i slojeva, koji su privilegovano učestvovali u raspodeli raspoloživog stambenog fonda i stambenih uslova u pogledu lokacije, opremljenosti, veličine i drugih karakteristika stana. Na taj način oni su prioritetsno zadovoljavali svoje stambene potrebe, prisavljali društveno bogatstvo i uvećavali svoj materijalni položaj, u poređenju sa radnicima u neposrednoj proizvodnji, socijalno ugroženim, kao i onima koji su radom občebivali minimum egzistencije.

Kako stan, raspoloživi stambeni prostor i prateći uslovi stanovanja predstavljaju, uz dohodak i druge oblike materijalnih primanja, primarno egzistencijalno dobro za svakog, indikatori uslova stanovanja onogućuju da se utvrdi jedan od bitnih aspekata životne egzistencije pojedinaca i društvenih grupa i njihovih međusobnih razlika u kontekstu realnog društveno—ekonomskog položaja. Poslovno su indikatori uslova stanovanja informativni za sagledavanje socijalnih prioriteta i privilegija.

Statistička istraživanja raspolažu iscrpnim podacima o ukupnom, individualnom i društvenom stambenom fondu: veličini stana, njegovo nastanjenosti sa svim ličnim karakteristikama stanovnika; opremljenosti; pomoćnim i drugim prostorijama; lokaciji zgrade; godini izgradnje; spratnosti, svojini i pravnoj osnovi stanovanja. Na osnovu ovih podataka moguće je izvesti sve mere (po različitim kriterijima) uslova stanovanja za svakog pojedinca, domaćinstvo odnosno porodicu, kao i za agregate i društvene grupe. Takođe, na osnovu raspoloživih podataka o stambenom fondu moguće je (izvedeno i aproksimativno) utvrditi »veličinu bogatstva« koje pojedinci ili grupe koriste kroz uslove stanovanja.

2.4. OBRASCI POTROŠNJE

Potrošnjom se smatraju svi rashodi (redovni i vanredni), koje pojedinac i domaćinstvo čini za podmirenje svojih potreba. Potrošnja se iskazuje u novčanom i naturalnom obliku, a predstavlja sve izdatke, učinjene u novcu i naturi, u gotovini ili na kredit. Kao potrošnja iskazuje se i onaj deo roba koji se proizvede i utroši za svoje potrebe. Potrošnja ne obuhvata troškove učinjene u cilju obavljanja delatnosti ili profesije.

Statističkim istraživanjima (anketama o prihodinu i rashodima domaćinstava), potrošnja se prati godišnje, a iskazuje se po nameni i vrstama rashoda. Klasifikacija rashoda po vrsti izdataka iskazuje rashode za ishranu, piće i duvan, odeću i obuću, stanovanje, ogrev i grijanje, pokućstvo, higijenu i zdravlje, obrazovanje i kulturne potrebe, prevoz i poštanske usluge, te porcele, društvene obeveze i članarine.

U statističkim istraživanjima podaci o potrošnji koriste se kao informacije o ukupnim rashodima, kao i po pojedinim vrstama rashoda u novčanom iznosu (u koji je preračunat i iznos naturalne potrošnje) za domaćinstvo u celini, i kao informacije o potrošnji po članu domaćinstva, u zavisnosti od njegove starosti, pola, aktivnosti i drugih običaja.

Na osnovu podataka o potrošnji, udelu pojedinih vrsta rashoda i vidova potrošnje, utvrđuju se redosledi i odnosi između pojedinih vidova potrošnje i njihove međusobne zavisnosti. Moguće je i identifikovati odredene *obrasce potrošnje za domaćinstva* i grupe domaćinstava određenih društveno—ekonomskih položaja. Tipovi potrošnje po pojedincu (stanovniku) mogu se samo procenjivati preko potrošnje domaćinstva kao celine.

Na osnovu *obrazaca potrošnje* moguće je, zajedno sa drugim podacima o prihodima i rashodima, podacima o snabdevnosti trajnim potrošnim dobrima, imovinom, uslovima stanovanja, tipom mesta stanovanja, aktivnošću i drugim — identifikovati i stilove života i povezati ove sa pojedinim društveno—ekonomskim položajima. A za ovakve analize posebno su prilagođena sociološka anketna istraživanja.

3. Društvena i politička moć

Društvena moć je bitna dimenzija društvenih nejednakosti. Kao i oko shvatanja drugih temeljnih koncepta u društvenim naukama, oko shvatanja moći postoje knjepna razmišljačka. Posebnu teškoću u ovom slučaju čini to što postoje koncepti autoriteta, kontrole, vlasti i uticaja koje pojedini pisci određuju kao sinonime moći. Za potrebe ovog rada pod moć se podrazumeva verovatnoća da jedan čovek ili grupa ljudi sprovede svoju volju u nekom društvenom odnosu i nasuprot otporu drugih učesnika. Ovakva definicija u koliziji je sa jednom uticajnom strujom mišljenja, koja moć definiše kao legitimnu moć, ostavljajući na taj način po strani sve druge vrste moći koje ne poseduju atribut legitimnosti. Na ovaj način moć bi bila svedena na vlast; izvan konceptualnog obuhvata moći ostali bi, na primer, mehanizmi prisile i manipulacije, koji nisu niti moraju uvek biti legitimni.

Ako je odnos gospodarenja i potčinjenosti utvrđen normativnim poretkom društvene organizacije, onda je to vlast. Distinkcija između moći i vlasti je krucijalna, jer omogućuje da se prate i analiziraju one situacije u kojima moć dezavuiše vlast i onemogućava njenu realizaciju. Samo vodeći računa o ovoj distinkciji moguće je analizirati i aktuelnu situaciju u našem društvu. Često ponavljanje konstatacije da se naš ustavni sistem ne ostvaruje, ukazuju na to da »ispod« sistema vlasti, projektovanog ustavom, postoji struktura moći, koja onemogućuje ostvarivanje tog sistema.

Pošto je u ovom istraživanju reč i o političkoj moći, potrebno je naći zadovoljavajuću distinkciju između političke i nekih drugih vrsta moći: ekonomske, religiozne, kulturne itd. Dva su kriterija od bitnog značaja. Prvi, da je politička moć globalna moć, da se ona ostvaruje na nivou globalnog društva, dok se druge moći ostvaruju u posebnim

segmentima, delovima društva⁴¹. Drugi je — lokus političke moći: to su državna organizacija i institucije političkog sistema, pre svega političke partije i društveno-političke organizacije.

3.1. STRATEGIJE ISTRAŽIVANJA DISTRIBUCIJE POLITIČKE MOĆI

S obzirom da društvene grupe pretvaraju svoju volju u pravo, moguće je prepostaviti, na dugi rok posmatrano, da one svoju moć realizuju kao odgovarajući društveno—ekonomski položaj. Drugim rečima, *društveno—ekonomski položaj* se može posmatrati kao rezultat date političke moći. Doduše, ovde nije reč o jednosmernom uticaju moći na položaj, nego o dvosmernom uticaju, jer posedovanje datog društveno—ekonomskog položaja olakšava pristup moći.

Mogući pravac istraživanja političke moći jeste analiza procesa donošenja vitalnih *društvenih odluka*; to je istraživački pravac, koji danas u doktrini zagovaraju pluralisti.⁴² Naravno, pretpostavka za takvo istraživanje jeste prethodno identifikovanje vitalnih društvenih odluka. Tek nakon toga moguće je utvrditi koja je grupa kroz te odluke uspešna da ostvari svoje interes. Ovaj istraživački pravac ima jedno imanentno ograničenje, jer moć poseduje i restriktivno lice: ona efikasno sprečava da se određena vitalna pitanja pojave u javnosti kao dileme (Bacharach i Barac).

U ispitivanju javnog mnenja poželjno je konkretnizovati područje ili problemi odlučivanja (kadrovske odluke, planske odluke, finansijsko—budžetske odluke itd.). Sintetičko merilo moći predstavlja moć subjekta, čiji su indikatori njegovi položaji moći na svakom od istraživanih sektora odlučivanja.

Istraživani proces odlučivanja dalje treba podcliti na razne faze i ispitati uticaj svakog subjekta u svakoj od definisanih faza (od iniciranja problema do formalnog odlučivanja i realizovanja). Uticaj se meri, u odsustvu boljih indikatora, sa participacijom u pojedinim fazama i organima odlučivanja.

Subjekti odlučivanja razlikuju se s obzirom na specifičnu bazu svog legitimitetca, na primer: karizmatski, pravno—demokratski, tradicionalni (u smislu religioznih, revolucionarnih, agramarnih i bilo kojih drugih »tradicija«), tehničko—racionalni, ideološki legitimitet.

Položaji moći dalje se mogu klasificirati s obzirom na oblik i stepen njihove institucionalizacije. Oni mogu biti strukturirani postojanjem neformalne mreže međusobnih odnosa uticaja (klika, neformalni centri moći), tehnološke strukture radnih organizacija (tehnokratski autoritet), centralizovane strukture političkih organizacija (politokratski autoritet), hijerarhijski položaji unutar intelektualnih zajednica (meritokratski autoritet), hijerarhijskih položaja u državnoj organizaciji (birokratski autoritet ili »vlast«), na osnovu privatnog vlasništva proizvodnih sredstava. A konkretni procesi odlučivanja mogu se svrstati kao: koordiniranje, kontrola, planiranje, upravljanje itd.

Imanentna ograničenja procesa analize donošenja odluka (okolnost da najkрупnija pitanja uopšte nisu predmet rasprave i odlučivanja) moguće je kompenzirati odgovarajućom teorijskom analizom, koja identificuje *pristrasnost političkog sistema* i njegovih mehanizama, koji onemogućavaju pretvaranje latentnih sukoba interesa u manifestne.

Distribuciju političke moći u društvu moguće je analizirati istražujući koliko političke moći poseduju pripadnici pojedinih društvenih grupa. Na osnovu toga moguće je utvrditi da li je u društvu moć (ne)egalitarno distribuirana i rekonstruisati skup socijalnih atributa, koji karakterišu nosioce političke moći. Navedimo nekoliko *indikatora političke moći pojedinaca*:

⁴¹ M. Duverger, *Introduction à la Politique*, Gallimard, Paris 1964.

⁴² R. Dahl, *L'Avenir de l'opposition dans les democracies*, SEDEIS, Futuribles, Paris 1967.

— **Članstvo u društveno-političkim organizacijama**, pre svega u SKJ. Članovi političkih stranaka — kako to potvrđuju rezultati komparativnih istraživanja — aktivniji su i uticajni u društvenom životu nego nečlanovi. To u pogledu aktivnosti na nesumnjiv način potvrđuju u našoj zemlji rezultati komparativnog istraživanja aktivizma članova SKJ, nečlanova i bivših članova.⁴³

— **Vršenje funkcija u institucijama političkog sistema**. S obzirom da se u nas najkrupnije društvene odluke donose u institucijama političkog sistema (država, partija, druge društveno-političke organizacije), vršenje funkcija u tim institucijama je indikator posedovanja moći. Mills, kao što je poznato, određuje moć kao kontrolu nad institucijama (ekonomskim, političkim, vojnim). Kad je reč o funkcijama koje vrše pojedinci, važno je istražiti ne sanio broj funkcija nego i njihov nivo. Uz to, važno je odgovoriti na pitanje da li i u kojem obimu vršenje funkcija korelira sa socio-profesionalnom pripadnošću pojedinca i društvenih grupa.

Ovaj indikator (vršenje funkcija) moguće je koristiti na dva načina. Prvo, u datom (representativnom) uzorku mogu se identifikovati nosioci funkcija i na taj način otkriti socijalna ukorenjenost moći. Drugo, moguće je istraživati socijalni sastav vrhova najvažnijih političkih institucija. Misli se namerno na vrhove, a ne na državne ili partijske organizacije kao celine. Stoga ovde i nije reč o klasičnom istraživanju socijalne strukture članstva SKJ, nego o istraživanju socijalne strukture rukovodčih organa (isto važi za državu i druge društveno-političke organizacije).

— **Društveno-politički aktivizam per se**. Premda je ovaj indikator čvrsto povezan sa članstvom u društveno-političkim organizacijama (DPO), moguće ga je i samostalno koristiti, a empirijska istraživanja pokazuju da je društvena moć najčvršće povezana sa društveno-političkim angažovanjem. Angažovanje, međutim, nije samo refleks političke moći nego i način njenog sticanja, naročito u društvinama kao što je naše, u kojima je ograničen uticaj privatnog vlasništva kao nezavisnog izvora moći.

Dragocene informacije o socijalnom varijabilitetu aktivizma unutar SKJ dalo je i empirijsko praćenje rasprave o Zaključcima 13. sednice CKSKJ.⁴⁴

— **Učešće u NOB-u ili pripadnosti porodici učesnika NOB-a**. S obzironi na našilni transfer vlasti, do kojeg je u nas došlo 1945, razumljivo je da su učesnici rata zaузeli sve ključne političke položaje u društvu. Jedan deo učesnika rata i danas je na strateškim mestima na svim nivoima političkog sistema. Moguće je pretpostaviti da će i prednici druge generacije boraca NOB-a imati više političke moći od pojedinaca koji potiču iz neboračkih porodica. Ovde nije reč o direktnom nasleđivanju političkog statusa, nego o posrednom uticaju porodice, koja, s jedne strane, obezbeđuje bolji društveni položaj svoje druge generacije (a položaj je opet čvrsto stopljen sa posedovanjem političke moći), a, s druge, socijalizuje drugu generaciju u smislu prihvatanja vrednosti postojićeg političkog poretku, što opet olakšava zadobijanje boljeg društvenog položaja i više političke moći.

— **Posedovanje društvenih priznanja (odlikovanja)**. Odlikovanja su poseban oblik simboličke naknade, koје poredak obezbeđuje istaknutim pojedinцима.

Poznavanje uticajnih pojedinaca. Na ovaj način moguće je identifikovati društveni krug u kojem se pojedinačno kreće. Da li mu se (ispitaniku) obraćaju drugi ljudi za pomoć radi rešavanja svojih životnih pitanja? Na ovaj način moguće je doznati da li okolina percipira nekoga kao čoveka od moći i uticaja ili ne.

Na osnovu gornjih indikatora moguće je sastaviti sintetički indeks moći pojedinca.

⁴³Videti: V. Goati i dr., *Determinante društveno-političkog angažovanja članova SK*, Marksistički centar GSKS Beograd, Beograd 1983.

⁴⁴Videti: *Trinaesta sednica CKSKJ (empirijsko istraživanje, rasprave OOSK o Predlogu zaključaka)*, IC Komunist, Beograd 1988.

3.2. STRUKTURA MOĆI

3.2.1. Izvori moći

Jedno od izvořišta strukture moći jestu društvena (organizaciona) potreba za integracijom sistema socijalne akcije pomoću funkcija koordinacije, planiranja, kontrole, upravljanja i odlučivanja o grupno relevantnimi problemima. O tim »nužno potrebnim« funkcijama raspravljali su klasići marksizma (Marx u *Kapitalu*, Engels u raspravi o autoritetu⁴⁵) i pogotovu svi klasići sociologije.

Istovremeno, struktura moći ima i klasni karakter: ona služi podržavanju interesa privilegovanih slojeva/klasa, ona obavlja funkcije integracije u interesu klasnog *statusa quo* itd.

Bez obzira na tipološku podelu procesa odlučivanja i odnosa moći na funkcionalne i klasne, proces odlučivanja u svakom slučaju pretpostavlja odnos između subjekta koji donosi odluku i subjekta koji tu odluku treba da realizuje, iako ona nije u njegovom interesu. A odluka je definisana kao *izbor jedne od više (najmanje dve) varijanata ili sredstava za realizaciju cilja nadmoćnog subjekta*. Takva alternativa pretpostavlja jedan od mogućih načina angažovanja materijalnih sredstava (distribucija dobara u organizaciji), ili mobilisanje radnih napora podređenog (subordiniranog) subjekta. Moć dominantnog subjekta definisana je sa verovatnoćom da će podređeni subjekt izvršiti njegovu odluku. A ta verovatnost zavisi od količine pozitivnih sankcija (nagrada) i/ili negativnih sankcija (kazni), kojima raspolaže odlučujući subjekt.

Pošto je odlučivanje kolektivni proces, na svakoj strani tog asimetričnog procesa participira hipotetički više subjekata, koji stupaju u međusobne odnose saradnje, koalicije, suprotnosti, sukoba — i to u različitim fazama procesa odlučivanja: u fazi formulacije problema, sakupljanja informacija (artikulacija interesa), definisanja i vrednovanja varijanata, udruživanja (agregacije) interesa u cilju podrške pojedinim varijantama, samog finalnog odlučivanja i konačnog procesa izvršavanja odluke. S toga stanovišta »moć« se definiše i »participacijom u procesu odlučivanja«.⁴⁶

3.2.2. Koncentracija i disperzija moći

Moć je utoliko više koncentrisana (centralizovana) ukoliko je širi spektar problema o kojima donosi odluke dominantni subjekt, što je monopolniji, autonomniji njegov položaj (konkurenčija i participacija drugih subjekata svedeni su na minimum), što se više puta ponavlja odnos moći između istih subjekata, tako da on dobiva prirodu stabilnog i strukturiranog odnosa sub— i super—ordinacije (definicija asimetričnosti odnosa moći), i sa što više tipova sankcija i sa što većim njihovim kvantitetom raspolaže dominantan subjekt.

A struktura moći je disperzna (decentralizovana) kad isti subjekt donosi odluke samo o jednoj vrsti problema, kad u procesu odlučivanja participira više subjekata (ne-monopolni položaj), i kad su odnosi simetrični u pogledu izvršavanja i donošenja odluka.

Koncentracija moći dobiva brojne konkretnе oblike u društvenom, političkom i ekonomskom životu, a to su: oligarhijske tendencije u političkim organizacijama; uže grupe vlasti na republičkim, lokalnim (opštinskim, gradskim i na saveznom nivou); etatizacija (koncentracija donošenja odluka u rukama države); birokratija (u smislu birokratske hjeriarhijske organizacije ili u smislu birokrata kao aparata i sloja); tehnikratija, meritokratija, neformalne klike (u radnim organizacijama, u društveno-političkim organizacijama i društvenim institucijama).

⁴⁵F. Engels, »O autoritetu«, u: K. Marx in F. Engels, *op. cit.* str. 455—8.

⁴⁶H. Lasswell i A. Kaplan, *Power and Society*, Yale University Press, New York 1950.

Naravno, Kardeljeva konceptacija pluralizma samoupravnih interesa operacionalizovana je sa indikatorima disperzne strukture moći.

3.2.3. Demokratska struktura moći

Centralna karakteristika demokratije bilo kojeg društvenog sistema jeste neprestana odgovornost subjekata odlučivanja svim ostalim učesnicima—akterima, pod uslovom da imaju jednaka prava na participaciju. Tri potrebna uslova demokratije su: pravo pojedinača da formulišu svoje stavove; njihovo pravo da svoje stavove saopštavaju svim ostatim učesnicima—članovima društva uključiv javnim vlastima; i pravo da se svi stavovi tretiraju sa istom težinom, to jest bez diskriminacije.

Ovi uslovi demokratije nisu primenljivi samo za operacionalizaciju samoupravnog pluralizma i disperse strukture moći u sferi politike i države nego se u uslovima socijalističke samoupravne demokratije proširuju i na sve ostale institucionalne sfere. A to znači da sve »klasične« slobode nisu »prevazidene« ili »apsorbovane« samoupravnim pravima i slobodama, nego da je samoupravljanje samo u stvari svedeno na osnovna prava i slobode čoveka, koji su institucionalizovani i u sfere na ekonomije (proizvodnog rada), javnih usluga (SIZ—ovi), kulture, političkih organizacija (SSRN, SK, SS i dr.), tj. na sfere koje u buržoaskim klasnim društvinama kontroliše autoritet privatnog vlasništva i birokratski aparati pojedinih institucionalnih sektora.

U uslovima institucionalne i profesionalne diferencijacije poslova upravljanja i izvršavanja (a to je u postojećim socijalističkim društвima realna situacija), u prvom su planu mehanizmi strategije, institucionalna rešenja i društveno—kulturni te ekonomski uslovi, koji omogućuju sledeće konkretnе karakteristike demokratske strukture odlučivanja:

- donošenje odluka u okviru preciznih definicija odgovornosti i jurisdikcije (javnih ovlašćenja);
- profesionalnu kompetentnost nosilaca relativno trajnih javnih zaduženja;
- otvorene mogućnosti direktne ili delegatske participacije javnosti na područjima odlučivanja, gde su kompetencije profesionalnih upravljača ograničene;
- kontrolu javnosti nad radom profesionalnih upravljača (izvršnih aparata);
- demokratsko odlučivanje o osnovnim ciljevima, političkim varijantama, planskim strategijama, koje su legitimni okvir izvršno—upravnih funkcija birokratsko—profesionalnih aparata;
- otvorene mogućnosti gradana za realizaciju osnovnih prava na informaciju, izražavanje stavova, javno komuniciranje, javno interesno udruživanje, društvenu kritiku i pluralizam u pogledu svih ovih procesa (komuniciranja, artikuliranja i agregiranja uključujući sani formalni postupak odlučivanja: izbor, glasanje itd.).

Gorepomenute karakteristike strukture odlučivanja i društvene moći ujedno su i merila ponoću kojih se razgraničava demokratska, opštedruštvena, integracijska i radno—funkcionalna dimenzija društvene moći od klasne, otudene, etatskičke, birokratizovane.

3.2.4. Društvene posledice demokratske i autokratske strukture moći

Demokratska struktura moći omogućuje: suočavanje i razrešavanje različitih društvenih interesa; javnu kontrolu i kritiku profesionalnih nosilaca funkcija upravljanja; sprečavanje procesa klasnog grupisanja na drugim sektorima društvene stratifikacije, jer nije instrument u rukama privilicgovanih (eksploatatorskih) slojeva, klase, nego mehanizam demokratskog odlučivanja o javnim problemima; podsticanje društvenog razvoja, jer aktivira i mobiliše radne, inovacijske i preduzetničke potencijale društva; uvećavanje društvenog konscenzusa i integraciju na osnovu participacije javnosti u procesu odlučivanja.

nja i njenog identifikovanja sa donesenim odlukama; sprečavanje akumuliranja latentnih društvenih sukoba, naročito onih koji su klasne prirode.

3.2.5. Društvene determinante demokratske i autokratske strukture moći

Osnovna Marxova teza da proizvodni i klasni odnosi na cirkularan način (povratni učinci) uslovjavaju političku i normativnu strukturu društva doživela je brojne empirijske i kvantitativne aplikacije. U teorijskom pogledu, vredne su uzimanja u obzir studije i istraživanja: o kulturnom raskoraku između tehnoloških inovacija i institucionalnih uređenja; o političkoj modernizaciji; o socijalnim rezultatima demokratije (u pozitivnoj korelaciji sa političkom demokratijom su otvoreni stratifikacijski sistemi, ekonomski razvoj, egalitarni vrednosni sistemi, pismenost i participacija u udruženjima; a još posebno je podvučena veza između obimia srednjih slojeva i političkog legitimитета/stabilnosti); i o uticaju socijalne mobilizacije na politički razvoj.

Pomenuta istraživanja u metodološkom pogledu kao jedinicu istraživanja uzimaju državu. Za veći broj država, dakle, izračunavaju se agregatna merila nezavisnih varijabli (ekonomski razvoj, stratifikacijski sistemi i dr.) i zavisnih varijabli (politički razvoj, demokratija), pa onda proveravaju korelacije između oba niza agregatnih karakteristika.

Jedna druga istraživačka tradicija, kao jedinicu istraživanja uzima individualne respondentе, te u okviru jednog nacionalnog sistema proverava koreacijske i kauzalne veze između socijalno—ekonomskih statusa osoba i oblika njihove socijalne i političke participacije.

U istraživanju socijalno—ekonomskih determinanti političkog razvoja Jugoslavije već su bile upotrebljene obe metodološke tradicije i odgovarajuća teorijska rešenja na nivou unakrsne—skocijske analize slovenačkih opština.⁴⁷

U tkućem istraživanju klasnog bića jugoslovenskog društva svako od tih pristupa je potencijalno upotrebljivo. Kao jedinice istraživanja mogu se uzeti republike i pokrajine (komparacija osam regiona), opštine (multivarijantna analiza 500 jedinica), ili respondenti.

Osnovna hipoteza bi bila da niži stepen ekonomskog razvoja, urbanizacije, industrializacije, socijalne diferencijacije (društvene podele rada — kompleksnosti) stvara uslove za uspostavljanje mobilizacijskog sistema na osnovu centralizacije strukture moći u državno—partijskoj sferi. Nasuprot tome, viši stepen modernizacije i pratećih pojava socijalno—ekonomskog diferencijacije stvara uslove i za relativnu nezavisnost (autonomiju), slobodu u povezanosti, organsku solidarnost, političko—samoupravni pluralizam, toleranciju u pogledu političkih stavova i institucionalizaciju suprotnosti u cilju regulisanja latentnih konfliktata. Dalje, viši stepen socijalno—ekonomskog razvoja determiniše i spljoštenost stratifikacijske strukture⁴⁸, pa time stabilnost i konsenzualnost sistema i procesa odlučivanja o javnim poslovima.

Kao intervenišuće moglo bi se tretirati i varijable političke kulture stanovništva pojedinih regiona, naročito patrijarhalnost, autokratski mentalitet, toleranciju, empatiju i tako dalje.

3.3. SUBJEKTI PROCESA DOMINACIJE U INSTITUCIJAMA GLOBALNOG DRUŠTVA

U analizi moći, koja je bitan element socijalne strukture, koristiće se dva postupka. S jedne strane, polazi se induktivnim putem, tražeći odgovor na pitanje koje društvene grupe u nas imaju dominantnu moć. To će se ostvariti preko reprezentativnog uzorka

⁴⁷P.Jambrek, *Development and Social Change in Yugoslavia*, Saxon House/Lexington Books, 1975.

⁴⁸P.Jambrek, *op.cit.*

gradana, u kojemu će se nastojati da se identifikuju klasno—slojna obeležja pojedinaca koji poseduju društvenu moć (koristeći se unapred utvrđenim indikatorima moći). Dok će se u ovom slučaju poći bez prethodne pretpostavke o socijalnoj grupi, koja poseduje dominantnu moć, i nastojati fiksirati pripadnici pojedinih klasno—slojnih grupa, koji u većoj meri od drugih poseduju čestice moći, u drugom slučaju polaziće se od pretpostavke da određene društvene grupe imaju dominantnu društvenu moć, težeći pri tom da se utvrdi klasno—slojna pripadnost pripadnika tih grupa. Reč je o dva istraživačka pristupa problemu distribucije moći u našem društvu, koji se ne isključuju, nego su komplementarni.

Do pretpostavke o dominantnoj socijalnoj grupi, kad je reč o drugom istraživačkom pristupu, može se doći polazeci od dosadašnjih teorijskih i empirijskih saznanja o distribuciji moći u socijalističkim društвима i u našem društvu posebno. Dosadašnja istraživanja distribucije moći u socijalističkim zemljama nisu rezultirala u nekoj opшteprihvачenoj teoriji, iako je najveći broj istraživača, u različitom pojmovnom ruku, nagovestio da dominantnu moć u društvu poseduju skupine koje drže komandne pozicije u institucijama političkog sistema (država, partija). Oficijelna doktrina zemalja »realnog socijalizma« previda neegalitarnu raspodelu moći u društvu i insistira na tezi o »drugarskim klasama« između kojih ne postoje odnosi podredenosti i nadredenosti, i o društvu u kojem nema diferencijalne moći.

Samо površan uvid u stvarni život društava »realnog socijalizma« pokazuje pristransnost i neistinitost takvih shvatanja. Umesto harmoniјe zajednice, u kojoj je moć egalistički raspoređena, stvarnost ovih društava je različita. U njima ključnu ulogu igraju relativno malobrojne grupe, koje s osloncem na partiju i državu donose sve strateške društvene odluke, dok se nominalno vladajuća radnička klasa nalazi na periferiji društvenih zbijanja.

Uočavajući bitno neegalitarnu raspodelu moći u zemljama »realnog socijalizma«, mnogi pisci ukazuju da postoji »elita vlasti« koja koncentriše moć u svojim rukama. Markus⁴⁹ govori o »vladajućoj korporativnoj grupi«, u kojoj partija čini odlučujući elemenat. P. Sweeny i Bettelheim⁵⁰ pišu o »vladajućem sloju«, a ne o vladajućoj klasi, budući da se pripadnici toga sloja regрутuiju iz različitih društvenih grupa. Stojanović upotrebljava termin »etatskička klasa«, dok Tucker⁵¹ svodi sisteme istočnokrvopasnih zemalja na vladavinu jednog čoveka, komic društvene institucije (partija, država) služe kao transmisijska. Najzad, neki pisci definisu vladajuću društvenu grupu u konceptualnom okviru »birokratije«, a Voslenski⁵² u konceptualnom okviru »nomenklature«.

S obzironi na *krupne razlike, koje postoje između naše zemlje i zemalja »realnog socijalizma«*, korišćenje paradigm za analizu distribucije moći može se primiti *cum grano salis*. Kad se govori razlikama, misli se pre svega na postojanje institucija radničkog samoupravljanja, tržišne ekonomije i osobenog načina delovanja partije. Postojanje samoupravljanja (i tržišta) bitno narušava moć »partijsko—državnog monolita«.

Za razliku od zemalja »realnog socijalizma«, u našoj zemlji se oficijelno ističe da radnička klasa još nije ovladala celinom društvene reprodukcije. Pored radničke klase

⁴⁹G. Markus, »Planning the Crisis: Remarks on the Economic System of Soviet type Societies«, *Praxis International*, br. 3, 1981.

⁵⁰P. Sweeny and Ch. Bettelheim, *On the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, New York 1971.

⁵¹R. Tucker *The Soviet Political Mind. Studies in Stalinism and Post-Stalin Change*, Pall-Mall Press, London 1963.

⁵²M. Voslensky, *La Nomenclatura, les privilégiés en URSS* Fritz Molden Verlag, Vienna 1980.

pojedini pisci identifikuju različite grupe. Šuvar⁵³ govori o srednjim slojevima, a Luka Marković⁵⁴ o buržoaziji, koja ima dva sloja: birokratiju i tehničku. Pod birokratijom ovaj pisac podrazumeva kako nosioce političkih ovlašćenja u državi uže shvaćeno tako i u institucijama političkog sistema. I u nekim empirijskim istraživanjima u nas politički rukovodioци kao i rukovodioći u privredi se percipiraju kao kategorije sa najviše društvene moći.⁵⁵

Na različite načine i drugi naši pisci (bez obzira na to da li prihvataju ili ne prihvataju klasnu sliku jugoslovenskog društva) ukazuju da je u nas moć čvrsto povezana sa posedovanjem položaja u državi, drugim institucijama političkog sistema, pre svega u SKJ i u privrednim organizacijama. Pripadnike tih skupina moguće je odrediti na različite načine: »rukovodeći sloj«, »rukovodeća grupa« ili »političko—birokratsko—tehnokratski kompleks«. Neophodno je, međutim, preciznije odrediti kriterije po kojima se neko svrstava u pripadnike toga sloja. Upravo sintagma »političko—birokratsko—tehnokratski kompleks« znači deskripciju sastava toga sloja. U njega se ubraju pojedinci koji zauzimaju odgovarajuće položaje u ponicenim kompleksima (u strukturi institucija), nezavisno od ličnih karakteristika. Kad se na ovakav način odrede pripadnici vladajućeg sloja, implicite se prepostavlja da je struktura moći u društvu identična sa posedovanjem položaja (*funkcija*) u društvenim institucijama. Takav pristup ima svoje inzane nedeostatke jer ne uzima u obzir faktičku moć, koju poseduju grupa i pojedinci bez položaja. Poznato je, na primer, da na krunice društvene odluke često imaju presudan uticaj pojedinci izvan institucija: osobe bliske političkim liderima, istaknuti ideolozi, pojedinci kojima su dostupne važne informacije, ličnosti koje imaju krunice zasluge u prošlosti (»osnivači« država ili partija), a da je stvarni uticaj pojedinaca visokoplasiranih u različitim institucionalnim hijerarhijama minimalan. Zbog slabosti ovakvog pristupa određivanja rukovodećeg sloja (tzv. »pozicioni pristup«), taj pristup je nužno dopuniti drugimi komplementarnimi pristupima. *Pozicijski pristup u analizi distribucije moći* može biti proširen i na taj način što se pored posedovanja položaja u vrhovinu društvenih institucija uzimaju i neka druga obeležja: položaj u komunikacionom sistemu, prihod, nivo obrazovanja itd. U ovom istraživanju neće se primeniti kriteriji pripadnosti »PBT kompleksu«⁵⁶, zato što oni nose opasnost arbitrarnosti. Uključivanje u obuhvat samo nosilaca ovlašćenja u društvenim institucijama svakako je usko, ali to je samo prvi korak u empirijskom istraživanju moći u globalnom društву. Stavljanje pod lupu naučne analize ovako omeđenog vodećeg sloja, tj. »PBT kompleksa«, može da občebadi dragocene podatke o njegovom klasno—slojnom poretku, osnovnim vrednosnim opredeljenjima, tendencijama zatvaranja i samoreprodukovanja (na osnovu čega se može govoriti i o njegovom klasnom karakteru) i poroznosti između ponicenih tri dela »PBT kompleksa«.

Ipak, postavlja se pitanje kako preciznije odrediti pripadnike pojedinih delova ovog kompleksa? U prvi (politički) deo svakako ulaze nosioci najvažnijih funkcija u političko—izvršnim i zakonodavnim organima društveno—političkih zajednica i rukovodioći društveno—političkih organizacija. Pošto se u ovom radu raspravlja o distribuciji globalne moći, uzimaju se u obzir nosioci funkcija na federalnom nivou. Ali s obzirom na naglašenu autonomiju republika i pokrajina u nas u svim sfcerama društvenog života, od ekonomije i kulture do politike i regрутovanja kadrova, u rukovodeći sloj, njegov politički »čevalon«, valja uključiti i nosioce funkcija na republičkom i pokrajinskom nivou.

Drugi atribut u korišćenoj sintagni (birokratski) odnosi se na uže shvaćenu državnu sfjeru, tačnije rečeno na izvršnu i političku vlast. Pripadnike ovog dela sloja treba da čine nosioci upravnih funkcija u organima društveno—političkih zajednica. Ostaje treći

⁵³S. Šuvar, *Samoupravljanje i druge alternative CAPS*, Zagreb 1972.

⁵⁴L. Marković, *Klasna borba i konceptacija razvoja*, Naprijed, Zagreb 1978.

⁵⁵V. Sultanović, *Društvo, elite i tehnikratija*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980.

⁵⁶(P)olitokracija, (B)irokracija, (T)ehnokracija.

atribut: tchnokratski. Ovde se misli na rukovodiocene privredne organizacije od kojih vitalno zavisi ekonomska situacija i razvoj. Time se isključuju desetine hiljada rukovodilaca OOUR-a kao i radnih organizacija. Uzimajući u obzir kriterij značaja, u krug članova tchnokratskog dela rukovodæćeg sloja bili bi uvršteni samo članovi inokosnih i poslovnih organa viših oblika organizovanja udruženog rada: SOUR-a i kombinata.

3.4. DRUŠTVENO-POLITIČKO ANGAŽOVANJE

Društveno-politička aktivnost (učestvovanje, angažman, participacija) ljudi osnovni je kanal pomoći kojeg oni komuniciraju javnim vlastima svoje interese, potrebe, probleme i stavove ponoću kojeg oni vrše pritisak na nosioce upravljanja da se oni odaživaju javnim prioritetima (prednostima, preferencijama) i da deluju odgovorno.

U empirièkom istraživanju participacije po pravilu se operacionalizuju sledeće njenice karakteristike: stepen angažmana (od pasivnog učestvovanja do obavljanja funkcija), veličina uticaja, koji je realizovan pomoći konkretnog akta participacije, stepen inicijativnosti akta, opseg (težina, velicina) javnog problema, s obzirom na koji se akter angažuje, legitimitet participativnog angažmana, i stepen pluralizma, kritičnosti i opozicionalnosti koji je realizovan u društvenom sistemu u pogledu odnosa između samih participanata i javnih vlasti i subjekata participacije.

Naravno, demokratski razvoj sistema determiniše i stepen u kojem je društveno-politička aktivnost državljanina i samoupravljaèa uticajnija, obuhvatnija, legitimnija, inicijativnija i slobodna u pogledu njihovog prava da izražavaju i stavove koji su u opoziciji (kritični) prema dominantnim, oficijelnim, većinskim predlozima i odlukama.

U pogledu deniokratske participacije socijalni sistemi (radne organizacije, opštine, republike) svrstavaju se duž dve osnovne dimenzije: s obzirom na opseg dozvoljene (tolerisane) normativno i u praksi kritičnosti (opozicije, pluralizma) i s obzirom na udio (proporciju) aktivne populacije. Ove dve dimenzije variraju nezavisno ili pak korreliraju.

Za razliku od vrlo uprošćenog pristupa, koji fenomen društveno-političkog angažovanja sužava na aktivnost u političkim procesima u užem smislu (učešće u izborima i u radu društveno-političkih organizacija), u ovom istraživanju ono se shvata kompleksnije i šire. Nužnosti bogatijeg pointanja društveno-političkog angažovanja leži u činjenici da naše društvo — normativno posmatrano — teži transformaciji politike, nastoji da eliminiše njenu funkcionalnu i personalnu izolovanost od društva i društvenih procesa. Stoga društveno-političko angažovanje podrazumeva aktivnu participaciju u osnovnim društvenim procesima i odnosima. Pored angažovanja, koje se odvija u okviru institucija našeg sistema i njegovih pravila, u ovom istraživanju će se analizirati i ono angažovanje koje se ostvaruje izvan institucionalno dozvoljene procedure u obliku radničkih štrajkova (i u drugim oblicima). Ne ulazeci u razloge, zbog kojih ovaj oblik aktivizma nije u nas institucionalno priznat (doduš, štrajkovi nisu ni institucionalno zabranjeni), izostavljanje štrajkova iz posmatranja lišilo bi analizu uvida u jednu bitniju dimenziju klasnih odnosa.

U ovom istraživanju koriste se četiri grupe indikatora angažovanja:

- učešće u akcijama društveno-političkih organizacija i samoupravnih institucija (neverbalno angažovanje), kao i učešće u spontanim oblicima protesta (štrajkovi);
- preduzimanje inicijative za rešavanje društvenih pitanja, iznošenje kritičkog stava prema društvenim pojавama, obraćanje nadležnim institucijama radi rešenja društvenih problema;
- članstvo u društveno-političkim organizacijama, udruženjima građana i vršeњe društvenih funkcija;

— učešće u pripremi i radu sastanaka; samoocena aktivnosti (rezultati nekih empirijskih istraživanja pokazali su da ispitanici u velikoj mjeri tačno ocenjuju stupanj vlastitog društveno-političkog angažovanja).⁵⁷

Uslovi i posledice političkog angažovanja

DETERMINANTE	ANGAŽOVANJE	EFEKTI-FUNKCIJE
položaj osobe u socijalnoj strukturi i segmentaciji		sadržaj odluka
izražavanje i posredovanje stava i formiranje grupne sveštinstva	aktivnost: njeni vlasti? njeni oblici? subjekti?	
vrednovanje alternativnih predloga odluka i javno suprotstavljanje opcija i kandidata		realizacija odluke

Društveno-politička angažovanost ne ostvaruje se na način »ili-ili«, nego je reč uvek o stepenu angažovanja. Stoga se u ovom istraživanju nećemo zadovoljiti klasifikacijom ispitanika u dve kategorije (angažovani, pasivni), nego će se te kategorije posmatrati diferencirano. Kategorija angažovanih će se podeliti na veoma angažovane, osrednje angažovane i slabo angažovane. Kategorija pasivnih samo je, staticki posmatrano, u trenutnom preseku homogena. Prenuda su svi njeni pripadnici izvan polja društveno-političkog angažovanja, važan diferencirajući moment je spretnost za angažovanje. S obzirom na taj kriterij, ova kategorija će biti podcjeljena na ispitanike koji izražavaju spretnost da se aktivno uključe u društveno-politički život, i one koji takvu mogućnost izričito odbacuju.

Komparativno posmatrano, empiričke studije participacije su dokazale da socijalno-ekonomski položaj pojedinca pozitivno utiče na njegovu aktivnost, ali da komparativna analiza država ukazuje na visoki stepen varijacije ove korelacije. A tu varijaciju objašnjavaju razlike u pogledu prirode i intenzivnosti uticaja institucija. Razlike između stepena participacije privilegovanih i deprivisanih slojeva/klasa mogu biti umanjene ili uvećane posredstvom specifične prirode političkih partija, strukture njihovog članstva, političke kulture i drugih intervencijskih faktora.

Osnovna prepostavka od koje se polazi u ovom istraživanju je da je društveno-političko angažovanje klasno-slojno determinisano, tj. da postoji i da se može identifikovati skup klasno-slojnih atributa, po kojima se društveno-politički angažovani razlikuju od pasivnih. Brojna empirijska istraživanja do sada su pokazala da su pojedinci na višoj ćes-

⁵⁷Videti: V. Goati i dr., *Društveno-političko angažovanje omladine*, RK SSO Srbije i IDN, Beograd 1977; Andelka Milić i dr., *op.cit.* V. Goati i dr., *Determinante...*

tvici klasno-slojne hijerarhije po pravilu angažovaniji od pojedinaca na nižoj stepeni hijerarhije. Veliki deo objašnjenja za to valja traziti u činjenici da se pripadnici viših časnoga klasno-slojne piramide u većoj meri od pripadnika nižih časnoga identifikuju sa osnovnim vrednostima opredeljenju društva.⁵⁸

Osim položaja u klasno-slojnoj hijerarhiji, može se očekivati da će nivo angažovanja ispitanika opredeliti njihov radni status (zaposleni, nezaposleni) kao i grana delatnosti. S razlogom se može prepostaviti da će nezaposleni — koji čine oko trinaest posto zaposlenih u društvenom sektoru — ispoljiti manji stepen angažovanja od zaposlenih, između ostalog i zato što im nedostaju okviri u kojima bi ostvarivali svoje angažovanje. U mjeri u kojoj je naš politički sistem zasnovan na zaposlenom pojedincu, nezaposleni se nalaze izvan političkog sistema. Uz to nezaposleni, naročito oni koji su u tom statusu već duže vremena, izražavaju naglašeno kritički stav prema vrednostima društva od kojeg se oscjećaju odbačenim. S tim često ide povlačenje u privatnu sferu, apatija i rezignacija.

Budući da individualni poljoprivredni proizvođači nisu u dovoljnoj meri obuhvaćeni institucijama političkog sistema, može se očekivati da će njihova politička angažovanost biti slabija od angažovanosti zaposlenih u društvenom sektoru. Verovatno je da su stanovnici sela, iako nisu individualni poljoprivredni proizvođači, manje društveno-politički angažovani od stanovnika grada, jer je mreža institucija u kojima se ostvaruje angažovanje »gušća« u gradu nego na selu.

Društveno-političko angažovanje je moguće podeliti na političko angažovanje koje se ostvaruje u institucijama političkog sistema (država, društveno-političke organizacije), kao i u političkim procesima (izbori), i na angažovanje koje se ostvaruje u organizacijama udruženog rada, njihovim asocijacijama i udruženjima građana.

Angažujući se, pojedinci teže da ostvare pojedinačne, grupne i kolektivne ciljeve i interese. Stepen angažovanja u pojedinim institucijama i procesima zavisi u velikoj mjeri od procene pojedinaca, koliko u tim institucijama mogu da realizuju pomenute ciljeve i interese. Zato je frekvencija angažovanja pojedinaca u pojedinim institucijama političkog sistema *indikator moći tih institucija*. Imajući to u vidu može se reći da odsustvo masovne aktivnosti članstva u SSRN ili Savezu sindikata nije u prvom redu rezultat nedekvalitativnog metoda rada (premda ne treba zanemariti značaj ni tog činioča), već male moći ovih organizacija da učestvuju u realizaciji ciljeva i interesa.

4. Formiranje i oblici društvene svesti

4.1. PROCESI FORMIRANJA DRUŠTVENE SVESTI

Odnos između položaja pojedinca u socijalnoj strukturi i određenih oblika društvene svesti je veoma složen. Svakako da čovjek misli onako, kako živi (kao jedna opšta povjesna zakonitost), ali u sadržaju tog mišljenja (društvene svesti) delatno je celokupno socijalno nasleđe, dominantni društveni odnosi i procesi usmjeravanja.⁵⁹ Svaka shematisacija nužno pojednostavljuje, pa time i osiromašuje predmet istraživanja, ali je to ujedno i

⁵⁸M. Popović i dr., ep.cit

⁵⁹Ova izvorna Marxova postavka danas je opšteprihvaćeno polazište i nalaz brojnih istraživanja. Tako, na primer, H. Eysenck navodi nalaz da je položaj pojedinca na kontinuumu političkih stavova određen prvenstveno njegovim socijalnim položajem (*The Psychology of Politics*, Routledge-Kegan, Paul, London 1954). Američki autori naglašavaju: »Kod Amerikanaca je uobičajena misao da je čovek jedino ono što on misli da jeste, misao koja odražava tipično američko verovanje u neograničene mogućnosti i tendenciju stalnog napredovanja. Mi smo našli upravo suprotno: čovek misli politički onako kakav je socijalno. Socijalne karakteristike određuju političku preferenciju (Lazarsfeld, Bevelson i Gaudet, *The People's Choice*, Columbia Univ. Press, 1948)

prepostavka provedbe empirijskog istraživanja, postavljanja određenih hipoteza i neposredne operacionalizacije. Upravo zato će se procesi formiranja društvene svesti uslovno analizirati na dva načina: kroz proces *socijalizacije*, znači formiranja čovjeka kao društvenog bića u konkretnoj društvenoj sredini, s težištem na analizi procesa na osnovu kojih »ideje vladajuće klase postaju vladajuće ideje u društvu«, i na osnovu *motivacije*, odnosno strukture potreba, koja bi trebalo da izražava uslove egzistencijalnog položaja.

Mada su ta dva procesa usko povezana (postoji i socijalizacija motivacije, manipulacija potrebanja i sl.), u jednom pojednostavljenom modelu proces *socijalizacije* predstavlja *proces društvene homogenizacije*, znači stvaranja zajedničke osnove ponašanja i vrednovanja (na različitim nivoima društvenosti), dok se analiza potreba zasniva na *društvenoj diferencijaciji*, znači na različitim, objektivno datim uslovima egzistencije.

4.1.1. Socijalizacija

Formiranje pojedinca u socijalnom kontekstu, uklapanje u taj kontekst, preuzimanje postojećih vrednosti i normi ponašanja, ali i sistematsko delovanje društva na pojedinca naziva se procesom socijalizacije. To je proces interakcije, u kojem se pojedinac socijalizuje i biva socijalizovan.

Koji su to procesi, sadržaji, nosioci u našem društvu, šta sve deluje na pojedinca i društvene grupe, kakav je rezultat, koji su to aspekti socijalnog položaja, tradicije, sistematskog uticaja koji sprečavaju, odnosno olakšavaju, prihvatanje aktualnih društvenih vrednota?

Procesi socijalizacije nužno se zbivaju u određenoj socijalnoj sredini, koja služi kao osnova i poticaj za usvajanje određene orientacije. Položaj pojedinca u socijalnoj strukturi umnogome određuje koju će vrstu socijalnog i političkog iskustva i znanja on usvojiti. Grupa kojoj pojedinac pripada služi kao referencija, odnosno kao određeni konceptualni filter za razumevanje društva. Društvene suprotnosti, vrednosti i usmerenja prenose se na pojedinca socijalizacijom u okviru nekih užih grupa i institucionalnih oblika socijalizacije.

Možemo razlikovati primarne, nestrukturirane, personalizovane i sekundarne, institucionalizovane oblike socijalizacije.

Primarni oblici su oni u kojima se formiraju odredene vrednosti i oblici ponašanja u neposrednom dodiru s drugim ljudima, a to je pre svega obitelj i grupa prijatelja?

Obitelj je osnovni nosilac socijalizacije, pogotovo u tradicionalnijim i zatvorenijim sredinama, gde je moguća veća socijalna kontrola, zbog zatvorenosti, nepostojanja drugih uticaja i poteškoća u socijalnoj pokretljivosti.

U okviru obitelji razvija se dečja samoidentifikacija, razvija se uopšte ličnost deteta, odvija se proces imitacije, putem kojega se usvaja vrednosni sistemi i, možda najvažnije, obitelj stavila dete u određeni položaj u socijalnoj strukturi.

Grupe prijatelja oblik su primarnih grupa, sastavljenih od pojedinaca koji deluju približno isti socijalni status; one su homogene s obzirom na doba. U određenom dobu izrazita je potreba za prihvatanjem, koja služi kao koheziona snaga tih grupa, pa takve grupe tada zamjenjuju uticaj i roditelja i učitelja, i postaju izvor informacija i stavova.

Pod sekundarnim, odnosno institucionalizovanim nosiocima socijalizacije podrazumevano nosioci koji deluju kao institucije, s određenim ciljcima i programom, kao što su škola, društveno-političke organizacije, sredstva masovnog komuniciranja i crkva.

Pored informativnog sadržaja, cilj škole je i formiranje ličnosti, u čemu je socijalizacija svakako veoma prisutna. Škola je na stanoviti način »zajednički faktor« socijalizacije, jer naslovi dati isti sadržaj pripadnicima, težeći stvaranju zajedničkog, društveno-poželjnog vrednosnog sistema. To je najsnaznije sredstvo postizanja da »ideje vladajuće klase postanu vladajuće ideje u društvu«.

Društveno-političke organizacije deluju usmeravajuće, prvenstveno putem nepromedijirane političke akcije, ali, takođe, i kao institucionalizovani nosilac vrednosti društveno-političkog sistema.

Sredstva masovnog komuniciranja nezaobilazna su činjenica savremenog društva, a deluju, slično školi, kao integrativni faktor i nosilac vrednosti našeg društva; prvenstveno razvojem televizije ta su sredstva postala nezaobilazan faktor uticaja na najšire slojeve.

Crkva koliko god bila odvojena od države, deluje kao nosilac socijalizacije. Njen oblik bismo delovanje mogli podeliti u sledeće oblike:

— propovedajući određeni religijski sistemi vrednosti ona deluje na formiranje ličnosti, tako da se stечeni oblici vrednovanja prenose i na političku sferu (posredna socijalizacija);

— zastupajući određene ideje ona se neposredno meša i u društvene i političke probleme;

— ona izražava *implicite* spremnost da posluži kao »društveno dozvoljen oblik« izražavanja nezadovoljstva društveno-političkim sistemom.

Pored primarnih i sekundarnih nosilaca socijalizacije, valja imati na umu da na formiranje ličnosti deluje i sam pojedinac — putem vlastitog neposrednog iskustva i aktivnosti.

S obzirom na navedene potencijalne *nosioce socijalizacije* (pa prema tome i formiranja raznih oblika društvene svesti), javljaju se tri osnovna problema istraživanja:

— Kakav je njihov međusobni odnos — u smislu prioriteta?

— Kakva je povezanost pojedinog nosioca socijalizacije s određenim osobama sredine, položaja pojedinca u toj sredini i njegovih osobina?

— Kakva je povezanost pojedinih nosilaca socijalizacije i određenih oblika društvene svesti (klasna svest, religioznost, stav prema nacionalnom itd.)?

4.1.2. Motivacije

U poznatoj Marxovoj misli da »ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest«⁶⁰ *implicite* je sadržana prepostavka da iz složnih ekonomskih uslova egzistencije proizlazi i način života, interesi, uopšte oblici društvene svesti, koji suprotstavljaju jednu društvenu grupu drugoj, koji dovode do konfliktova, borbe, promenjuju društvenih odnosa.

Ona kategorija koja posreduje između objektivnih ekonomskih uslova i oblika svesti, odnosno, u krajnjoj instanci, političkog ponašanja, jeste *potreba*, kao nesklad između pojedinaca, odnosno grupe, i njihove relevantne okoline. Celokupni proces motivacija je kao proces izazivanja i usmjeravanja ljudskog ponašanja zasniva se na toj objektivno-subjektivnoj kategoriji. *Objektivnoj*, jer su potrebe izraz društvenih odnosa, materijalne osnove društva, vrednosnog sistema; *subjektivnoj*, jer potreba kao objektivna latencija postaje delatna tek onda kada se javi kao osjećanje, želja, znači spoznaja.

Upravo ta činjenica jest u osnovi mogućih manipulacija, ne toliko potrebama koliko oblicima njihova zadovoljavanja.

U okviru ovog istraživanja potrebe će se analizirati s obzirom na dva kriterija klasifikacije: na nivo *društvenosti* na koji se odnose, odnosno iz kojeg proizlaze, i na *aspekt motivacije*, odnosno pristup i vrstu potreba koje su u osnovi ponašanja.

U okviru prve klasifikacije razlikujemo strukturu potreba, koja je rezultat *globalnih društvenih mogućnosti*, vrednosnog sistema (znači, potrebe kao istorijske kategorije), što omogućava komparativnu analizu:

⁶⁰K. Marks, »Predgovor» *Prilogu kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd 1969, str. 9..

- s obzirom na dimenziju prostora naše zajednice;
- s obzirom na potrebe, koje su izraz mogućnosti, vrednosti i aspiracija specifične socijalne skupine u okviru naše socijalne strukture (potrebe kao društvene kategorije), tako da ih je moguće promatrati u vezi sa položajem pojedinca u socijalnoj strukturi;
- i s obzirom na potrebe, koje su izraz specifične životne situacije svakog pojedinca (znači, potrebe kao individualne kategorije).

U okviru druge klasifikacije (koja je ujedno i osnova operacionalizacije potreba kao zavisne varijable istraživanja) zahvaticemo četiri aspekta, koja su ujedno i povezana s određenim teorijskim pristupima motivaciji:

(1) *Hijerarhija potreba i stupanj zadovoljenja* neposredno se odnosi na sam predmet istraživanja u smislu da egzistencijalna situacija određuje mogućnost zadovoljenja potreba i na taj način usmerava i vrstu i nivo aspiracija pojedinca i grupe. Odnos egzistencijalnih i socijalnih potreba, potreba nižeg i višeg reda i sl. zasniva se na teorijskom pristupu A. Maslowa u okviru psihologije, ali je isto tako prisutna *implicite* u celokupnom Marxovom delu, kao što je to, uostalom, i sledeći pristup.⁶¹

(2) *Intrinzična i ekstrinzična motivacija* neposredno se nadovezuju na hijerarhiju i zadovoljenje, ali je više usmerena na *vrednosni aspekti*, s tim što je težište ove podele na problemu da li je neka aktivnost usmerena ka zadovoljenju potreba izvan aktivnosti same, ili je obavljanje neke aktivnosti potreba po sebi (rad kao prva ljudska potreba i rad kao sredstvo za zadovoljenje potreba). U operacionalizaciji pristup se zasniva na Herzbergovoj teoriji.⁶²

U okviru analize motivacije i percepcije mogućnosti zadovoljenja potreba analiziraće se poznata hipoteza (Vroomova teorija očekivanja)⁶³ da je motivacija obrnutu proporcionalna percepciji mogućnosti da se aktivnošću zadovolji potreba. To znači, ako potreba i postoji, ona neće motivativno delovati, ako se pojedinac oseća bespomoćnim s obzirom na svoj doživljaj konkretnih odnosa.

S obzirom na konkretno političko ponašanje, odnosno aktivno učešće u političkim procesima, operacionalizovaće se Heberlova postavka o četiri osnovna tipa motivacije: *ciljno-racionalna*, koja je neposredno usmerena postignuću cilja; *afekтивна*, koja se zasniva na pozitivnim (ili negativnim) osećanjima prema pojedinincima ili grupama; *tradicionalna*, u okviru koje se pojedinac ponaša skladno ponašanju svoje uže ili šire socijalne okoline; i *instrumentalno-racionalna*, u okviru koje se određenim ponašanjem pokušavaju postići ciljevi izvan ciljeva same političke aktivnosti (opportunitism, karijerizam i sl.).

Ova četiri pristupa nalaze se u određenom logičkom hijerarhijskom sledu: struktura potreba i stupanj zadovoljenja neposredno su izraz egzistencijalnih uslova; dimenzija intrinzičnost-ekstrinzičnost govori o vrednosnom aspektu postojće strukture potreba; percepcija društvene situacije s obzirom na mogućnost zadovoljenja potreba potiče ili inhibira aktivnost; dok se u okviru četvrtog pristupa razmatra značenje cilja za pojedinca.

U okviru ovog segmenta istraživanja mogu se odrediti sledeći opšti problemi:

- Kakva je opšta motivacijska struktura?

⁶¹A. Maslow, »A Theory of Human Motivation«, *The Psych. Rev.*, 4, 1943; E. Fromm, *Maršovo shvatnje čoveka*, Grafos, Beograd 1979. Ovaj autor smatra da je upravo analiza motivacije, odnosno koncepta potreba, ključna za razumevanje Marxovog poimanja čoveka i njegove celokupne humanističke pozicije.

⁶²F. Herzberg, B. Mausner, B. Snyderman, *The Motivation to Work*, Wiley, New York 1959.

⁶³V.M. Vroom, *Work and Motivation*, Wiley, New York 1964.

- Kakav je odnos između položaja pojedinca u strukturi globalnog društva i njegove motivacijske strukture?
- Kakav je odnos motivacijske strukture i uticaja pojedinih nosilaca i oblika socijalizacije?
- Kakav je odnos motivacijske strukture i određenih oblika društvene svesti i političke aktivnosti?

4.2. OBLICI DRUŠTVENE SVESTI

S obzirom na osnovno usmjerenje i ciljeve ovog dela projekta (istraživanja), mi smo prvenstveno zainteresovani za neposrednu — praktičnu svest individua i društvenih grupa, odnosno za one sadržaje društvene svesti koji su manje — više zajednički ljudima određene društvene sredine. Zainteresovani smo za one sadržaje društvene svesti koji potencijalno mogu imati »materialnu snagu«, koji utiču na društveni razvitak, ubrzavajući ga ili usporavajući, odnosno, povratno deluju na osnovne društveno-ekonomske odnose.

Društvena svest nije jedinstvena kategorija. To je ukupnost psihičkih svojstava, osćanja, tečnji, gledanja na život, znanja i verovanja. Očito je da je reč o različitim sadržajima svesti, koji se međusobno razlikuju s obzirom na nivo opštosti, sistematicnosti, svesnosti i akcione usmjerenošći.

Za potrebe istraživanja društvenu sestćemo analizirati kroz četiri međusobno povezane kategorije: (1) društvenu psihiku, (2) otudenje kao stanje svesti, (3) klasnu svest i (4) ideologiju, svesni da je to samo operacionalni model za precizniju razradu pojedinih varijabli — sadržaja istraživanja.

4.2.1. Društvena psihika

Pojam društvene psihike upotrebljava se najčešće u značenju obične, svakidašnje, neizdiferencirane i teoretski nesistematisovane svesti. On uključuje najopštije psihološke značajke (osćanja, predodžbe, stavove, navike) karakteristične za sve članove jednog društva.

Težiste analize u okviru ove grupe varijabli je u činjenici da ove varijable predstavljaju psihologiski okvir i sadržaj u kojem se konstituiše i klasna svest i ideologija.

Opšti pojam »društvena psihika« opravдан je svakako samo u onoj meri u kojoj na globalnom društvenom nivou postoje sličnosti, uniformnosti. U suprotnom, nužno je govoriti o klasnoj ili grupnoj psihiki, budući da iz različitih ekonomskih i socijalnih položaja klasa i slojeva proizlaze i specifična psihološka i druga svojstva: »Na raznim oblicima svojine, na socijalnim uslovima egzistencije, uzdiže se čitava nadgradnja različitih i osobnih osjećaja, iluzija, načina mišljenja i gledanja na život. Njih stvara i uobičavlja klasa iz svoje materijalne podloge i odgovarajućih društvenih odnosa.«⁶⁴

Pojam psihike klase obuhvata vrlo širok i relativno neodređen psihologiski sadržaj, koji proizlazi iz sličnog ekonomskog i socijalnog položaja klase, a koji se razlikuje od drugih društvenih grupa.

Uslovno, niz mogućih varijabli moguće je grupisati u tri skupine, na primer:

(1) *Funkcionalna osnova stava* ukazuje na procenu određenih objekata i situacija, s obzirom na našu potrebu, interes, stavove i vrednosti. Ukratko, reč je o socijalnim percpcijama, odnosno o odnosu na *percepcitivnom nivou* pojedinca i društvenih procesa.

(2) U neposrednoj razradi, posebnu pažnju bi trebalo posvetiti varijabli *kritičnosti*, pod čime se misli na odnos prema realizaciji nekih osnovnih društvenih opredeljenja i

⁶⁴K. Marx, *18 Brimer...*, u K. Marx—F. Engels, *op. cit.*, str. 248.

vrednosti, s hipotezom da je ta varijabla povezana s nekim crtama ličnosti pojedinca, kao i osnovnim idejnim opredeljenjima, a i percepciji *društvenog aktualiteta* u smislu javno mnenjskog prosudjivanja.

(3) *Stavovi i vrednosti* znače one latentne strukture, formirane kroz proces socijalizacije, koje u interakciji sa potrebama (posredovanje percepcijama) vrše dinamičan uticaj na ponašanje. Ujedno, ova skupina varijabli je sadržajna osnova ustanovljavanja idejnih orientacija. Kao primere navodimo *socijalne i političke stavove* prema međunarodnim odnosima, religiji, samoupravljanju, radničkoj klasi, Savezu komunista, privatnom vlasništvu, egalitarizmu, tchnokratizmu, etatizmu itd.

A kao primjer *vrednosnih orientacija* navodimo hedonističku, utilitarnu, estetsku, spoznajnu, delatnu i altruističku orientaciju.

U okviru socijalnog mentaliteta formiraju se i specifične *crte ličnosti*, kao opšte i trajne dispozicije određenog načina reagovanja.

Razvoj proizvodnih snaga i na njima zasnovani odnosi u proizvodnji stvaraju određene oblike društvene svesti, prevladavajuće sadržaje vrednosnih sistema, norma ponašanja, kriterije društveno poželjnog i nepoželjnog, mehanizme socijalnog nagradjivanja i kazni. Na osnovu zajedničkog života u okviru istih društvenih uslova, kroz proces socijalizacije stvara se socijalni mentalitet primeren datom društvu. Baš u tom okviru formiraju se i crte ličnosti. Dok struktura potreba i stavovi usmeravaju pojedinca s obzirom na *vrstu i pravac akcije*, dотле su crte ličnosti prvenstveno povezane sa *intenzitetom socijalnog i političkog uključenja*. One se formiraju neposredno u procesu socijalizacije kao rezultat neposrednog iskustva sa svojom socijalnom okolinom, prvenstveno s obzirom na mogućnost zadovoljavanja potreba. Jednom formirane crte ličnosti postaju opšti okvir svakog konkretnog ponašanja, bez obzira na sadržaj, uslove, ciljeve.

Značaj analiza crta ličnosti za oblike i sadržaje društvene svesti i, pre svega, za neposredni društveni i političku akciju je dvojak. Kao prvo, određena struktura ličnosti predstavlja *potencijalnu osnovu* za prihvatanje određenih orientacija. Svakako da konformističko ponašanje, autoritarna submisivnost, rigidnost i slično predstavlja zahvalu psihološku osnovu za različite oblike manipulacije i, pre svega, za autoritarnе, totalitarne odnose. Samostalna ličnost, spremna da iznese svoj stav, da sudi na osnovu argumenata, a ne društvenog položaja, raspolaže psihičkim pretpostavkama za demokratsko, odnosno samoupravno uključenje u političke procese. I drugo, usko povezano s navedenim, određene crte ličnosti neposredno su povezane sa *stupnjem aktiviteta*. Ova pretpostavka posebno je relevantna i za naše društvene odnose, koje opredeljuje i intenzitet uključenja u samoupravne procese na osnovu potencijalnog pluraliteta političkih ponašanja i idejnih orientacija.

U ovom razmatranju sadržana su i tri osnovna problema u okviru te oblasti istraživanja:

- Da li postoje razlike u crtama ličnosti među pripadnicima pojedinih socijalno-ekonomskih položaja?

— Kakav je odnos između crta ličnosti i pojedinih idejnih orientacija?

— Kakav je odnos između crta ličnosti i intenziteta političkog aktiviteta?

Da bi se odgovorilo na postavljene probleme, nužno je izvršiti izbor crta ličnosti, koje su relevantne na širem društvenom planu, a ne isključivo na individualno psihologiskom (kao što je to temperament, anksioznost, agresivnost i sl.). S obzirom na dosadašnja istraživanja, u obzir bi trebalo uzeti sledeće crte:

Autoritarnost (istraživanja u nas: Rot—Havelka, Pantić, Jerbić)⁶⁵, pod čim se podrazumeva osobina ličnosti koja se manifestuje u sklonosti potčinjavanju autoritetu, ali i težnjom da se svoj autoritet nametne drugima. Znači, određeno hijerarhijsko vrednovanje, koje se formira od obiteljske situacije do najširih društvenih odnosa.

Konformizam (istraživanja u nas: Pantić, Šiber, Jerbić)⁶⁶ očituje se u popuštanju pritiscima grupe, u prihvatanju mišljenja većine i nastojanju da se osobno ponašanje ne razlikuje od ponašanja drugih.

Rigidnost (istraživanja u nas: Pantić, Jerbić)⁶⁷ označava krut odnos prema stvarnosti, netolerantnost dvostrinskih i nejasnih situacija, mišljenja u kategorijama crno—belo.

»*Prometejski aktivizam* (istraživanja u nas: Pantić)⁶⁸ označava skup osobina povezanih s većim aktivitetom i s pozitivnim vrednovanjem aktiviteta kao takvog. To je težnja da se aktivo utiče na svoju sudbinu, da se preuzme rizik, odgovornost i slično.

Koliko god analitički ove crte ličnosti predstavljale posebne osobine pojedinca, one će se, verovatno, na osnovu rezultata istraživanja, objediniti u jedan zajednički sindrom, u okviru kojeg će jedan kraj kontinuma biti definiran velikom autoritarnošću, konformizmom i rigidnošću, s malim »prometejskim« aktivizmima, a drugi — malom autoritarnošću, konformizmom i rigidnošću, s velikim »prometejskim« aktivizmom.

4.2.2. Otudenje u procesu rada i političkim odnosima kao stanje svesti

Pojam otudenja ulazi s Marxom u sociološku i ekonomsku analizu iz filozofije, postajući dominantna tema savremene društvene misli. S jedne strane, problemu se pristupa s aspekta »makro« analize društvenih odnosa u okviru kritički usmerene filozofije i sociologije, a, s druge, s aspekta »mikro« analize u okviru empirijski usmerene (prvenstveno) sociologije, u okviru strukturalno-funcionalističkog pristupa društvu. Izvorna upotreba pojma kao jedne opšte analitičke kategorije, s jedne strane, a nekritička upotreba u okviru empirijske analize, s druge, dovele su do izrazitog nepoverenja prema mogućnosti objektivnog »nercenja« otudenja kao društvenih odnosa, a pogotovo kao stanja svesti konkretnih pojedinaca.

Iako je u Marxovoj teoriji otudenja naglašeno prvenstveno objektivno, ona uključuje ne samo implicitnu nego i eksplisitnu subjektivnu komponentu. Za Marxa, objektivno i subjektivno čine samio različite oblike istog.⁶⁹ Stoga različiti oblici otudenja uključuju i »dozivljajni« aspekt kao osnovu različitih konkretnih odnosa i oblika ponašanja pojedinca prema socijalnim objektima. Otudeni rad je, iako objektivno određen, i rad koji stvara nezadovoljstvo, u kojem se čovek »ne osjeća sretnim, nego nesretnim... ne razvija slobodnu fizičku i duhovnu energiju, nego norevari svoju prirodu i uprošćava duh«; rad koji nije »zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo sredstvo da zadovolji po-

⁶⁵ N.Rot, N.Havelka, »Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine«, Institut društvenih nauka, Beograd 1973; D.Pantić, »Vrednosti i ideološke orientacije društvenih slojeva«, u M.Popović (ur.), »Društveni slojevi i društvena svest«, Institut društvenih nauka, Beograd 1977; B.Jerbić, S.Lukić, Idejna kretanja i konfliktna žarišta u redovima mladih SR Hrvatske (sa-pir.), Zavod za prosvjetno-pedagošku službu SRH, Zagreb 1979.

⁶⁶ D.Pantić, op.cit.; B.Jerbić, S.Lukić, op.cit.; I.Šiber, Psihologija i društvo, CKD, Zagreb 1984.

⁶⁷ D.Pantić, op.cit.; B.Jerbić, S.Lukić, op.cit.

⁶⁸ D.Pantić, op.cit.

⁶⁹ K. Marx, Temelji slobode—osnovi kritike političke ekonomije, Naprijed, Zagreb 1974, str. 318.

trebe izvan njega⁷⁰ rad radi zarade i sl. Fetišizam robe i novca, čija je bit u tome da »društveni odnosi među samim ljudima uzimaju za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima«⁷¹ i koji znači postvarenje ljudske svesti i vladavini privida i fetiša u ljudskoj svesti, uključuje bitan problem subjektivnog dozivljavanja objektivne stvarnosti i, uopšte, ljudske svesti. I u drugim oblicima otudjenja može se izdvojiti taj specifičan »subjektivni aspekt«, koji može biti predmet empirijske analize.

U skladu s tim u istraživanju će se pokušati naći pokazatelji koji mogu biti povezani s osnovnim oblicima otudjenja, koje nalazimo u Marxovoj teoriji.⁷² Pri tome, svakako, ne tvrdimo da su to direktni pokazatelji same koncepcije, niti neposredna mera stupnja otudjenja, već pretpostavljamo da se osmisli niz relevantnih empirijskih činjenica o društvenoj svesti u okviru jedne teorijske koncepcije. Posebno ćemo razmotriti u nastavku oblike otudjenja od rezultata rada, od radne aktivnosti, socijalno otudjenje i samootudjenje.

Otudjenje od rezultata rada je ključni oblik u Marxovoj koncepciji, koji za svoju osnovu ima najamni rad. U razradi ovog oblika otudjenja, odnosno određenja indikatora, polazimo od toga da je odnos čovek — rad — proizvod rada u našim uslovima bitno određen društvenim vlasništvom i samoupravnim odnosinima, i da se u skladu s tim problemom vlasništva transformiše u problem kontrole i uticaja nad sredstvima i rezultatima rada. Psihologički sadržaj tog društvenog procesa je percepcija uticaja i moći i subjektivno osećanje vlasništva, odnosno ravnopravnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju i rezultatima rada. Sukladno tome, ovaj oblik otudjenja može se operacionlno odrediti kao stupanj ka kojem čovek percipira sebe kao vlasnika i upravljača sredstvima i rezultatima rada, aktivnog i uticajnog sudionika procesa odlučivanja u radnoj organizaciji.

Nedostatak subjektivnog osećanja vlasništva i stvarnog uticaja u procesima odlučivanja indicira postojanje najamnog mentaliteta i odnosa prema radu, koji jesu bitan »subjektivni« aspekt otudjenog rada.

Kao *indikatori* otudjenja od rezultata rada moglo bi poslužiti sledeće vrste percepcija: percepcija stupnja na kojem se čovek oseća vlasnikom sredstava za proizvodnju; percepcija stupnja na kojem odlučuje o vlastitom radu i rezultatima rada; percepcija uticaja na raspodjelu dohotka i osobnih dohodaka; percepcija vlastitog uticaja na odluke koje se donose na različitim organizacijskim nivoima (radno mesto, grupa, OOUR, preduzeće u celini), i procene vlastite aktivnosti u odlučivanju na tim organizacijskim nivoima.

Otudjenje od rada (radne aktivnosti) podrazumeva činjenicu da rad nije sam sebi svrhom, odnosno stvaralačka aktivnost čoveka, u kojoj se potvrđuje i razvija, nego samo sredstvo za zadovoljenje potreba izvan rada — sredstvo za život. To je rad koji je ekstrinzično motivisan. Upravo taj aspekt ekstrinzične motivacije je osnova za operacionalizaciju otudjenja od rada, ali taj oblik uključuje i druge subjektivne pokazatelje, koji se mogu svesti pod zajednički nazivnik negativnog odnosa ili »nezadovoljstva radom«. Stoga ćemo ga u svrhu istraživanja operacionlno odrediti preko odnosa pojedinca prema radu i različitim aspektima vlastite radne aktivnosti, mogućnosti samoaktualizacije koje mu radna uloga pruža i opštег zadovoljstva radom. Rad koji je neinteresantan, ne daje odgovornost i autonomiju, mogućnost unošenja vlastitih ideja i primenu sposobnosti, vodi, na subjektivnom planu, negativnom odnosu i nezadovoljstvu radom, odnosno odvajajuču čoveka od rada.

⁷⁰ K. Marx, »Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.« u Marx—Engels, Dela, tom 31, str. 220.

⁷¹ K. Marx, *Kapital*, I, u: *Dela*, tom 21, str. 75.

⁷² U ovoj razradi preuzimamo operacionalizaciju Marxovog poimanja otudjenja u okviru socijalno-psihologičkog pristupa, koju je učinila Fikret Bahrijarević—Šiber: »Operacionalizacija i empirijska provjera psihosocijalnog aspekta Marxove koncepcije otudjenja«, *Primjenjena psihologija*, Vol. 2,1—3, 1981.

Kao *indikatore* otudjenja od rada predlažemo: procenu različitih aspekata vlastitog rada (interesantnost, odgovornost, autonomnost); mogućnost primene vlastitih sposobnosti i znanja u poslu; mogućnost unošenja vlastitih ideja u radnu aktivnost; zadovoljstvo radom i materijalnim primanjima; percepciju uloge i značenja vlastitog rada u ukupnom poslovanju organizacije; i aktivnosti u vezi s unaprednjem posla.

Socijalno otudjenje može imati različite aspekte analize i gotovo ga je nemoguće obuhvatiti celovito. Najčešće se ono određuje osjećanjem usamljenosti i izolovanosti pojedinca, osjećanjem nepoverenja među ljudima i slično. Ovde često poći od činjenice da samoupravljanje čini bitnu odrednicu socijalnih odnosa u organizacijama udruženog rada. Drugi nivo socijalnih odnosa jesu neposredni i konkretni odnosi pojedinaca u užem socijalnom i radnom prostoru. Stoga smo taj oblik operacionalno odredili s obzirom na položaj i zadovoljstvo pojedinca ostvarenim neposrednim socijalnim i samoupravnim odnosima u okviru radne organizacije.

Indikatori socijalnog otudjenja su sledeći: percepcija razvijenosti samoupravnih odnosa, položaja i uloge radničke klase u procesima odlučivanja; percepcija vlastitog položaja u radnoj grupi; mogućnost uspostavljanja i vrsta socijalnih kontakata; nedostatak prijateljstava i bližih socijalnih kontakata; socijalna sigurnost pojedinca; postojanje poverenja i solidarnosti među ljudima; i opšte zadovoljstvo ostvarenim socijalnim odnosima.⁷³

Samootudjenje je nesumnjivo najčešće operacionalizovati, jer implicira postojanje određene, operacionabilne vizije ljudske štštine — idealnog neotudjenog čoveka. U društvenom određenju (koje nalazimo i kod Marx-a), ono predstavlja samo aspekt otudjenja od rada i gotovo se može s njimi, u svrhu operacionalizacije, i izjednačiti.

Što se tiče otudjenja s obzirom na političke odnose, konstruirajuće se ekvivalentni pokazatelji indikatorima otudjenja u radu. Empirijska provera tih modela već je učinjena, postojeće sve metrijske karakteristike određenih leštivica.

4.2.3. Klasna svest

Klasna svest je sastavni i bitan deo egzistencije klase, njena »psihička determinacija«.⁷⁴ Da bismo odredili koje fenomene obuhvata pojam klasne svesti, nužno je poći od Marxovih bitnih karakteristika svesti. Svest u prvom redu određuje proces spoznaje. Marx ističe da ona »nikad ne može biti ništa drugo do svijesno bivstvovanje, a bivstvovanje ljudi je stvarni proces njihovog života«.⁷⁵ »Način na koji svijest postoji, i kako nešto za nju postoji, jest znanje. Znanje je njen jedini akt.«⁷⁶

Kritičnost je bitan aspekt stvarnog spoznavanja i znanja. Nema relevantne spoznaje bez kritičke evaluacije postojeće socijalne realnosti, za koju je opet nužna pretpostavka sagledavanje društvenog totaliteta.

Iz ovog izlazi da je klasna svest proces spoznavanja vlastitog ekonomskog i socijalnog položaja, interesa i društvene uloge određene klase u kontekstu sagledavanja društvenog totaliteta i kretanja. Ona nužno uključuje i sagledavanje položaja i uloge sebi suprotstavljene klase.

Taj proces spoznavanja sadrži u sebi značajne psihološke komponente, jer spoznavanje označava ujedno i proces razvoja svesti o pripadnosti jednoj socijalnoj grupi, osjećanja zajedništva, spoznaje istovetnosti interesa unutar i suprotnosti s interesima izvan klase, jačanja unutarnje kohekcije, akcione sposobnosti i sprčnnosti za konfrontaciju. To

⁷³ F. Bahtijarević—Šiber, *op. cit.*

⁷⁴ H. Lefebvre, »Psiholigija društvenih klasa«, u G. Gurvitch (ed.) *Sociologija*, II, Naprijed, Zagreb 1966, str. 385–409.

⁷⁵ K. Marx—F. Engels, *Njemačka ideologija*, u: *Dela*, tom 6, str. 23.

⁷⁶ K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.*, str. 270.

je povezano s promenama u vrednovanju vlastite uloge i značaja pojedinca, odnosa s drugima, koje karakteriše bliskost i povezanost, grupna identifikacija i sagledavanje mogućnosti promene vlastitog položaja.

Na individualnom nivou, klasna svest pruža i bitne dodatne kriterije vlastitog vrednovanja, kao i vrednovanja svih drugih stvari i pojava.

Klasna svest ujedno znači i prerastanje »klase po sebi« u »klasu za sebe«, što podrazumeva i jedinstvo objektivne i subjektivne egzistencije klase.

U odnosu na psihiku klase, koja je uopštena i difuzna, nezavisna od spoznajnih procesa njenih članova, klasna svest je određena i nužno doživljena sa strane pripadnika, usmerena na unutarnju koheziju i suprotstavljenja drugim klasama ili klasi. Možemo reći da je psihika klase vrlo široki okvir za konstituisanje klasne svesti.

S obzirom na izneseno razlikovanje (učinjeno isključivo u svrhu jednoznačnijih određenja i primerene operacionalizacije), za potrebe ovog istraživanja klasna svest će se analizirati kroz varijable percepcija socijalne strukture, socijalno—klasne identifikacije i klasne konfrontacije.

Percepcija socijalne strukture. Uporedo s objektivnim elementima strukturiranja društva, postoji i doživljaj te strukture, odnosno društvena svest o strukturi (klasnoj) društva. Ljudi imaju određene percepcije (predstave, slike) i konцепције o opsegu i prirodi društvenih nejednakosti. I subjektivne percepcije predstavljaju socijalnu i psihološku realnost, pa u tom pogledu, bez obzira na njihove objektivne determinante, nezavisno konstituišu i raščlanjuju strukturu konkretnog društva.

Percepcije socijalne strukture operacionalizovate se na osnovu sledećih elemenata:

- percepcija klasnosti društva (da li je društvo klasno);
- koje klase i osnovne grupacije postoje u društvu;
- šta je izvor klasnog strukturiranja (vlasništvo, moć, bogatstvo, položaj u društvenoj podeli rada, položaj u procesu rada i sl.);
- percepcija društvenih nejednakosti (legitimitet nejednakosti);
- procena ugleda pojedinih zanimanja (hierarhija statusa zanimanja, s tim da se vodi računa da budu zastupljena zanimanja koja spadaju u određene pretpostavljene socijalne/klasne grupacije);
- znanje o tome Šta je to klasa.

Klasna identifikacija. Na osnovu zajedničke egzistencijalne situacije i odgovarajuće društvene nadgradnje (oblika društvene svestii) formira se doživljaj zajedničkog, bliskosti, povezanosti, zajedničkih interesa i zajedničkih mogućnosti. Doživljaj grupne (klasne) pripadnosti, doživljaj »mi« — pokazatelj je klasne identifikacije. Svakako da ova varijabla nije jednoznačna. S jedne strane, ona omogućava rekonstrukciju društvene strukture s obzirom na vlastita opredeljenja (i u tom značenju bliska je prethodnoj varijabli — percepciji socijalne strukture), a, s druge, korelirana sa stvarnim društvenim odnosima i dimenzijama društvenog strukturiranja omogućava analizu konzistentnosti objektivnog i subjektivnog, društvenih odnosa i ideologijske nadgradnje.

Klasna konfrontacija. Formiranje klasne svesti kao osćenje zajedničkog uvek je u funkciji objektivne situacije, koja potencira okupljanje i zblizavanje, znači solidarnost, odnosno doživljaj »mi« uvek se formira u spoznaji postojanja drugih grupa, koje su nama suprotstavljene; to su »oni« koji ometaju postizanje naših ciljeva. Prema tomu, klasna svest, uz usmerenost na unutarnju koheziju, uvek je u funkciji konfrontacije prema drugima. S obzirom na to, u neposrednoj operacionalizaciji treba uzeti u obzir i sledeće elemente:

- posebnost klasnog interesa, odnosno, poistovećenje sa interesima određene socijalne grupe;

— klasnu solidarnost, izraženu kao osjećanje povezanosti vlastitih težnji i interesa sa interresima klase kao celinc;

— percepciju konflikta, odnosno klase ili slojeva u našem društvu koje su objektivno po svom položaju i interesima suprotstavljene interesima radničke klase.

4.2.4. Ideologija kao sistem stavova

Pojedinac koji živi i radi u određenoj socijalnoj sredini nije izolovan, nije jedini koji se nalazi u takvoj situaciji, na takvom mjestu u proizvodnini odnosima, s takvim zivotnim standardom, mogućnostima napredovanja i slično. On je samo jedan od mnogih sa takvim ili sličnim društvenim položajem, pa, prema tome, i sličnom strukturalnom potreba, interesa, ciljeva, prema kojima teži. Ta objektivna situacija, taj položaj u društvenoj strukturi deluje na formiranje stavova pojedinca, koji su, u tom kontekstu, prvenstveno funkcionalno određeni kao izraz potreba i interesa. Stavovi se formiraju u stalnoj interakciji s društvenom okolinom, oni se prenose, pojačavaju, postaju izraz ne samo individualnog iskustva i individualnih potreba nego i iskustva i potreba grupe.

Stav se, međutim, retko kada može promatrati kao izolovani odnos pojedinca i neke pojave. Kao i kod mnogih drugih karakteristika ličnosti, i kod stavova postoje međusobni odnosi, određena strukturiranost i determiniranost nekim opštim faktorima. Politički stav je mnogo više od jednostavnog potvrđivanja ili negiranja neke pojave, jer taj stav u isto vreme znači i zaokruženi pogled na svet. Takav zaokruženi pogled na svet svakako je i ideologija. Ideološku zasnovanost takvog pogleda uslovjava grupna ili klinska zainteresovanost, koja stoji iza njega.

Povezujući ta dva pojma, stav i ideologiju, mi ih u celosti ne izjednačujemo; jedino smatramo da po nekim svojim osobinama, formiraju, međusobnoj uskladenosti, ulazi koju imaju u ponašanju pojedinca, stavovi predstavljaju, s aspekta socijalno-psihološke analize promatranja, deo ideologije.

Ovde nemamo potrebe da ideologiju analiziramo u njenim dosta raznolikim značenjima, od opštег pojma koji obuhvata celu tzv. duhovnu nadgradnju (religiju, filozofiju, moral, umetnost, politiku itd.), preko iskrivljene i lažne svesti, do shvatanja da je ideologija sistem naučno utvrđenih činjenica i ideja, za koje se treba boriti, kako bi se prevladale društvene suprotnosti.⁷⁷ Zadržaćemo se na značenju toga pojma, kako ga susrećemo u političkoj konfroncijskoj, što znači u borbi za vlastite ideje i suprotstavljanju idejama protivnika. U tom kontekstu pod ideologijom se može podrazumevati svaki sistem ideja, vrednosti, ciljeva, koji rezultiraju iz interesa određene klase. Prema tome, ideologija je društveno uslovljena i odražava suprotnosti u društvu, pa je nužno jednostrana, iskrivljena i pojednostavljena.

Dva su osnovna obelježja tako shvaćene ideologije: prvo, ona je *totalitet* načina mišljenja i gledanja na život; i drugo, ona je *determinisana* socijalnim uslovima egzistencije. Samim tim, svaka je ideologija subjektivna i jednostrana prema svim ostalim ideologijama, jer je nužan rezultat jedne objektivno date društveno-ekonomiske situacije.

Ideologija je jednostrana, iskrivljena i pojednostavljena zbog svoje socijalne uslovljenosti, jer rezultira iz interesa pojedinih socijalnih grupa, kao što su i stavovi pojednostavljene, stereotipne tendencije, koje selektivno deluju na emocije, spoznaje i ponašanje i tako se održavaju. Jednom steceni stavovi određuju naša nova iskustva; slično ideologiji, oni postaju filter kroz koji se promatra život.

⁷⁷ Francuski sociolog ukazao je na trinaest različitih značenja pojma ideologije, od raščlanjavanja Marxovih postavki, preko Sorela, Mannheima, do nekih zastupnika Freudovih ideja, posebno K. Horney (V.G. Gurvitch, *Pojam društvenih klasa od Marks-a do danas*, Visoka škola za političke nauke, Beograd 1962).

Kao i ideologija, koja najčešće polazi od nekog osnovnog načela i predstavlja zatočeni pogled na svet, i stavovi teži da se organizuju i da održe ravnotežu između jednom formirane ličnosti i celog niza činjenica sa kojima se pojedinac svakodnevno suočava.

Prihvatići neku ideologiju znači zapravo inati određene stavove prema nekim vrednostima, ciljevima, oblicima razrešenja društvenih suprotnosti. Iz toga ujedno proizlazi i određena operacionalna definicija ideologije u okviru socijalno-psihologiske analize: *ideologija je sistem stavova kojima se izražavaju interesi i težnje određenih društvenih grupa*.

Ovako izloženi odnos stava i ideologije sugerirač i određene postupke *operacionalizacije* za potrebe istraživanja. Prvi korak je svakako izbor određenih objekata stava u skladu s problemom istraživanja (u ovom slučaju socijalnih snaga, odnosa, institucija); drugi, konstrukcija određenih memnih instrumenata; i treći, nalaženje latentnih struktura koje su u osnovi pojedinih opredeljenja sa obzirom na različite objekte. Ovakav pristup je, uostalom, i u tradiciji istraživanja te problematike, kako u svetu tako i u nas. On onogućava, s jedne strane, analizu odnosa s obzirom na pojedini stav, njegovu uslovljenošću socijalnim nasleđem, položajem u socijalnoj strukturi i odgovarajućim procesima socijalizacije, a, s druge, na osnovu nalaženja ideoloških faktora, koji objašnjavaju zajedničku varijantu pojedinih stavova, strukturiranost i konzistentnost »ideološke svesti«, kao i njenu uslovljenošću naznačenim varijablama.

Za ovakav pristup za nas su relevantna dosadašnja istraživanja, koja su, na različitim uzorcima, u različitim vremenskim razinama, i primenom dosta različitih memnih instrumenata, u osnovi došla do istih nalaza.⁷⁸

Osnovni nalaz tih istraživanja je izdvajanje jednog opšteg ideološkog faktora, koji u sebi sadrži, u većoj ili manjoj mjeri, sve relevantne političke stavove.

U sva tri istraživanja dobiveni ideološki faktor je bipolaran. Na jednom polu nalaze se stavovi prema Savezu komunista, radničkoj klasi i samoupravljanju, znači pozitivan stav prema interesnom nosiocu društvenog razvoja, osnovnom društvenom odnosu i vodećoj idejnoj organizaciji. A na drugom polu izrazito dominira stav prema vrednostima građanskog društva (u okviru kojih na prvom mestu prema privatnom vlasništvu), i delomi stav prema nacionalnoj isključivosti, odnosno religiji.

S obzirom na ove rezultate, postavlja se problem dodatnog izbora objekta stavova, koji bi se mogli »uklopiti« u nadenu osnovnu idejnu dimenziju, odnosno dovesti do formiranja eventualno paralelnih idejnih dimenzija. Isto tako, postavlja se problem izbora određenih stavova, koji verovatno neće biti deo osnovne idejne orientacije, ali su po sebi relevantan predmet istraživanja.

Verovatno bi, u prvom redu, pažnju trebalo posvetiti tzv. sklopu »anti—samoupravnih tendencija«, pri čemu se misli na centralizam, etatizam, birokratizam i tehnikratizam. Tu se postavlja pitanje da li bi ove »izme« trebalo operacionalizovati kao moguće idejne orientacije, pri čemu je, verovatno, reč o dve orientacije: državno socijalističkoj (etatizam, dogmatizam) i tehnikratskoj, ili ih operacionalizovati na taj način da se »uklapaju« u osnovnu idejnu dimenziju. Dosadašnja istraživanja⁷⁹ pokazuju da je to paralelna dimenzija, nezavisna od osnovne dimenzije, ali isto tako u drugičkoj operacionalizaciji⁸⁰ pokazuju se u suprotnosti sa samoupravnom orientacijom.

Nezavisno od osnovne idejne dimenzije, istraživanjem je nužno obuhvatiti još dva odnosa: *stav prema egalitarnosti i statusnu orientaciju*. Kad je reč o egalitarnosti kao jednoj od osnovnih vrednosti svakog socijalnog pokreta (s tim da je, s ukladno polazišti-

⁷⁸I. Šiber, *Socijalna struktura i ...*; D. Pantić, *op. cit.*; B. Jerbić, S. Lukić, *op. cit.*

⁷⁹I. Šiber, *op. cit.*

⁸⁰I. Šiber, *Psihologija i društvo*.

ma, veoma različito operacionalizovana), treba se odlučiti da li će se ostati jedino na problematici raspodele dohotka, što je uglavnom bio slučaj u dosadašnjim istraživanjima, ili će se pokušati ambiciozni obuhvatiti i neki drugi aspekti raspodele društvenih dobara.

Statusna orijentacija verovatno je nezavisna od osnovne idejne orijentacije, dosta je zasićena negativnim stavom prema egalitarnosti, povezana s tehnokratizmom i odnosom prema potrošnji i slično.

Budući da sva dosadašnja istraživanja pokazuju da pored znatne povezanosti s idejnim dimenzijama postoji i znatan »specificitet« svake analizirane varijable, celo ovo razmatranje treba shvatiti kao »dvostepeni« pristup, u kojem se na prvoj razini istražuju stvari kao posebni odnosi, a na drugoj — njihova ideološka strukturiranost.

Ovo dosadašnje razmatranje uglavnom se odnosi na istraživanja koja koriste tzv. »Likertove« testvice stavova, i uglavnom omogućavaju ustanovljavanje vrednosne dimenzije stava. Drugimi rečima, ovako dobiveni podaci omogućiće da se ustanovi postojanje određenih povezanosti varijabli socijalne strukture i političkih stavova, odnosno ideoloških dimenzija.

Do sada prikupljeni podaci ukazuju, ocenjujući ih u globalu, da su pristupi metodski dobro razrađeni, ali da se pomoću njih izgleda ne može potvrditi polazna hipoteka o povezanosti položaja u društvenoj strukturi i društvenoj svesti.

S obzirom na to, moguće je postaviti sledeće hipoteze: da u socijalnoj bazi društva ne postoje protivrečnosti koje bi imale svoj izraz u ideološkoj sferi; da je ideološka sfera uspela sredstvima socijalizacije nametnuti vrednosni sustav celokupnog društva (svest je formirana iz nivoa ideologije, a ne iz egzistencije); da postojeći vrednosni sustav ne izražava prave društvene protivrečnosti; da postojeći pristupi u osnovi (s obzirom na bazičnu valjanost) nisu primereni istraživanju postavljenih problema; i/ili da je celokupna ideološka »nadgradnja« zapravo samo pozitivna površna vrednosna reakcija bez ikakve dublike internalizacije.

Svakako da se odgovori ne nalaze samo u jednoj od ponudenih pretpostavki, kao što je, uostalom, nerealno unapred tvrditi da će i ovo istraživanje dovesti do istih rezultata.

Imajući u vidu do sada izneseno, a pre svega činjenicu da su postojeća istraživanja prvenstveno usmerena na merenje »vrednosne« komponente stava, ni sugeriršemo primenu još dva pristupa — mernih instrumenta, koji su usmereni na »spoznajnu« komponentu stava, s tim da i oni svakako mere osnovni predmet istraživanja, stanje ideološke svesti. Oba pristupa su do sada primenjena samo na selekcioniranoj skupini (članovi SK), i pružila su relevantne uvide.⁸¹

Polazište u njihovoj razradi i operacionalizaciji jeste da je društveno poželjna takva idejna orijentacija (sukladna društvenom opredeljenju) koja se zasniva na spoznajnoj osnovi, a ne samo na pozitivnoj vrednosnoj opredeljenosti.

Prvi pristup nazvali smo *test simulacije*. Logika tog pristupa sastoji se u tome da on sadrži realne životne situacije, odnosno da ispitanika suočava i meri njegove reakcije sa relativno simuliranim stvarnim situacijama. Naveden je niz citata koji eksplikite ili implicite sadrže određene idejne orijentacije, s kojima se u političkoj konfrontaciji više ili manje svakodnevno susrećemo.

Primena toga testa pokazala je da ispitanici (članovi SK) nekritički prihvaćaju sve, ili većinu, navedenih citata, tako da je opravдан zaključak da test simulacije zapravo meri kritičnost prema raznim idejnim orijentacijama, odnosno idejnu izgradenost.

Dругi pristup, koji smo nazvali *test idejnih orijentacija*, zasniva se na pretpostavci da u našem društvu, pored samoupravne orijentacije, paralelno egzistiraju još i gradan-

⁸¹I. Šiber, *Socijalna struktura...*

ska, državno—socijalistička i tehnokratska orijentacija. U metodskom pogledu test polazi od pretpostavke da postoje neki bitni pojmovi (odnosi, socijalne snage, institucije) koji se mogu primičeno operacionalizovati u skladu s pojedinom idejnom orijentacijom. Za svaki sadržaj dato je četiri različite definicije (s obzirom na idejnu orijentaciju), a zadatak je ispitanika da izabere onu definiciju pojedinog pojma koja je njemu osobno najprihvatljivija.

Osnovni nalaz primenom ovog testa jest da se samoupravno određenje uvek nalazi u suprotnosti sa građanskim, državnosocijalističkim, odnosno tehnokratskim, što govori da su to paralelne ideologije, koje egzistiraju uz opšte samoupravno, vrednosno opredeljenje.

Ovaj test, na izvestan način, po svojoj konstrukciji i primeni, jeste test prisilnog izbora. Omiagućava analizu po pojedinim orijentacijama, ali isto tako i po pojedinim sadržajima.

III. ANALITIČKI MODELI ISTRAŽIVANJA KLASNOG BIĆA I KLASNE SVESTI SAVREMENOG JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA

1. Čovek kao subjekt socijalne strukture i društvene svesti

Model koji izlažemo u ovom odeljku je radna osnova za osmišljavanje osnovnih varijabli istraživanja čoveka kao subjekta u relacijama socijalne strukture i društvene svesti. Nije cilj da se izlože in extenso sve relevantne varijable i odnosi među njima, već da se izlože samo neke relacije, koje bi omogućavale daljnje dopunjavanje i kritičko precispitivanje modela istraživanja klasnog bića globalnog društva, koji su već bili izloženi u prethodnim odeljcima ovog projekta.¹²

Sve varijable uslovno su svrstane u četiri osnovne grupe, koje do odredene mere imaju i svoje disciplinarno značenje u okviru sociologije, socijalne psihologije i politikologije.

1.1. DRUŠTVENO BIĆE

Prva grupa varijabli odnosi se na društveno biće, na osnovne karakteristike globalnog društva, socijalnog strukturiranja i individualnog položaja.

1.1.1. Globalne karakteristike društva

Globalne karakteristike društva se prvenstveno zahvataju pojmom *socijalnog nasledstva*. Tu se misli na ukupnost povesnog razvoja, ekonomske razvijenosti, političkih odrednica razvoja, na socijalne norme, prevladavajući socijalni mentalitet, religijsku komponentu i sl. To je grupa varijabli, koju ne treba operacionalizovati za neposredne potrebe nemog instrumenta, već pre služi kao globalni okvir za interpretaciju rezultata istraživanja. Budući da se istraživanje provodi na prostoru cele zemlje, koja je izrazito heterogeno po nizu karakteristika, ova grupa varijabli kao referentni okvir interpretacije je izrazito važna. Svakako da će i sami rezultati istraživanja eventualno ukazivati i na neke globalne osobine društva (na primer autoritarnost i sl.), ali za analitičke svrhe tu grupu varijabli treba posebno razraditi.

¹² Model koji iznosimo u velikoj meri sledi opšte prihvaćenu formulaciju u psihologiji: »S — O — R — E« koja označava odnose: podražaj — svest — ponašanje — rezultat. U našem slučaju podražaj su varijable socijalne strukture, kao i određeni procesi koji formiraju pojedinca, njegovu svest, koja predstavlja intervenirajuću varijablu s ohvizom na ponašanje pojedinca, koje opet, sa svoje strane dovodi do određenih društvenih promena. Ovakav pristup, naravno u drugačioj operacionalizaciji, nalazimo kod većeg broja autora. Ovde navodimo neke: R. Lane, »Psychology and Political Science« u: *Psychology, a Study of Science*, tom VI, McGraw-Hill, 1963.; M. B. Smith, »A Map for the Analysis of Personality and Politics«, *Journal of Social Issues*, 1968, str. 24; I. Šiber, »Socijalna struktura...

1.1.2. Socijalna struktura

Socijalno strukturiranje dešava se unutar nekih opštih naznaka globalnog društva (društveno—ekonomski odnosi), ali je isto tako verovatno uslovljeno i nekim specifičnostima unutar pojedinih sredina (razvijenost, urbanizacija, način proizvodnje, tradicija i sl.).

Unutar socijalnog strukturiranja sukladno osnovnim teorijskim, ali i empirijskim pokazateljima, treba zahvatiti dva osnovna oblika strukturiranja: — stratifikacijsko, koje podrazumeva razradu osnovnih dimenzija hijerarhijskog raslojavanja (bogatstvo, moć, ugled, na primer), i klasno, koje podrazumeva i nalaženje osnovnih elemenata društvenog konflikta kao osnove interesnog grupisanja.

U okviru ovih pristupa nužno je operacionalizovati varijable klasne i položajne potrebljivosti, kao i konzistentnost (kristalizaciju) same strukture.

1.1.3. Životna situacija

Životna situacija predstavlja kompleks individualnog socijalnog miljea unutar šireg, zajedničkog socijalnog grupisanja. Samo kao ilustraciju ovde navodimo varijablu socijalne odgovornosti, ali tu spada i stambena situacija i sl.

Ove tri do sada spomenute grupe varijabli predstavljaju objektivni socijalni položaj na tri razine općenitosti: globalni—grupni—individualni, i svakako su, u metodološkom pogledu, nezavisne varijable istraživanja.

1.1.4. Referentne grupe

Referentne grupe uslovno stavljamo u ovu skupinu varijabli, budući da su one subjektivne po svom značenju, odnosno da su grupe čija postignuća, norme i vrednosti služe kao referencije individualnih aspiracija i željenog modela ponašanja.

1.1.5. Aktualna situacija

Aktualna situacija označava niz varijabli koje nisu deo socijalnog strukturiranja, niti mogu biti operacionalizovane u okviru samog upitnika, već pre predstavljaju predlog za razmišljanje, koji bi se mogao operacionalizovati kroz uzorak, odnosno u vremenu provođenja istraživanja. Samo kao ilustraciju osnovne ideje može poslužiti primer štrajka, znači aktualne društvene svesti. Bilo bi interesantno promatrati fenomene klasne svesti i sl. u situaciji štrajka i komparabilnog uzorka u „normalnoj“ situaciji.

1.2. POTREBE I SOCIJALIZACIJA

Druga grupa varijabli je intervenirajuća između položaja pojedinca i društvenih grupa u socijalnoj strukturi i društvenoj svesti.

1.2.1. Potrebe

Potrebe su ishodišna tačka motivacije. Tu treba imati u vidu da su potrebe:

— istorijska kategorija, što znači da ih je nužno povezati sa varijablama socijalnog nasleda, jer su rezultat posebnih uslova, razvoja i sl.;

— društvena kategorija, što znači da su izraz mogućnosti, vrednosti i aspiracija specifične socijalne sredine, tako da ih je moguće promatrati u vezi sa položajem pojedinca u socijalnoj strukturi; i

— individualna kategorija, što znači da su neke potrebe, kao i način njihova zadovoljenja, specifične za svaku jedinku; tu treba imati u vidu da iz istih potreba mogu nastajati različiti oblici ponašanja, kao i da različite potrebe mogu voditi

ti sličnom ponašanju, tako da ih je nužno promatrati u odnosu sa neposrednom individualnom životnom situacijom.

U sanjoj operacionalizaciji predlažu se dva pristupa. U općenitom pristupu pažnju treba usmeriti na referentni okvir, nivo aspiracija i na deprivacije (ekonomiske, političke i obrazovne).

Ove varijable opravdano je promatrati kao izraz pretežno socijalnog položaja.

Specifičan pristup podrazumeva specifične oblike ponašanja i postizavanja ciljeva, koji su više izraz određenih osobina ličnosti i normi ponašanja kao rezultat procesa socijalizacije. A norme ponašanja svrstavaju se u ciljno racionalne, instrumentalne, tradicionalne i afektivne.

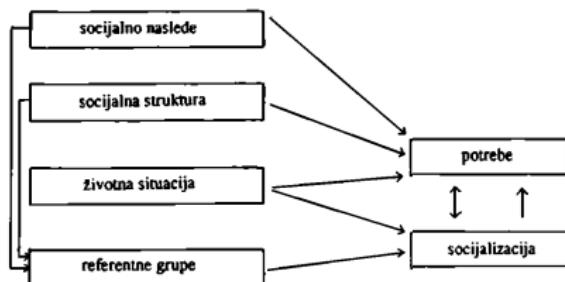
1.2.2. Socijalizacija

Socijalizacija se odnosi na proces formiranja ličnosti pojedinca sukladno vrednosnom sistemu, normama ponašanja, aspiracijama i sl. određenog globalnog društva i specifične društvene grupe.

Prenos tonice, ovde se radi o procesima i nosiocima, koji formiraju društvenu svest.

Operacionalizacija bi trebala slediti osnovne varijable, kao što su: neposredna i posredna, primarna i sekundarna, formalna i neformalna socijalizacija.

odnosi između do sada navedenih varijabli mogu se shematski prikazati na sledeći način:

U okviru ove skice mora se naglasiti uslovljenost od opšteg ka posebnom, s time da referentne grupe imaju specifičnu ulogu, budući da su izraz određenih vrednosnih usmjerena, koja dolaze do pojedinca iz različitih nivoa „društvenosti“.

Uzajamna uslovljenošć potreba i socijalizacije znači da širi aspekti društvenog položaja determinišu strukturu potreba pojedinca, pa time i same procese socijalizacije s obzirom na načine zadovoljavanja i definisanje ciljeva, a, s druge strane, norme i vrednosti, koje se internalizuju u ličnosti pojedinca, uslovljavaju takođe nivo aspiracija i određuju individualno i društveno poželjne ciljeve.

1.3. DRUŠTVENA PSIHIKA

Treća grupa varijabli je izrazito socijalno psihologische prirode i jedan od mogućih naziva za njih bio bi društvena psihika. Pod time se podrazumeva ukupnost psihičkih osobina ljudi, po kojima je određena društvena grupa distinkтивna od neke druge društvene grupe. Alternativni nazivi bi bili socijalni mentalitet, ili psihologija klase.⁸³

⁸³ Sličan pristup odnosima psihologije klase, klasne svest i ideologije daje H. Lefebvre, „Psihologija društvenih klasa“, u: G. Gurvitch (ed.), *Sociologija*, II, Naprijed, Zagreb 1966.

Težište analize u okviru ove grupe varijabli je u činjenici da one predstavljaju psihologiski okvir i sadržaj u kome se konstituiše klasna svest i ideologija.

Uslovno, niz mogućih varijabli moguće je grupisati u tri skupine:

(1) *Funkcionalne osnove stava*, pod čime se misli na procenu određenih objekata, situacija i — s obzirom na naše potrebe — interese, stavove i vrednosti. Ukratko, radi se o socijalnim perceptcijama, odnosno o odnosu na perceptivnom nivou pojedinca i društvenih procesa.

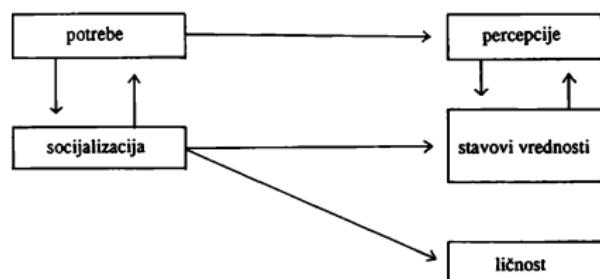
(2) *Stavovi i vrednosti* su one latentne strukture, formirane kroz proces socijalizacije, koje u interakciji sa potrebama (posredovane perceptcijama) vrše dinamičan uticaj na ponašanje.

(3) *Osobine ličnosti u užem smislu* (crte ličnosti) su niz osobina pojedinca koje utiču na intenzitet ispoljavanja relevantnog ponašanja, odnosa s drugima, na procenjivanje situacije i sl.

U pogledu operacionalizacije pažnju bi trebalo usmeriti na sledeći niz varijabli:

- *stil života*: potrošnja, slobodno vreme, socijalni kontakti;
- *otudjenje*: radno, političko, vrednosno;
- *perceptcije*: kritičnosti, političkog aktualiteta;
- *ličnost*: konformizam, autoritarnost, »prometejski« aktivizam;
- *vrednosne orijentacije*: hedonistička, utilitarna, estetska, spoznajna, delatna, altruistička;
- *socijalni i politički stavovi* u odnosu na: religiju, međunarodne odnose, Savez komunista, samoupravljanje, radničku klasi, privatno vlasništvo itd.

Ovaj niz varijabli povezan je sa varijabilama socijalne strukture preko »intervenirajućih« varijabli potreba i socijalizacije. Njihov odnos shematski izgleda ovako:

Uzajamno uslovljavanje perceptcija i stavova znači da formirano naše stavove sukladno našem doživljaju konkretne situacije, ali isto tako da i doživljavanje situaciju zavisno od naših stavova (selektivna uloga stava).

1.4. DRUŠTVENA SVEST

Četvrta grupa varijabli odnosi se na probleme društvene svesti u njenom političkom značenju.

To su one osobine pojedinca, kao pripadnika šire društvene grupe, koje se formiraju u konkretnoj političkoj borbi, koje usmeravaju njegovo ponašanje, koje su izraz kako osnovnog vrednosnog sistema tako i postojećih konflikata.

Za razliku od društvene psihike, koja je fluidna, nezavisna od svesnosti ljudi i više plod analize istraživača, ovde se misli na određene, uskladene, svesne i akcione usmjerene varijable.

Klasna svest usmjerena je na unutarnju koheziju i suprotnost prema drugima. Operacionalizacija se može dati na osnovu dimenzija identifikacije, solidarnosti, konflikta, percepcije »kontraklase« i znanja (»što je klasa«).

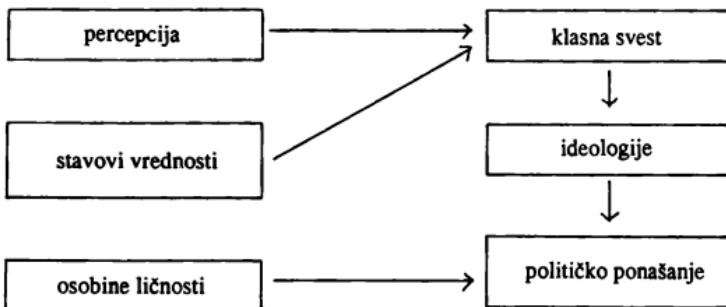
Ideologija je struktura stavova kojima se izražava položaj, ciljevi i načini njihova postizavanja.

osnovne ideološke dimenzije (pro — anti) su: samoupravna, dogmatska, građanska, tehničarska, nacionalizam, egalitarizam i razumevanje.

Treća grupa varijabli, koje se odnose na problem državnog svesti i političkog ponašanja, jeste konkretna aktivnost u situaciji koja se definiše kao politička.

To je formalno (članstvo, položaj), neformalno (razgovor) i stvarno (učešće) političko ponašanje.

Strukturiranje i formiranje klasne svesti, kao i idejnih orientacija, odnosno političko ponašanje pojedinca, u odnosu na društvenu psihiku, takođe se može shematski prikazati na sledeći način:

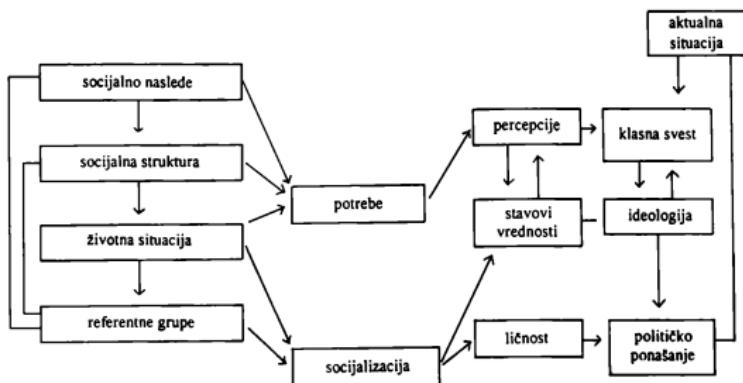
U dosadašnjem izlaganju dovodili smo u međusobnu vezu samo one varijable koje su, pretežno, neposredno povezane, polazeći od makro nivoa društvenosti, preko nižih nivoa (varijable socijalne strukture), s time da smo naglasili dve vrste posredujućih grupa varijabli između društvene strukture i državnog svesti — s jedne strane, potrebe i socijalizaciju, a s druge — društvenu psihiku.

U završnoj skici se prikazuje totalitet odnosa, koji omogućavaju praćenje pojedinih elemenata društvene strukture, do raznih nivoa određenosti, svesnosti i političke akcije.

Na primer, u kojoj meri je religija, kao deo socijalnog nasleda (s obzirom na razne konfesionalne pripadnosti!) povezana sa socijalnim strukturiranjem, neposrednom životnom situacijom i referentnim grupama pojedinaca; u kojoj meri je prisutna u procesu socijalizacije, tako da deluje, s jedne strane, na stavove i vrednosti, pa time i na formiranje klasne svesti i ideologije, a s druge — na neke crte ličnosti pojedinca, i, u krajnjoj instanci, na vrstu i intenzitet političkog ponašanja.

Ali, možda još interesantniji primer s aspekta samih ciljeva projekta, kako se formira klasna svest, s jedne strane, linijom klasne strukture (potrebe — klasna svest — ideologija), a s druge — linijom referentne grupe (socijalizacija — stavovi i vrednosti — klasna svest). To se može iskazati i drugim rečima — da li se klasna svest pretežno formira iz egzistencijalnog bića, ili iz ideološke sfere?

Svi do sada izloženi parcijalni odnosi mogu se prikazati i na zajedničkom modelu, u okviru kojeg svakako nedostaje još niz varijabli, kao i mogućih odnosa.

2. Primarni procesi socijalno–klasne diferencijacije

Konstitutivnim elementima Marxov i Engelsove izvorne paradigmne za istraživanje klasnih podela globalnog društva smatramo njenu radničko–klasnu uslovjenost i usmjerenošću, njenu empirijsku utemeljenost i konceptualizaciju nekih značajnih i karakterističnih teorijskih pojmljiva (eksploatacije, viška vrednosti, društvenih klasa, klasne borbe, proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, društvenih formacija, komunizma, otudnja, odnosa društvenog bića i društvene svesti i sl.). Marxov i Engelsov opus ostavlja, međutim, otvoreni pitanje stepena formalizacije, teorijske dorečnosti, operacionalizacije i sistematičnosti teorije klasa i klasne borbe. Ova nedogradjenost i nedostatna kodifikovanost izvorne marksističke paradigmne ipak nisu smetnja, već pre uslov i podsticaj za izgradnju teorije klasnosti u savremenim društvinama, uključujući jugoslovensko globalno društvo.

Glavna pobuda za dogradjivanje i izgradnju marksističke teorije klasa dolazi, po našem mišljenju, od potrebe za istraživanjem onih savremenih društvenih pojava na koje nas usmeravaju aktualni i dugoročni problemi radničkog pokreta i socijalizma kao svetskog porekla. A dok upozoravamo da je socijalizam svetski proces sa dugoročnim zajedničkim ciljevima i pravcima razvoja, niti ujedno konstatujemo da su današnji ekonomski, istorijski, kulturni, nacionalni i drugi objektivni uslovi klasnog bića savremenih radničkih pokreta vrlo različiti. Te razlike utiču na njihovu relativnu samostalnost i izvornost, na specifične oblike njihove klasne borbe, programskih osnova i organizovanosti. Otuda proističu i različiti teorijski pogledi na brojne konkretnе probleme borbe za socijalizam u savremenim uslovima, a u okviru marksizma nastaju i postaju važeći različiti pravci i škole.

Ovi pravci i škole najčešće ne predstavljaju različite teorijske alternative ili pristupe za istraživanje istog problema, već ih različiti problemi i pojave usmeravaju. Teorijska objašnjenja klasne strukture savremenog kapitalizma i savremenih socijalističkih društava, na primer, nisu kompetitivne, već komplementarne teorije, koje, doduše, potiču iz zajedničkih opštih ishodišta marksizma, a usmerene su na dva, u brojnim aspektima različita problemska područja. Osnovni problem marksističke teorije klasnosti kapitalizma je istraživanje mogućnosti za revolucionarni, dakle kvalitativni, radikalni preobražaj klasne, institucionalne, pravno–političke i idejne strukture određenog društva i kapitalizma uopšte. A teorija klasnog bića socijalizma kao realno postojćeg društva usmjerava, pak, istraživanje na problemu izgradnje socijalističkih društvenih odnosa, insti-

tacija i svesti u društvima koja su već otklonila osnovne institucionalne uslove klasne rasklopljenosti, pogotovu privatno vlasništvo i kapitalističku državu.

Uzminuo je primjer, koji nam je blizak i u neposrednoj je vezi sa našim projektom. Premda je Marxova teorija klasne slojevitosti ishodište za proučavanje i objašnjenje građanina i razvoja savremenog jugoslovenskog socijalističkog društva, treba ipak dodati da istraživanje tog društva zahteva i takva teorijska rešenja i pojmovne okvire koji zahvatavaju i društvene pojave koje izrastaju iz novih besklasnih društvenih odnosa. Treba proučavati i društvene nejednakosti, koje ne nastaju zbog viška rada, dakle na osnovu procesa eksploracije, već potiču od različitog nagradjivanja prema radu. Društvena moć i odlučivanje imaju u našem društvu pogotovo funkciju uskladjivanja, planiranja i udruživanja društvenih delatnosti u privredi, a i na drugim područjima društvenog života (ne negirajući pri tome postojanje snažnih elemenata klasne dominacije). Politika ina u velikoj meri pridružuje sancionarnog i delegatskog dogovaranja o opštih društvenim interesima, a pravo poprima oblike samoupravnog prava, o kome postoji opšta društvena saglasnost. I društveni razvoj u celini uslovljava brojne suprotnosti, za koje bismo teško mogli reći da su posve klasne prirode.

Postavlja se, dakle, pitanje, kako izgraditi teoriju klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva, koja bi mogla objasniti i procese eksploracije i dominacije, i procese razlikovanja i slojevitosti u funkciji koordinacije društvenih poslova i nagradjivanja prema radu. Za ova važna aspekta strukture jugoslovenskog globalnog društva teorijska polazišta već postoje u izvornoj Marxovoj teoriji, ali čenio u ovom projektu pokušati i da ih dogradimo, konkretnizujemo i operacionalizujemo, oslanjanjući se pri tome na dostignuća savremene teorije u društvu u nas i u svetu. Baš u toni smisla pojmovna otvorenost izvorne marksističke teorije o klasnim podclama nije smetnja već podsticaj za njenu stvaralačku primenu.

2.1. DIMENZIJE, USLOVI I FUNKCIJE SOCIJALNO-KLASNOG RASLOJAVANJA

Subjekti (to jest lica, slojevi ili grupacije), koji imaju jednak klasni položaj, čine društvenu klasu. A sve društvene klase određenog društva čine njegovu klasnu strukturu, slojevitost ili raslojenost. Ljudi koji imaju jednak klasni položaj udružuju se za odbranu ili učvršćivanje svojih klasnih interesa u klasno određeno pokrete, partije i druge društvene i političke organizacije. A društveni sukobi do kojih dolazi među društvenim klasama, odnosno među klasnim pokretima, partijama i drugim organizacijama, deo su šireg procesa klasne borbe ili klasnih sukoba.

Teorijski, a donckle i operacionalan odgovor na Marxovo pitanje »Šta sačinjava klasu« treba tražiti pre svega i u onim odjeljcima *Kapitala* gde je prikazana njegova teorija o proizvodnjenu relativnog i apsolutnog viška vrednosti i o pretvaranju vrednosti radne snage u najanninu, a viška vrednosti u profit i rentu. A iz te teorije proizlazi da određeni društveni odnosi dobiva karakteristike klasnog odnosa toliko koliko jedna strana (pojedinač, sloj, grupacija, klasa) prisvaja višak vrednosti rada druge strane. Različiti su samo oblici prispajanja viška vrednosti (profit, kauzata, preduzetnička dobit, zemljišna renta, rudnička renta, kmetski rad, dažbine, privilegije). Sadržina svih tih oblika je, međutim, uvek proces eksploracije. Klasni odnosi su, prema tome, identični s odnosima iskorisćavanja čoveka od strane drugog čoveka.

Odavde pa dalje treba da postavimo sebi četiri vrste pitanja:

Prvo, šta su dimenzije i mernila klasne podcljenosti? Koliko su trajni klasni odnosi? Na koje načine, kojim sredstvima i u kojim oblicima se oni ostvaruju? Koliki je stepen i kolika efikasnost procesa eksploracije?

Dруго, zanima nas šta utiče na postanak i opstanak klase? Koji su uslovi klasne podcljenosti društva? Od čega zavisi stepen, trajnost i efikasnost iskorisćavanja? Ova pita-

nja usmeravaju nas na istraživanje procesa i institucija političke, pravne i idejne dominacije.

Treća je vrsta pitanja u vezi sa posledicama klasne podjeljenosti po strukturi i razvoju celokupnog društva. A pošto su neposredne posledice, a po nekim drugim interpretacijama, i same sastavni deo procesa eksploatacije i klasne suprotnosti, u ovom odeljku razmatraće se procesi klasne borbe i emancipacije kao poluga razvojnih promena društva.

Cetvrta, a po važnosti ne poslednja, vrsta pitanja zadirče u problem nejednakosti u savremenom jugoslovenskom društvu, koje nisu klasne prirode i koje potiču iz dva osnovna izvora: iz potrebe za radovima nadzora i rukovodjenja »u svakom kombinovanom načinu proizvodnje«, u obavljanju »zajedničkih poslova koji proizlaze iz prirode svih zajednica«, i na osnovu socijalističkog principa raspodele društveno vrednovanih dobara prema radu i rezultatima rada. Ovaj problem razmotrićemo pomoću *funkcionalne analize društvenih nejednakosti*.

2.1.1. Procesi eksploatacije

Pri istraživanju načina, sredstava, oblika, stepena, efikasnosti i trajnosti iskorišćavanja, odnosno klasnih odnosa, najpre se nameće pitanje — kako da se odrede dimenzije, odnosno mjerila klasne podjeljenosti? Teorijski, opštu definiciju klasne podele mjerimo, dakle, prevesti u istraživački upotrebljive definicije tih pojava. Zatim, kad utvrdimo da li određeni društveni odnos sadrži elemente iskorišćavanja, postavlja se pitanje, kako izmeriti stepen iskorišćavanja. Po Marxu, stopa viška vrednosti tačan je izraz za stepen eksploatacije radne snage, a nju izražava sledeća formula: Višak vrednosti/vrednost radne snage. Stepen eksploatacije, znači, možemo izmeriti, ako poznajemo (a) vrednost radne snage i (b) količinu viška vrednosti.

Vrednost radne snage jednaka je vrednosti trajnih i potrošnih dobara koja su potrebna i radnicima za njih same i za njihove porodice, kao i za vaspitanje i obrazovanje njihove dece, pa i za sopstveno obrazovanje. Količina prošćeno potrebnih i neophodnih životnih sredstava zavisi i od razvojnog stupnja određenog društva i od prirodnih uslova proizvodnje.

Količinu viška vrednosti u određenom istorijskom periodu društva uslovjavaju sledeći faktori: dužina radnog dana (ili ekstenzivna veličina dana), intenzivnost rada (ili srazmerna količina rada koja se troši u određenom vremenu) i vrednost, odnosno cena radne snage.

Međutim, svi faktori koji utiču na oblik, količinu i stopu viška vrednosti ujedno su i dimenzije klasnog položaja. Ukoliko duže i intenzivnije rade radnici, ukoliko je viša produktivnost njihovog rada, ukoliko su manji njihovi dohoci i ukoliko je veća količina viška vrednosti, koju u obliku dobiti, dažbina, rente, kamata, raznih privilegija itd. priskrivaju eksploatatorske klase, utoliko je viša stopa viška vrednosti, odnosno stepen eksploatacije i utoliko odgovarajući sploctovi društvenih položaja imaju jače izražen klasni karakter.

Klasni položaj je, dakle, identičan i sa *životnim položajem* raznih društvenih slojeva. Stepen eksploatacije se, naine, podudara s apsolutnom i relativnom *deprivacijom* (ili šavanjem, oskudicom, siromaštvom, bedom), na jednoj, i s *gomilanjem društveno cenjenih dobara* (moci, bogatstva, ugleda, obrazovanja itd.), na drugoj strani. Naravno, mjerilo deprivacije, po Marxu, nije samo materijalna oskudica već i drugi vidovi *ekonomiske i političke otudenosti* radnika — primidnost rada, otudenost od uslova i rezultata rada, naporan i dugotrajan rad, politička obespravljenost i nemoc itd. — ukratko, sve okolnosti koje uvećavaju otudenost ljudi od njihove genetičke suštine i sprčavaju ponovnu integraciju ljudi s tom suštinom, to jest s njihovom stvarnom ljudskom prirodom.⁸⁴

⁸⁴Videti: Marx—Engels, *Sveti porodica*, u: K.Marx—F.Engels, *Dela*, tom 5, Prosveta, Beograd 1972.

Treba, nedutim, voditi računa i o pitanju *uzajamne uslovljenosti* i veće ili manje *uskladenosti raznih životnih uslova* jednog lica ili jedne grupe ljudi. Struktura određenog društva ima utoliko više klasni karakter ukoliko je više raznovrsnih dobara nejednakoraspodeljeno između nadređenih i podređenih slojeva, odnosno ukoliko je po većem broju merila slojevitosti eksplorativna strana deprivirana, a eksploratorska privilegovana. A to znači da su i društveni položaji, odnosno životni uslovi jednih i drugih uskladeni; da su i siromašni, i nocabrovanii i nemocni, da žive u lošim stambenim uslovima, da im je ishrana slaba, da ih satiru bolesti, da je njihova snurtnost veća itd., i obratno.⁸⁵

Razumec, Marxova i Engelsova teorija klasne strukture se ne ograničava samo na proučavanje *životnog položaja eksplorativnih klasa*. Na mnogim mestima su oni govorili i o prilikama u kojima žive *privilegovane klase*.⁸⁶

Kao dimenzija klasnih odnosa pojavljuju se i *društvena distanca, granice i pokretljivost među klasama*. Ukoliko je viša stopa eksploracije, ukoliko su eksplorativni više deprivirani, a eksploratorske klase više privilegovane, ukoliko su veće razlike između njihovih životnih položaja, utoliko je veća društvena distanca među njima, a ona uslovjava visinu klasne slojevitosti društva.

Isto tako je i prelaznost granica među klasama, koju definišemo, pored ostalog, i mogućnostima za prelazak pojedinaca (pa i društvenih grupa i slojeva) iz niže u višu klasu, i obrnuto, jedna od dimenzija klasne slojevitosti.

Za klasnu slojevitost je karakterističan i određen oblik. Ukoliko su odnosi među klasama nekog društva više eksploratorički, utoliko su sva društveno cijena dobra više koncentrisana u rukama malobrojnih viših slojeva i utoliko je manji udio najnižih slojeva. *Struktura društva ima* utoliko izraženiji klasni karakter ukoliko je njen *oblik više piramidalan i manje spljošten*.⁸⁷

I najzad, merila klasne slojevitosti deli društvo i društvene grupe na dva dela, na klasu eksplorativnih i klasu eksploratora, nasuprot drugim merilima slojevitosti, po kojima se društvo može razčlaniti i na veći broj stepenasto raspoređenih slojeva.⁸⁸

Opšte merilo klasnosti je, naravno, stepen eksploracije, odnosno stopa viška vrednosti. A pošto se višak vrednosti pojavljuje u obliku oprednečnog minilog rada (to jest proizvoda rada, koji imaju materijalnu prirodu, ili su osamostaljeni oblici društvene svesti), onda su opipljive, vidljive, empirijski dostupne, a naročito sociološki zanimljive dimenzije klasne raslojenosti, identične i s raznim merilima drugih vrsta društvene slojevitosti (na primer s nejednakom društvenom raspodelom obrazovanja, imovine, društvenog ugleda ili moći). Pri tom, naravno, treba imati u vidu da su samo neke merljive društvene nejednakosti odraz i posledica eksploratoričkih odnosa, a druge nastaju usled različite cene koju imaju više ili manje složen rad, odnosno zanimanja, za kojima je na tržištu radne snage tražnja veća ili manja. Zato su one društvene nejednakosti koje se empirijski mogu utvrditi sano pokazatelji koji s većom ili manjom pouzdanošću upozoravaju na verovatnost postojanja eksploratoričkih odnosa, a time i klasnih razlika.

Verovatnost da društvene nejednakosti nemaju funkciju motivacionih sredstava, da nisu posledica nagradivanja prema radu, već da imaju klasni, eksploratorički karakter, utoliko je, dakle, veća ukoliko su neki društveni slojevi apsolutno i relativno deprivirani, a drugi privilegovani; ukoliko se po većem broju merila slojevitosti razlikuju jedni od drugih; ukoliko su uskladeniji njihovi životni uslovi; ukoliko su izrazitije i ukoliko se teže prelaze granice između eksplorativnih i eksploratoričkih slojeva; ukoliko je izme-

⁸⁵F. Engels in K. Marx, *Sveti družina*, Videti: K. Marx in F. Engels, *op. cit.* zv, str. 496—7.

⁸⁶Videti: K. Marx, *Kapital*, I, u: K. Marx—F. Engels *op. cit.*, tom 21, str. 522—525.

⁸⁷Videti: K. Marx, *Kapital*, I, u: K. Marx—F. Engels, *op. cit.*, tom 21, str. 671—672.

⁸⁸Uporediti: K. Marx, *Kapital*, III, u: K. Marx—F. Engels, *op. cit.*, tom 23, str. 735—736.

du te dve strane veća društvena distanca od koje zavisi i visina slojevitosti; i najzad, ukoliko je raslojenost društva više piramidalna i dvodelna (dihotonima).

Navedene dimenzije klasne raslojenosti tabelarno su već bile prikazane i u idejnom projektu ovog istraživanja.

Eksplatacija, životni položaj i oblik raščlanjenosti društva su, dakle, tri opšte dimenzije klasne slojevitosti. Međutim, sve tri su među sobom povezane, delimično se podudaraju i same su raščlanjene na veći broj podrobnijih mjerila ili pokazatelja klasnog položaja. Lako se uočava okolnost da sve pojave društvene slojevitosti, pa i društveni procesi, imaju više ili manje klasni karakter. Klasnost je dimenzija koja karakteriše određenu pojavu u većoj ili manjoj mjeri. Na jednomu polu toga niza je, na primer, klasni položaj onoga sloja kapitalističke klase čija je dečatnost ograničena isključivo na prisvajanje viška vrednosti tudeg rada na osnovu akcija. Položaj toga sloja, koji nemai nikakvu ulogu u proizvodnji, u potpunosti je klasni i eksplatatorski. Na drugomu polu je, na primer, vodeće osoblje samoupravne radne organizacije koje prisvaja deo viška vrednosti u obliku raznih privilegija i na osnovu svoga položaja u strukturi moći organizacije.

Njegov položaj ima samo izvesne elemente klasnosti, u pretežnoj mjeri je samoupravnog, a samo u manjem obimu klasno—eksplatatorskog karaktera.

2.1.2. Procesi političke i idejne dominacije

Marx i Engels su tražili *izvor klasnih odnosa* naročito u društvenim podelama rada i u uporednim procesima razvoja proizvodnih snaga. Tek te dve vrste procesa su, nainic, omogućile proizvodjenje i prisvajanje viška vrednosti.

Od izvora klasne podele treba, pak, razlikovati *uslove ili činioce klasnih odnosa*, koji učvršćuju i brane postojeće eksplatatorske odnose. Kao uslove klasne slojevitosti označavanju sve one ustanove, organizacije, društvena pravila, oblike svesti, grupe i slojeve, kao i njihovu dečatnost, koji učvršćuju i štite klasne odnose, daju im opšte društveno važenje i priznanje i obezbeduju njihovu trajnost i postojanost.⁹⁹

Ukoliko nemai raznih spoljnih uslova eksplatacije, ili, pak, ukoliko odgovarajućim sredstvima raspolažu čak eksplatisani slojevi, klasna podeljenost se sužava, smanjuje i ukida. Razna materijalna i duhovna sredstva dobijaju, prema tome, ulogu klasnosti u onoj mjeri u kojoj ekskluzivnija prava raspolažanja njima imaju slojevi koji prisvajaju višak vrednosti, u kojoj je, dakle, njihov položaj izrazitije monopolistički.

Nešto više pažnje zaslužuju sledeća četiri značajna kompleksa sredstava, koji uslovjavaju klasne odnose; to su pravni poređak, politička organizacija, ekonomiska moć i oblici društvene svesti. Pri svakoj navedenoj pojavi imamo u vidu da pojedina pravila, ustanove, društveni slojevi itd., po pravilu, nemaju samo funkciju uslova i sredstava za učvršćivanje i osiguranje klasnog položaja ovoga ili onoga sloja već da vrše i mnoge društveno potrebne funkcije: da, na primer, posreduju u društvenim sukobima koji nemaju klasni karakter; da su faktori društvenih promena; da su sredstva prinude u ime društvenih pravila koja su opštedruštvenog, a ne klasnog karaktera; da ne prikrivaju, već otkrivaju istinu o društvu, itd. Klasni karakter je samio jedna od njihovih dimenzija, koja se bar u načelu može empirijski konstatovati ili čak i izmeriti.

Marx i Engels ne upotrebljavaju izraz društvena moć, već u istom smislu govore o autoritetu, vladanju, o funkcijama nadzora, upravljanja, vodenju itd. Oni su do podrobnosti proučili i dvojaku prirodu tih društvenih grupa i funkcija koje one vrše. Ustanovili su da, na jednoj strani, svaki udruženi rad mora biti voden i usmeravan, a da, na drugoj strani, isti procesi stvaraju uslove za prisvajanje viška vrednosti. *Moć i odlučivačnje u privredi* su, prema tome, sredstvo za uskladivanje radnih procesa, uslov eksplatatorskih odnosa, ili, pak, imaju obič funkcije istovremeno. Više ili manje klasni karakter

⁹⁹Videti: Marx—Engels, »Manifest Komunističke partije«, u: K. Marks—F. Engels, *op. cit.*, tom 7, str. 388.

ima, naravno, i sloj stručnjaka (direktora, menadžera, »industrijskih kapetana«, »dirigenta proizvodnje«, tehnokrata, tehničke inteligencije itd.) koji imaju vodeće položaje u strukturi ekonomiske moći.

Verovatno nema potrebe da se posebno upozorava da su društvena i ekonomiska moć, odnosno kontrola, pojmovno različite od svojine, mada neki autori ove pojmove poistovećuju. *Svojina nad sredstvima za proizvodnju*, kao srazmerno samostalna društvena i pravna pojava, deluje nezavisno na strukturu moći u radnim organizacijama. Odnosi moći, koje dodatno štiti pravno i moralno važeća ustanova privatne svojine, postojaniji su od položaja moći koji su izloženi neposrednom pritisku i nadzoru proizvođača. Tek ako uzmemo u obzir da je ekonomika moć, pa i politička vlast, samostalan uslov koji omogućava prisvajanje viška vrednosti, raspolaženju adekvatnim teorijskim ishodištem za istraživanje klasnih odnosa u nevlasničkim, socijalističkim društvinama.

Političke uslove klasnih odnosa delimo — kao sva druge — na dve vrste: na ustanove i organizacije i na društvene grupe i slojeve. U prvu vrstu ubrajamo naročito *državu kao organizaciju javne vlasti*, koja u svakom društvu ima monopol na sredstva fizičke primude, i političke partije i druge organizacije, koje, doduše, nisu sastavni deo države, kao posebnog sistema ureda, organa i institucija, ali nastoje da utiču na njihove odluke. U drugu vrstu političkih sredstava ubrajamo razne slojeve i grupe lica koji deluju unutar državno—političkih organizacija i čine udruženja (na primer: političku birokratiju na raznim teritorijalnim nivoima i funkcionalnim područjima odlučivanja; političku elitu; sloj državnih službenika; profesionalne grupe advokata, sudija, vojnih lica itd.). Organizacije i institucije su, dakle, sistemi društvenih uloga, a grupe i slojevi mnoštva uzajamno povezanih ljudi koji te uloge ostvaruju.

Država, dakle, obezbedjuje klasne odnose, daje im opštedruštveno priznanje i postojanost, potiskuje i guši suprotnosti među klasama i, na taj način, obezbedjuje postojeće društveno—ekonomsko uredjenje.

Na drugoj, pak, strani organizacija javne vlasti vrši i društveno potrebne funkcije planiranja, usmeravanja, vodenja i nadziranja grupnih delatnosti. Marx u *Komunističkom manifestu*, zajedno s Engelsom, predviđa postojanje takve javne vlasti koja bi u celiini izgubila klasični karakter.

Sa finansijsko—budžetskog aspekta država predstavlja aparat koji stanovništuvo →oduzima← sredstva u vidu poreza i drugih obaveznih i dobrovoljnih (→ugovornih←) doprinosa i priloga, i koji →daje← stanovništvu sredstva u vidu redistribucije sredstava za potrebe opštine i zajedničke potrošnje. Da bi bilo moguće ispitati koji socijalno—klasni subjekti u procesu ovakve intervencije i regulative →gube←, a koji →dobivaju← bilo bi potrebno analizirati, kakve socio—ekonomske nejednakosti produkuje čisti tržni mehanizam raspodele (pre državne intervencije), i kakva je struktura raspodele resursa u društву nakon državne redistribucije. Ako uzmemo kao zavisnu varijablu odnos između ukupnog dohotka zaposlenih i akumulacije, onda kao nezavisne varijable u odredenoj vremenskoj seriji (longitudinalna analiza) uzimamo razne sektore potrošnje (opštine i zajedničke), a kao kontrolne varijable stopu inflacije (koja ima progresivnu redistributivnu funkciju) i nezaposlenost (u funkciji porasta dohodovnih nejednakosti).

U svetu i u nas (u Sloveniji) u fazi razrade je empirijska i komparativna studija društvenih uslova i efekata lokalnih budžetskih procesa.⁹⁰ Taj projekat izučava proučene u strukturi prihoda i troškova lokalnih (opštinskih) budžeta (u Jugoslaviji studija obuhvata i opštu i zajedničku potrošnju sredstava, sakupljenih lokalnim porezima i doprinosima za zajedničke potrebe). Ispitan je relativan uticaj mnoštva subjekata na visinu stopa i na raspodelu sredstava između glavnih sektora potrošnje. U kriznim uslovima pose-

⁹⁰P.Jambrek, *Proračunska kriza v mestu Ljubljani*, Pravna fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1987.

bno je aktualno pitanje na kakav način (linearno ili selektivno, prema prioritetima) i u kojim sektorima potrošnje se smanjuju sredstva.

Relevantno je i pitanje preraspodele sredstava između privrede i institucija koje pružaju usluge na području opšte i zajedničke potrošnje, i kakve su promene u raspodeli između federalne, republičke i lokalne razine potrošnje.

Ove studije interesantne su i sa stanovišta klasnog bića jugoslovenskog društva: one na konkretnac nacin, ispitivanjem finansijskih tokova, analiziraju koji subjekti imaju dominantnu ulogu u procesu odlučivanja o raspodeli monetarnih resursa, i koji subjekti »gube«, a koji »dobivaju« pomoću državne intervencije, a kao treće, one izučavaju kolektivna (masovna) izvorista nejednakosti, koja determinišu socio—ekonomski položaj čitavih grupacija jugoslovenskog društva.

Kao uslovi i činioци koji učvršćuju i brane postojeće procese eksploracije procesi idejne dominacije po svojoj važnosti uporedivi su sa procesima političke, pravne i državne dominacije.

Neki autori ubrajaju i oblike klasne svesti u više ili manje odlučujuće dimenzije klasne slojevitosti. Naročito diskusije o razlikovanju »klase po sebi« od »klase za sebe« upućuju na pitanje da li je klasa pojava koja nastaje i postoji nezavisno od predstava koje su ljudi stvorili o njoj, ili, pak, o klasi u pravom smislu reći možemo govoriti tek onda kad su njeni pripadnici svesni svojih zajedničkih interesa i istorijske sudbine. To pitanje se može rešiti tako što bismo sada, kao i ranije, odnos eksploracije, dakle činjenicu uzajamnog odnosa proizvodnja i prispavanja viška vrednosti, tretirali kao bitnu dimenziju klasnog položaja, a svest o sopstvenom položaju u tom odnosu i druge oblike klasne svesti smatrali za činioce koji samostalno doprinose zaštiti, učvršćivanju ili ukidanju klasnih odnosa.

Smatramo, dakle, da je klasni položaj eksploratorskih slojeva utoliko postojaniji ukoliko oni raspolažu efikasnijim i ubedljivijim sredstvima za »proizvodnju« i širenje ideoloških, religijskih, moralnih i naučnih predstava, koje opravdavaju (idealizuju, racionalizuju) njihov klasni položaj, i ukoliko je njihov monopol na ta sredstva ekskluzivniji.

Kao i kod svih drugih uslova klasne podjeljenosti, i ovde se držimo pravila da konkretna sredstva delimo na osamostaljene oblike svesti (predstave, uverenja, vrednosti, mitovi, »naučne istine« itd.) i na ustanove, organizacije, grupe i društvene slojeve koji ih stvaraju i prenose. Mislimo naročito na organizacije i ustanove, kao što su crkva, škola i naučni instituti, i na odgovarajuće (profesionalne) grupe ljudi, kao što su sveštenici, naставnici i drugi.

A koje su glavne komponente klasne svesti?

Lopreato i Hezelring su identifikovali pet aspekata klasne svesti: svest o razlikama između kvalifikacija i distribucije dobara u društvu (perceptivnost); identifikaciju kristalizovanih ekonomskih i političkih interesnih grupacija (»klasna svest«); svest o faktorima, koji determinišu klasne podcole, klasnu lokaciju, ili identifikaciju pojedinca sa subjektivno percipiranom klasnom strukturon; i klasnu solidarnost. Pomenuti autori korelirali su nabrojane dimenzije klasne svesti i sa merilima društvenog položaja (zanimanje, moć, zarada, vaspitanje itd.), a verifikovane veze između subjektivne klasne svesti i objektivnog klasnog položaja bile su slabe.

Jedna britanska studija (Robinson)⁹¹ opredelila je klasnu svest pomoću predstava koje ljudi imaju o klasnoj strukturi, njihovih percepcija o vlastitoj lokaciji u toj strukturi, percepcija o obimu i karakteru nejednakosti između različitih klasa, i njihovih ubedanja o pravednosti ili nepravednosti klasnih nejednakosti.

⁹¹R.V.Robinson, »Explaining Perceptions of Class and Racial Inequality in England and the USA«, *The British Journal of Sociology*, vol. XXXIV, No.3.

U procesu formiranja klasne svesti diferenciraju se odredene faze i determinante. Prema jednom od istraživačkih modela, u prvoj fazi formiranja klasne svesti osoba percipira nejednakosti. U drugoj — procenjuje se nejednakost kao (ne)pravedna ili (ne)legitimna, u trećoj — individui raznopravljaju i planiraju akcije, kojima bi mogli smanjiti nejednakosti, a u četvrtoj oni stvarno preduzimaju akciju u tom pravcu.

A klasna svest ljudi determinirana je različitim položajem u klasuom sistemu (i odgovarajućim ličnim iskustvima), njihovim osporavanjem ili priznavanjem dominantnih ideologija o nejednakostima, i njihovim različitim vaspitnim iskustvima, koja su prevladala u vremenu kada su se njihovi stavovi formirali.

Ljudi dalje mogu formirati stavove o klasnoj strukturi društva s obzirom na sledeće njene komponente: mogućnost dobijanja određenih dobara; postupci (tretmani) kojima su podvrgnuti individui kao članovi određenih slojeva i klasa; i postojeći položaj (stavničje) u pogledu distribucije dobara.

A koje su determinante percipiranih nejednakosti?

Da li je stvarni klasni položaj pojedinaca? Kakva je veza između stvarne i percipirane nejednakosti? U tom pogledu formulisane su bile dve hipoteze. Po prvoj, žrtve nejednakosti distribucije su i svesnije nejednakosti distribucije dobara u poređenju sa privilegovanim slojevima. A po suprotnoj hipotezi »dominantne ideologije«, objektivno deprimirane grupe su ubedene da su nejednakosti pravedne (»mit pravednog društva« ili društva jednakih mogućnosti za sve), ili pak, da su one manje nego što u stvarnosti jesu.

Uzgred valja pomenuti interpretaciju, prema kojoj ego—odbrambeni mehanizmi pojedincima ne dopuštaju da priznaju da su iskorisćavani, pod uslovom da istovremeno percipiraju društveni sistem kao otvoreni i pravedan (uporediti: »strah pred jednakosću«); kognitivna disonanca i pritisak na samopoštovanje pojedinca u tom slučaju bili bi nesnošljivo veliki. Sto je, dakle, snažnije ubedjenje o otvorenom i pravednom društvu (postojećem), to je voća verovatnoća da će ljudi racionalizovati i opravdavati pred sobom i pred drugima svoj nizak status, i da će u krajnjim primerima svaljivati krivicu na sebe (samoprekor), a ne na društvo.

Kakva je, dakle, dominantna ideologija, koja u društvenom sistemu ima funkciju opravdavanja statusa quo? U buržoaskom društvu ona reflekтуje ubedjenja prema kojima su mogućnosti za uspon jednake, a položaj pojedinaca zavisao je od njegovih zalaganja i sposobnosti; zbog toga je distribucija resursa pravedna, a nejednakosti su pozitivno ocenjene. U našem društvu moglo bi se proveravati i postojanje ovakvih ubedjenja među masama, a i druge verzije »dominantne ideologije«, na primer: mišljenje da nejednakosti uopšte ne postoje, jer su relevantne jedino klasne nejednakosti na osnovu privatnog vlastništva i otuda prouzrokovani oblici eksploracije; da je radnička klasa u nas već vladajuća; da su vladajući i privilegovani slojevi (u stvari birokratija, politokratija, tehnokratija, intelektualne elite) sami sastavni deo radničke klase, takozvana profesija vodećih »radnika«; da su rukovodci slojevi posebno kvalifikovani za upravljanje društvenim poslovima, zbog svojih revolucionarnih zasluga i izgradene ideološke svesti itd.

2.1.3. Procesi sukoba, emancipacije i razvojnih promena

Neposredne posledice procesa eksploracije, to jest klasnih odnosa, jesu, naravno, razni oblici klasne borbe. Na temelju nekih mesta u Marxovim i Engelsovim delima mogli bismo čak zaključiti da određena množina ljudi čini društvenu klasu samo onda kad je u konfliktu s klasom koja je na drugoj strani istog kompleksa eksploratorskih odnosa. U *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte* Marx je prikazao klasni, odnosno neklasni položaj francuskih seljaka i pri tom je srazmerno iscrpno definisao razna merila i empirijske pokazatelje klasnog položaja. Po njemu, klasa je grupa ljudi koji imaju sledeća zajednička svojstva: jednak životni položaj; medusobne odnose, veze i uzajamne kontakte; isti način proizvodnje; jednak ekonomski uslove egzistencije; način života, zajedničke interese, obrazovanje, političku organizaciju — i neprijateljski odnos prema drugim kla-

sanja. Razume se, posebno je pitanje — kad se te *suprotnosti klasnih interesa* pretvaraju u istinski sukob, u klasnu borbu i, najzad, u revoluciju. Međutim, nikakve sunjne ne može biti u to da su klasni svi oni sukobi do kojih dolazi zbog interesa nadredene strane, da bi se sačuvalo, učvrstio i povisio stepen eksplotacije (to jest deo prislavjanog viška vrednosti), i zbog interesa podredene strane, da bi se taj stepen snizio i u celini ukinuli eksplotatorski odnosi, u kojima ona ima samo podređen položaj. I ne samo to. U klasnom interesu nadredenog subjekta je da on osigura i sve uslove svoga klasnog položaja, a u interesu eksplorativnih klasa je da se ti uslovi naruše i ostvare takvi oblici društvene podele rada, načina proizvodnje i društvene organizacije, takve državne i političke ustanove, takve moralne, ideološke i naučne predstave koje odgovaraju njihovim klasnim interesima. Zato se klasni sukobi zbijaju na različitim institucionalnim područjima društvene strukture i u njih se upuštaju različiti društveni pokreti, političke stranke i druga udruženja.

Kada više ili manje prikrivena suprotnost klasnih interesa prelazi u *otvoren sukob* dveju ili više klasa ili klasno opredeljenih slojeva, to u velikoj meri zavisi od odnosa između stepena eksplotacije i efikasnosti uslova eksplotacije. Od tog odnosa zavisi i način razrešenja tog sukoba, njegovo trajanje, pobeda ove ili one strane, a delimično i to da li će se u celini ukinuti raniji klasni odnosi. Uopšte uzevši, važi pravilo da otvoren sukob izbjiga utoliko ranije ukoliko je viši stepen eksplotacije, a u sukobu pobeduje ona strana koja raspolaže efikasnijim sredstvima za provođenje i nametanje svojih klasnih ciljeva.

Na intenzitet klasne borbe u savremenini buržoaskini društвима potencijalno utiče proces *asimilacija radnika* u buržoasko društvo (hipoteza o «embourgeoisement» radničke klase, odnosno fizičkih radnika), a i *proletarizacija srednjih slojeva*, naročito intelektualnosti.

Prva hipoteza (asimilacija radnika u buržoasko društvo) pretpostavlja da se objektivni klasni položaj radnika (na primer, u pogledu zarada) približava srednjim i višim slojevima apsolutno i relativno; da se stil života radnika, njihova klasna identifikacija i navike izjednačavaju sa višim slojevinama; a i njihove percepcije klasnih podela navodno se menjaju (radnici društvo ne vide više kao klasno podjeljeno, a i sami se identifikuju sa srednjim slojevima).

Druga hipoteza (snižavanje statusa nematerialnih radnika) o proletarizaciji intelektualnosti, nasuprot tome, pretpostavlja da ovi bivši srednji slojevi nisu više privilegovani, niti su elitni i monopolni, da se njihova radna snaga kupuje i prodaje na tržištu radne snage, a i ne postiže cenu (nadnicu) koju je imala.

I prva i druga hipoteza zasnivaju se na (nekonzistentnim) empirijskim opservacijama: sve se manje radnika sindikalno organizuje, a sindikati sami nisu više revolucionarni, nego kooperativni sa državom i vladajućim klasama. Na drugoj strani, uvećava se organizovanost i masovnost intelektualnih radnika, a njihovi štrajkovi i drugi oblici radikalnih protesta dobivaju na frekvenciju.

Obe hipoteze mogile bi biti relevantne i za istraživanje klasnog bića i oblika klasne borbe u savremenom jugoslovenskom društву.

Šta je, dakle, klasna borba u društvenoj situaciji savremenog jugoslovenskog društva? Koji su kod nas osnovni oblici klasne borbe u teorijskom i u empirijskom smislu?

Jedan od osnovnih oblika klasne borbe kod nas je svakodnevna *samoupravna delatnost radništva* u osnovnim organizacijama udruženog rada, u radnim organizacijama, pa i u velikim društveno-ekonomskim sistemima. A samoupravna delatnost javlja se u konkretnim oblicima povzrćivanja radnika, njihovog komuniciranja, informisanja, odlučivanja i drugim.

U istraživanju mogla bi se proveriti teza da *krizna situacija* u proizvodnji, u kombinaciji sa relativno visokim stepenom deprivacije radnika u pogledu zadovoljenja njihovih socijalnih potreba, potencijalno formira liniju razgraničenja između radnika koji su-

dečiju u obustavi rada ili u štrajku, koji artikulišu svoje zahteve i time se klasno identificuju, na jednoj strani, i administracije i režijskog osoblja, na drugoj. Valja i videti kako se u ovakvim konfliktnim situacijama ponašaju članovi Saveza komunista, i na kojoj strani u konfliktu se nalazi vodstvo organizacije Saveza komunista.

Dруги од осnovних облика класног sukoba u socijalizmu i u našoj zemlji postoji između radnika i svih otudenih centara tehnokratske, birokratske i politokratske moći.

Na transformaciju bića radničke klase i njenih pojedinih slojeva znači uticu dve osnovne tendencije. Prva je revolucionarna i oslobođajuća, a identična je sa procesom samoupravnog socijalističkog preobražaja društva. Druga tendencija se zasniva na monopolističkim odnosima, koji se pojavljaju u tehnokratskim, etatističko-birokratskim, grupnosvojinskim, privatnosvojinskim i drugim oblicima. Svi ti oblici i odnosi teže ka obnavljanju najamnog bića radničke klase, aakočne njen samoupravni preobražaj, pa time i njeno oslobođanje.

A koji su konkretni procesi oslobođanja radničke klase? Trebalo bi istražiti u kojoj meri deluju sledeći procesi: kontrola udruženih proizvodača nad celokupnim sistemom društvene reprodukcije; ukidanje viška rada kao elementa klasnih odnosa; odnosi slobodne razmene rada između radnika u materijalnoj proizvodnji u cilju izjednačavanja njihovog ukupnog društvenog i ekonomskog položaja; odnosi slobodne razmene rada i procesi povezivanja materijalne proizvodnje sa društvenim delatnostima; ukidanje monopola države u oblasti društvene nadgradnje; izgradivanje dohodovnih veza i odnosa; udruživanje rada i sredstava i samoupravno povezivanje oblasti proizvodnje, prometa, finansijskih institucija i svih drugih oblasti, gde su se materijalni odnosi uređivali na osnovu stecenih privilegija i pozicija; pretvaranje birokratsko-hijerarhijskog oblike funkcije rukovodenja i položaja njihovih nosilaca u odgovornu i nužnu funkciju koordinacije procesa rada pod kontrolom radnika; i prevladavanje društvene podele rada na umni i fizički, a i na upravljački i izvršilački rad.

U sferi svesti jedan od činilaca idejnje emancipacije jest odsustvo lažnog ubedenja o »logici mogućnosti«, i njene zamene logikom oslobođanja, koja se, prema nekim autorima, raščlanjuje na sledeće elemente: osećaj deprivacije; pripisivanje krivice socijalnoj organizaciji; uverenje da socijalna pravda zahteva jednakost; ubedenje da čovekovu prirodu nije u neskladu sa principom jednakosti ni u jednom kompleksnom društvu; i ubedenje da je prelaz od postojećeg društva nejednakosti u praksi moguć i dostojan napora da se ostvari. Ovaj oblik klasne svesti sadrži i akcioni potencijal za emancipaciju radničke klase, jer na specifičan način organizuje percepcije nejednakosti. Ona omogućuje identifikovanje pojedinca kao člana određene grupacije/klase, daje mu osećaj nelegitimne deprivacije, i navodi ga na kolektivnu akciju u cilju promene situacije. U tom primjeru »privatni« problemi pojedinaca pretvaraju se u javne probleme i u kolektivnu akciju. A kolektivna akcija može biti orijentisana na legitimne kanale (državna redistribucija, dobrovoljni doprinosi itd.) ili na akciju društvenih pokreta na štrajk, revolucije, studencki pokret.

Suprotna konceptacija »dominantne ideologije« je i konceptacija »alternativnog društva«. Interesantno bi bilo ispitati kakvo bi društveno uredenje, za razliku od realno postojećeg, bilo, po mišljenju ljudi, bolje, pravednije, racionalnije i slično.

Pretpostavljamo, dakle, da su posledice klasnih suprotnosti i sukoba promene klasnog položaja i odnosa raznih slojeva i klasa, kao i promene oblika i uslova klasne podjelenosti celogra društva. Te pronice su poseban vid razvoja određenog društva i njegove strukture, a gledane u dugoročnoj perspektivi one su vid njegovog istorijskog razvoja. Ukoliko je optiči pravac strukturalnih promena ublažavanje ili ukidanje klasnog karaktera društvene slojevitosti u okviru savremenih gradanskih društava, zemalja u razvoju, pa i socijalističkih društava, govorimo o socijalističkom i samoupravnom razvoju, o postupnom nastajanju oblika asocijacije slobodnih proizvodača i gradana, o dezalijenaciji i ponovnoj integraciji ljudi s njihovom generičkom suštinom, o humanizaciji čoveka i društva. A ukidanje klasnog karaktera onih ustanova, organizacija i oblika društvene

svesti koji omogućavaju prisvajanje viška vrednosti podudara se s procesima decentralizacije, odumiranja države, debirokratizacije i ukidanja monopolističkih položaja na području nauke, kulture, sredstava masovnog komuniciranja itd.

2.1.4. Funkcionalna analiza društvenih nejednakosti

Skoro u svim istorijskim poznatim društvima, a i u svim savremenim društvima, društvena podela rada povezana je sa *socijalnom diferencijacijom*, u smislu podelje na različite društvene uloge i položaje (situse i locuse), a time i sa *nejednakostima među ljudima*.

Univerzalne su i psihološke, biološke, nasledene i postignute razlike među pojedinima. Otvoren je, dakle, problem optimalne distribucije pojedinaca na različite društvene položaje (uloge).

Funkcionalna teorija nejednakosti pretpostavlja dalje da su društvene uloge različite i u pogledu doprinosa društvu, kompleksnosti zadataka, kvalifikacija potrebnih za njihovo obavljanje, težine i odgovornosti poslova, a i retkosti osoba (osoblja) sa odgovarajućim kvalifikacijama. Pretpostavlja se, dakle, da u društvu postoji manje kandidata za ostvarivanje težih uloga.

Zbog toga je u društvenom interesu da se teže uloge, koje zahtevaju retke talente i izuzetne napore njihovih nosilaca, i(lj) koje su neobično značajne za obavljanje zajedničkih poslova, nagradjuju u srazmernu većem opsegu. To znači da se u ovakve uloge ugrađuju dobra (prestiž, dohodak, razne privilegije) koja imaju funkciju *motivacionih faktora* kandidata za te uloge. Time se u društvu obezbeđuje ravnoteža između ponude i potražnje nosilaca uloga različitih težina i važnosti. U tom smislu je socijalna diferencijacija (funkcionalna i horizontalna podela rada) izvor (»uzrok«) socijalnih nejednakosti, a one se smatraju univerzalnim i nužnim uslovima, potrebnima za održavanje bilo kojeg globalnog društva, a i manjih društvenih sistema.

Društvene nejednakosti imaju i ulogu motivisanja pojedinaca, nakon što su već rasporedeni na određene društvene funkcije, da ih obavljaju sa naporima, odgovornošću i disciplinom, što optimalno doprinosi realizaciji opštedsruštvenih interesa. I ovu funkciju vrši *nejedнако nagradivanje za nejednak rad*, a posledica je nagradivanje prema radu, i *promocija boljih radnika na više položaje u hijerarhiji društvenog sistema* znači uspinjanje u individualnoj karijeri subjekata određene društvene zajednice.

Ovakvo objašnjenje društvenih nejednakosti naišlo je na brojne kritike, u kojima se ističe da funkcionalna teorija nejednakosti ne odražava empirijsku realnost, nego ideološki opravdava klasni status quo i da ignorira bitnu razliku između socijalne diferencijacije (između nejednakih položaja) i *socijalne raslojenosti*, koje se formiraju na osnovi privatnog vlasništva, nasledenog porodičnog položaja, neformalnih veza, političke organizovanosti i ideologijske racionalizacije.

Odgovori na ovakve kritike rezultirali su u istraživački plodnim distinkcijama između sistema diferencijacije položaja i sistema socijalne slojevitosti i u aplikacijama teorije za empirijska istraživanja.

Nas zanimu funkcionalno objašnjenje društvenih nejednakosti u tri pogleda: kao jedna od hipotetičkih verzija socijalističkog modela društvene strukture, koja je zasnovana na nagradivanju prema radu; kao negativna definicija klasnih struktura (kao model koji se maksimalno razlikuje od klasnih odnosa); kao teorija, koja je već podstakla empirijska istraživanja konkretnih društvenih pojava.

Mi ćemo u nastavku prikazati nekoliko hipoteza, koje bi se mogle upotrebiti za studije savremenog socijalističkog društva, a u tu svrhu prvo ćemo, bar približno, odrediti značenje društvenog sistema, i jugoslovenskog globalnog društva kao saveza relativno autonomnih i raslojenih (sub)sistema.

Društvene nejednakosti, koje su sa stanovišta pojedinaca njihove karakteristike, ne razdvajivo su povezane sa postojanjem *društvenih grupa*, u kojic se baš ti pojedinici udružuju, te se kao njihovi članovi i međusobno upoređuju. Nejednakosti među ljudima uvek imaju svoj društveni kontekst, a i grupe, organizacije, institucije, lokalne zajednice, radne, političke i nacionalne zajednice, pa i globalna društva samo su konkretni oblici opšte pojave, koju nazivamo *oblik udruživanja ili društveni sistem*. Sistem je proces interakcije između subjekata, čiju strukturu čini kompleks međudizavisnosti između delova, komponenata i procesa. A svako globalno društvo predstavlja otvoren sistem koji se sastoji od procesa razmene sa svojom okolinom i od procesa razmene između sopstvenih unutrašnjih delova. U svakom, pa i u jugoslovenskom, društvu postoji mnoštvo relativno autonomnih, a i više—manje koordiniranih i integrisanih (sub)sistema. U tom pogledu ono predstavlja kompleks interorganizacionih odnosa između makrosocijalnih jedinica, kao što su: radne organizacije, opštine, gradovi, sela, regije, republike, pokrajine, društvene i političke organizacije, državni aparati i druge. U tom pogledu ne bi trebalo zanemariti ni makrosocijalne jedinice (mikrosisteme), kao što su porodice i brojne neformalne grupe kao sistemi međuličnih odnosa.

Svaki od ovih makro— i mikro—socijalnih sistema je raslojen, što znači da produkuje specifične determinante i dimenzije društvenih položaja svojih individualnih i kolektivnih članova.

Sa stanovišta pojedinca, hipotetički se formira i njegov sintetički društveni položaj, koji određuje njegovo učeće u mnoštu društvenih (sub)sistema, po pravilu u porodici, u lokalnim zajednicama, u tehničkoj grupi, u radnoj organizaciji, u društvenoj i političkoj organizaciji...

Sa stanovišta empirijskog istraživanja, mi, dakle, možemo tretirati svaki (sub)sistem društvenih delatnosti kao relativno autonoman sustav slojevitosti, a i kao jednu od determinanti koja utiče na sintetički *društveni ili klasni položaj subjekta*, na njegov položaj unutar jugoslovenskog globalnog društva.

Teorija klasne strukture društva distribuciju materijalnih dobara u društvu objašnjava pomoću procesa eksploracije, a distribuciju ekonomske i političke moći pomoću procesa dominacije. Funkcionalna analiza društvenih nejednakosti, nasuprot tome, obe osnovne vrste distributivnih procesa razmatra sa stanovišta faktora motivacije i integracije. Prvo ćemo se osvrnuti na funkcionalno objašnjenje strukture odlučivanja i moći, a zatim na paralelnu analizu raspodele drugih društveno vrednovanih dobara, posebno materijalnih vrednosti te društvenog ugleda (osobe ili zanimanja).

Pošto društvena podela rada (funkcionalna diferencijacija) izaziva i potrebu za *funkcijama koordinacije, kontrole, planiranja i upravljanja* (ukratko: *odlučivanja*), odnosi moći biće uklonjeni u »radikalnoj« viziji komunističkog društva bez podele rada.

A sve dok će proizvodnja samia zahtevati obavljanje specijalizovanih funkcija upravljanja ekonomsko—tehnološkim procesima postojće i struktura moći u radnim organizacijama. Marx istu logiku aplicira i na nivo upravljanja opštedruštvenim poslovima, na državnu organizaciju (javnu vlast).

U kojim oblicima i u kojim uslovima se, dakle, funkcionalna distribucija moći pretvara u strukturu, koja samia predstavlja jednu od osnovnih dimenzija klasnog bića konkretnog (socijalističkog) društva, i koja istovremeno predstavlja mehanizam koji determiniše (stabilizuje, utvrđuje, perpetuiraju) klasnu strukturu na drugim područjima (distribucije ekonomskih dobara, strukture prestiža, obrazovanja, itd.)?

Smatramo da ovo pitanje najpre treba usmeriti na dva analitički različita problema. Prvo, na situaciju u kojoj, doduše, postoje *funkcije upravljanja, ali se one ne pretvaraju u osamostaljene, specijalizovane, relativno trajne uloge, čiji ekstremni oblik predstavlja profesionalno obavljanje upravljačkih funkcija u smislu životne karijere*.

Ovakva jedna situacija odgovara *Kardeljevoj viziji »većine, koja se stvara uvek novo«*,⁹² i takvog načina rešavanja društvenih problema koji nije rezultat suočavanja politizovanih interesa, znači interesa koji su udruženi na jednom opštem (i potencijalno otuđenom) nivou, pa su zbog toga i institucionalizovani. Takvoj viziji odgovara na empirijskom planu potpuno disperzna i simetrična struktura moći, prema kojoj proces društvenog odlučivanja označava maksimalnu otvorčnost, fluidnost i angažovanje političkih subjekata, te direktnu demokratiju na svim područjima javnog života.

Drugo istraživački relevantno pitanje prepostavlja situaciju koja prevladava u realnim, savremenim procesima odlučivanja u nas. U toj situaciji funkcije odlučivanja vezuju se za konkretnе individue, grupe i organe, koji su specijalizovani da više—manje trajno i više—manje profesionalno i više—manje institucionalizovano obavljaju ove poslove.

U nastavku ovog projekta, u odeljku o društvenoj i političkoj moći opširnije ćemo raspraviti opštedruštvene uslove, koji garantuju demokratsku i odgovornu raspodelu profesionalizovane i institucionalizovane moći i time sprečavaju transformaciju funkcija upravljanja javnim poslovima u procese (klasne) dominacije.

U pogledu *raspodele materijalnih dobara/nagrada* funkcionalna teorija dokazuje da su nejednakosti u funkciji motivacionih faktora. Ali, kao što je ona originalno formulisana, ona ne odgovara na možda još interesantnije pitanje: »koji stepen nejednakosti, koja visina nagrada je opravdana sa funkcionalnog stanovišta?« Određena distribucija nagrada u jednom konkretnom društvu, naime, može u većoj ili manjoj mjeri prekoracići onu funkcionalnu.

(A na konkretnu količinu nagrada ne utiče samo legitimitet određenih razlika nego i moć onih koji odlučuju o distribuciji resursa u društvu.)

Jedan aspekt tog problema verifikovala je, na primer, studija koja je ispitivala hipotezu o uzrocima povećanja vaspitnih kvalifikacija. Funkcionalno objašnjenje ukazuje na tehnološke promene koje zahtevaju veću veštinsku, a ovakvi zahtevi rezultiraju u višim vaspitnim kriterijima; a konfliktna teorija tvrdi da viši zahtevi u pogledu kvalifikacija odražavaju interese konkurentnih grupacija, koje teže monopolizaciji i dominaciji pozicija nametanjem kulturnih standarda procesa selekcije.⁹³ Konfliktna hipoteza bila je verifikovana.

Davis i Moore⁹⁴ predlažu kao *indikator funkcionalne važnosti* »stepen u kojem društveni položaji zavise od ispitivanog«. Oni pominju i kriterij »opstanka sistema« prema kojemu socijalne nejednakosti imaju funkciju »prvih uslova«. Ali pošto je ovaj »apokaliptički« kriterij skoro nemoguće operacionalizovati, drugi autori predlažu skromniji indikator »efikasnosti obavljanja uloge«, koja zavisi od nagrada kao motivacije.⁹⁵ Još konkretniji je kriterij »izmerljive odgovornosti« određene profesionalne uloge, a ovakva konkretna funkcionalna važnost ogleda se i u efikasnosti obavljanja rada (odgovornost direktora merena je, na primer, veličinom kapitala kojim upravlja).

Funkcionalna važnost za društvo suviše je apstraktan pojam, pa je zbog toga, predlažu drugi, korisnije istraživati stepen značaja određene uloge za postignuće konkretnih

⁹²E.Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, ČZP Komunisti, Ljubljana 1977.

⁹³R.Coolins, »Functional and Conflict Theories of Educational Stratification«, *Am. Soc. Review*, Vol.36, No.6, 1971.

⁹⁴K.Davis, i W.Moore, »Some Principles of Stratification«, *Am. Soc. Review*, 10 (April), 1945.

⁹⁵S.Pering—L. Broom, »A Modest Test of an Inmodest Theory«, *Am. Soc. Review*, Vol.42, No 1, 1977.

ciljeva konkretnog društvenog sistema: radne ili neke druge organizacije ili, pak, globalnog društva.

Jacobs⁹⁶ je upozorio da je ponkad odgovorno i uzorno vršenje neke uloge od *funkcionalnog značaja za društvo u celini, a u puno manjem opsegu za konkretnu privrednu organizaciju*. Iz toga sledi da u takvom primeru osoba neće biti nagradjivana u srazmerni sa svojim opštedruštvenom važnošću, nego u manjem opsegu, koji je funkcionalan za organizaciju koja je zapošljava. I obratno, pošto brojne organizacije realizuju ciljeve koji su irrelevantni ili čak štetni za društvo u celini, odgovorni funkcionari u takvim organizacijama biće nagradjivani iznad nivoa svog »opštedruštvenog funkcionalnog doprinosa«.

U jednoj diskusiji, koja je od interesa i za sistem nagradjivanja u našoj zemlji, Jacobs upozorava da relativne *nagrade zavise*, za individualno obavljanje odgovornih funkcija u (radnim) organizacijama, od *učinka* (efekta, rezultata, uticaja) pojedinca na postizanje organizacionih ciljeva; u organizacijama, u kojima je ova veza uzročna i značajna, nagrada će (i nejednakosti) biti veća, a tamo gde pojedinac sa svojim zalaganjem nije u stanju da doprinese (mnogo) uspehu organizacije u celini, razlike će biti zgušnute. Sa stanovišta individualnog radnika, povećane napore (ili inovacije) neće slediti odgovarajuće povećanje zarade (nagrada). U situaciji kada uspeh organizacije u celini ne zavisi mnogo od njene vlastite uspešnosti, nego od vanjskih faktora (tehnologije, državnih propisa), racionalna je uravnilovka u pogledu sistema nagradjivanja, i prosečno ili subnormalno zalaganje individualnih radnika. A to je u stvari situacija u kojoj se nalaze faktori proizvodnje u statističkim sistemima.

I dalje, u ovakvim situacijama manju važnost imaće kao kriterij nagradjivanja postignut, a veću pripisan status pojedinaca: pol, starost, politička pripadnost, domicil, etnički status (u poređenju sa vaspitanjem, zalaganjem u radu itd.).

Funkcionalna važnost odgovornih uloga u organizacijama dalje zavisi i od kompleksnosti strukture. Konkretno, u organizacijama, u kojima se funkcija upravljanja obavlja pod uslovima međuzavisnih aktivnosti povećanja kvaliteta i kvantiteta poslova upravljanja, ona iskazuje veći efekat na efikasnost organizacije, u poređenju sa organizacijama u kojima su aktivnosti relativno nezavisne (Stinchcombe).

Provodenje funkcionalne teorije društvenih nejednakosti u operacionalne hipoteze zahteva određene modifikacije: definisati se varijacije u nagradivanju istih (ili uporedljivih) uloga (zavisna varijabla, eksplanandum), a izvori varijacija dobivaju status nezavisne (antecedentne) varijable. (Odstupa se, dakle, od izvorne hipoteze o univerzalnoj potrebi nejednakosti u društvu.)

Davis je,⁹⁷ na primer, pokazao da je prostitucija u funkcionalnoj vezi sa stepenom specijalizacije ženske seksualne uloge, a Stinchcombe je formulisao hipotezu da su u ratnim vremenima nagrade pozicija, koje su u funkcionalnoj vezi sa ratnim operacijama, u porastu. Uprkos uspešnoj empirijskoj verifikaciji ove hipoteze (Abrahamson),⁹⁸ ostaje otvorenno još pitanje koji deo ove varijacije treba pripisati uvećanoj retkosti osoba (u gornjem slučaju, onih sa ratnim kvalifikacijama).

Na kraju ove diskusije prikazaćemo i odabrane hipoteze o *percepcijama i stavovima o distributivnoj (ne)pravdi i o distribuciji ugleda*. Empirijski su već bili istraživane

⁹⁶D.Jacobs, «Toward a Theory of Mobility and Behavior in Organizations», *American Journal of Sociology*, Vol. 87, No. 3, 1981.

⁹⁷A.L.Stinchcombe, «Some Empirical Consequences of the Davis—Moore Theory of Stratification», *Am. Soc. Review*, 28 (October) 1963.

⁹⁸K.Davis, «The Sociology of Prostitution», *Review*, 18 (August) 1937.

⁹⁹M.Abrahamson, «Functionalism and the Functional Theory of Stratification: An Empirical Assessment», *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 5 1973.

hipoteze o percpcijama uticaja funkcionalne važnosti, talenta i kvalifikacija na količinu nagrada za ostvarivanje određenih uloga.¹⁰⁰ Konkretno, ustanovljeno je bilo da respondenti stvarno veruju da ovi funkcionalni faktori utiču na nagrade, a da nagrade variraju direktno shodno percipiranoj važnosti uloga i kvalifikaciji njihovih nosilaca.

Istraživanja su potvrdila i hipotezu o dva aspekta ljudskih *vrednovanja distributivne pravde*: da nijedna osoba ne smi biti lišena prava na minimalne nagrade, i da svi ostali članovi društva imaju pravo na nagrade na temelju zasluga. Potpuna jednakost nemam opštu podršku, a nejednakost distribucija nagrada prema vaspitanju, zanimanju, porodičnom statusu i broju dece smatra se opravdanom.

U pogledu stopa nejednakosti, istraživanja pokazuju da ljudi daju prednost nešto užim rasponima od stvarno postojećih i više se brinu o postojanju *odredene mogućnosti uspona* i postignuća statusnih dobara, nego otvorene mogućnosti za sve. Ljudi su zadovoljni sa nešto većim životnim šansama od sadašnjih, a manje ih zanima raspon nejednakosti uopšte. (Uporediti: u empirijskim istraživanjima, kada su pitani »kolika bi trebalo da bude vaša zarada«, ljudi skromnije navode za oko 20 odsto veću sumu od trenutne.)

Ugled je pozicija (rang), koju zauzima određen pojedinač ili grupa/klassa u subjektivnoj dimenziji, čije merilo čini pozitivan ili negativan odnos javnog menjenja prema nekoj vrednosti. Takav odnos nazivamo »vrednosna orientacija«, a vrednovana može biti bilo koja pozicija u društvu (politička funkcija, zanimanje, porodična uloga itd.), ili karakteristika pojedinca (njegov uzorak ponašanja, vaspitanje, moć, fizičke osobine, dohodak itd.).

Svaka »objektivna« dimenzija slojevitosti ili njen indikator ima, znači, i svoju subjektivnu, vrednosnu dimenziju, ukoliko javno menjenje određene zajednice zauzima prema njoj pozitivan ili negativan stav. A, prema tome, i svaki pojedinač ima više takvih subjektivnih »statusa« ili »ugleda«. Baš ova okolnost podstiče i razmišljanju o sintetičkom subjektivnom statusu osobe koji bismo mogli nazvati njenim »ličnim ugledom« ili prestižem. *Prestiž*, dakle, jest pozicija individua unutar strukture odnosa poštovanja, primanja i kruženja dostojarstva, koja predstavlja poseban simbolički aspekt. Goffman¹⁰¹ je istraživao prirodu poštovanja i ponosa, pa je definisao *poštovanje* kao uvažavanje osobe na različite ritualne načine (rituali izbegavanja i rituali predstavljanja), a *ponos* kao onaj element individualnog ceremonijalnog ponašanja koji služi izražavanju onima koji su u neposrednom prisustvu osobe njenih poželjnih i nepoželjnih kvaliteta, i to na tipičan način ponoću držanja, odela i ponašanja. Na taj način, Goffman prevodi Durkheimov koncept primitivne religije u pojmove poštovanja i ponosa, koji pridodaju čovекu ceremonijalno značenje, a čovek—bog u tom primeru sam je svoj sveštenik.

Brojne studije *prestiža zanimanja* pokušale su da rangiraju zanimanja prema njihovom ugledu. Ustanovljeno je bilo više puta da u modernim industrijskim društvima postoji prilično jednoobrazna struktura tog tipa prestiža (Inkeles i Rossi),¹⁰² a da nacionalne varijacije determinišu nacionalni opštedsenički vrednosni sistem, koji se razlikuje od onog u tvornicama (radnim organizacijama).

Post festum razlike u rangovima zanimanja među nacionalnim sistemima moguće je, dakle, interpretirati i u svetu različito rangiranih vrednosti u tim društvima; i dalje, hijerarhija vrednosti reflekтуje prioritet u pogledu funkcionalne važnosti nekog dobra ili delatnosti (usluge) za društvo. A ovaj prioritet opet je u vezi sa nejednakostima u funkciji motivacionih faktora u sistemu društvene interakcije.

¹⁰⁰B.D.Grandjean i F.D.Bean, »The Davis—Moore Theory and Perceptions of Stratification«, *Social Forces*, 54 (September) 1975.

¹⁰¹E.Goffman, »The Nature of Difference and Demeanor«, *American Anthropologist*, Vol.58, 1956 (June).

¹⁰²A.Inkeles i P.H.Rossi, »National Comparisons of Occupational Prestige«, *The American Journal of Sociology*, Vol. LXI (January), 1956.

2.2. ELABORACIJA KLASNOG PRISTUPA ISTRAŽIVANJU SOCIJALNE STRUKTURE SAVREMENOG JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA

U realizaciji istraživačkog projekta i primeni klasnog pristupa problemski se nameću sledeća pitanja:

- koji primarni procesi socijalne diferencijacije u našem društvu utiču na dinamiku društvenog konflikta?
- postoji li velika društvena grupacija ili određene grupe koje su po svom položaju i interesima suprotstavljene, kao »kontriklasi», radničkoj klasi?
- gde su, s obzirom na naš sistem društveno—ekonomskih i samoupravnih socijalističkih odnosa, granice radničko—klasnog konzistentnog strukturiranja u današnjoj etapi društvenog razvoja?

2.2.1. Primarni procesi socijalno—klasne diferencijacije

Mogući primarni izvori socijalno—klasne diferencijacije, koji generiraju latentne i manifestne socijalno—klasne konflikte, verovatno se nalaze u »novim oblicima reprodukcije elemenata starih klasnih odnosa u socijalističkim samoupravnim odnosima, što je uslovljeno prvenstveno karakterom raspolažanja društvenim kapitalom, uticajem robne proizvodnje, koncentracijom političke moći i političke vlasti nad kapitalom i dr.«.¹⁰³ Na toj osnovi izrastaju bitno društveno različiti ekonomski uslovi života koji dovode do odvajanja u načinu života, što zajedno dovodi do stvaranja latentnog i njegovog pretvarjanja u manifestne oblike društvenog antagonizma. Socijalna diferencijacija najoštije se manifestuje svugde gde zavisno od položaja u društvenoj podeli rada i sticanja dohotka (proizvodna sfera, sfera prometa robe, novca i usluga; vezanost dohotka uz realizaciju proizvodnje, dohodak stečen naknadama, porezima „budžetiranjem“; neposredna i posredna uključenost u proces proizvodnje, odvojenost od procesa proizvodnje sa izraženom socijalnom distancom prema onima koji u njoj rade i sl.), monopolnog položaja u organizaciji upravljanja radom, rezultata rada i društvenog kapitala (što imaju određene tehnomenadžerske i birokratske grupe) i od sprege sa privunim sektorom (bilo kroz robnu proizvodnju, bilo kroz raznicu rada i usluga), određeni slojevi, kategorije i profesionalne grupe izniču društvenoj kontroli i nadzoru samoupravnih organa i ostvaruju ne samo enormni stopu bogaćenja pored i izvan rada nego se sve više socijalno distanciraju od osnovnih slojeva udruženog rada, odnosno radnika, neposrednih nosilaca materijalne proizvodnje društva.

Osnovnu liniju socijalno—klasnog razgraničenja moguće je uočavati u oblicima društvene podele rada i podvojenosti rada i upravljanja radom između onih koji stvaraju neposredno i posredno dohodak i onih koji ga pretežno stiču u uslovima:¹⁰⁴

- administrativnog otudivanja viška rada od radnih jedinica i OOUR—a unutar radne organizacije i viših oblika udruživanja pomoći instrumenata unutrašnje birokratske centralizacije sredstava i upravljanja njima;
- prisvajanja viška rada na tržištu u obliku ekstradobiti i sl.; njihovo prelivanje u lične dohotke, pa i sredstva zajedničke potrošnje, posebno kod onih kolektiva koji posluju u objektivno povoljnijim uslovima privredovanja;
- formiranja samostalnog »trgovackog kapitala« u spoljnoj i unutrašnjoj trgovini koji nije organski vezan ni za proizvodnju ni za vlastitu trgovinsku delatnost;

¹⁰³ E. Kardelj, »Protivurčnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«, u: *Teorija i praksa samoupravljanja*, Rad, Beograd 1982, str. 21-22

¹⁰⁴ Ove uslove koji doprinose klasnom podvajajuju u našem društvu u nešto blažoj formi navodi i E. Kardelj: »Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena«; »Klasna suština tehnikratizma«, u zborniku radova *Socijalizam i demokracija*, Globus, Zagreb 1980, str.391—396.

— centralizacije viška rada u bankama i osiguravajućim zavodima, ali ne u vidu funkcije integriranog društvenog rada, već u smislu formiranja samostalne finansijske snage koja teži da otuduje akumulaciju od proizvodnje;

— budžetskog načina primudnog otudivanja sredstava za finansiranje različitih društvenih delatnosti, koji još uvek prevladava umesto neposrednih ekonomskih odnosa između proizvodnje i tih delatnosti;

— monopolskih tendencija u velikim sistemima koji se zorno manifestuju na planu određivanja cena, investicionog ulaganja sredstava društvenih zajednica i sl.

Sa stanovišta cilja i predmeta istraživanja bitno je konstatovati da i danas, pored jasnog naznačenih *procesa socijalne integracije* fizičkog i umnog rada, rada radnika u materijalnoj proizvodnji i privrednim delatnostima sa radom davalaca usluga iz oblasti nauke, obrazovanja, kulture, zdravstva, socijalne zaštite i sl., putem samoupravnog interesnog organizovanja i drugih oblika povezivanja rada, te rasta uticaja udruženog rada na odlučivanje u društveno-političkim zajednicama kroz delegatski sistem, takođe postoje i procesi koji doprinose socijalnoj diferencijaciji sa izraženim klasnim obeležjima struk-turalno-konfliktognog odnosa između:

— osnovnih slojeva udruženog rada materijalne proizvodnje i onog dela njene vlastite nadgradnje koji je još uvek po svom položaju u organizaciji upravljanja, rezultatima zajedničkog rada i načinu raspolažanja i sticanja svog dohotka više ili manje odvojen od procesa proizvodnje, i kao funkcija i kao profesionalna grupacija, a tek vrlo posredno deli sudbinu dohotka proizvodnih OOUR-a;

— radnih kolektiva materijalne proizvodnje i radnih kolektiva u sferi prometa roba, novca i usluga, kojima je, kako je već spomenuto (bilo ili još uvek jeste), onogućeno formiranje samostalnog »trgovačkog ili bankarskog kapitala«, ekstradobiti, ili po-većanje dohotka raznim komercijalnim konstrukcijama, čiji je osnov (i rezultat) uvećanje cena roba i usluga, a ne veća proizvodnost proizvodača i produktivnost vlastitog rada. Pri tome moraju se razlikovati osnovni nosioci rada u saobraćaju, vezama, trgovini, ugostiteljstvu, zanatstvu, komunalnoj delatnosti, koji pružaju određenu vrstu materijalnih usluga i koji se svojim radnim položajem i ulogom približavaju ili izjednačavaju sa položajem osnovnih slojeva radnika u materijalnoj proizvodnji, i onaj deo nadgradnje administrativnog, komercijalnog i upravljačkog aparata koji dominira u sferi prometa roba, novca i usluga i ostvaruje svoj društveni položaj nezavisno od svog stvarnog do-prinosa društvenoj produktivnosti rada;

— radnika u društvenim delatnostima koji stiču dohodak slobodnom raznenom rada, a da nisu uspostavili samoupravne društveno-ekonomске odnose sa korisnicima usluga, već još uvek stiču dohodak prvenstveno preko zahteva za sredstvima, i čiji programi nisu u dovoljnoj mjeri ugradeni u planove razvoja, ni potvrđeni rezultatima rada i poslovanja privrednih delatnosti kojima pružaju svoje usluge. Danas su još retke iznimice, koje se ne mogu poistovetiti sa pravilom, mada ih u razmatranju budućih promena strukture moramo razlikovati, radnici iz oblasti nauke, obrazovanja, zdravstva koji su samoupravno udružili svoj rad sa radom radnika koji su korisnici njihovih usluga, i koji stiču svoj dohodak isključivo ili pretežno u sličnim uslovima i na način radnika sa kojima su samoupravno udruženi;

— radnika u vanprivrednim delatnostima društveno-političkih zajednica i organiza-cija državnih službi i organa, te svih drugih vidova nadgradnje koji su po položaju svojih institucija suprotstavljeni, a po svom objektivnom položaju u sticanju i raspodeli dohotka odvojeni od osnovnih slojeva udruženog rada, iako po svom subjektivnom po-našanju i društveno determinisanoj ulozi mogu predstavljati zajedničke interese udruže-nog rada i ispoljavati zajedničke interese udruženog rada, kao i klasnu svest i pri-padnost. Pri tome treba razlikovati one delegirane predstavnike radnih kolektiva koji za vreme obavljanja svoje funkcije ne prekidaju radni odnos sa svojim OOUR-om i pri-maju adekvatnu naknadu koja se (ili bar ne bi smela) bitno ne razlikuje od ličnog dohot-

ka koji bi ostvarili na poslovima slične složenosti u svojoj radnoj organizaciji. Takve početne pristupe već susrećemo u praksi sindikalne organizacije, Saveza komunista i političkih organa društveno-političkih zajednica, a valja očekivati da će dalji razvoj izmenjivosti rada i upravljanja (funkcija) i kolktivnog rukovodjenja još više i potpunije afirmisati ovaj vid prakse i kadrovske politike u našem društvu.

Takođe unutar sastava zaposlenih u vanprivrednim delatnostima treba razlikovati onaj deo radnika koji pruža materijalne usluge održavanja i tehničkih poslova i koje upravo vrsta rada koji obavljaju i ukupnost društvenih i materijalnih uslova života svrstava u radničko-klasnu strukturu.

Kada se imaju u vidu naznačene pojave socijalne integracije, treba imati na umu da je reč o tek otvorenom procesu, a ne već o ostvarenom stanju društva, i zato je nužno pretpostaviti da se taj proces realizuje pod uticajem ograničavajućih faktora koji usporavaju brže promene klasnog bića našeg društva.

2.2.2. Pristup identifikaciji osnovnih socijalno—klasnih grupacija

U ovom istraživanju i primeni klasnog pristupa prvenstveno smo usmereni na identifikaciju socijalnih grupacija¹⁰⁵ koje posedišu objektivno dana i subjektivno potvrđena klasna obeležja. Na osnovi iznesenih teorijsko-metodološke elaboracije klasnog aspekta strukture savremenog jugoslovenskog društva — operacionalizacija izučavanja društvenog položaja i ukazivanje na procese socijalne diferencijacije za koje je opravdano pretpostaviti da generiraju latentne dimenzije i manifestne forme klasne raslojenosti — konstruisali smo operativni model socijalno—klasne strukture čije funkcionišanje treba provjeriti kroz istraživanje.

Suštinski gledano naš model socijalno—klasnog strukturiranja ima za uzor Marxovu konцепцију po kojoj su dijametralno suprotne klase — osnovne klase u društvenoj strukturi, a srednja klasa je manje važna i stalna. Ona se iskazuju kao tipična marginalna klasa, koja se u slučaju oštrih sukoba udružuje sa jednom ili drugom od dveju suprotstavljenih klasa. (S.Ossowski). Ova srednja (ili srednje) klasa ne odzuinju društvenoj strukturi dihotomični karakter, već ga sami ublažava. No, imajući u vidu opšta društvena kretanja i specifičnost razvoja našeg društva koji karakterišu uspostavljeni socijalistički samoupravni društveno—ekonomski odnosi i slobodno udružen rad na sredstvima u društvenom vlasništvu, a u sferi društvene svesti dominantne socijalističke prenise, smatramo nužnim izvesno odstupanje od idealnog tipa dihotomne podele društva na dve osnovne antagonističke klase. Zato polazimo sa stanovišta da u našem društvu postoji radnička klasa, kao osnovna, čiji pripadnici su nosioci proizvodnog i uslužnog rada, čije se savremeno biće razvija asimilacijom svih onih socio—profesionalnih kategorija nosilaca unapredjenja i razvoja proizvodnje koje dele jednak društveni položaj ostvaren vlastitim radom u sferi proizvodnih odnosa. Ali pri tom naglašavamo razliku u shvatjanju termina radničke klase i radnih ljudi, smatrajući da je za pripadnosti radničkoj klasi bitno obeležje — položaj u proizvodnim odnosima i stvaranje dohotka, te vezanost ličnog ekonomskog položaja uz rezultate proizvodnje izražene u dohotku. Zato u ovu skupinu svrstavamo samo one zaposlene koji su svojim radom i dohotkom neposredno vezani uz proces proizvodnje. Zavisno od svog društvenog položaja, u ovu socijalnu grupaciju, koja čini osnovu radničko—klasne strukture društva, svrstavamo (ali zasebno iskazujući) grupacije radništva zaposlenog izvan materijalne proizvodnje u uslužnim delatnostima i ostale privrede, vanprivrede i privatnog sektora.

¹⁰⁵ Koristićemo izraz »socijalna grupacija«, jer on podrazumeava u izvesnom smislu mehanizme identifikacije pojedinaca, što ga razlikuje od termina sloja koji je redovno statistički agregat. Za razliku od socijalne grupe čije uže određenje pretpostavlja ne samo psihološku blizinu već i međusobni uticaj jedinki koje je sačinjavaju, pod grupacijom shvatamo zbir socijalnih grupa psihološki bliskih po osnovi istog ili sličnog socijalnog položaja koji se ostvaruje u jednakim društveno—ekonomskim, odnosno bliskom socijalnom prostoru.

Sve »ostale zaposlene u materijalnoj proizvodnji«, bez obzira na to da li su tehničke ili druge profesije, ako nemaju rukovodeći organizacijski položaj, svrstavamo u posebnu socijalnu grupaciju. Ova grupacija čini onaj deo srednje klase kod kojeg su procesi približavanja radničko—klasnom biću utoliko izraženiji što su više radom i dohotkom vezani uz proces proizvodnje i njene rezultate, ali ih danas kao globalnu socijalnu grupaciju treba razlikovati kako od nosilaca unapredjenja i razvoja proizvodnje neposredno vezanih radom i dohotkom uz proces proizvodnje tako i od »osoblja u ostaloj privredi« (zaslonog u delatnostima prometa, veze, trgovina, ugostiteljstva, turizma, uslužnog zatstava i stanbeno—konjunkturalnih delatnosti).¹⁰⁶

Ovo »stručno i administrativno osoblje u ostaloj privredi« tretirano kao posebnu socijalnu grupaciju, jer su njegovi zajednički ekonomski interesi u sticanju dohotka (po-dizanjem cena usluga, komercijalnim konstrukcijama, formiranjem samostalnog kapitala i ekstradobiti) i njegovoj raspodeli (osiguravanje povoljnijih uslova poslovanja, u pravilu na račun proizvodnih kolektiva) bitno različiti i često suprotstavljeni ekonomskim interesima udruženog rada materijalne proizvodnje koja čini izvorište radničko—klasne strukture.

Za »stručno i administrativno osoblje u vanprivredi« može se konstatovati da je još uvek objektivno po svom mestu u društvenoj podeli rada i po ukupnom iznosu društvenih dobara kojima raspolaže¹⁰⁷ suprotstavljeno radničkoj klasi kao socijalnoj osnovi društva. Na izvestan način ove grupacije zaposlenih prisvajaju »višak rada« stvoreni u materijalnoj proizvodnji i ostalim tercijarnim delatnostima privrede, jer se apsolutna veličina sredstava koja koriste alimentira iz ličnih dohodaka, što najviše opterećuje radno intenzivne proizvodne delatnosti i umanjuje već i onako niski lični i društveni standard zaposlenih u njima, ili se osigurava raznim vidovima poreza na promet i sl., što, u krajnjoj liniji, utiče na životni standard prvenstveno radničko—klasne osnove društva. Pri tom se ne smie imati sano u vidu visina ličnih dohodaka zaposlenih u vanprivredi, koji su u nekim njenim delatnostima (obrazovanje) relativno skromni, a u drugima izuzito natprosečni (banke, osiguranje, službe društveno—političkih zajednica). Činjenica je da su ti lični dohoci zagarantovani, bez obzira na stanje u znatnom delu materijalne proizvodnje i nekim privrednim delatnostima, koje najviše pogoda nestaćući i rast cena »životno važnih« proizvoda (naftnih derivata, energije, hrane i sl.). Dokaz da je rast tih dohodaka moguć i u vreme stagnacije industrijske proizvodnje pruža i nužna administrativna mera ograničavanja isplate ličnih dohodaka u vanprivredi koja je i danas na snazi. Takođe ne treba smetnuti s umu da ukupan obim zajedničke potrošnje društva nije nastao od danas. Dugogodišnja praksa administrativnog odlučivanja o razvoju društvenih delatnosti, kao i njihovo budžetsko finansiranje, dovele je do veoma ekstenzivnog rasta tih delatnosti koji nije bio uskladen sa realnim materijalnim mogućnostima društva. Osnivanje samoupravnih interesnih zajednica nije donelo očekivana poboljšanja u sistemu finansiranja ovako velike i neracionalne zajedničke i opšte potrošnje.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Mada zvanična statistika svrstava i zaposlene u delatnostima »finansijskih i drugih usluga« u privrednu strukturu, mi ih tretiramo za potrebe ovog istraživanja kao deo izvan privredne strukture. Na posebnost položaja i svesti zaposlenih koji se have premetom novca (banke, osiguranja i sl.) ukazala je analiza statističkih podataka iz popisa zaposlenih, te izražena socijalna distanca prema elementu klasne identifikacije (V.Obradović, »Socijalna struktura i elementi klasne svesti članstva SK«, u: *Nate teme*, br. 6, Zagreb 1983).

¹⁰⁷ Misli se prvenstveno na sve vrste vanprivrednih investicija (koje su godinama veće od ukupnih sredstava investicija u privredi) kojima gotovo autonomno raspolaže izvanprivredna upravljačka struktura, a delom se to očituje i u stupnju korišćenja sredstava stambene izgradnje po radniku koji je neuporedivo veći nego u privrednim delatnostima, a posebno u materijalnoj proizvodnji.

¹⁰⁸ »... i sama tehnika izdvajanja i raspolažanja sredstvima sprovedena je za nosioce zajedničke i opšte potrošnje na način koji omogućava stalno prekomerno izvlačenje i trošenje sredstava

Dakle, zaposleni u delatnostima izvan privrede su *objektivno suprotstavljeni položajem svojih organizacija i institucija u društvenoj podeli rada, te načinom njihovog finansiranja i razvoja, radničko–klasnom delu društvene strukture*. Upravo zbog toga što nije suprotstavljen prvenstveno svojim ličnim klasnim položajem, već položajem svojih institucija (u okviru kojih njihov lični položaj može biti ekonomski izjednačen sa položajem zaposlenih u materijalnoj proizvodnji, npr. obrazovanje) i što je opravdano očekivati da će realizacija principa slobodne razmene rada i nagradjivanja prema radu sve više (zavisno od doslednosti društvene prakse i ustrajnosti svesnih subjektivnih snaga društva) povezivati rad i izjednačavati uslove i način sticanja dohotka između privredne i vanprivredne sfere, ova socijalna grupacija zaposlenih ne može prerasti u »kontraklasu«. Tone doprinosi heterogenost ekonomskih položaja i njihovih uslova koji objektivno postoje između različitih izvanprivrednih delatnosti, a, prema nekim istraživanjima, i politički interesi zaposlenih u izvanprivrednim delatnostima (obrazovanju, nauci i kulturi) dominantno su inkorporirani u povesne interese radničke klase i programske ciljeve našeg društva.

»Rukovodeće osoblje« svojom ulogom u društvenoj organizaciji rada i svojim položajem u hijerarhiji moći, te po načinu sticanja dohotka i veličinom raspolažanja delom društvenog bogatstva, nesumnjivo je odvojeno od položaja osnovnih slojeva udruženog rada i kroz odnos dominacije i subordinacije u okviru istog (proizvodnog) procesa delimično suprotstavljenonimima čiji rad planira, programira, organizuje i nadzire. Pri tome treba napomenuti da je »objektivna tendencija, prema istraživanjima na Zapadu, usmerena na pravcu rušenja te hijerarhije (moći) na nižim nivoima — razinama preduzeća i jačanja na višini nivoima — razinama trgovачkih firmi i države«¹⁰⁹. U našim uslovima verovatno se slična tendencija ispoljava u radno-tehnološkim celinama materijalne proizvodnje i njihove neposredne organizacijske nadgradnje. Stupanj odvojenosti i suprotstavljenosti ekonomskih i političkih interesa ove socijalne grupacije verovatno je utoliko veći što je trajniji rukovodeći položaj i udaljeniji od uslova proizvodnje.

Unutrašnja heterogenost položaja ove rukovodeće grupacije u strukturi ekonomskih i političkih moći, te prisutnost socijalne kontrole njenog ponašanja, koju uprkos svim slabostima, vrši sancionopravni sistemi, te provođenje principa rezistornosti i kolektivnog upravljanja, znatno smanjuju mogućnosti njenog socijalnog povezivanja i grupisanja u »kontraklasu«, koja poseduje odgovarajuću antisocijalističku i antisancionopravnu »klasnu svest«.

Uopšte uvez, u pogledu poslednje dve socijalne grupacije (osoblja u vanprivredi i rukovodećeg osoblja), koje su objektivno po položaju svojih institucija (zaposleni u vanprivredi) i po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada (rukovodeće osoblje) suprostavljene radničkoj klasi, smatramo da se pre može govoriti o socijalnoj distanci koja proizlazi iz percepcije vlastitog položaja, ili iz aspiracija u odnosu prema društvenom položaju, a ne o takvoj vrsti suprotstavljanja koje bi proizlazilo iz prirode antagonističkih procesa u društvu.

No, s druge strane (a to bi trebalo da proveri i ovo istraživanje), opravdano je pretpostaviti da su »horizontalne rotacije« rukovodećih kadrova i dugotrajnost njihovih manda i nedemokratičnosti kadrovske politike generirali specifičnu tehnikratsko–birokratsko–politokratsku »superstrukturu«, koja je socijalno značajno povezana zajedničkim ekonomskim interesima i društvenim privilegijama, te težnjom da sačuva jedinstvo tehničke, ekonomske i političke moći u raspolažanju viškom vrednosti. U tom slučaju ova socijalna grupacija poprima sva obeležja »kontraklase«, čija se svest prvenstveno izražava u težnji da jača svoj povlašćeni društveni položaj, da profesionalizuje svoju rukovo-

va na račun slabljenja reproduktivne sposobnosti i likvidnosti privrede«, (potvrđivanja naša). Viđeti: *Položaj privrednih grana i grupacija u sticanju i raspodeli dohotka*, I deo. Institut za društvena istraživanja, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd 1980, str. 98–99.

¹⁰⁹ R. Supek, Op. cit., str. 96–97

deću funkciju, gomila materijalna dobra i osnažuje svoj politički statusni diferencijal.

3. Operacionalni modeli za istraživanje dijalektike socijalno—klasnih promena

3.1. OPERACIONALNA OPREDELJENJA OSNOVNIH POJMova SA STANoviŠTA STRATIFIKACIJSKOG PRISTUPA

3.1.1. Društvene nejednakosti, uloge i položaji

Društveni položaj ponkad nije jasno odvojen od pojma status i uloga. Društveni položaj (poziciju) određujemo kao mesto koje osoba zauzima u društvenoj strukturi s obzirom na određenu dimenziju nejednakosti. Položaj osobe podudara se sa njenim rangom u određenoj (bilo kojoj) skali (kontinuumu) nejednakne distribucije u društvu određenog (bilo kojeg) kvaliteta. *Položaj* označava šta i kakva je osoba (da li je uticajna, imućna, obrazovana), a *uloga* šta ona radi, koje poslove obavlja u društvenoj podeli rada. Ako društvena okolina vrednuje društvene položaje, onda sa tog subjektivno normativnog aspekta položaj osobe postaje osnova njenog društvenog ugleda (prestiga ili »statusa»).

Sa društvenog aspekta postojanje specijalizovanih uloga u horizontalnoj strukturi društvenih podela rada označavamo sa terminom *socijalna diferencijacija*.

Sa stanovišta funkcionalne teorije, te uloge i funkcije koje obavljaju pojedine osobe, grupe, institucije (i/ili) slojevi izvorišta su društvenih (vertikalnih) nejednakosti, a sa stanovišta klasne teorije društvene podele rada izvoriš su procesa eksploatacije i klasnih podela društva. U našoj formulaciji odnosa između funkcionalne i klasne slojevitosti, i odnosa između funkcionalne i klasne teorije, centralno je pitanje koji su to institucionalni uslovi, subjektivni faktori i društveni mehanizmi koji determinišu transformaciju funkcionalnih nejednakosti u odnose iskorisćavanja i, obrnuto, koji omogućavaju empatičarske procese ukipanja klasnih nejednakosti.

Sam opšti pojam nejednakosti među ljudima pretpostavlja odnos između dve ili više osoba i postojanje jednog znaka (varijable, karakteristike, kriterija, kvaliteta, atributa, dimenzije...), koji je zajednički svim osobama koje među sobom upoređujemo, s obzirom na različite vrednosti—položaje, rangove, koje te osobe zauzimaju.

Naravno, koliko god postoji u jednom društvenom sistemu dimenzija nejednakosti, toliko ima i odgovarajućih tipova društvenih položaja, na primer, obrazovni položaj, ekonomski položaj, itd. A klasni je položaj sa tog analitičkog stanovišta sintetički izraz povezivanja položaja istih rangova koje osoba zauzima s obzirom na veći broj dimenzija nejednakosti (skladnost ili kristalizacija položaja).

Neki autori razlikuju i pojmove *status*, *situs* i *locus*. Pod statusom podrazumeva se položaj osobe u hijerarhiji, koju sačinjava jedan broj individua svrstanih u lestvicu inferiornosti i superiornosti, s obzirom na stupanj raspolažanja nekim društveno poželjnim dobrom. Situs označava pripadnost društvenoj grupi koja nije formirana na osnovu kriterija nejednakosti u hijerarhijskom smislu: kriteriji razlikovanja tipova situsa mogu biti biološki (starost, pol), fizički (geografska lokacija), psihološki ili kulturni. Osnova formiranja locusa je, pak, funkcija koju individua obavlja u organizovanoj grupi.¹¹⁰

Društveni položaj kao analitička kategorija nije identičan sa osobom koja, po pravilu, ima istovremeno više položaja u različitim hijerarhijama nejednakosti. U tom smislu položaj je najelementarniji sastavni deo socijalnog sistema.

A, s druge strane, isti položaj (statusna karakteristika, lična osobina, ekonomsko dobro) može biti u vlasništvu (njima mogu raspolažati, može biti atribut) različitih su-

¹¹⁰E.Benoit-Smulyan, «Status, Status Types and Status Interrelations», *Am.Soc.Review*, Vol.9. (April), 1944.

bjekata (jedinica, elemenata društvenih sistema). Takvi subjekti su individue (osobe), porodice (nuklearne ili proširene), manje društvene grupe (grupe prijatelja, pa i društva, sportski i drugi klubovi, političke organizacije, etničke grupe, religiozne grupe) ili institucije (gostionice, hoteli, pozorišta). Jedinice, koje čine određeni sloj celokupnog sistema slojevitosti, dakle, mogu biti *individue ili kolektivi*. U poslednjem primeru pretpostavlja se da učešće pojedinca u jednom takvom kolektivu predstavlja vezu između kolektivnog položaja grupe i njenih individualnih članova. Na primer, može se smatrati da je kolektivni položaj porodice sintetički odraz položaja svih njenih članova, a da su u tom pogledu i značajne razlike između uticaja na kolektivni položaj porodice pojedinih njenih članova, oca, majke, dece i drugih. U tradicionalnoj porodici smatra se da položaj oca određuje i sve ostale položaje njenih članova, pa i položaj porodice u celini. A to u metodološkom pogledu znači da bi se istraživanje slojevitosti takvog društva moglo ograničiti na uzorak glava porodica (muškaraca u zrelim godinama).

Dalje, čitave etničke (nacionalne) grupe razlikuju se u pogledu ekonomskog položaja u društvu, prosečnog obrazovanja njihovih članova, prestiža, pa i političke moći. I položaj pojedinih članova takve etničke grupe je u nekom stupnju derivativan i kolektivan. A sve etničke grupe predstavljaju osnovne (kolektivne) jedinice (subjekte) sistema *etničke (nacionalne) slojevitosti*.

Merila na osnovu kojih postoje, i pomoću kojih opredeljujemo nejednakosti među ljudima, treba da imaju sledeće karakteristike: da predstavljaju relativno retka dobra, koja u društvu postoje u ograničenom opsegu, pa su zato sa stanovišta osoba ili njihovih grupacija objekti zadovoljavanja potreba, interesa, aspiracija, želja; da su »deljiva», što znači da ih neki mogu imati više, a drugi manje, odnosno da njihove različite vrednosti (i subjekte koji te vrednosti poseduju) možemo razvrstavati u kontinuum sa najmanje dve vrednosti (dihotonoma struktura). Mogu se razlikovati tri *osnovne vrste merila nejednakosti*, odnosno odgovarajućih društveno vrednovanih dobara. To su *lične osobine*, kao što su internalizovane norme, informisanost, školska sprema, objekti kojima osoba raspolaže (novac, zemlja, stan) i *društveni položaj i uloge*, koje individua zauzima u društvenoj hijerarhiji i u društvenoj organizaciji (u podeli rada).

Resursi, dobra i karakteristike osoba imaju i sledeće osobine: oni su svi više-manje *univerzalni s obzirom na različite društvene situacije*, i oni mogu biti u različitim stepenima *izmenljivi*. Moguća je, znači, razmena i pretvaranje resursa jednog tipa u resurse drugog tipa; na primer, visoka stručna sprema pretvara se u dohodak, dohodak u vlasništvo, prestiž u neformalnu participaciju i političku moć, i tako dalje. Individualni subjekti, prema tome, može da manipuliš, bar u principu, svojim položajnim karakteristikama. Upravo izmenljivost resursa omogućuje proces položajne kristalizacije.

3.1.2. Sloj, slojevitost i mobilnost

Društveni sloj čine svi subjekti koji imaju isti ili sličan položaj određenog tipa, koji, drugim rečima, imaju jednakе ili slične karakteristike, odnosno koji raspolažu približno istom količinom društveno poželjnih dobara. Po toj definiciji sloja, male grupe nisu sastavljenе u svojoj vertikalnoj dimenziji iz više slojeva, nego se raspadaju u kontinuum pojedinaca s obzirom na odgovarajući kriterij nejednakosti. Unicesto pojna sloj, mogli bi se upotrebljavati i termini *socijalna kategorija* i *socijalni agregat* u primeru kad pojedinci koji imaju odgovarajuću zajedničku karakteristiku ne formiraju društvenu grupu.

Društveni sloj iz statističke kategorije prerasta u grupu uporedno sa prisustvom sledećih kolektivnih karakteristika koje označavaju njegove članove: zajednička delanost, mreža međusobnih odnosa i komunikacija (sistemi interakcije), streljenje ka zajedničkom cilju, kolektivne vrednosti, norme i percepcije, identifikacija sa slojem, elementi zajedničke grupne kulture i organizacije, te kao sintetički izraz ponicenih procesa i mehanizama — određeni stepen unuštanje kohezije i integracije pripadnika tog društvenog sloja.

U tom smislu moguće je odrediti kontinuum na čijem neorganizovanom ekstremu stoji sloj u svojstvu agregata pojedinaca, a na drugom organizovana i idejno izgrađena »klasa za sebe«.

Ako pod *socijalnom strukturom* podrazumevamo karakteristiku bilo kojeg društva, prema kojoj je ono diferencirano, podeljeno na više strukturalnih delova, onda *socijalna slojevitost* treba da označava poseban tip ili vid strukture sistema. Socijalna slojevitost podudara se sa podelom društva ili manje zajednice (nacije ili sela, porodice ili grada, itd.) na više društvenih slojeva koji se formiraju s obzirom na konkretni kriterij nejednakosti. U tom smislu treba razlikovati više *tipova raslojavanja* istog društva, na primer, ekonomsku slojevitost s obzirom na nejednaku distribuciju u društvu materijalnih dobara, obrazovnu slojevitost ili raslojenost prema kriteriju društvene moći.

Jedna manje mehanička definicija označila bi društvenu slojevitost kao celinu odnosa među individuumima unutar istog društva, koji nastaju zbog okolnosti da postoje neka dobra koja su među članovima tog društva nejednako podeljena, tako da neki raspolazu sa više, a neki sa manje tih dobara.

Svaka promena položaja (statusa), situsa ili locusa osobe ili grupe predstavlja primer njene *mobilnosti* (*vertikalne ili horizontalne*), a intergeneracijska mobilnost predstavlja promenu položaja između generacija — uporedjujući, na primer, položaj oca i sina.

Stepen mobilnosti jedne osobe ili jedne nacije najniži je tada kad prethodni položaj iste generacije (osobe) ili položaj generacije roditelja ne determiniše njen sadašnji položaj (hipoteza perfekcne /potpune/ mobilnosti).

Stepen mobilnosti u društvu, a time i šanse za mobilnost individualnih članova tog društva zavise od strukturalnih i individualnih faktora društva. Među *strukturalnim faktorima* najčešće se ponuđaju diferencijalna fertilitet i mortalitet viših i nižih slojeva, ospas imigracije i emigracije u društву, tehnološke inovacije i promene u strukturi zanimanja, a i redistribucija dobara u društvu. Svi ti procesi rezultiraju u otvaranju »praznih statusa, locusa i situsa« (»vakuuma u društvenoj strukturi«) na specifičnim razinama društvene slojevitosti. Uvećavanje broja individuuma na nižim položajima, kao posledica imigracije iz drugih regiona, ruralnih područja i njihove veće fertilitet, stvara pritisak u pravcu mobilnosti ka višim položajima.

Neto ili *čista mobilnost*, pak, postoji nezavisno od stvaranja novih položaja, a posledica je recipročnih promena u tom smislu da svakom vertikalnom usponu odgovara vertikalni pad (neke druge osobe). Što je veći stepen ovakve »čiste« ili individualne mobilnosti (Rogoff,¹¹¹ Schnore¹¹²), to je društvo više otvoreno, i obrnuto. *Strukturna mobilnost* posledica je dugoročnih promena u kompoziciji društva — pravno-političkih, organizacionih, tehnoloških, itd., a *cirkulacijska* ili »zamenljiva« *mobilnost* posledica je otvorenih mogućnosti (kanala) uspona i pada individua.

Koji to faktori utiču na individualnu mobilnost? U tom pogledu treba razlikovati *položaj* koji individue u toku svoje životne i radne karijere postižu vlastitim naporom (kvalifikacijom, političkom aktivnošću, efikasnošću, itd.) i položaj koje individue naslede, ili su im na bilo koji način pridavani, *pripisani* (kao rođenje u određenoj porodici, etničkoj grupi, a i pol, starost i sl.).

Kakve su posledice individualne mobilnosti? U tom pogledu postoje empirijske studije kongruentnosti, marginalnog položaja, psihološkog stresa¹¹³ i specifičnih političkih

¹¹¹N. Rogoff, *Recent Trends in Occupational Mobility*, III, Free Press, Glencoe, 1953;

¹¹²L.F. Schnore, »Social Mobility in Demographic Perspective«, *American Sociological Review*, Vol. 26. (June), 1961.

¹¹³Judah Matras, »Comparative Social Mobility«, *An. Rev. Sociol.*, 1982.; P.M. Blau, »Social Mobility and Interpersonal Relations«, *Am. Soc. Review*, Vol. 21, (June), 1956.

orientacija (Lipset i Zetterberg)¹¹⁴ kao i drugih efekata mobilnosti.

U metodološkom pogledu koriste se *tabele mobilnosti*,¹¹⁵ u kojima je prvi položaj (položaj oca ili prvi položaj ispitanika u njegovoj karijeri) dat sa drugim položajem (položajem sina ili drugim položajem ispitanika u njegovoj karijeri). Upotrebljavaju se i druge statističke tehnike multivariatne analize.

3.1.3. (Ne)usklađenost, granice i distanca između položaja i slojeva

Svaku karakteristiku položaja možemo tretirati kao indikator u procesu operaciona-lizacije odgovarajućeg nezavisnog (glavnog) položaja osobe, ili, pak, kao jedan između analitički i empirijski nezavisnih položaja, koji su u korelacionom ili kauzalnom odnosu.

Poznate i brojne su tehnike komponovanja karakteristika položaja u indeks *socio-ekonomskog položaja* i indeks profesionalnog i rezidencijalnog položaja. Naro-vno, ne samo socio-ekonomske karakteristike nego i druge dimenzije položaja (moć, prestiž, obrazovanje) mogu se u procesu operaciona-lizacije dekomponovati u indikatore, ili se, pak, mogu kombinovati u konstrukciju *sintetičkog položaja*. Ako kao polazište uz-memo teorijsku definiciju jednog tipa položaja, onda, znači, možemo nastaviti u tri pravca: da operaciona-lizujemo ovaj položaj ponuđen većeg broja empirijskih *indikatora*; da ispitujemo *medusobne veze različitih položaja* iste osobe, a u tom procesu pretpostavljamo da neki imaju nezavisnu, drugi intervensirajuću, a treći zavisnu ulogu u kauzalnom neksusu; ili da na osnovu više autonomnih položaja konstruujemo jedan novi, sintetički (klasni, centralni, glavni životni) položaj osobe. Možemo koristiti odgovarajuće tehnike faktorske, regresione, korelaceione i clusterske analize.

U tom pogledu korisno je razlikovanje između *osnovnih položaja* osobe (koji u is-traživačkom modelu imaju status nezavisne varijable) i *pridruženih* (asociiranih) položaja (zavisnih varijabli). Konkretni stilovi života, na primjer, uobičajeno je da se smatraju kao varijabla zavisna od socio-ekonomskog položaja.

Računajući time da subjekti slojno podeljeni sistemima poseduju više položaja u pa-ralelnim hijerarhijama, moramo pretpostavljati da su njihovi položaji istog ili različitog ranga. Na primer, uzimajući u obzir samo tri moguća položaja pojedinaca (stручna sprema, dohodak i prestiž), i nakon podjela svake hijerarhije u tri ranga (viši, srednji, niži), položaji svakog pojedinca mogu biti s obzirom na rang više ili manje *usklađeni* (kristali-zovani, kongruentni, konzistentni): rangovi osobe A mogu biti potpuno usklađeni na jednom od tri nivoa (1.1.1, ili 2.2.2, ili 3.3.3) ili su, pak, neusklađeni u obliku (uzorku, modelu) jedne od mogućih kombinacija triju rangova triju tipova položaja. Kvanti-tativno merilo kristalizacije položaja (Lenski)¹¹⁶ i slično Jackson¹¹⁷; kritika oba pristupa Mitchell¹¹⁸ jeste formula prema kojoj se uzima kvadratni koren zbiru kvadratnih devijacija od aritmetičke sredine bodova individua u sve 4 hijerarhije (Lenski — četiri, Jackson — tri) i oduzinajući dobiveni broj od sto: znači, što su položaji individue više usklađeni, u većoj meri rezultirajući broj bodova približava se broju 100, i obratno.

U klasičnim studijama (statusne) kristalizacije položaja ova ima funkciju nezavisne varijable, koja hipotetički determiniše varijacije u političkim orijentacijama (neusklađe-

¹¹⁴ S.M. Lipset i H.L. Zetterberg, »A Theory of Social Mobility«, *Transactions of the Third World Congress of Sociology*, ISA, 1965, Vol. II.

¹¹⁵ D.L. Featherman i R.M. Houser, »Changes in the Socioeconomic Stratification«, *Am. Journal of Soc.*, Vol. 82, No. 3.

¹¹⁶ G.E. Lenski, »Status Crystallization«, *Am. Soc. Review*, Vol. 19, (August), 1954.

¹¹⁷ E. Jackson, »Status Consistency and Symptoms of Stress«, *American Sociological Review*, Vol. 27, 1962

¹¹⁸ R.E. Mitchell, »Methodological Notes on a Theory of Status Crystallization«, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 28, Suricr 1964.

nost prouzrokuje liberalizam, a kristalizacija konzervativizam), socijalnoj participaciji (neusklađenost je izvoriste pasivizacije, uzdržavanja od socijalnih kontakata), simptomima psihološkog stresa i aspiracijama ka vertikalnoj mobilnosti.

U sociološkoj literaturi postoji hipoteza o trendu ka ekvilibrijunu položaja (statusna ekvilibracija — Benoit-Smulyan,¹¹⁹) prema kojoj subjekti u sistemima socijalne slojnosti teže da usklade svoje različite položaje na istom nivou, a u tomu se služe pretvaranjem (njenjanjem) resursa i odgovarajućih položaja iz jednog u neki drugi tip («promenljivost resursa»), na primer, pretvaranje novca u političku moć, i obrnuto, talenta u stručnu spremu, socijalnih kontakata u profesionalni položaj itd.

Ekvilibriranje položaja sa ciljem njihove kristalizacije, prema jednoj drugoj verziji iste hipoteze, jeste rezultat konflikta uloga ili normativnog konflikta, koji osreća osoba koja poseduje položaje različitih rangova u različitim društvenim hijerarhijama, a konflikt uloga posledica je konfliktnih vrednovanja, očekivanja i socijalnih pritisaka na tu individuu.

U nas Saksida, Petrović i Caserman¹²⁰ sannu stratifikaciju definisu kao kristalizaciju položaja, a «institucionalni regulatori» su u funkciji prilagodavanja pozicija u hijerarhiji jednog «subsistema» pozicijama u drugim «subsistemima». Na »grupnom« nivou »regulatori« se izražavaju u obliku aspiracija i očekivanja individua, koji su istovremeno interiorizovani institucionalni regulatori približavanja subsistema u funkciji realizacije sistema (kristalizovane) stratifikacije društva.

Broj položaja u jednoj od društvenih hijerarhija zavisi i od prirode odgovarajućeg kriterija nejednakosti. Neka merila definišu skalu sa skoro neograničenim brojem rangova (nesceni prihodi, starost), a druga su diferencirana na određen broj pozicija (broj godina školovanja, položaj u hijerarhiji autoriteta u radnoj organizaciji, itd.). A u svakoni slučaju istraživač klasificuje sve rangove u jedan manji broj pozicija prema odabranom kriteriju grupisanja (na primer, manuelni i kancelarijski rad; osnovna, srednja i visoka školska spremna, itd.).

Granica između dva ranga (pa i odgovarajućih položaja i slojeva) u istoj hijerarhiji postoji, dakle, u zavisnosti od odabranog kriterija klasifikacije. No granicu između dva sloja moguće je definisati i na druge načine, pretpostavljajući da granica postoji na jednoj lokaciji u društvenom prostoru, a ne postoji na nekoj drugoj. Koncept granice takođe je kvantitativne prirode: granica je više—manje otvorena, propulzivna, propusna, prelazna. Upozoravamo na sledeće pravce istraživanja socijalnih granica između slojeva:

— Granica je utoliko veća što je veća *socijalna distanca* između pripadnika dva sedna (pogranična) sloja. A distanca je određena na različite načine, na primer sociometričkim odnosima simpatije i antipatije, intimnim primanjem u jedno društvo, sklapanjem prijateljskih veza i uspostavljanjem drugih neformalnih odnosa među osobama, homofilijom i homogamijom, i obrnuto, socijalnom i teritorijalnom segregacijom, diskriminacijom, zatvorenosću socijalnih kontakata, itd.

— Granicu određuje i frekvencija prelaza između jednog u drugi sloj; ako je mobilnost velika, granica ne postoji ili je mala, i obrnuto.

— I dalje, u što se većem obimu sloj kao statistička kategorija pretvara u socijalnu grupu, to je veća granica između tog sloja i slojeva (višeg i nižeg), sa kojima se on graniči. U tom pogledu granica je definisana svim konstitutivnim karakteristikama socijalne grupe, kao što su frekvencija kontakata među članovima, zajedničke vrednosti, običaji,

¹¹⁹ E. Benoit—Smulyan, »Status, Status Types and Status Interrelations«, *American Sociological Review*, Vol. 9. (April), 1944.

¹²⁰ Vidiči npr.: S. Saksida i dr., »Društvena stratifikacija i pokretnost u jugoslavenskom društvu«, *Biblioteka »Čovjek i sistem«*, Zagreb, 1977.

tradicije, norme, ciljevi kolektivne akcije, intenzivnost komunikacije, grupni autoritet, itd.

Kao segment društvene strukture, grupa postoji utoliko ukoliko je broj interakcija između njenih članova veći nego između članova i osoba koje pripadaju pograničnim slojevima/grupama: a to je kriterij diferencijalne asocijacije (što je i posledica i uzrok socio—ekonomiske, političke i kulturne nejednakosti) za definiciju granice između slojeva i klasa.

3.1.4. Profil i raščlanjenost slojevitosti

Relativni stepen nejednakosti u društvu zahvata pojami »visine« slojevitosti. Ta pro-storna metafora usmjerena je na istraživanje distanci — raspona — između (naj)viših i (naj)nižih slojeva u društvu na temelju odabranog kriterija socijalnih nejednakosti.

Visina bilo kojeg tipa slojevitosti izmjerljiva je, ako pozajmimo broj odgovarajućih slojeva (što prepostavlja da je kontinuum nejednakosti moguće na osnovu prethodnog kriterija strukturirati u manji broj »objektivno« postojećih slojeva) i ako poznajemo socijalnu distancu između svih parova sub i super ordinarnih slojeva. Zbir tih distanci je-dnak je visini ili rasponu slojevitosti. Na primer, agregatno merilo distribucije dohodaka unutar globalnog društva ili lokalne zajednice jeste Gini indeks i odgovarajući koefici-jent.

Relativni udio svakog društvenog sloja, kao postotak populacije koja sastavlja društveni sistemi, prikazan grafički, daje nam vizuelnu sliku profila ili oblika slojevitosti. Taj profil može imati oblik piramide, »luka«, dijamanta, itd. Istraživače socijalne i klasne raslojenosti naročito zanimaju relativni udio elita u društvu, srednjih slojeva, ili, pak, nižih, marginalnih, depriviranih slojeva.

Specifičan oblik (profil) slojevitosti hipotetički se interpretira kao društveno—strukturalna varijabla, koja je zavisna naročito od stepena industrijalizacije, urbanizacije, ekonomskog razvoja — u tom smislu da viši stepen razvoja uvećava udio srednjih slojeva, a nerazvijeno, agrarno društvo ima profil piramide sa uskim vrhom i proširenom osnovicom. Istovremeno, profil slojevitosti ima i status nezavisne (preciznije, in-tervenirajuće) varijable, koja determiniše društvenu stabilnost i političku demokratiju.

Priroda odabranog kriterija nejednakosti i postojanje granica među slojevima uslovjava i broj slojeva i klase u određenom društvu. U tom pogledu postoje tri moguće varijante: kontinuum položaja i slojeva, politomna struktura (tri ili više slojeva) i dihotomna struktura (podela na samo dva sloja/klase). Osnov (kriterij) polarizacije može biti jednostavan (na primer, dohodak, kvalifikacija) ili složen sintetički (na primer, profesionalni položaj, društveni ugled, klasni položaj). Dahrendorf¹²¹ insistira na tome da se položaji autoriteta (njegov osnovni kriterij klasne podele društva) polarizuju u samo dve klase: subordinacije i superordinacije. Po Marxu, kontrola i vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju takođe uslovjavaju dihotomnu strukturu. Centers i Warner,¹²² diferencijiraju socio—ekonomski položaj i slojeve po kriteriju visi/srednji/niži. Mills¹²³, deli društvo na elitu i ostalu masu naroda. Brojna su istraživanja društvenih posledica podele rada na manualni i intelektualni, te dihotomne podele na fizičke radnike i činovnike. U nas »radnička klasa«, na jednoj, te »BPT« struktura, na drugoj strani, smatraju se osnovnim strukturalnim delovima globalnog društva.

¹²¹R.Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, 1959.

¹²²Richard Centers, *The Psychology of Social Classes*, U. Press, Princeton 1949; W.Lloyd Warner, et.al., *Social Class in America*, Science Research Associates, Chicago, 1949.

¹²³C.Wright Mills, *Elita oblasti*, DZS, Ljubljana, 1965.

Kao kriterij raščlanjenosti stratifikacijskog sistema predlaže se i stepen uniformnosti socijalnih, političkih i kulturnih karakteristika *unutar* slojeva (klasa), stepen nejednakosti, distanci i(lj) polarizacije između tih istih slojeva (klasa) ili bilo koja kombinacija oba gornja kriterija. A empirijsko kvantitativno *merilo unutarklasne homogenosti te meduklasnih razlika predstavljuje efekti sloja/klase na relevantne zavisne varijable* koje operacionalizuje, npr. R^2 . Merilo meduklasnih razlika može biti i prosečna razlika između klasa, a merilo unutarklasne homogenosti je kvadratni koeficijent prosečne kvadrirane devijacije *unutar* grupacije.

3.2. OPERACIONALIZACIJA DRUŠTVENOG POLOŽAJA SA STANOVIŠTA KLASNOG PRISTUPA

Egzogene dimenzije društvenog položaja potrebno je zahvatiti kroz indikatore *uslova položaja* koje pruža uza (opština, regija) i šira (pokrajina, republika) društveno-politička zajednica.

Drugu skupinu indikatora egzogenog karaktera potrebno je definisati na razini sintaliteta — kroz položaj osnovne delatnosti radne organizacije u uslovima privredovanja i njenu *dohodovnu uspešnost*, te *kroz način na koji su regulisani odnosi u radu, raspodeli i odlučivanju*.

Zbog toga što apsolutna većina radno aktivnog stanovništva radi u društvenom sektoru rada, koji karakteriše slobodno udruženi rad, sredstva u društvenom vlasništvu i uspostavljeni socijalistički samoupravni društveno—ekonomski odnosi u kojima treba da isključivo »rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka na temelju jednakih prava i odgovornosti« (Ustav čl. 11.)¹²⁴ — potrebno je operacioniljno definisati onaj deo položaja koji se ostvaruje u osnovnoj organizaciji udruženog rada, gde radnici »neposredno i ravnopravno odlučuju o svim pitanjima svog društveno—ekonomskog položaja«, ali i u višim oblicima udruživanja rada i sredstava, jer se kroz njih (radnu organizaciju i SOUR) osiguravaju razvojne mogućnosti i viši stupanj socijalne sigurnosti radnika OOUR—a, s jedne strane, te izdvajaju sredstava za te potrebe stećena u OOUR—u, s druge.

Kako se preko rada na sredstvima u društvenom vlasništvu jamči svakom radniku da u »osnovnoj organizaciji udruženog rada u kojoj radi i u svim drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, zajedno i ravnopravno sa drugim radnicima, upravlja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada te poslovinama i sredstvima u celini odnosa društvene reprodukcije i da uređuje međusobne odnose u radu, odlučuje o dohotku i stiče lični dohodak« (Ustav, čl. 14.)¹²⁴, to je bitno sa istraživačkog stanovišta sagledati kako je koreaciona povezanost položaja društvenih grupa i pojedinaca u procesu rada i njegovoj podeli (tehnološkoj i organizacijskoj) sa položajem i raspodeli sredstava lične i zajedničke potrošnje, te kakva je kauzalna povezanost između položaja u procesu rada i položaja u procesu odlučivanja o uslovima i rezultatima rada, odnosno da li odgovarajući položaj u procesu rada generira veći ili manji stupanj neravnopravnosti ili povlašćenosti u procesu samoupravnog i političkog odlučivanja.

Za utvrđivanje *egzogenih* faktora društvenog položaja koristili bi se ekonomski kriteriji koji se danas upotrebljavaju za određivanje stupnja privredne nerazvijenosti pojedine regije i opštine. Zbog velikog broja indikatora koji se pri tome koriste potrebno je da se izvrši njihova faktorizacija i upotrebe u daljoj analizi dobiveni relevantni faktori ekonomsko razvijenosti, ili, ako to nije moguće, da se koriste samo najrelevantnije varijable (koje objašnjavaju najveći postotak postojanje pojedinog faktora).

¹²⁴ Ustava SFRJ, Dopisna delavska univerza, Ljubljana, 1974.

Takođe bi se sličan postupak mogao provesti i u pogledu reduciranja indikatora ekonomiskog i tehnološkog položaja OOÜR — RZ te položaja u uslovima privredovanja grana i grupacija privredne delatnosti pojedinih radnih organizacija koje bi ušle u uzorak istraživanja. Materijali Službe društvenog knjigovodstva pružaju veliki broj podataka o ekonomskoj uspešnosti, tehnološkoj i organizacijskoj složenosti rada, te ih treba maksimalno koristiti za utvrđivanje objektivnih indikatora položaja osnovnih organizacija udruženog rada.

Od *endogenih* faktora društvenog položaja pojedinca bitno je analitički razraditi reprezentativan uzorak indikatora definisanih na razini personaliteta, itd. Oni su sledeći:

(a) *Položaj u procesu društvenog rada* i njegove podele, sa posebno kontrolisanim običnjima položaja u proizvodnim odnosima, kao temeljnom izvoristu socio—klasne strukture. Dimenzije tog položaja obuhvatile bi: položaj u procesu proizvodnje, tehnološkoj, organizacijskoj i profesionalnoj podeli rada, kao izrazu društvene podele rada. Za sve grupe ovih objektivnih indikatora trebalo bi utvrditi subjektivne indikatore percepcije tog položaja, koje poseduje pojedinač ili socijalna grupacija kojoj pripada.

(b) *Položaj u procesu stvaranja, sticanja i raspodele dohotka*, odnosno društvenih dobara. Dimenzije tog položaja obuhvatile bi: položaj u primarnoj, sekundarnej i tercijarnoj raspodeli društvenog dohotka i društvenih dobara; stupanj i način vezanosti sticanja dohotka i njegove raspodele uz rezultate proizvodnje i ostvareni dohodak u proizvodnim delatnostima društva, uslove i način sticanja ličnog dohotka, učešće radnika u raspodeli sredstava za zajedničke potrebe, visinu ostvarivanja ličnog dohotka i dinaniku njegovog rasta, stupanj apsolutnih i relativnih ekonomskih aspiracija pojedinca i društvenih grupa.

(c) *Položaj u procesu društvenog odlučivanja o uslovima i rezultatima rada*. Dimenzije tog položaja obuhvatile bi: položaj u procesu odlučivanja o celini društvene reprodukcije, višku rada stvorenom na nivou republike, regije, opštine, njegove radne organizacije, o načinu, uslovima i kriterijima preraspodele i prisvajanja viška rada; položaj u pogledu mogućnosti dinamičke kontrole i odlučivanja o novostvorenom dohotku, njegovim ulaganjima u sredstva za proizvodnju i potrošnju; položaj u odlučivanju o radu drugih; položaj u procesu političkog odlučivanja na određenim nivoima političkih i samoupravnih komunikacija društva; te percepciju vlastitog položaja u procesu društvenog odlučivanja.

(d) *Uslovi života* zahtevaju operacionalizaciju kroz indikatore koji odslikavaju prvenstveno životnu situaciju porodice — domaćinstva, koja je referencijski okvir za ocenu stupnja zadovoljenja znatnog dela socijalnih potreba pojedinaca. Zato se u istraživanju mora predvideti i iznaci mogućnost utvrđivanja uslova života porodice respondentata i definisati indikatori položaja članova njegove porodice, utvrditi stupanj njegove socijalne obaveznosti, te programski adirati svakom respondentu i koristiti u daljnjoj obradi i analizi.

(e) *Socijalne potrebe*, odnosno stupanj njihovog zadovoljavanja i *deprivacije* bitno su determinisani, s jedne strane, društveno—ekonomskim položajem pojedinaca (uključujući obe razine determinacije — personalnu i sintalnu), a s druge — društveno—ekonomskim položajem porodice. Zato je nužno u istraživanje uključiti indikatore *objektivnog* tipa kroz koji se stupanj zadovoljavanja, odnosno deprivacije, može relacijski utvrditi, bilo kroz odnos prema prošćeno zadovoljenim socijalnim potrebama u dатој društvenoj zajednici i radnoj organizaciji, bilo kroz asimetričnost njihovog zadovoljavanja, te u odnosu na opseg i stupanj u kojem su radikalizovane u društvenoj teoriji i manifestne u društvenoj praksi (npr., potreba za obrazovanjem izrazito je radikalizovana i u društvenoj teoriji i manifestovana u društvenoj praksi, ali je veoma asimetrično zadovoljena u pojedinim socijalnim sredinama i slojevima).

Od mogućih socijalnih potreba¹²⁵, koje po svom karakteru neposredno izviru iz društvenog položaja i u smislu povratnog kauzaliteta utiču na sam društveni položaj, navodimo sledeće:

— *potreba za socijalnom sigurnošću*, čije dimenzije čine: potreba za plaćenim poslom koji bi osigurao društvenu egzistenciju pojedinaca, potreba za socijalnom prihvaćenošću u radnoj i društvenoj sredini i sl.;

— *potreba za odgovarajućim radom* i uslovima rada, čije dimenzije čine: stalnost rada, pogodna izmjenljivost rada, odmora i slobodnog vremena, odgovarajući tehnički i socijalni uslovi rada, odgovarajuća složenost rada i sl.;

— *potreba za afirmacijom u radu i kroz rad*, čije dimenzije čine: potrebe za samopoštovanjem, za ugledom u datoru sredini i društvu, za vertikalnim i horizontalnim stručnim ili radnim mobilitetom i sl.;

— *potreba za sigurnom zaradom* (suprotno od nagradivanja prema radu), čije dimenzije čine: težnja za garantovanom osnovom primanja koje pokriva egzistencijalne i primarne socijalne potrebe, težnja za ostvarivanjem ili održavanjem dostignutog materijalnog standarda svoje socijalne grupe i sl.;

— *potreba za odgovarajućom potrošnjom i posedovanjem materijalnih dobara*, čije dimenzije čine: vrsta i stupanj potrošnje imovinske i finansijske mogućnosti, težnja za diferencirajućim predmetima, za odgovarajućim načinom i stilom života i sl.;

— *potreba za društvenim kontaktima i kulturnom komunikacijom* — unutar i među socijalnim grupama, odnosno u užem i širem socijalnom prostoru;

— *potreba za društvenom promenom i eksploracijom* čije dimenzije čine: potrebe za promenom aktivnosti, stanja i uslova u smjeru traženja pogodnijih i povoljnijih;

— *potreba za samoakualizacijom*, čiju dimenziju čine potrebe za kreativnim i sa-mostalnjim i složenijim, odgovornim i društveno važnjim poslom;

— *potreba za društvenom moći*, uticajem i delovanjem na druge; i

— *potreba za društvenim i profesionalnim prestižem* i sl.

(f) Kako depriviranost socijalnih potreba prati na *subjektivnom planu osećaj nezadovoljstva*, koji se nesumnjivo odražava na ponasanje i percepcije, to je nužno uključiti i subjektivne indikatore koji su sadržajno vezani za stupanj depriviranosti onih socijalnih potreba koje se zadovoljavaju kroz rad i odnose u radu, raspodelu i odlučivanje. Zato je nužno uključiti indikatore stupnja (ne)zadovoljstva poslom, zapošlenjem, raspodelom i vlastitim učešćem u procesu samoupravnog i političkog odlučivanja, te odnosima u radu i onima koji iz rada proizlaze.

(g) *Elementi klasne svesti* kao subjektivne dimenzije klasnosti društvenog položaja. Mada teorijska shvatanja o pojmu klasne svesti idu od »svestnih postalog smisla, pove-snog položaja klase«¹²⁶, koji se gotovo uopšte ne može operacionalizovati, do psiholo-gijskog poimanja, koje je prikladno za operacionalizaciju, ali nedostatno da po svojim varijetetima izrazi društveni smisao i bogatstvo sadržaja ovog pojma, moramo se zadržati na operativnoj definiciji onog aspekta društvene svesti koji predstavlja subjektivnu dimenziju društvenog položaja i na onim elementima klasne svesti koji su presudni za pro-

¹²⁵ Socijalna psihologija deli socijalne potrebe na primarne, koje su vitalne za normalno funkcionisanje čoveka u ljudskoj zajednici, i na sekundarne potrebe, koje nisu povezane sa biti ljudske egzistencije, već su steklene u toku individualnog razvoja pojedinca. No takav pristup odviše je ograničavajući i neprimeren predmetu istraživanja i zato smo pokušali predložiti navedene potrebe za koje je plauzibilno pretpostaviti da su generirane društvenim položajem grupa i pojedinca.

¹²⁶G. Lukacs, *Povijest i klasna svijest*, II izdanje, Naprijed, Zagreb 1977, str. 36.

veru ispravnosti konstrukcije operativnog modela utvrđivanja socijalno—klasne strukture i njegovog funkcionisanja za potrebe klasnog pristupa analizi rezultata istraživanja.

Osnovni operacionalizacije subjektivne dimenzije društvenog položaja daju objektivni indikatori iz koje potiče sadržajno primeren zahtev da respondent oceni društvenu relevantnost svakog aspekta svog položaja.

Osnovni elementi klasne svesti, koje treba staviti u vezu sa društvenim položajem grupa i pojedinaca, odnose se na: *svest o hijerarhijskom odnosu* i poretku društvenih grupa; *svest o postojanju društvenog antagonizma* između pojedinih društvenih grupa i *svest o pripadnosti klasi* (odносно vrsta i stupanj socijalne identifikacije); *svest o posebnosti (radničko) klasnog interesa*; *svest o autentičnosti političkih interesa i uloge vlastite društvene grupe u menjanju postojećih društvenih odnosa*; *svest o klasnoj solidarnosti*; *svest o istorijskoj ulozi svoje (radničke) klase*; *svest o potrebi revolucionarnog delovanja kroz jedinstvo misli i akcije*.

3.3. DIALEKTIKA SOCIJALNO—KLASNIH PROMENA

Dosadašnju teorijsku raspravu o dimenzijsima, uslovima i funkcijama socijalno—klasnog raslojavanja i raspravu o operacionalnim opredeljenjima osnovnih pojmova pokušaćemo da objedinimo pomoću modela, koji bi trebalo da usmeravaju empirijsko istraživanje međuzavisnosti osnovnih dimenzija i procesa položajnih i klasnih raslojavanja u savremenom jugoslovenskom društvu. U tu svrhu formulisan je model (I) koji ukazuje na međuzavisnost izvora, činilaca i dimenzija položajnog i klasnog raslojavanja; model (II) koji na osnovu prethodnog (I) opredeljuje transformacije klasnog bića globalnog društva i model (III) koji daje pregled dinamike socijalno—klasnih odnosa i promena. Pošto su svi pojmovi kojima operisu ovi modeli već sadržani u prethodnim formulacijama i pošto su grafički prikazi i sami po sebi transparentni, modelima dodajeno samo vrlo kratke prateće interpretacije.

3.3.1. Model I: izvori, uslovi i dimenzije socijalno—klasnog raslojavanja

Diferencijacija položaja i uloga, pod određenim uslovima pretvara se u sistem slojnih i klasnih modela društva, a položaj članova ovih grupacija prelazi od jedne na drugu generaciju u pogledu materijalnih resursa, prestiža i moći. Taj *intergeneracijski kontinuitet* iskazuje pozitivnu korelaciju između početne socijalne pozicije pojedinca u vremenu njegovog rođenja i njegovog socijalnog položaja u odrasлом dobu. Zbog nejednakih početnih mogućnosti postizanja kvalifikacija, koje su potrebne za više (-funkcionalno značajne-) položaje i uloge, formiraju se više ili manje postojani slojevi i klase. Početnu socijalnu diferencijaciju, koja je izvor dohodovnih nejednakosti i diferencijacije moći i prestiža, prati sada, kao njena posledica, i podela na slojeve i klase. I obratno, u procesu uklanjanja klasnih podela ponovo se uspostavljaju razlike, koje su sano delimično, ili, pak, u celini, osnovane na nagradjivanju prema radu i na integrativnim funkcijama upravljanja.

A u jednoj sinhronoj analizi rang socijalnog položaja simultano odreduje više faktora: relativna važnost uloge; retkost i konkurenčnost pojedinaca sa odgovarajućim kvalifikacijama; nasleđstvo položaja i drugi pripisani kriteriji postignuća statusa; individualna sposobnost i uspešnost ostvarivanja uloge; i sposobnost pojedinaca da pomoći vlastitim resursa (prestiža, materijalnih dobara, političke i ekonomske moći) monopoliju svoj položaj i zatvaraju mogućnosti konkurenčije drugim kandidatima, aspirantima na njihov položaj.

Model I

Dimenzije, uslovi i procesi razlojavanja / Gradacija od klasnih ka funkcionalnim podelama	Podela društva u slojeve i klase:	Funkcionalne nejednakosti između položaja
visina društvene slojevitosti s obzirom na raspone između najnižih i najviših položaja i s obzirom na zbir socijalnih dijstanci između slojeva;	visoka: veliki rasponi između najnižih i najviših slojeva i klase;	niska: distribucija dobara približava se normalnoj krivulji, a Gini-indeks nejednakosu jednak je 1;
oblik ili profil slojevitosti s obzirom na relativni udio pojedinih slojeva u celokupnoj populaciji;	piramidalna slojevitost sa uskim vrhom i neproporcionalno velikom bazom;	profil struktura u obliku dijamenta sa visokim udjelom srednjih slojeva;
socijalna distanca između slojeva s obzirom na formalnu i neformalnu participaciju i odgovarajuću zatvorenost/otvorenost slojeva/klase;	diskriminacija i segregacija, distanca, zatvorenost;	mala socijalna distanca, socijalna homofilija, otvorenost kanala društveno-političkih aktivnosti;
granice između slojeva s obzirom na mogućnosti vertikalne mobilnosti;	neprelazne granice između slojeva i klase, institucionalne prepreke prelaska iz sloja u sloj;	fluidne i propulzivne granice između slojeva, otvoreni kanali mobilnosti;
kristalizacija položaja istog pojedinca s obzirom na različite dimenzije slojevitosti;	visoka korelacija između položaja, privilegovanosti i deprivacija simultano po više dimenzija;	niska međusobna determiniranost različitih položaja;
raščlanjenost društvene strukture na kontinuum slojeva, odnosno na dihotomnu podelu;	raščlanjenost na dve osnovne klase;	kontinuum slojeva sa malim distancama;
percepcije o strukturiranoći društva i o distributivnoj (ne)pravdi i eksploraciji;	ubedenje o klasnim podelama na osnovu deprivacije i eksploracije;	postojanje ubedenja o funkcionalnim nejednakostima na osnovu pravedne raspodjele nagrada;
intenzivnost identifikacije sa slojem, oscćaj solidarnosti sa svojim slojem i otudenosti od drugih slojeva (klasna svesť);	visoka identifikacija sa slojem/klasom, oscćaji unutar-slojeva—solidarnosti;	oscćaji integriranosti i solidarnosti sa društvenom uopšte i nižak stepen identifikacije sa slojem;
prevladavanje pripisanih, odnosno postignutih položaja;	prevladavanje pripisanih položaja na osnovu porodičnog porekla, teritorija, etničkog, polnog, generacijskog i(lj) političkog položaja;	prevladavanje postignutih položaja na osnovu rada, kvalifikacija;

koncentracija i monopolizacija ekonomskc moci; tehnokratske tendencije sloja menadžera;	klikc, autokratsko vodenje i upravljanje;	demokratska, decentralizirana, pluralistička i disperzna struktura moći;
koncentracija i monopolizacija političkog uticaja; politokratske težnje sloja političkih funkcionera;	otudeni centri moći u društveno-političkim organizacijama (DPO), koncentracija moći u rukama profesionalnih funkcionera;	demokratsko odlučivanje i mobilizacija članstva u društveno-političkim organizacijama;
koncentracija i monopolizacija državne vlasti; birokratske težnje sloja državnih funkcionera;	osamostaljivanje i birokratski monopol državnog aparata;	decentralizacija, federalizacija države, demokratska kontrola;
koncentracija i monopolizacija informacija i znanja; meritokratske težnje inteligencije;	elitizam i zatvorenost kulturnih institucija, senioritet i akademizam;	slobodno pretakanje informacija, cirkulacija ideja i ljudi u sferi kulture i nauke;
koncentracija i monopolizacija (privatnog i grupnog) vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i ličnog bogatstva; privatizacija u pravnom smislu;	monopol privatnog vlasništva, grupno—svojinski odnosi;	društveno vlasništvo u pravnom i u pravno-ekonomskom smislu;
intenzivnost suprotnosti, antagonizama i konflikata između slojeva;	latentni i otvoreni konflikti u obliku pokreta, štrajkova, demonstracija, revolucionarnih eksplozija;	necantagonističke interesne suprotnosti, poštovanje pravila igre, institucionalizacija konflikata;
mobilnost.	porodica kao monopol naseljivanja položaja, teško prolazne barijere mobilnosti, zavrsni i distancirani slojevi/klase.	slobodno kretanje pojedinaca i grupe stimulisano funkcionalno uslovijenim nagradama.

Proces raslojavanja treba, dakle, istraživati sa više aspekata: sa aspekta slobodne ponude i potražnje individua sa retkim kvalifikacijama; sa aspekta individualnog zalaganja na poslu («nagradijanje prema radu»); sa aspekta formiranja sintetičkog porodičnog položaja i prenošenja tog položaja na decu, a i motivacije roditelja da deca postignu isti ili viši položaj kao oni, pa da se time i njihov vlastiti status promoviše, a ne degradira; i sa aspekta različitih uslova socijalno—klasnog položaja: pravnih (privatnosvojinskih), političkih (artikulacija i agregacija interesa u cilju stabilizacije grupnog položaja), državnih (posredstvom državnih mera: proporcionalnim oporezivanjem, državnom kontrolom i represijom devijantnosti, itd.), idejnih (indoktrinacija, širenje lažne klase svesti, socijalizacija u smislu apologetskih predstava o socijalnoj stratifikaciji) i neformalno—grupnih (učvršćivanje porodice kao faktora intergeneracijskog nasledja statusa, socijalna homofiliјa, neformalna participacija i asocijacija u okviru klasno—statusne grupacije).

A kakve imaju posledice raslojenost društva? Postojanje slojeva i klasa sa različitim interesima, životnim šansama, stilovima života, bogatstvom, ekonomskom i političkom moći, organizovanih u političke partije, slojeve, čiji su statusi visoko kristalizovani, među kojima je socijalna distanca velika, a granice zatvorene, izaziva *klasnu borbu*. Su-

kobi među takvim socijalno—klasnim grupacijama su neizbežni (Dahrendorf)¹²⁷ radikalni (Marx), a ponekad i stabilizirajući (Coser)¹²⁸. Nasleđivanje (pripisanih) položaja ogleda se i u činjenici da taj mehanizam distribucije kadrova u društvu blokira cirkulaciju, mobilnost i konkurenčiju, koja omogućava optimalno korišćenje svih ljudskih potencija la u društvu (koji su inače jednako zastupljeni kod pripadnika svih strata).

3.3.2. Model II: Transformacije klasnog bića globalnog društva

Klasnu prirodu društvenih odnosa i klasnog položaja članova određenog društva moguće je odrediti i pomoći negativne definicije: stepenom odstupanja od modela društva koje po definiciji nije klasno (a to je komunizam), i onog koji sadrži samo neke elemente klasnosti, a to je socijalizam.

U *komunizmu*, kao idealnom tipu dinamičkog društvenog sistema, ne bi postojale ni vertikalne ni horizontalne razlike i nejednakosti među ljudima. Diferencijacija funkcija u vidu podela rada i specijalizacija svedena bi bila na minimum, a nagradivanje bi izgubilo funkciju faktora motivacije (»svakome prema njegovim potrebama, svakome prema svojim sposobnostima«). Iako bi i u komunističkom doprinos pojedinaca nijihovim radom ostao različit, te razlike se ne bi pretvarale u vertikalne socijalne nejednakosti, a još manje u sistemu raslojavanja na relativno zatvorene slojeve.

Od takvog sistema funkcionalnih razlika i socijalne jednakosti (»slobodna asocijacija proizvođača«) razlikuje se *model socijalističkog društvenog sistema*, koji je organizovan na temelju principa »nagradivanja prema radu«, a i optimalnije distribucije kadrova i talenata na društvene položaje. (Jednu od kvalifikacija »rada« predstavlja kategorija »milog rada«, prema kojoj bi investicije u vaspitanje, u »ljudski kapital«, pa i u finansijski i preduzetnički kapital trebalo da se vraćaju nijihovom vlasniku.)

Izgleda, pak, da princip »nagradivanja prema radu«, izolovan od konцепциje radne snage kao robe, koja se prodaje na tržištu i koja dobija svoju cenu prema zakonima ponude i potražnje, ignorise problem distribucije pojedinaca između organizacija udrževnog rada. Taj princip, naine, pretpostavlja da je makro—društvena distribucija društvenog proizvoda među radnim organizacijama, pa i alokacija radnika na globalnom planu, optimalna: »obavljanje« rada može biti značajno, ali u pitanju je mogućnost da se radi.

No vizija socijalističkog društva, u kojem alokaciju radnika između radnih organizacija vrši tržište radne snage (slobodna konkurenčija, zakon ponude i potražnje i formiranje osnovne »cene« pojedinih kategorija kvalifikovanih radnika), a distribucija na položaje unutar jedne radne organizacije zavisi od principa »nagradivanja« (i treba dodati »promocije«) prema radu (vertikalni aspekt profesionalne karijere), zapravo je identična sa modelom koji pretpostavlja funkcionalna analiza nejednakosti.

¹²⁷R. Dahrendorf, *op. cit.*

¹²⁸Lewis Coser, *The Functions of Social Conflict*, The Free Press, New York, 1965.

Model II

<i>Dimenzija društvene strukture i mobilnosti / Tip sistema — formacija društva</i>	<i>Formiranje antagonističkih klasa na osnovu procesa eksploatacije</i>	<i>Grupisanje položaja u relativno postojane uslove</i>	<i>Društvo funkcionalnih nejednakosti i jednakih mogućnosti za sve: raspodela prema radu</i>	<i>Egalitarno društvo jednakih mogućnosti i slobodnog asociranja rada</i>
funkcionalna diferencijacija na osnovu društvenih podela rada;	podele rada su izvor klasnih podela, eksploatacije i antagonizma;	podele rada su stabilne, institucionalizovane i prenose se sa generacije na generaciju;	podela rada, diferencijacija, specijalizacija i profesionalizacija kao atribut osoba;	podela rada ne postoji osim vremenim razlikama u obavljanju poslova slobodnih proizvoda;ča;
socio—ekonomiske nejednakosti i slojevitost;	socio—ekonomiske nejednakosti u pretežnoj meri odražavaju proces eksploatacije i privilegija;	nejednakosti samo delimično imaju motivacionu funkciju, a delimično su odraz nasleđenih (pripisanih) položaja u sloju;	nagradivanje prema radu u funkciji motivacije;	svako doprinosi društvu prema svojim sposobnostima, a dobija prema potrebama;
struktura neformalnih položaja u mrežama međusobnih odnosa i prestiža;	neformalne mreže i uslovljene su i determinisane klasnim podelama;	mreže neformalnih odnosa su relativno stabilne i prenose se s jedne generacije na drugu;	neformalni položaj i prestiž pojedinca zavisi od njegovog radnog i funkcionalnog doprinosa;	sledi individualno i slobodno izražene potrebe, interese i sklonosti individua;
struktura uticaja moći i vlasti;	struktura moći institucionalizovana je privatum vlasništвom i (li) monopolom političke vlasti;	struktura moći ima dve dimenzije: funkcionalnu (koordinativnu) i funkciju utvrđivanja položaja sloja;	uticaj i moć pojedinca i grupa je u funkciji koordinacije, integracije i planiranja društvenih procesa;	ne postoji, jer se individue slobodno udružuju u cilju razmene rada i usluga;
priroda društvene mobilnosti;	mobilnost je ograničena, potrošični status je primaran, a kanale mobilnosti teško je prelaziti;	mobilnost uslovjavaju i pripisani i prihvaćeni kriteriji položaja; kombinacija otvaranja i zatvaranja kanala mobilnosti;	otvoreno društvo sa jednakim mogućnostima uspona za sve prema funkcionalnim kriterijima;	društvo jednakih mogućnosti za sve sa otvorenim kanalima mobilnosti;

priroda društvenih suprotnosti i sukoba;	suprotnosti se ne rešavaju nego se akumuliraju i povremeno prerastaju u pokrete u cilju revolucionarnih i strukturalnih promena;	suprotnosti između slojeva su stalne, ali se rešavaju u institucionalizovanim konfliktima i strukturalnim priLAGODAVANJEM;	suprotnosti imaju prirodu nekonfliktnih i regulisanih takmičenja za nagrade i položaje;	interesne razlike, ukoliko postoje, rešavaju se u procesu suočavanja stavlja u sporazumovanja o konkretnim problemima;
način i pravci dijalektike ravnateljskih procesa i strukturalnih promena.	razvoj je cikličan — nakon perioda akumulacije konflikata i stagnacije slede razdoblja revolucionarnih eksplozija i promena.	dinamika promena je diskontinuirana, ali bez dužih razdoblja stabilnosti: akumulacija latentnih konflikata i kraj revolucionarnih potresi.	promene determinišu konkurenčiju među aktivnim pojedincima, bez antagonizma i sukoba.	razvoj je kontinuiran i stabilan, promenama u tehnološkoj osnovi i privrednim snagama simešta slede promene u nadgradnji.

Svako dalje odstupanje od distribucije pojedinaca na položaje u društvenoj strukturi, prema univezalističkim kriterijima »rada«, »sposobnosti«, »zalaganja«, »vrednosti rane snage«, »slobodne konkurenције«, »talenta«, »kvalifikacije« i drugih sličnih, predstavljuju, pak, devijaciju u smjeru klasno raslojenog društva. Klasna struktura koncipirana je, dakle, kao sistem inferiornih i superiornih slojeva i klasa, koje iskazuju specifičan vid i stepen unutarnje kohezivnosti.

3.3.3. Model III. Dinamika socijalno—klasnih sukoba i promena

Manifestni i latentni konflikti (konfliktne situacije) mogu se smatrati i istraživati kao posledice nekih objektivnih interesnih sukoba, koji izviru iz različitih položaja u društvenoj strukturi, a realizuju se sa većom ili manjom verovatnoćom kad su ispunjeni određeni uslovi (klasna svest, mobilizacija, vodstvo, organizacija, kriza situacija, represija, apsolutna i relativna deprivacija određenog stepena, eksploracija). A na drugoj strani, sukob može imati i status konstitutivnog faktora u procesu formiranja i polarizacije klasnih podela (Wallerstein, Kerševan¹²⁹). U tom smislu tek sukob definisce granice između slojeva i svrstava subjekte u polarizovane slojeve/klase. U metodološkom pogledu ovakvo teorijsko polazište upućuje na empirijsko istraživanje konfliktnih procesa kao kriterija, na osnovu kojeg tek post možemo definisati specifičnu formu raščlanjenosti (diferenciranosti, strukturiranosti) konkretnog društva. A kao pojedine forme društvenih konfliktata valja istražiti radničke štrajkove i obustave rada, revolte intelektualaca i studenata, nacionalističke sukobe, političke i kulturne konflikte, generacijske suprotnosti, itd. koji na direktni ili indirektni (prikriven, maskiran) način kanalisu interesne suprotnosti na osnovu različitih položaja u vertikalnoj strukturi društva.

Iako je dijalektika globalnih društvenih promena na teorijskom planu dovoljno objašnjena (osnovne društvene protivrečnosti uslovjavaju dinamiku klasnih sukoba, koji dalje determinišu promene u rasporedu društvenih snaga), empirijski još ostaje neistražena čitava problematika konkretnog geneze tih sukoba, njihova klasna priroda i njihovi oblici. Neke od tih međuzavisnosti prikazuje i model (III) dinamike socijalno—klasnih sukoba i promena.

¹²⁹ K. Marx, 18 brimmer u: I. Wallerstein, *The Modern World System*, Academia Press, New York, 1974, str. 350 i dalje.; M. Kerševan, *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*, Delavska enotnost, Ljubljana 1980.

3.4. KONSTRUKCIJA MODELA SOCIJALNO–KLASNE STRUKTURE SAVREMENOG JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA

3.4.1. Analitička i konceptualna podloga

Imajući u vidu izneseno kao analitičku podlogu izgradnje koncepta klasnog pristupa istraživanju socijalne strukture, formulisali smo sledeću operativno–radnu definiciju:

Socijalno biće savremene radničke klase *izrasta i reprodukuje* se u proizvodnim odnosima u uslovima društvene svojine, integrise u sebi nosioce materijalnih usluga u ostalini privrednim delatnostima, *razvija* se preko onih profesionalnih grupacija koje su radno i dohodovno neposredno vezane uz proces proizvodnje i stvaraju viška vrednosti, *asimilira* one socijalne skupine koje se sve više, zavisno od stupnja udruživanja rada i sredstava, te izjednačenosti uslova sticanja dohotka i načina raspolažanja njime, po svom društvenom položaju približavaju radnicima u neposrednoj proizvodnji društvenih dobara.

Prenja tome, osnovno uporište modela socijalno–klasnog strukturiranja savremenog jugoslovenskog društva nalazimo među *radno aktivnim delom* stanovništva pretežno zaposlenog u društvenom sektoru rada, a kriterije njegovog konstituisanja zasnovamo na položaju koji pojedinci ili društvene grupe imaju u proizvodnim odnosima u društvenoj podeli rada, s jedne strane, te načinu sticanja dohotka i njegove raspodele, zavisno od rezultata proizvodnje i vlastitog doprinosu, s druge.

Osnovne komponente socijalno–klasnog strukturiranja u konstrukciji operativno–teorijskog modela, po redosledu opšte i posebne relevantnosti jesu sledeće:

— globalna podela rada prema sektorima delatnosti, pri čemu materijalnu proizvodnju (primarni i sekundarni sektor) tretiramo kao osnovno izvorište klasne strukture društva;

— funkcionalna podela rada, pri čemu preko vrste poslova, koji su u funkciji razvijanja, unapređivanja i razvoja procesa proizvodnje, utvrđujemo i pratimo proces unutrašnjeg klasnog strukturiranja;

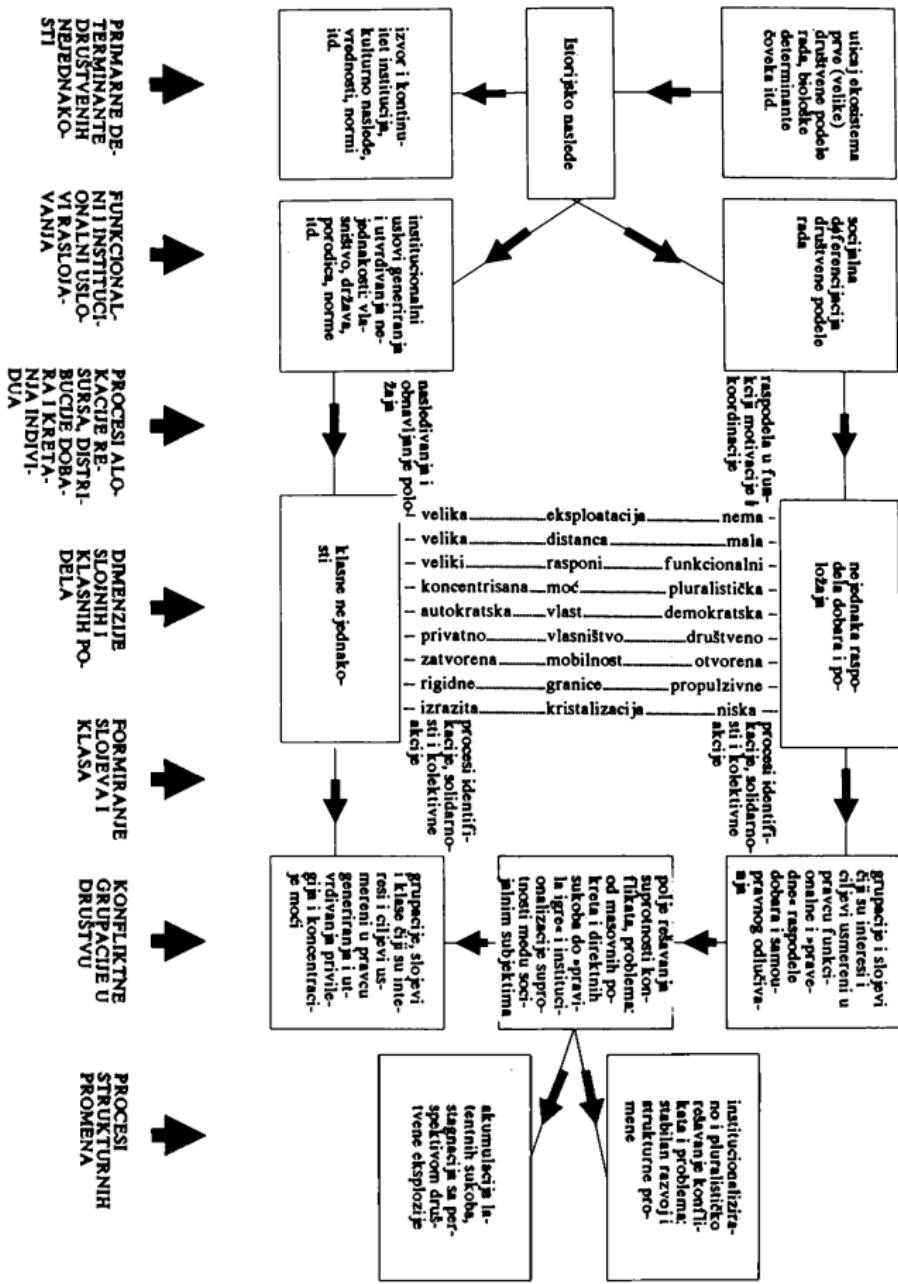
— profesionalna podela rada, pri čemu, koristeći podatke o zanimanju (poslu kojim se zaposleni bavi u cilju sticanja sredstava za život) i nazivu posla koji obavljaju u organizaciji udruženog rada ili ugovornoj organizaciji, utvrđujemo socijalno–klasnu pripadnost zaposlenih kod privatnih poslodavaca ili u ugovornoj organizaciji udruženog rada, u OUR–u saobraćaja, veza, trgovine, ugoviteljstva, zanatstva i komunalne delatnosti, te radnika koji pružaju materijalne usluge u vanprivredni delatnostima;

— organizacijska podela upravljanja radom, pri čemu razlikujemo neposredno koordiniranje i organizovanje proizvodnih, uslužno–proizvodnih i tehničkih poslova od ostalih poslova, te od upravljanja višim oblicima organizacije i udruživanja rada;

— način ostvarivanja dohotka kao kriterij koji ima pretežno *identifikacionu* namenu, odnosno kao intervenirajuća varijabla unutarnjeg socio–klasnog strukturiranja, a predstavlja ga dohodovna vezanost uz rezultate rada neposredne proizvodnje i merila rada preko kojih se ostvaruje učešće u raspodeli sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju.

Koristeći metodološki razradenu i empirijski proverenu kombinaciju indikatora položaja u proizvodnim odnosima, procesu rada, upravljanja i raspolažanja rezultatima rada, operativni model socijalno–klasne strukture razlikuje:

- radničko–klasnu strukturu,
- prelazne socijalne grupacije,
- ostale socijalne grupacije.

Radničko—klasnu strukturu čine:

- radnici — nosioci neposredno proizvodnog rada i proizvodnih usluga zaposleni u delatnostima materijalne proizvodnje društvenog sektora i proizvodno—zatatski radnici zaposleni u privatnom sektoru; oni predstavljaju izvorni sloj radničke klase, koji određuje položaj u proizvodnim odnosima i procesu proizvodnje i stvaranja dohotka;
- radnici — nosioci materijalnih usluga zaposleni u neproizvodnim OOUR—ima ili radnim zajednicama (RZ) udruženog rada materijalne proizvodnje, RO u delatnosti ostale privrede i vanprivrede, uslužni radnici zaposleni u privatnom sektoru uslužnog zanatstva, ove grupacije radnika integrisane su u radničko—klasno biće svojim položajem u funkcionalnoj i profesionalnoj podelji rada;
- radnici — nosioci poslova razvoja proizvodnje zaposleni na tehnickim, tehnološkim i organizacijskim poslovima u proizvodnim OOUR—ima, RO ili njihovim RZ, a funkcionalno, profesionalno i dohodovno neposredno vezani uz proces proizvodnje i stvaranja dohotka; ova razvojna kategorija radničke klase postaje klasno povezana preko položaja u proizvodnim odnosima, procesu proizvodnje i raspodele rezultata rada;
- radnici — nosioci obrade proizvodno—poslovnih informacija i ostalih stručnih poslova na osiguranju uslova, sredstava i organizacije rada zaposleni u OOUR—u ili RZ materijalne proizvodnje, a stiču dohodak zavisno od rezultata rada i poslovanja proizvodnog OOUR—a i RO, u uslovima i na način kao i ostali radnici u proizvodnji; ove skupine zaposlenih u materijalnoj proizvodnji sve više su asimilirane u radničko—klasnu strukturu, zavisno od stupanja razvijenosti neposrednih samoupravnih odnosa i sistema nagradivanja prema rezultatima rada;
- radnici u mirovini, nezaposleni radnici (uključujući i domaćice iz radničkih potrošača), jer im radničko—klasnu pripadnost determiniše bivši i aktualni društveni položaj.

Proširenje »klasne pripadnosti« na pojedine druge socio—profesionalne skupine zaposlenih u ostaloj privredi i vanprivredi, za što kao »argumentacija« mogu poslužiti sagledivi procesi neposrednog spajanja rada, upravljanja i raspolažanja radom i sredstvima za proizvodnju i reprodukciju, po našem mišljenju, danas je još uvek više stvar teorijskog propitivanja nego empirijskog istraživanja.

Postavljeni operativni model socijalno—klasne strukture sa ovako definisanim kriterijima i indikatorima smatramo dovoljno otvorenim za promene koje nosi razvoj društveno—ekonomskih i samoupravnih odnosa u ovim oblastima i društvu kao celini, tako da je preko njega moguć utvrđivati i promene položaja i drugih »prelaznih« socijalnih skupina.

U prikazu celovitog modela socijalno—klasne strukture definisana su područja i nosioci društvenog rada unutar i među kojima deluju procesi približavanja i udaljavanja od socijalnog bića savremene radničke klase, odnosno procesi zadržavanja distance i suprotstavljanja promenama koje nosi razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa.

S obzirom na veličinu i važnost razlika između pojedinih socijalnih grupacija i njihove konzistentnosti po glavnim komponentama društvenog položaja, moći će se provjeriti funkcionisanje modela i sagledati potreba njegovog sažimanja ili dopunjavanja. Za svrhu istraživanja model može biti korišćen kao nezavisna varijabla u primeni klasnog pristupa, ili kao intervensirajuća varijabla u primeni stratifikacijskog pristupa.

3.4.2. Operativni model utvrđivanja socijalno—klasne strukture

Model IV

UKUPNO KLASNI SASTAV

(UKUPNO 1-5)

1. IZVORNI SLOJ RADNIČKE KLASE

(Ukupno 1—3)

- 1.1. Radnici — nosioci neposrednog proizvodnog rada zaposleni u delatnostima materijalne proizvodnje na izvršilačkim poslovima, dohodovno vezani uz rezultate proizvodnje proizvodnog OOUR—a, imaju merila rada.
- 1.2. Radnici — nosioci proizvodnih usluga zaposleni u delatnostima materijalne proizvodnje na izvršilačkim poslovima, dohodovno vezani uz rezultate poslovanja proizvodnog OOUR—a, imaju merila rada.
- 1.3. Radnici — na zanatsko—proizvodnim poslovima zaposleni kod privatnog poslodavca.

2. GRUPACIJA RADNIKA INTEGRISANA U RADNIČKU KLASU

(Ukupno 1—3)

- 2.1. Radnici — nosioci materijalnih usluga zaposleni u delatnostima materijalne proizvodnje.
- 2.2. Radnici — nosioci materijalnih usluga zaposleni u ostaloj privredi i vanprivrednim delatnostima.
- 2.3. Radnici — na uslužno—zanatskim poslovima zaposleni kod privatnog poslodavca.

3. RAZVOJNE GRUPACIJE RADNIČKE KLASE

(Ukupno 1—3)

- 3.1. Radnici — nosioci tehničko—tehnoloških poslova održavanja, unapređenja i razvoja proizvodnog procesa zaposleni u proizvodnim OOUR—ima ili RZ, dohodovno vezani uz rezultat poslovanja proizvodnog OOUR—a, imaju merila rada.
- 3.2. Radnici — nosioci neposrednog koordiniranja i organizovanja procesa proizvodnog i proizvodno—uslužnog rada zaposleni u proizvodnom OOUR—u, dohodovno vezani uz rezultat poslovanja proizvodnog OOUR—a, imaju merila rada.
- 3.3. Radnici — nosioci tehničkih, tehnoloških i organizacijskih poslova zaposleni u RZ proizvodnih OOUR—a, dohodovno vezani za rezultate poslovanja više proizvodnih OOUR—a, nemaju merila rada.

4. SKUPINE U PROCESU ASIMILACIJE SA RADNIČKOM KLASOM

(Ukupno 1—3)

- 4.1. Radnici — nosioci poslova obrade proizvodno—poslovnih informacija zaposleni u proizvodnim radnim organizacijama, dohodovno vezani uz rezultat poslovanja jednog ili više proizvodnih OOUR—a, imaju merila rada.
 - 4.2. Radnici — nosioci stručnih poslova na osiguravanju i unapredavanju uslova, sredstava i organizacije rada zaposleni u proizvodnim radnim organizacijama, dohodovno vezani uz rezultat poslovanja jednog ili više proizvodnih OOUR—a.
 - 4.3. Radnici — nosioci posrednog koordiniranja procesa proizvodnog, proizvodno—uslužnog i tehničkog rada zaposleni u proizvodnim radnim organizacijama, dohodovno vezani za rezultat poslovanja jednog ili više proizvodnih OOUR—a.
5. a) **RADNICI U MIROVINI**
b) **NEZAPOSENİ RADNICI**
c) **DOMAĆICE IZ RADNIČKIH PORODICA**

6. PRELAZNE SKUPINE UNUTAR KOJIH DELUJU PROCESI PRIBLIŽAVANJA

(Ukupno 1—3)

- 6.1. Radnici na obradi poslovnih informacija samoupravno udruženi u radnim organizacijama materijalne proizvodnje čiji uslovi sticanja dohotka nisu (još) neposredno vezani uz rezultate rada proizvodnih OOUR—a.
- 6.2. Stručni radnici na poslovima osiguranja i unapredavanja uslova, sredstava i organizacije procesa rada u delatnostima materijalne proizvodnje čiji uslovi sticanja dohotka nisu (još) neposredno vezani uz rezultate rada proizvodnih OOUR—a.
- 6.3. Naučni, prosvetni, zdravstveni, kulturni i javni radnici čiji rad na »proizvodnji duhovnih dobara« posredno utiče na razvoj materijalne proizvodnje i društva kao celine.

7. PRELAZNE GRUPACIJE ZAPOSLENIH UNUTAR KOJIH DELUJU PROCESI PRIBLIŽAVANJA I UDALJAVANJA

(Ukupno 1—3)

- 7.1. Rukovodioci — organizatori upravljanja poslovanjem udruženog rada u delatnostima materijalne proizvodnje čiji uslovi sticanja dohotka prvenstveno zavisce od položaja i uloge u sistemu upravljanja.
- 7.2. Stručno i administrativno—tehničko osoblje u delatnostima ostale privrede i usluga koje samoupravnim sporazumima udružuje rad i sredstva sa proizvodnim radnim organizacijama, planira i ostvaruje zajednički dohodak te snosi zajedničke rizike poslovanja.
- 7.3. Stručno—administrativno tehničko osoblje u organizacijama udruženog rada ostale privrede koje ne udružuju rad i sredstva sa proizvodnim radnim organizacijama.

8. GRUPACIJE ZAPOSLENIH S IZRAŽENOM TENDENCIJOM SOCIJALNE DISTANCE OD RADNIČKO-KLASNE STRUKTURE

(Ukupno 1—3)

- 8.1. Stručno i administrativno osoblje u bankama, osiguravajućim zavodima, društvenim i državnim službama, koje stiče i raspoređuje dohodak nezavisno od ostvarenja produktivnosti rada i rasta dohotka materijalne proizvodnje.
 - 8.2. Zaposleni u funkciji organizatora procesa rada u delatnostima pomicanja roba, novca i usluga, vanprivrednim radnim organizacijama, koji stiču i raspoređuju dohodak nezavisno od ostvarenja produktivnosti rada i rasta dohotka materijalne proizvodnje.
 - 8.3. Zaposleni čiji način sticanja i raspolažanja dohotkoni isključivo zavisi od količine društvene moći i karaktera uticaja na raspodelu sredstava društvene reprodukcije.
- 9. SKUPINE STANOVNIŠTVA IZVAN DELATNOSTI ČIJI OSTVARENI DRUŠTVENI I MATERIJALNI POLOŽAJ I NAČIN STICANJA SREDSTAVA ZA ŽIVOT DETERMINIŠE VELIČINU SOCIJALNE DISTANCE**

(Ukupno a—j)

- a) individualni poljoprivredni proizvodači — vlasnici sredstava za rad;
 - b) proizvodači — kooperanti;
 - c) vlasnici zanatskih i uslužnih radnji bez radnika;
 - d) slobodne profesije bez vlasništva sredstava za rad;
 - e) ostali umirovljenici;
 - f) ostali privremeno nezaposleni;
 - g) ostale domaćice;
 - h) studenti;
 - j) učenici.
- 10. SKUPINE STANOVNIŠTVA SOCIJALNO SUPROTSTAVLJENE PROCESIMA KLASNE INTEGRACIJE**

(Ukupno a—c)

- a) vlasnici zanatskih i uslužnih radnji — poslodavci;
- b) slobodne profesije — vlasnici sredstava za rad;
- c) lica koja žive od rente, zastupanja, provizije posredovanja i sl;
- d) lica koja pretežno žive od dobrovoljnih davanja stanovništva ili izdvajanja društvene zajednice;
- e) sva ostala lica koja pretežno žive od eksploatairanja tuge rada.

IV. REKONSTRUKCIJA VARIJABL I SOCIJALNE STRUKTURE I SVESTI NA OSNOVU ANKETNOG UPITNIKA

Operacionalni projekat (avgust 1985) i predlog klasifikacije varijabli se pretežno i u grupom obliku podudaraju.

Ova rekonstrukcija predstavlja *deskripciju i klasifikaciju indikatora*, odnosno anketnih pitanja, koja je napravljena na osnovu konceptualno-teorijskih razmišljanja. Kao takva, ona može samo da stimuliše metodološki i teorijski korektну konstrukciju složenih (kompozitnih) varijabli, odnosno mernih skala (na primer, ceta ličnosti) i indeksa (na primer, socio-ekonomskog položaja).

U ovoj klasifikaciji i deskripciji svako anketno pitanje — indikator pojavljuje se samo jedanput. Nisu, dakle, ovde već predvidene multiple funkcije jednog indikatora kao elementa iz kojeg je moguće konstruisati više različitih mernih instrumenata (varijabli). Na drugoj strani, svrstani su *svi* indikatori — anketna pitanja — bez ostatka.

Opis indikatora — varijable (»label«, »etiketa«, »definicija«) je i u funkciji teorijsko-konceptualne interpretacije podataka. U tom pogledu komplementarna dopunska i kritička razmišljanja o njima mogla bi doprineti korekciji ili kompletiranju predloženih »imenih« indikatora. Jasno je da ova rekonstrukcija varijabli predstavlja već početak rada na analizi i interpretaciji empirijske grade. Ali ovaj dokument služi prvenstveno kao osnovna informacija o istraživanju i o raspoloživoj anketnoj empirijskoj gradbi.

To znači da on još ne predstavlja niti kompleksan niti parcijalan nacrt analize; on je samo informacija, koja je od koristi i prvi korak u konstrukciji analitičkih modela, naročito u sledeća dva pravca:

(1) konstrukcija složenih (kompozitnih) varijabli, indeksa, skala, faktora, i to na osnovu prethodnih faktorskih i skalogramskih analiza i teorijskih kriterija, kao, na primer, indeks političke aktivnosti i moći, rezidencijalnog statusa, raznih crta ličnosti (satifikacije/frustracije, razvojnih orijentacija, uslova rada, egalitarizma, modernizma itd., itd.); isti indikator može biti u funkciji različitih složenih (kompozitnih) varijabli s obzirom na konkretni teorijski interes;

(2) uzročno—posledične i statističke veze između parova indikatora i varijabli, definisane u obliku hipoteza, koje se proveravaju pomoću različitih statističkih ili, pak, kvalitativnih metoda analize; u većini slučajeva će se hipoteze formirati u referencijskim okvirima kompleksnijih teorijskih modela, i u tom smislu će se i formalizovati u obliku multivarijantnih statističkih modela (regresionih, faktorskih, multiplih ukrštanja itd.) — u funkciji istraživanja »klasnog bića« jugoslovenskog društva.

1. Kulturno naslede

1.1. ŽIVOTNI CIKLUS I DOMAĆINSTVO

Anketno pitanje	Varijable
1. KOJE GODINE STE RODENI? POL ISPITANIKA	dob pol
1 — Muški. 2 — Ženski.	
2. DA LI STE OŽENJENI (UDATI)?	bračno stanje
1 — Neoženjen — neudata. 2 — Oženjen — udata. 3 — Vanbračna zajednica (živi s nekim kao muž ili žena, ali nije venčan). 4 — Razveden—a 5 — Udovac—ica	
11. KOLIKO DECE IMATE?	broj dece
12. KOLIKO DEĆE IZDRŽAVATE?	broj izdržavane dece
1 — Jedno. 2 — Dva. 3 — Tri. 4 — Četiri. 5 — Pet i više. 8 — Ne izdržava decu. 9 — Nema dece.	
13. DA LI JE NEKO DETE, KOJE IZDRŽAVETE, VEĆ ZAVRŠILO ŠKOLOVANJE A NIJE ZAPOSLENO?	
1 — Ne. 2 — Da. 8 — Ne izdržava decu. 9 — Nema dece.	
14. KOLIKO GODINA IMA VAŠE NAJSTARIJE DETE?	

Anketno pitanje	Varijable
212. DA LI SA VAMA U DOMAĆINSTVU ŽIVE:	patrijarhalnost domaćinstva
NE DA	
1 2 A. MUŽ/ŽENA.	
1 2 B. VAŠA PREDŠKOLSKA DECA.	
1 2 C. VAŠA DECA, KOJA POHADA-JU ŠKOLU.	
1 2 D. VAŠA DECA, KOJA SU ZAV-RŠILA ŠKOLU.	
1 2 E. OTAC, MAJKA.	
1 2 F. TAST, TAŠTA.	
1 2 G. ZET, SNAHA.	
1 2 H. DEDA, BABA.	
1 2 I. UNUCI.	
1 2 J. BRAĆA, SESTRE.	
1 2 K. DRUGI SRODNICI.	
1 2 L. DRUGI ČLANOVI.	
(Ako je domaćica)	
96. KO U VAŠEM DOMAĆINSTVU UGLAVNOM ODLUČUJE KAKO ĆE SE POTROŠITI NOVAC ZA POTREBE DOMAĆINSTVA?	
1 — Ispitanik.	
2 — Bračni drug.	
3 — Oboje.	
4 — Roditelji.	
5 — Cela porodica.	
1.2. SELIDBE: TERITORIJALNA POKRETLJIVOST – AUTOITONOST ANKETNO PITANJE	
Anketno pitanje	Varijable
286. KOLIKO GODINA ŽIVITE U OVOM MESTU? _____ godina	dužina horavka u kraju sadašnjeg horavka
287. DA LI STE SE U MESTU U KOME SADA ŽIVITE ODNEKUD DOSELILI?	starosedelac — autoitonost boravka
1 — Ne.	
2 — Da.	
(ako se doselio)	
288. DA LI STE SE U MESTU U KOME SADA ŽIVITE DOSELILI ZBOG POSLA?	zaposlenje, (posao) kao determinanta migracije
1 — Ne.	
2 — Da.	
9 — Nije se doselio.	
(Ako se doselio)	

Anketno pitanje	Varijable
289. KAKVO JE PO VELIČINI I VRSTI MESTO (NASELJE) IZ KOГA STE SE OVDE DOSELILI?	veličina mesta emigracije
A. VELIČINA	
1 — Manje od 500 stanovnika.	
2 — Od 500 do 2000 stanovnika.	
3 — Od 2000 do 10000 stanovnika.	
4 — Od 10000 do 100000 stanovnika.	
5 — Od 100000 do 250000 stanovnika.	
6 — Veće od 250000 stanovnika.	
9 — Nije se doselio.	
B. VRSTA (TIP) MESTA (NASELJA)	tip (urbani—ruralni) mesta emigracije
1 — Gradsko.	
2 — Prigradsko.	
3 — Selo.	
9 — Nije se doselio	
290. DA LI STE SE U SADAŠNJE MESTO BORAVKA DOSELILI IZ DRUGE REPUBLIKE, POKRAJINE ILI INOSTRANSTVA?	medurepubličke migracije
1 — Ne.	
2 — Da.	
(Ako da)	
291. IZ KOЈE STE SE REPUBLIKE/POKRAJINE DOSELILI?	republika/pokrajina emigracije
01 — Bosna i Hercegovine.	
02 — Crne Gore.	
03 — Hrvatske.	
04 — Kosova.	
05 — Makedonije.	
06 — Slovenije.	
07 — Uže Srbije.	
08 — Vojvodine.	
10 — Iz inostranstva.	
98 — Nije se doselilo iz druge republike/pokrajine ili inostranstva.	
99 — Nije se doselio.	

Anketno pitanje	Varijable
-----------------	-----------

1.3. NACIONALNI IDENTITET I SOLIDARNOST

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — skale				
47. KOJE STE NARODNOSTI?	nacionalna identifikacija ispitanika				
01 — Albanac. 02 — Crnogorac. 03 — Hrvat. 04 — Italijan. 05 — Jugosloven. 06 — Madar. 07 — Makedonac. 08 — Musliman. 09 — Rom. 10 — Slovenac. 11 — Srbin. 12 — Turčin. 13 — Drugo.					
10. ŠTA JE (BIO) PO NARODNOSTI VAŠ MUŽ (ŽENA)?	nacionalna identifikacija braćnog druga				
21. ŠTA JE PO NARODNOSTI VAŠE NAJSTARIJE DETE?	nacionalna identifikacija najstarijeg deteta				
29. KOJE NARODNOSTI SU (BILI) VAŠI RODITELJI?					
OTAC	nacionalna identifikacija oca				
MAJKA	nacionalna identifikacija majke				
30. ŠTA JE PO NACIONALNOSTI VAŠ NAJBOLJI PRIJATELJ/ICA?	nacionalna identifikacija najboljeg prijatelja				
48. U KOJOJ MERI VAS NEKA OD NAVEDENIH STVARI VEZUJE ZA NAŠ NAROD?	jачина сваке од седам (A—G) determinanti nacionalne vezanosti ispitanika, као одреднице одговарајућег типа nacionalne vezanosti				
	Ne vezu- je	Malo vezu- je	Ve- zu- je	Ne znaim je	
A. JEZIK	1	2	3	9	
B. RELIGIJA (VERA)	1	2	3	9	stepen nacionalne vezanosti ispitanika као rezultanta седам (A—G) основних determinanti nacionalne integracije/kohezije
C. NAVIKE I OBIČAJI (TRADICIJA)	1	2	3	9	
D. ISTORIJA	1	2	3	9	
E. KULTURA	1	2	3	9	
F. EKON.INTER.	1	2	3	9	
G. POL.INTER.	1	2	3	9	

Anketna pitanja i tvrdnje**Varijable — skale**

305. DA LI BISTE BILI SPREMNI DA STUPITE U BRAK SA PRIPADNICIMA SLEDEĆIH NARODNOSTI?

čuvička distanca: skala odnosa prema člou—homogamiji

Ne	Radi-	Neod-	Bio	Vrlo
bih	je ne	lučan	bih	rado
bio			spre-	
spre-			man	

A. ALBANAC	1	2	3	4	5
B. CRNOGORAC	1	2	3	4	5
C. HRVAT	1	2	3	4	5
D. MADAR	1	2	3	4	5
E. MAKEDONAC	1	2	3	4	5
F. MUSLIMAN	1	2	3	4	5
G. SLOVENAC	1	2	3	4	5
H. SRBIN	1	2	3	4	5

49. PRIPADNIKU SOPSTVENOG NARODA PRI ZAPOS-LJAVANJU TREBA DATI PREDNOST U ODNOSU NA PRIPADNIKE DRUGIH NARODA. skala nacionalne vezanosti (etno-centrizam; nacionalizam)
50. BEZ MNOGO RAZMIŠLJANJA TREBALO BI NAPUSTITI SVOJU NACIONALNU SREDINU AKO U DRUGOJ POSTOJE BOLJI USLOVI ZA ŽIVOT I RAD.
51. SVAKI ČOVEK BI MORAO SHVATITI DA JE SUD-BINA NJEGOVE NACIJE I NJEGOVA LIČNA SUD-BINA.
53. TREBA VOLETI ČAK I NEDOSTATKE SVOJE NACIJE.
54. JUGOSLOVENSTVO JE JEDINO MOGUĆE REŠENJE NACIONALNOG PITANJA KOD NAS. jugoslovenska vezanost
52. ČOVEČANSTVO PREDSTAVLJA JEDINU PRAVU LJUDSKU ZAJEDNICU, ZATO JE SVAKA PODELA NA NACIJE ŠTETNA ILI BESMISLENA. kosmopolitizam (internacionalizam)

1.4. RELIGIOZNOST I VEROISPLOVEST

Anketna pitanja i tvrdnje**Varijable — skale**

358. KOJA OD SLEDEĆIH REČENICA NAJBOLJE OPSUJE VAŠ ODNOS PREMA RELIGIJI? odnos ispitanika prema religiji
religioznost i religiozna aktivnost
- 1 — VERUJEM I VRŠIM VERSKE OBREDE.
- 2 — VERUJEM I PONEKAD VRŠIM VERSKE OBREDE.
- 3 — VERUJEM, ALI NE VRŠIM VERSKE OBREDE.
- 4 — NE VERUJEM, ALI PONEKAD VRŠIM VERSKE OBREDE.
- 5 — NE VERUJEM I NE VRŠIM VERSKE OBREDE.
- 6 — ODLUČNI SAM PROTIVNIK RELIGIJE.
- 9 — Ne može da odgovori.

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — skale
359. KOJE STE VEROISPOVESTI? 1 — Ne pripada ni jednoj veroispovesti 2 — Katoličke. 3 — Pravoslavne. 4 — Muslimanske. 5 — Druge, koje _____	veroispostnost ispitanika
360. VERA U BOGA DAJE ŽIVOTU PRAVI SMISAO.	skala religioznosti/ateizma
361. IDEJU O POSTOJANJU BOGA TREBA PRIMITI KAO APSOLUTNU ISTINU.	
362. SAMO ČOVEK KOJI JE OSLOBODEN VERSKIH ZABLUDA MOŽE SLOBODNO ODLUČIVATI O SVOJOJ SUDBINI.	
363. UKOLIKO SE VIŠE RAZVILA NAUKA I POVEĆAVA OBRAZOVANJE ČOVEKA, UTOLIKU SE SMANJUJE NJEGOVA POTREBA ZA RELIGIJOM.	
306. DA LI BISTE BILI SPREMNI DA STUPITE U BRAK SA: A. RELIGIOZNOM OSOBOM? B. NERELIGIOZNOM OSOBOM?	socijalna distanca prema (ne)religioznim osobama
7. DA LI JE (BIO) VAŠ MUŽ (ŽENA) RELIGIOZAN? (Ako je bio) KOJE VEROISPOVESTI JE (BIO) VAŠ MUŽ (ŽENA)? 1 — Nije (bio) religiozan, ne pripada (nije pripao) ni jednoj veroispovestu. 2 — Katoličke. 3 — Pravoslavne. 4 — Muslimanske. 5 — Druge, koje _____ 9 — Neoženjen — neodata.	religioznost i veroispovest braćnog druga ispitanika
18. DA LI JE VAŠE NAJSTARIJE DETE RELIGIOZNO? 1 — Ne. 2 — Da. 3 — Ne znam. 8 — Nema dete starije od 15 godina. 9 — Nema dece.	religioznost najstarijeg deteta ispitanika
27. DA LI SU (BILI) VAŠI RODITELJI RELIGIOZNI? A. OTAC B. MAJKA 1 2 — Ne. 1 2 — Ne. 9 9 — Ne znam.	religioznost oca ispitanika _____ religioznost majke ispitanika

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — skale
---------------------------	-------------------

298. DA LI JE VAŠ NAJBOLJI PRIJATELJ/ICA RELIGIOZAN? (Ako da) KOJE VEROISPLOVESTI JE VAŠ PRIJATELJ/ICA?	religioznost i veroispovest najboljeg prijatelja ispitanika
1 — Nije religiozan, ne pripada nijednoj veroispovesti.	
2 — Katoličke.	
3 — Pravoslavne.	
4 — Muslimanske.	
5 — Druge, koje _____.	
6 — Ne znam.	
9 — Nema prijatelja.	

1.5. AKTIVNOSTI U SLOBODNOM VREMENU, KAO I STIL ŽIVOTA: PARTICIPACIJA U NEFORMALNIM I U KULTURNO-KOMUNIKACIJSKIM SISTEMIMA INTERAKCIJE

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — indikatori
---------------------------	------------------------

294. ODAKLE SE POZNAJETE SA VAŠIM NAJBOLJIM PRIJATELJEM (PRIJATELJICOM)?	kanali (izvori, determinante) formiranja neformalnih veza
01 — Iz detinjstva.	
02 — Iz škole.	
03 — Sa posla.	
04 — Preko drugih prijatelja.	
05 — Rodak mi je.	
06 — Susred mi je.	
07 — Srđeli se u društvu (sportskom, kulturnom, stručnom).	
08 — Srđeli se pri obavljanju društveno-političkih aktivnosti.	
09 — Srđeli se slučajno (na priredbi, u lokaluu...).	
10 — Nekom drugom prilikom, kojom: _____.	
99 — Nema prijatelja	<u>pitanje 302.</u>

Anketna pitanja i tvrdnje				Variable — indikatori
292. ČIME SE BAVITE U SLOBODNOM VREMENU?				tip aktivnosti u slobodnom vremenu (izvan radne aktivnosti)
NIKA- DA	POVRE ČESTO MENO			
1	2	3	A. ODLAZIM NA SPORTSKE PRIREDBE (UTAKNICE).	
1	2	3	B. SAM SE BAVIM SPORTOM.	
1	2	3	C. ODLAZIM U LOV ILI RIBOLOV.	
1	2	3	D. ODLAZIM NA IZLETE.	
1	2	3	E. ODLAZIM NA IGRANKE, U DISKO.	
1	2	3	F. POSEĆUJEM KULTURNE PRIREDBE.	
1	2	3	G. ODLAZIM U BIOSKOP.	
1	2	3	H. ŠETAM PO ULICAMA, TRGOVINAMA.	
1	2	3	I. POSEĆUJEM KAFANE.	
1	2	3	J. POSEĆUJEM RODAKE ILI PRIMAM POSETE.	
1	2	3	K. POSEĆUJEM PRIJATELJE ILI PRIMAM POSETE.	
1	2	3	L. ODLAZIM NA SEMINARE, STUDIJSKA PUTOVANJA.	
1	2	3	M. ČITAM KNJIGE.	
1	2	3	N. ČITAM REVIJE, ČASOPISE, NOVINE.	
1	2	3	O. SLUŠAM RADIO.	
1	2	3	P. GLEDAM TELEVIZIJU.	
1	2	3	R. IGRAM KARTE, ŠAH.	
1	2	3	S. SVIRAM INSTRUMENT, SLIKAM, PIŠEM.	
1	2	3	T. BAVIM SE HOBIJEM.	
1	2	3	U. ŠIJEM, PLETEM.	
1	2	3	V. RADIM U BAŠTI.	
1	2	3	Z. BAVIM SE MANJIM POPRAVKAMA U KUĆI.	

293. KAKO STE PROVELI POSLEDNJI GODIŠNJI OD-MOR? DA LI STE SVE VREME PROVELI KOD KUĆE ILI STE NEKUD IŠLI?	način korišćenja godišnjeg od-mora
3 — Kod rodaka na selu.	
3 — U svojoj vikendici, kući za odmor.	
3 — Kod rodaka na moru ili u brdima (planini).	
3 — Na moru ili na planini u sindikalnom domu.	
3 — U šatoru ili auto—prikolici na moru ili na planini.	
3 — U pansionu, hotelu ili privatnoj sobi na moru ili pla-nini.	
3 — Na putovanju po zemlji.	
3 — U inostranstvu.	
349. DA LI ČITATE NOVINE? KOJE OD NAVEDENIH NOVINA ČITATE I KOLIKO ČESTO?	eksponiranost (uključnost) u masovnim medijima informisanja
	Nika-Pone-Često Redo-dan kad vno
A.REPUBLIČKE/POKRAJINSKE DNEVNE NOVINE	1 2 3 4
B. POLITIČKI NEDELJNIK	1 2 3 4
C. VERSKE NOVINE	1 2 3 4
D. ZABAVNE NOVINE I REVIIJE	1 2 3 4
E. STRUČNE REVIIJE I NOVINE (ZA PROFESIJU)	1 2 3 4
350. DA LI SLUŠATE RADIO?	
1 — Ne sluša radio.	
2 — Retko.	
3 — Više puta nedeljno.	
4 — Svaki dan.	
451. DA LI GLEDATE TELEVIZIJU?	
1 — Ne gleda TV.	
2 — Retko.	
3 — Više puta nedeljno.	
4 — Svaki dan.	
343. DA LI STE U POSLEDNJIH 6 MESECI PROČITALI NEKU BELETRISTIČKU KNJIGU?	participacija u kulturnim institu-cijama;
1 — Ne.	
2 — Da, koju	
344. DA LI STE U POSLEDNJIH 6 MESECI PROČITALI NEKU STRUČNU KNJIGU?	pasivne kulturne aktivnosti
1 — Ne.	
2 — Da.	

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — indikatori
---------------------------	------------------------

345. DA LI STE TOKOM PROŠLE GODINE BILI NA NEKOJ POZORIŠNOJ, BALETSKOJ ILI OPERNOJ PREDSTAVI?

1 — Ne.

2 — Da.

346. DA LI STE TOKOM PROŠLE GODINE BILI NA NEKOJ MUZIČKOJ PRIREDBI?

1 — Ne.

pitanje 348.

2 — Da.

(Ako da)

347. NA KAKVOJ MUZIČKOJ PRIREDBI STE BILI?

3 — Klasične muzike.

3 — Koncertu hora.

3 — Zabavne, pop, rock-muzike.

3 — Narodne muzike.

3 — Drugo

9 — U toku prošle godine nije bio na muzičkoj priređbi.

348. DA LI STE U POSLEDNJIH 6 MESECI BILI U BIOSKOPU?

1 — Ne.

2 — Da.

1.6. CRTE LIČNOSTI

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — skale
37. NOVE STVARI U ŽIVOTU TREBA PRIHVATITI BEZ RAZMIŠLJANJA.	rigidnost - fleksibilnost ličnosti u odnosu na društvene inovacije (promjene);
38. POSLE SVAKE PROMENE U DRUŠTVU STVARI SU LOŠIJE NEGO PRE TOGA.	konzervativan/tradicionalan; modernizam/progresivnost
39. BUNTOVNIČKE IDEJE MLADIH LJUDI DOPRINOSI SE NAPRETku DRUŠTVA.	
40. U ZABLUDI SU LJUDI KOJI MISLE DA SVAKA PROMENA DONOSI NAPREDAK.	
41. SLAGANJE S MIŠLJENjem OSTALIH JE NAJBOLJI NAČIN DELOVANJA.	konformizam/oportunizam
43. VLASTI I BOGOVIMA SE NE TREBA ZAMERITI.	
45. NE TREBA IZNOSITI VLASTITO MIŠLJENJE JER ČOVEK NIKADA NE ZNA ZBOG ČEGA ĆE NAS-TRADATI.	
46. DA BI POSTIGAO POŠTOVANJE PODREDENIH, SVAKI DOBAR RUKOVODILAC MORA BITI PREMA NJIMA STROG.	autoritarnost — samoodređenje (poštovanje autoriteta — autonominost)
42. NADREDENE TREBA SLUŠATI SAMO AKO SMA-TRAŠ DA SU U PRAVU.	

Anketno pitanje i tvrdnje	Varijable — skale
44. DECU TREBA PRE SVEGA NAUČITI DA SLUŠAJU STARIE.	
251. SAMO RADOM ČOVEK MOŽE NAPREDOVATI I POSTIĆI NEKI USPEH U ŽIVOTU.	etička rada
252. RAD JE NUŽNO ZLO I MORA SE OBAVLJATI SAMO ZATO DA ČOVEK OBEZBEDI SREDSTVA ZA ŽIVOT.	
253. NE ISPLATI SE PREVIŠE NAPREZATI U RADU, VEĆ TREBA BOLJE ŽIVETI.	hedonizam
2. <i>Uloga u društvenoj podeli rada</i>	
2.1. ŠKOLOVANJE KAO PROCES I KAO DETERMINANTA MOBILNOSTI	
Anketno pitanje	Varijable
58. DA LI STE NEKAD PREKIDALI ŠKOLOVANJE I ZA IZVESNO VРЕME BILI ZAPOSLENI, ODНОSНО DA LI STE PRE ZAVRШETKA POSLEDNJE ŠKOLE BILI ZAPOSLENI?	prekidanje, odnosno kontinuirano školovanje ispitanika
1 — Ne.	
2 — Da.	
9 — Ima 4 razreda osnovne škole ili manje.	
59. NA KOJI NAЧIN STE SE ŠKOLOVALI PRILIKOM POHADANJA POSLEDNJE ŠKOLE KOЈU STE ZAVRШILI?	način školovanja ispitanika: redovno uz rad ili iz rada (završena škola)
1 — Redovno.	
2 — Uz rad, iz rada.	
3 — Redovno i uz rad.	
9 — Završio 4 razreda osnovne škole ili manje.	
60. DA LI SADA POHADATE NEKU ŠKOLU?	pohadanje škole (sada) ispitanika
1 — Ne.	
2 — Da.	

Anketno pitanje	Varijable
61. KOJU ŠKOLU POHADATE?	vrsta i stepen škole koju sada po-hada ispitanik
01 — Osnovnu školu.	
02 — Dvo ili trogodišnju reformisanu srednju školu.	
03 — Četvorogodišnju reformisanu srednju školu priro-dno—matematičkog smjera.	
04 — Četvorogodišnju reformisanu srednju školu društveno—humanističkog smjera.	
05 — Četvorogodišnju reformisanu srednju školu tehnič-kog i ostalih smerova.	
06 — Višu školu prirodnog i tehničkog smjera.	
07 — Višu školu pedagoškog, socijalnog, upravnog, ko-mercijalnog i sličnog smjera.	
08 — Visoku školu prirodno—tehničkog smjera, medi-cinski fakultet.	
09 — Visoku školu ekonomsko—pravnog i društve-no—humanističkog smjera, umjetničku akademiju.	
10 — Drugu visoku školu.	
11 — Poslediplomske studije.	
99 — Ne školuje se.	
62. NA KOJI SE NAČIN ŠKOLUJETE?	način školovanja ispitanika: re-dovno, uz rad ili iz rada (sadaš-nje školovanje)
1 — Redovno.	<u>pitanje 66.</u>
2 — Uz rad.	
3 — Iz rada.	
9 — Ne školuje se.	
(Ako se školuje uz rad ili iz rada.)	sadašnje školovanje uz ili iz rada za struku ili izvan struke
63. DA LI SE ŠKOLUJETE	
1 — Za struku i u struci u kojoj radite?	
2 — Izvan struke?	
8 — Ne školuje se uz rad niti iz rada.	
9 — Ne pohađa školu.	
(Ako se školuje uz rad ili iz rada.)	sadašnje školovanje uz ili iz rada; upućivanje na školovanje
64. KO VAS JE UPUTIO U ŠKOLU?	
1 — Radna organizacija.	
2 — Sam se odlučio.	
3 — Neko drugi, ko _____.	
8 — Ne školuje se uz rad niti iz rada.	
9 — Ne pohađa školu.	

(Ako se školuje uz rad ili iz rada.)

65. KO VAM FINANSIJSKI OMOGUĆUJE ŠKOLOVANJE?

1 — Radna organizacija.

2 — Roditelji.

3 — Bračni drug, partner.

4 — Sam.

8 — Ne školuje se uz rad niti iz rada.

9 — Ne pohađa školu.

(Ako se redovno školuje)

finansijski izvor školovanja uz
rad ili iz radafinansijski izvor redovnog školova-
vanja66. KAKVI FINANSIJSKI IZVORI VAM OMOGUĆUJU
REDOVNO ŠKOLOVANJE?

NE.

DA.

1 2 A — STIPENDIJA

1 2 B — POMOĆ RODITELJA

1 2 C — HONORARNI RAD

1 2 D — NEKI DRUGI IZVORI,
KOJI _____

9 — Ne školuje se redovno.

67. DA LI SE ŠKOLUJETE U MESTU VAŠEG STALNOG BORAVKA?

1 Ne.

2 Da

9 Ne školuje se redovno.

školovanje u mestu ili izvan me-
sta stalnog boravkapitanje 69.

(Ako se ne školuje u mestu stalnog boravka.)

68. GDE STANUJETE ZA VРЕME ŠKOLOVANJA?

1 — Kod kuće, svakodnevno putuje.

2 — U mestu gde se školuje — kod rođaka.

3 — U mestu gde studira — u internatu,
studentskom domu.

4 — U mestu gde studira — kao podstanar.

5 — Drugde, gde_____.

8 — Školuje se u mestu stalnog boravka.

9 — Ne školuje se redovno.

stanovanje za vreme školovanja
izvan mesta stalnog boravka

Anketno pitanje**Varijable**

(Odgovaraju svi, osim onih koji se redovno školuju)	način postizanja kvalifikacije ispitnika
75. NA KOJI NAČIN STE POSTIGLI STRUČNO OBRAZOVANJE, ODNOŠNO KVALIFIKACIJU?	
1 — Redovnim školovanjem.	
2 — Školovanjem uz rad, iz rada.	
3 — Priznavanjem putem zakonskih propisa.	
4 — Polaganjem ispita za kvalifikaciju (interno, eksterno).	
5 — Priznavanjem na osnovu dugogodišnjeg rada na određenim radnim mestima.	
6 — Na drugi način, koji _____.	
7 — Nema stručno obrazovanje, kvalifikaciju.	
9 — Sada se redovno školuje.	
(Ako se neko dete još redovno školuje.)	
23. DA LI NEKO OD VAŠE DECE PORED REDOVNOG ŠKOLOVANJA POSEĆUJE I NEKE DRUGE ŠKOLE (TEČAJEVE), ODNOŠNO BAVI SE SLEDEĆIM AKTIVNOSTIMA:	vanškolske vaspitne aktivnosti dece
NE. DA.	
1 2	A. TRENINGI U SPORTSKIM KLUBOVIMA, PLANINARSKIM, FERIJALNIM I SLIČNO
1 2	B. FOLKLORNO, DRAMSKO ILI SLIČNO DRUŠTVO (SEKCija)
1 2	C. MUZIČKA ŠKOLA, BALETSKA ŠKOLA ILI TEČAJ
1 2	D. ČASOVI (TEČAJEVI) STRANIH JEZIKA
1 2	E. TEČAJ ZA KOMPJUTERE, FOTO—KINO KLUB I SLIČNO
1 2	F. VERONAUKA
1 2	G. NEŠTO DRUGO, NAVEDITE: _____
8 — Nema dece koja se redovno školju.	
9 — Nema dece.	varijable: stavovi o školovanju i zapošljavanju

Anketno pitanje	Varijable
69. ŠTA NAMERAVATE DA RADITE PO ZAVRŠENOM ŠKOLOVANJU?	namere ispitanika po završetku školovanja
1 — Tražiće zaposlenje.	
2 — Zapoliće se u RO koja ga stupendira.	
3 — Produžiće školovanje.	
4 — Namerava da otvorí zanatsku radnju.	
5 — Namerava da ostane na poljoprivrednom gospodarstvu.	
6 — Drugo, šta: _____.	
7 — Još ne zna _____.	
9 — Ne školuje se redovno.	
(Ako je na pitanje 69 odgovorio 1.)	
70. SMATRATE LI DA ĆETE PO ZAVRŠENOM ŠKOLOVANJU DOBITI ZAPOSLENJE?	očekivanja ispitanika u pogledu zaposlenja posle završenog školovanja
1 — Ne.	
2 — Da, iako veoma teško, posle dugog čekanja.	
3 — Da, posle nekoliko meseci traženja posla.	
4 — Da, odmah po završenom školovanju.	
7 — Ne znam.	
8 — Ne namerava da se zaposli, odnosno da traži zaposlenje.	
9 — Ne školuje se redovno.	
(Ako će tražiti posao, ako je na pitanje 69 odgovorio 1.)	
71. KAKVE SU MOGUĆNOSTI DA PO ZAVRŠENOM ŠKOLOVANJU DOBIJETE ZAPOSLENJE KOJE BI ODGOVARALO VAŠOJ ŠKOLSKOJ SPREMI?	očekivanja ispitanika u pogledu zaposlenja u struci posle školovanja
1 — Nikakve.	
2 — Male.	
3 — Srednje.	
4 — Velike.	
7 — Ne znam.	
8 — Ne namerava da se zaposli, odnosno da traži zaposlenje.	
9 — Ne školuje se redovno.	

Anketno pitanje	Varijable
(Odgovaraju svi koji se ne školuju.)	
73. DA LI BISTE ŽELELI DA PRODUŽITE ŠKOLOVANJE? (Ako da) ZAŠTO?	aspiracije za produžetkom školovanja

1 — Da, radi uspešnijeg obavljanja posla.
 2 — Da, radi napredovanja u radnoj organizaciji.
 3 — Da, lakše bih dobio novi posao.
 4 — Da, radi većeg dohotka.
 5 — Da, jer to zahteva sadašnje radno mesto.
 6 — Ne zna, ne može se odlučiti, drugo.
 7 — Ne želi da produži školovanje.
 9 — Sada se školuje.

2.2. STEPEN I VRSTA OBRAZOVANJA

Anketno pitanje	Varijable
55. NAVEDITE TAČNO VRSTU I STEPEN ŠKOLE KOJU STE ZAVRŠILI.	vrsta i stepen završene škole ispitanika
3. KOJU POSLEDNU ŠKOLU JE ZAVRŠIO VAŠ MUŽ (ŽENA)?	vrstu i stepen završene škole bračnog druga ispitanika

Anketno pitanje	Varijable
<p>15. KOJU JE POSLEDNJU ŠKOLU ZAVRŠILO VAŠE NAJSTARIJE DETE?</p> <p>01 — Četvrti razreda osnovne škole ili manje.</p> <p>02 — Pet—sedam razreda osnovne škole, odnosno 1—3 razreda niže gimnazije.</p> <p>03 — Osnovnu školu, odnosno nižu gimnaziju.</p> <p>04 — Dvo ili trogodišnju stručnu školu za proizvodna zanimanja (metalostrugar, električar, zidar i sl.).</p> <p>05 — Dvo ili trogodišnju stručnu školu — administrativnu, trgovacku, PTT i sl.</p> <p>06 — Dvo ili trogodišnju reformisanu srednju školu.</p> <p>07 — Četvorogodišnju srednju stručnu školu (tehničku, ekonomsku i sl.).</p> <p>08 — Gimnaziju.</p> <p>09 — Srednju učiteljsku školu, pedagošku školu i sl.</p> <p>10 — Reformisanu četvorogodišnju srednju školu prirodno—matematičkog smjera.</p> <p>11 — Reformisanu četvorogodišnju srednju školu društveno—humanističkog smjera.</p> <p>12 — Reformisanu četvorogodišnju školu tehničkog i ostalih smjerova.</p> <p>13 — Drugu četvorogodišnju srednju školu.</p> <p>14 — Višu školu tehničkog, prirodno—matematičkog smjera.</p> <p>15 — Višu školu pedagoškog, socijalnog, upravno—komercijalnog i sličnog smjera.</p> <p>16 — Visoku školu tehničkog, prirodno—matematičkog smjera i medicinski fakultet.</p> <p>17 — Visoku školu ekonomskog, pravnog, društveno—humanističkog smjera, umjetničku akademiju.</p> <p>18 — Drugu visoku školu.</p>	vrsta i stepen završene škole najstarijeg deteta ispitanika
<p>24. KAKVO OBRAZOVANJE (ŠKOLSKU SPREMУ) IMAJU (SU IMALI) VAŠI RODITELJI?</p> <p>A. OTAC B. MAJKA</p>	vrsta i stepen završene škole oca ispitanika; vrsta i stepen završene škole majke ispitanika

Anketno pitanje	Varijable
295. KOJU ŠKOLU JE ZAVRŠIO VAŠ NAJBOLJI PRIJATELJ/ICA?	vrsna i stepen završene škole najboljeg prijatelja ispitanika
01 — Četiri razreda osnovne škole ili manje.	
02 — Pet—sedam razreda osnovne škole, odnosno 1—3 razreda niže gimnazije.	
03 — Osnovnu školu, odnosno nižu gimnaziju.	
04 — Dvo ili trogodišnju stručnu školu za proizvodna zanimanja	
05 — Dvo ili trogodišnju stručnu školu—administrativnu, trgovачku, PTT i sl.	
06 — Srednju (četvorogodišnju) školu.	
07 — Višu školu.	
08 — Visoku školu.	
09 — Ne znam.	
30. KOJI STEPEN OBRAZOVANJA JE IMAO VAŠ DEDA PO OCU?	vrsna i stepen završene škole deda ispitanika (po ocu)
1 — Četiri razreda osnovne škole ili manje.	
2 — Pet—sedam razreda osnovne škole, odnosno 1—3 razreda niže gimnazije.	
3 — Završenu osnovnu školu, odnosno nižu gimnaziju.	
4 — Dvo ili trogodišnju stručnu školu (šegrtsku i sl.).	
5 — Srednju (četvorogodišnju) školu.	
6 — Višu ili visoku školu.	
9 — Ne znam.	
56. DA LI STE POHADALI NEKU ŠKOLU KOJU NISTE ZAVRŠILI? KOJA JE TO ŠKOLA?	vrsna i stepen škole, koju ispitanik nije završio
57. KOJU SREDNJU ŠKOLU STE ZAVRŠILI PRE NEGO ŠTO STE SE UPISALI NA VIŠU, ODNOŠNO VISOKU ŠKOLU?	vrsna i stepen srednje škole, koju je završio ispitanik pre upisa na višu, odnosno visoku školu
72. DA LI STE PO ZAVRŠENOM ŠKOLOVANJU POHADALI NEKI TEČAJ, SPECIJALIZACIJU I SLIČNO	pohadjanje tečaja, specijalizacije po završenom školovanju
1 — Ne.	
2 — Da, van struke.	
3 — Da, u struci.	
9 — Sada se školuje.	

Anketno pitanje	Varijable
(Odgovaraju svi, osim onih koji se redovno školuju.)	
74. KOJI STEPEN STRUČNOG OBRAZOVANJA, ODNOŠNO KOJU KVALIFIKACIJU IMATE?	kvalifikacija ispitanika
1 — Nekvalifikovan.	
2 — Priučen (polukvalifikovan).	
3 — Niže stručno obrazovanje.	
4 — Kvalifikovan.	
5 — Visokokvalifikovan.	
6 — Srednje stručno obrazovanje.	
7 — Više stručno obrazovanje.	
8 — Visoko stručno obrazovanje.	
9 — Sada se redovno školuje.	
2.3. DETERMINANTE ZAPOŠLJAVANJA I RADNE KARIJERE: HIJERARHIJSKA, FUNKCIJALNA I TERITORIJALNA PROFESIONALNA MOBILNOST	
Anketno pitanje	Varijable
99. KOLIKO GODINA RADNOG STAŽA IMATE?	dužina radnog staža, poschno za
A. UKUPNO _____ GODINA.	zaposlene u društvenom sektoru,
B. U ORGANIZACIJI GDE STE ZAPOSLENI _____ godina.	u privatnom zanatstvu i u slobodnim profesijama; radni staž:
C. NA SADAŠNjem RADNOM MESTU _____ godina.	(1) ukupno (2) u sadašnjoj radnoj organizaciji (3) na sadašnjem poslu (radnom mestu)
99 — Nije zaposlen.	
154. KOLIKO GODINA RADNOG STAŽA IMATE?	
A. UKUPAN RADNI STAŽ: _____ godina.	
B. RADNI STAŽ U SLOBODNOJ PROFESIJI _____ godina.	
171. KOLIKO GODINA RADNOG STAŽA IMATE?	
A. UKUPAN RADNI STAŽ: _____ GODINA.	
B. RADNI STAŽ U ZANATU: _____ GODINA.	
99.— Nije zanatlja.	

Anketno pitanje	Varijable
102. DA LI STE U TOKU RADNOG STAŽA MENJALI POSAO, ODNOŠNO RADNU ORGANIZACIJU? (Ako da) NAVEDITE GLAVNI RAZLOG ZBOG KOJEG STE PROMENILI POSLEDNJI POSAO, ODNOŠNO RADNU ORGANIZACIJU	funkcionalna profesionalna mobilnost ispitanika (horizontalna pokretljivost između organizacija rada)
01 — Radi manje napornog posla.	
02 — Radi boljih radnih uslova, povoljnijeg radnog vremena.	
03 — Radi bolje zarade.	
04 — Radi stana.	
05 — Radi napredovanja, dobivanja boljeg pogodnijeg posla.	
06 — Radi uspešnosti i/ili sposobnijeg rukovodstva novc organizacije.	
07 — Zbog odnosa u kolktivu.	
08 — Drugo, šta _____.	
88 — Nije menjao posao, prvi posao je i onaj sadašnji.	
99 — Nije zaposlen.	
34. DA LI STE IKAD DUŽE OD GODINE DANA RADI LI U INOSTRANSTVU?	internacionalna profesionalna mobilnost ispitanika; internacionalna profesionalna mobilnost bračnog druga, roditelja ili dece ispitanika
1 Ne.	
2 Da	
35. DA LI (JE) NEKO IZ VAŠE UŽE PORODICE RADI (RADIO) DUŽE OD GODINE DANA U INOSTRANSTVU?	
NE. DA.	
1 2 A. MUŽ (ŽENA)	
1 2 B. OTAC ILI MAJKA	
1 2 C. DETE	
9 — Niko nije radio u inostranstvu.	
130. DA LI BISTE MENJALI SADAŠNJI POSAO, UKOLIKO BI VAM SE ZA TO UKAZALA PRILIKA? (Ako da) NAVEDITE GLAVNI RAZLOG ZA TO.	spremnost (aspiracije) za profesionalnu mobilnost; motivacije — determinante mobilnosti aspiracija
01 — Fizički i psihički prenaporan rad.	
02 — Loši uslovi rada, neodgovarajuće radno vreme.	
03 — Loša zarada.	
04 — Stan.	
05 — Nema mogućnosti za napredovanje.	
06 — Poslovna neuspešnost organizacije.	
07 — Slabo rukovodstvo.	
08 — Loši odnosi u kolktivu.	
09 — Drugo, šta _____.	

Anketno pitanje	Varijable
88. DA LI TRAŽITE POSAO?	dužina traženja zaposlenja;
1 — Ne	<u>pitanje 93.</u> aktivnost u cilju zapošljavanja
2 — Da.	
89. KOLIKO VREMENA VEĆ TRAŽITE POSAO?	dužina traženja zaposlenja
90. NA KOJE NAČINE POKUŠAVATE DA NADETETE POSAO?	kanali, sredstva, načini zapošljavanja
NE. DA.	
1 2	A. PRIJAVLJIVANJEM NA KON-KURS, ODNOSNO OBAVEŠTENJE U NOVINAMA.
1 2	B. PREKO SIZ—a ZA ZAPOŠLJAVANJE.
1 2	C. UZ POMOĆ LIČNIH VEZA (ROD-BINA, PRIJATELJI, POZNANICI).
1 2	D. PREKO UTICAJNIH LJUDI NA POLOŽAJIMA.
1 2	E. NA DRUGI NAČIN, KAKO:.

91. DA LI BISTE PRIHVATILI POSAO KOJI BI VAM BIO PONUĐEN:	prioritet bilo kojeg posla (zapo-slenosti) u poređenju sa posloim
NE. DA. NEO- DLU- ČAN.	(1) van mesta stalnog boravka (2) van struke (3) niže (od stecene) kvalifikacije
1 2 3	A. VAN MESTA STAL-NOG BORAVKA.
1 2 3	B. VAN STRUKE ZA KO- JU STE SE ŠKOLOVALI.
1 2 3	C. RADNO MESTO SA NI- ŽIM STEPENOM KVALI- FIKACIJE OD ONE KOJU IMATE.
92. SMATRATE LI DA BI VAM PRI TRAŽENJU ZAPOSLENJA POMOGLA SPREMNOST DA NEKOME LIČNO UČINITE USLUGU, ODNOSNO DA NEŠTO DATE (PLATITE)?	korupcija kao kanal (način, sred-stvo) zapošljavanja
1 — Ne.	
2 — Ne zna..	
3 — Da	
107. DA LI STE U ORGANIZACIJI U KOJOJ STE ZAPOSLENI NAPREDOVALI NA BOLJE RADNO MESTO?	intraorganizacijska profesionalna promocija (vertikalna mobilnost)
1 — Ne	<u>pitanje 109.</u>
2 — Da.	

Anketno pitanje	Varijable
108. NAVEDITE GLAVNI RAZLOG KOJI VAM JE OMOGUĆIO NAPREDOVANJE NA BOLJE RADNO MESTO:	determinante intraorganizacijske profesionalne promocije (vertikalne mobilnosti)
1 — Odgovarajući radni staž. 2 — Dopunsko obrazovanje (završavanje škole, tečaja, seminara). 3 — Slobodno radno mesto. 4 — Radno iskustvo i sposobnost. 5 — Dobri odnosi, poverenje rukovodećih. 6 — Politička i samoupravna aktivnost. 7 — Drugo, što _____.	
129. DA LI U NEKOLIKO SLEDEĆIH GODINA IMATE REALNE MOGUĆNOSTI ZA NAPREDOVANJE U POSLU (ZANIMANJU) KOJIM SE BAVITE?	
1 — Nema nikakvih mogućnosti. 2 — Ima male mogućnosti. 3 — Ima izvesne mogućnosti. 4 — Ima prilično mogućnosti. 5 — Ima sve mogućnosti.	очекivanja (subjektivna procena mogućnosti) u pogledu profesionalne promocije (vertikalne mobilnosti)
2.4. POLOŽAJ U DRUŠTVENOJ PODELI RADA: RADNA AKTIVNOST, POSAO I DELATNOST ISPITANIKA I NJEGOVOG SOCIJALNO—SRODSTVENOG KRUGA U TOKU RADNE KARIJERE	

Anketna pitanja	Varijable
76. KOJI OD NAVEDENIH OPISA NAJBOLJE ODGOVARA VAŠOJ RADNOJ AKTIVNOSTI?	radna aktivnost ispitanika klasificirana po sledećim kriterijima:
01 — REDOVNO ZAPOSLEN I ISTOVREMENO RADI NA IMANJU.	(1) zaposlen — nezaposlen
02 — REDOVNO ZAPOSLEN U DRUŠTVENOM SEKTORU.	(2) zaposlen u privatnom — društvenom sektoru
03 — REDOVNO ZAPOSLEN U PRIVATNOM SEKTORU, KOD PRIVATNIKA.	(3) privatnik: slobodna profesija, zanatlija, seljak
04 — OBAVLJA SLOBODNU PROFESIJU.	
05 — LICE KOJE SAMOSTALNO OBAVLJA DELATNOST, ZANATLJIA.	
06 — POLJOPRIVREDNIK, SEOSKA DOMAĆICA.	(4) nezaposleni: student, domaćica, invalid, penzioner
07 — STUDENT.	
08 — NEZAPOSLEN.	
09 — DOMAĆICA.	
10 — NESPOSOBAN ZA RAD, BOLESTAN I SLIČNO.	
11 — PENZIONER,	

Anketna pitanja	Varijable
100. KOJI JE BIO VAŠ PRVI POSAO, ODNOSENKO ZAPOSLENJE PO ZAVRŠENOM ŠKOLOVANJU? TAČNO NAVEDITE NAZIV RADNOG MESTA, ODNOSENKO ZANIMANJA, RADNE ZADATKE I PO- LOŽAJ U PROCESU RADA.	prvi posao (zanimanje) i delat- nost ispitanika
101. U KOJOJ DELATNOSTI STE OBAVLJALI VAŠ PRVI POSAO, ODNOSENKO IMALI PRVO ZAPOSLENJE? 01 — Elektroprivredi. 02 — Rudarstvu. 03 — Metalurgiji. 04 — Mašinskoj industriji. 05 — Automobilskoj industriji. 06 — Brodogradnji. 07 — Elektroindustriji. 08 — Hemijskoj industriji. 09 — Drvnoj industriji i industriji papira. 10 — Tekstilnoj industriji, industriji koža, obuće. 11 — Prehrambenoj industriji i proizvodnji pića. 12 — Ostalim industrijskim granama. 13 — Poljoprivredi i ribarstvu. 14 — Šumarstvu. 15 — Gradevinarstvu. 16 — Vodoprivredi. 17 — Saobraćaju i vezama. 18 — Trgovini. 19 — Ugostiteljstvu i turizmu. 20 — Zanatstvu, ličnim uslugama i slobodnoj profesiji. 21 — Stambeno—komunalnoj delatnosti. 22 — Finansijskim i drugim poslovnim uslugama (ban- karstvu, osiguranju, projektovanju). 23 — Obrazovanju, nauci, kulturi, umetnosti, sportu. 24 — Zdravstvu i socijalnom osiguranju. 25 — Skupštinama društveno—političkih zajednica. 26 — Upravnim organima društveno—političkih zajednica. 27 — Društveno—političkim organizacijama i društvi- ma. 28 — Samoupravnim interesnim zajednicama, komora- ma, poslovnim udruženjima, fondovima. 29 — JNA, SDB. 30 — Drugde.	
103. KAKAV POSAO, ODNOSENKO ZANIMANJE OBAV- LJATE? TAČNO NAVEDITE NAZIV RADNOG ME- STA, ODNOSENKO ZANIMANJA, RADNE ZADATKE I POLOŽAJ U PROCESU RADA: _____ .	sadašnji posao (zanimanje) i de- latnost ispitanika (kategorija za delatnost: pitanje 101)

Anketna pitanja	Varijable
104. U KOJOJ DELATNOSTI STE ZAPOSLENI?	
81. KOJI POSAO, ODNOSENZO ZANIMANJE STE OBAVLJALI KADA STE IMALI 40 GODINA? TAČNO NAVEDITE NAZIV RADNOG MESTA (ZADATKA), ODNOSENZO ZANIMANJA.	posao (zanimanje) penzionisanog ispitanika u 40. godini starosti (vrhunac radne karijere), delatnost penzionera u 40. godini (kategorije za delatnost: pitanje 101)
82. U KOJOJ DELATNOSTI STE RADILI KADA VAM JE BILO 40 GODINA?	
83. KOJI POSAO STE OBAVLJALI PRE NEGO ŠTO STE OTIŠLI U PENZIJU? NAVEDITE NAZIV RADNOG MESTA (ZADATKA), ODNOSENZO ZANIMANJA.	posao (zanimanje) i delatnost penzionisanog ispitanika prilikom penzionisanja (poslednji posao i delatnost) (kategorije za delatnost: pitanje 101)
84. U KOJOJ DELATNOSTI STE RADILI PRILIKOM PENZIONISANJA?	
87. A. KAKAV STE POSAO, ODNOSENZO ZANIMANJE OBAVLJALI? NAVEDITE NAZIV RADNOG MESTA, ODNOSENZO ZANIMANJA.	posao (zanimanje) i delatnost sada nezaposlenog lica (i domaćice te studenta) (kategorije za delatnost: pitanje 101)
87. B. U KOJOJ DELATNOSTI STE RADILI?	
152. DA LI STE PRE OBAVLJANJA SLOBODNE PROFESIJE BILI ZAPOSLENI?	posao (zanimanje) i delatnost ispitanika pre obavljanja (sadašnjeg) njegove slobodne profesije (kategorije za delatnost: pitanje 101)
153. A. KAKVIM POSLOM (ZANIMANJEM) STE SE BAVILI? NAVEDITE NAZIV RADNOG MESTA (ZADATKA), ODNOSENZO ZANIMANJA I POLOŽAJ U PROCESU RADA.	
153. B. U KOJOJ DELATNOSTI STE BILI ZAPOSLENI?	
168. DA LI STE NEGDE BILI ZAPOSLENI PRE NEGO ŠTO STE POČELI DA SE BAVITE ZANATOM?	posao (zanimanje) i delatnost ispitanika pre obavljanja njegovog (sadašnjeg) zanata (kategorije za delatnost: pitanje 101)
169. KOJI POSAO (ZANIMANJE) STE OBAVLJALI? NAVEDITE NAZIV RADNOG MESTA, ODNOSENZO ZANIMANJA I POLOŽAJ U PROCESU RADA.	
170. U KOJOJ STE DELATNOSTI BILI ZAPOSLENI?	
190. DA LI RADITE NA IMANJU?	posao (zanimanje) i delatnost ispitanika pre obavljanja njegove poljoprivredne delatnosti na sopstvenom imanju (kategorije za delatnost: pitanje 101)
1 — Ne radi na imanju. 2 — Povremeno radi i istovremeno je zaposlen. 3 — Redovno radi i istovremeno je zaposlen. 4 — Radi samo na imanju.	
191. DA LI STE IKAD BILI ZAPOSLENI?	
1 — Ne. 2 — Da.	

Anketna pitanja	Varijable
192. A. KAKAV POSAO (ZANIMANJE) STE OBAVLJALI? NAVEDITE NAZIV RADNOG MESTA, ODNOŠNO ZANIMANJA, RADNE ZADATKE I POLOŽAJ U PROCESU RADA.	
192. B. U KOJOJ DELATNOSTI STE BILI ZAPOSLENI?	
4. KAKAV POSAO (ZANIMANJE) OBAVLJA VAŠ MUŽ (ŽENA)?	posao (zanimanje) i delatnost bračnog druga (sadašnjeg) ispitanika, ako brak još traje (nije razveden ili udovac — udovica) (kategorije za delatnost: pitanje 6)
01 — Radnik.	
02 — Poslovoda, predradnik, majstor nadzornik i sl.	
03 — Službenik u administraciji (referent, sekretarica, knjigovoda, carinar i sl.).	
04 — Rukovodeći radnik u administraciji (organizator opštih, administrativnih, računovodstvenih, komercijalnih poslova, inspektor, šef odsaka i sl.).	
05 — Osoblje zaštite na izvršilačkim poslovima (milicijoner, čuvar, vatrogasac i sl.).	
06 — Osoblje zaštite na rukovodećim poslovima i vojna lica (npr., komandir milicijske stанице, oficir JNA, komandir vatrogasnog brigada).	
07 — Tehničar u oblasti prirodnog — matematičkih, tehničkih struka, saobraćaja, medicine.	
08 — Učitelj, vaspitač, socijalni radnik i slični sa srednjim, odnosno višim obrazovanjem.	
09 — Stručnjak koji nije na rukovodećim poslovima.	
10 — Stručnjak na rukovodećim poslovima.	
11 — Rukovodilac, organizator poslovanja — direktor.	
12 — Funtcioner, rukovodilac u skupštini, u izvršnom organu, u društveno-političkoj organizaciji, u SIZ-u, udruženju, komori, društvu.	
13 — Slobodna profesija (advokat, umetnik, artist, profesionalni sportist, sveštenik).	
14 — Samostalni zanajdija.	
15 — Poljoprivrednik.	
16 — Domaćica.	
17 — Nezaposlen	<u>pitanje 7.</u>
18 — Student, učenik.	
19 — Penzioner.	
5. KAKAV POSAO (ZANIMANJE) JE PRETEŽNO OBAVLJAO VAŠ MUŽ (ŽENA)?	posao (zanimanje) umelog i delatnost razvedenog bivšeg bračnog druga (umelog ili razvedenog) ispitanika (kategorije za posao: pitanje 4).

Anketna pitanja	Varijable
6. U KOJOJ DELATNOSTI RADI (PRETEŽNO JE RA- DIO) VAŠ MUŽ (ŽENA)? 01 — Industriji i rudarstvu. 02 — Poljoprivredi i ribarstvu, šumarstvu, vodoprivredi. 03 — Građevinarstvu. 04 — Saobraćaju i vezama. 05 — Trgovini. 06 — Ugostiteljstvu i turizmu. 07 — Zanatstvu, ličnim uslugama i slobodnoj profesiji. 08 — Komunalno—stambenoj delatnosti. 09 — Finansijskim i drugim poslovnim uslugama (npr., u bankarstvu, osiguranju, projektovanju i drugim uslu- gama). 10 — Obrazovanju, nauci, kulturi, umetnosti, sportu. 11 — Zdravstvu i socijalnom osiguranju. 12 — Skupštinama društveno—političkih zajednica. 13 — Upravnim organima društveno—političkih zajedni- ca. 14 — Društveno—političkim organizacijama i društvi- ma. 15 — Samoupravnim interesnim zajednicama, komora- ma, poslovnim udruženjima, fondovima. 16 — JNA, SDB. 17 — Drugde.	
16. KAKAV POSAO (ZANIMANJE) OBAVLJA VAŠE NAJSTARIJE DETE?	posao (zanimanje) i delatnost najstarijeg djeteta ispitanika (ka- tegorije za posao: pitanje 4; kate- gorije za delatnost: pitanje 6)
17. U KOJOJ DELATNOSTI RADI VAŠE NAJSTARIJE DETE?	
25. KAKAV POSAO (ZANIMANJE) OBAVLJAJU VAŠI RODITELJI? A. OTAC. B. MAJKA.	posao (zanimanje) i delatnost majke i oca ispitanika (kategorije za posao: pitanje 4; kategorije za delatnost: pitanje 6)
26. U KOJOJ DELATNOSTI RADE (RADILI SU) VAŠI RODITELJI? A. B. OTAC.MAJKA.	
31. ČIME SE PRETEŽNO BAVIO VAŠ DEDA, ODNO- SNO ŠTA JE BIO PO ZANIMANJU?	posao (i zanimanje) dede ispita- nika (po ocu) (kategorije za po- sao: pitanje 4)
296. KOJIM POSLOM (ZANIMANJEM) SE BAVI VAŠ NAJBOLJI PRIJATELJ/ICA?	posao (zanimanje) najboljeg pri- jatelja ispitanika (kategorije za posao: pitanje 4), delatnost prija- telja (kategorije za delatnost pita- nje 6)

Anketna pitanja	Varijable
297. U KOJOJ DELATNOSTI RADI VAŠ NAJBOLJI PRIJATELJ/ICA?	
122. DA LI STE U POSLEDNJA TRI MESECA NEŠTO ZARADILI RADEĆI HONORARNO, DOPUNSKU U POSLEPODNEVNIH ČASOVIMA? (Ako da) KOLIKO STE NA TAJ NAČIN ZARADILI U TOKU POSLEDNJA TRI MESECA?	dopunski (honorarni, poslepodnevni) rad ispitanički
171. NAVEDITE TAČNO NAZIV RADNE ORGANIZACIJE/OOUR U KOJOJ STE ZAPOSLENI: RADNA ORGANIZACIJA: _____ OOUR: _____ MESTO, ULICA: _____	identifikacija radne organizacije zaposlenog ispitanička za potrebe prikupljanja agregatnih podataka za radnu okolinu i njihovog dođivanja (adiranja) individualnim karakteristikama respondentu
215. DA LI SE MOŽDA NEKO OD ČLANOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA POSLE PODNE BAVI KUĆNOM RADINOŠĆU?	dopunski rad u domaćinstvu
1 — Ne. 2 — Da.	
216. DA LI STE U TOKU POSLEDNJA DVA MESECA POMAGALI RADOM NEKOM RODAKU, SUSEDU, PRIJATELJU ILI BILO KOM DRUGOM, S TIM DA VAM SE TO VRATI SLIČNOM USLUGOM (materijalom, radom i sl.)?	neformalni rad kao oblik socijalne pomoći i razmjene
1 — Ne. 2 — Da.	
85. DA LI STE U TOKU POSLEDNJA TRI MESECA NEŠTO ZARADILI HONORARNIM ILI DOPUNSKIM RADOM? (Ako da) KOLIKO STE U POSLEDNJA DVA MESECA NA TAJ NAČIN ZARADILI?	dopunski (honorarni) rad penzionera

2.5. USLOVI I NAČIN RADA

Anketna pitanja	Varijable
194. A. KOLIKO PROSEČNO ČASOVA NEDELJNO RADITE NA IMANJU U LETNjem PERIODU? _____ časova.	ekstenzivnost rada na seljačkom gospodarstvu
999 - Nema imanje, ne radi na imanju.	
B. KOLIKO ČASOVA NEDELJNO RADITE NA IMANJU U ZIMSKOM PERIODU? _____ časova.	
176. KOLIKO PROSEČNO ČASOVA NEDELJNO RADITE? (U zanatu) _____ časova.	ekstenzivnost rada u privatnom zanatu

Anketna pitanja	Varijable
158. KOLIKO PROSEČNO SATI NEDELJNO RADITE U SLOBODNOJ PROFESIJI? _____ sati.	ekstenzivnost rada u slobodnoj profesiji
95. KOLIKO SATI DNEVNO PROSEČNO UTROŠITE NA OBAVLJANJE KUĆNIH POSLOVA?	ekstenzivnost rada u domaćinstvu
106. DA LI OBAVLJATE POSAO U STRUCI ZA KOJU STE SE ŠKOLOVALI? 1 - Ne. 2 - Da, delimično. 3 - Da, uglavnom. 4 - Da, isključivo.	(ne) podudaranje stručne ospobljenosti i aktualne radne aktivnosti; mogućnost aktiviranja usvojenog znanja u radu
167. DA LI SE BAVITE ZANATOM ZA KOJU STE SE ŠKOLOVALI, ODNOSNO IZUČILI? 1 - Ne. 2 - Da.	(ne) podudaranje stručne ospobljenosti i aktualne radne aktivnosti u zanatu: mogućnosti aktiviranja usvojenog znanja u zanatskoj delatnosti
124. KOLIKO VAM POSAO OMOGUĆUJE DA POKAŽETE SVOJE ZNANJE, ISKUSTVO I SPOSOBNOSTI? 1 - Uopšte ne omogućuje. 2 - Skoro ništa ne omogućuje. 3 - Delimično omogućuje. 4 - Uglavnom omogućuje. 5 - U potpunosti omogućuje.	mogućnost aktiviranja u poslu svojih produktivnih i stvaralačkih potencijala (za zaposlene u udruženom radu)
162. U KOJOJ MERI VAM RAD U SLOBODNOJ PROFESIJI OMOGUĆUJE DA POKAŽETE SVOJE ZNANJE I SPOSOBNOSTI? 1 - Uopšte ne omogućuje. 2 - Skoro ništa ne omogućuje. 3 - Delimično omogućuje. 4 - Uglavnom omogućuje. 5 - U potpunosti omogućuje. 9 - Ne obavlja slobodnu profesiju.	mogućnost aktiviranja u poslu svojih produktivnih i stvaralačkih potencijala (za zaposlene u slobodnoj profesiji)
179. U KOJOJ MERI VAM OBAVLJANJE ZANATA OMOGUĆUJE DA POKAŽETE SVOJE ZNANJE, ISKUSTVO I SPOSOBNOSTI? 1 - Uopšte ne omogućuje. 2 - Gotovo ništa ne omogućuje. 3 - Delimično omogućuje. 4 - Uglavnom omogućuje. 5 - Potpuno omogućuje.	mogućnost aktiviranja u poslu svojih produktivnih i stvaralačkih potencijala (za privatne zanadilje)

Anketna pitanja	Varijable
206. U KOJOJ MERI VAM RAD NA IMANJU OMOGUĆUJE DA POKAŽETE SVOJE ZNANJE, ISKUSTVO I SPOSOBNOSTI?	mogućnost aktiviranja u poslu svojih produktivnih i stvaralačkih potencijala (za individualne poljoprivredne proizvodače)
1 - Uopšte ne omogućuje. 2 - Gotovo da ništa ne omogućuje. 3 - Delimično omogućuje. 4 - Uglavnom omogućuje. 5 - Potpuno omogućuje.	
109. DA LI RADITE NA TEKUĆOJ TRACI?	rad na tekućoj traci (repetitivan, zamoran, dosadan, fizički...)
1 - Ne. 2 - Da. 3 - Nije zaposlen.	
110. DA LI JE VAŠ POSAO FIZIČKI NAPORAN ILI NIJE?	fizička intenzivnost rada
1 - Nije fizički naporan. 2 - Da, prilično. 3 - Da, veoma.	
111. DA LI JE VAŠ POSAO PSIHIČKI ZAMORAN ILI NIJE?	psihička intenzivnost rada
1 - Nije psihički zamoran. 2 - Da, prilično. 3 - Da, veoma. 4 - Nije zaposlen.	
112. DA LI JE VAŠ POSAO JEDNOLIČAN I DOSADAN?	otudeni rad
1 - Nije jednoličan i dosadan. 2 - Da, prilično. 3 - Da, veoma. 4 - Nije zaposlen.	
113. KOLIKO VAM JE DNEVNO POTREBNO VREMENA ZA DOLAZAK NA POSAO I POVRATAK KUĆI?	vreme utrošeno za dnevno putovanje na posao i povratak
_____ minuta.	
999 - Nije zaposlen	Ako radi kod kuće neka upiše 000 minuta.

Anketna pitanja	Varijable
114. KAKO OBIČNO ODLAZITE NA POSAO? (Moguća su dva odgovora)	kvalitet prevoza na rad
1 - Pešice.	
2 - Biciklom.	
3 - Mopedom, motociklom, motorom.	
4 - Svojim kolima (autom).	
5 - Lokalnim javnim prevozom (gradskim, prigradskim).	
6 - Međugradskim javnim prevozom.	
7 - Organizovanim prevozom radne organizacije.	
8 - Radi kod kuće.	
9 - Nije zaposlen.	
115. DA LI RADITE U SMENAMA I U KOLIKO?	uslovi radnog vremena radnika - seljaka na seljačkom gospodarstvu
1 - Radi u jednoj smeni.	
2 - Radi u dve smene.	
3 - Radi u tri smene.	
4 - Radi na terenu.	
5 - Sezonski radi.	
6 - Posebni uslovi radnog vremena.	
7 - Sam određuje raspored radnog vremena (određeni su radni zadaci a ne radno vreme).	
9 - Nije zaposlen.	
116. DA LI SE U VAŠOJ RADNOJ ORGANIZACIJI KONTROLIŠE TAČNOST VAŠEG DOLASKA I ODLASKA SA POSLA?	disciplina i kontrola dolaska i odlaska sa posla
1 - Ne.	
2 - Da.	

Anketna pitanja**Varijable**

- 117. DA LI JE VAŠ LIČNI DOHODAK ODREDEN NA OSNOVU MERENJA VAŠEG RADA?**
- 1 - Ne.
 - 2 - Da, na osnovu merila rada grupe (norma-učinak radne jedinice).
 - 3 - Da, na osnovu individualnog merila rada.
 - 4 - Da, na osnovu ocene uspešnosti izvršenja i kvaliteta programa rada.
 - 5 - Da, ostvaruje premiju, stimulaciju za uspešno i pravovremeno obavljanje posla.
 - 6 - Da, na osnovu drugog merila.
 - 7 - Ne znam.

3. Producioni i politički odnosi**3.1. PRODUKCIIONI ODNOSI: RADNIČKA SOLIDARNOST U KLASNOJ BORBI I/ILI INTERESNE SUPROTNOSTI U UDRUŽENOM RADU****Anketna pitanja****Varijable**

- 125. DA LI POSAO KOJI OBAVLJATE VAŠI SARADNICI CENE MANJE, JEDNAKO ILI VIŠE NEGO DRUGE POSLOVE?**

- 1 — Manje.
- 2 — Jednako.
- 3 — Više.

sociometrijski položaj radne uloge ispitanika unutar primarne radne grupe, meren pomoću samoprocene ugleda posla

- 126. KAKVE ODNOSE STE IMALI PROŠLE GODINE NA RADNOM MESTU SA:**

	Loše	Niti dobre loše	Niti ta-kvom odno- su	Nije u
A. NADREDENIMA	1	2	3	4
B. SARADNICIMA	1	2	3	4
C. PODREDENIMA	1	2	3	4

sociometrijski položaj ispitanika unutar socijalne hijerarhije radne grupe, meren pomoću odnosa antipatijske, indiferentnosti i simpatije (privlačnosti i odbojnosti), u simetričkim i asimetričkim interakcijama

- A. NADREDENIMA 1 2 3 4
 B. SARADNICIMA 1 2 3 4
 C. PODREDENIMA 1 2 3 4
- 127. KOLIKO RADNICI IZ VAŠE RADNE GRUPE IMAJU POVERENJE U SVOJE NEPOSREDNE PREPOSTAVLJENE?**

- 1 — Uopšte nemaju.
- 2 — Uglavnom nemaju.
- 3 — Niti imaju, niti nemaju.
- 4 — Uglavnom imaju.
- 5 — Imaju potpuno.

indikator demokratskog tipa vodstva radne grupe; indikator grupne kohezije, solidarnosti i lojalnosti u odnosima dominacije

- 128. DA LI RADO IDETE NA ZAJEDNIČKE IZLETE, PROSLAVLJATE GODIŠNICE? PROVODITE PRAZNIKE SA ČLANOVIMA VAŠEG KOLEKTIVA?**
- 1 — Izvlačim se iz takvih situacija.
 - 2 — Nemam takvih potreba.
 - 3 — Kako kada.
 - 4 — Rado idem.
 - 5 — Vrlo rado.

indikator neformalne kohezije i solidarnosti radnog kolektiva, odnosno alienacije, izolacije i atomizacije radnog kolektiva

Anketna pitanja	Varijable
135. DA LI U ORGANIZACIJI U KOJOJ STE ZAPOSLENI DOLAZI DO SLEDEĆIH POJAVA:	dimenzijske nerade u kolektivu; indikatori anarhičke kontrole radnog procesa sa simptomatičkom neradom, nediscipline i devijantnostima; indikatori »sivog štrajka«; indikatori (niskog, visokog) radnog morala
NE. DA.	
1 2 A. ČESTO UZIMANJE BOLOVANJA. 1 2 B. ODSUSTVOVANJE S POSLA. 1 2 C. NAPUŠTANJE RADNOG MESTA U TOKU RADNOG VREMENA. KAŠNjenje, odnosno prevereno odlaženje s posla. 1 2 D. USPORAVANJE TEMPATRADA. 1 2 E. NEPAŽNJA, LOŠ RAD, NEMARNOST. 1 2 F. NAMERNO UNIŠTAVANJE MAŠINA, OPREME, INVENTARA.	
136. ŠTA MISLITE, ZAŠTO DOLAZI DO TAKVIIH POJAVA?	determinante nerade: (1) nizak radni moral, (2) konkurenčija neformalnog rada, (3) »sivi štrajk«
1 — Zbog nedostatka radne discipline i svesti. 2 — Zbog dopunskog, popodnevног, sezonskog rada. 3 — Time zaposleni izražavaju nezadovoljstvo i protest. 4 — Ne znam.	
137. ŠTA MISLITE, NA KOJI NAČIN BI SE MOGLO SPREČITI TAKVO PONAŠANJE RADNIKA (Može se navesti više odgovora.)	sredstva kontrole radne patologije (nerada, niskog radnog morala): (1) materijalne sankcije (pozitivne, negativne), (2) distributivna pravičnost (3) kadrovske sankcije, (4) organizacijske reforme, (5) represivne mere
3 — Višim dohociма. 3 — Pravednjim nagradivanjem. 3 — Novčanim kaznama. 3 — Zamenom neposrednog rukovodstva. 3 — Mogućnošću otpuštanja radnika koji to čine. 3 — Boljom organizacijom rada. 3 — Pooštrenom kontrolom i disciplinskim meraima.	
244. OPRAVDANO JE DA ZAPOSLENI ŠTRAJKUJU, ODNOSENTO PREKINU RAD AKO IMAJU PRENISKE PLATE, ODNOSENTO AKO IM NISU ISPLAĆENE.	legitimnost radničkog protesta — direktnog i konfliktog izražavanju nezadovoljstva (frustracija) i interesa
245. OPRAVDANO JE DA ZAPOSLENI ŠTRAJKUJU, ODNOSENTO PREKINU RAD ZBOG SAMOVOLJE ILI NESPOSOBNOSTI RUKOVODSTVA ORGANIZACIJE.	
132. PRETPSTAVIMO DA JE DEO ZAPOSLENIH U VAŠOJ ORGANIZACIJI PREKINUO POSAO I STUPIO U ŠTRAJK. ŠTA BISTE VI U TOM SLUČAJU UČINILI?	radnička solidarnost, odnosno distanca i suprotstavljenost kao indikator položaja u procesu klanske borbe
1 — Složio bih se sa njima i prekinuo posao, štrajkovao bih. 2 — Prekinuo bih posao u slučaju da se problem tiče i mene lično. 3 — Obavljao bih svoj posao i ne bili se u to mešao. 4 — Pokušao bih da ostalima objasni da je obustava rada u samoupravljanju neprihvatljiv način rešavanja problema. 5 — Nešto drugo, navedite šta: _____ 6 — Ne znam, neodlučan.	

Anketna pitanja	Variable
133. DA LI JE U RADNOJ ORGANIZACIJI U KOJOJ STE ZAPOSLENI U PROŠLOJ GODINI DOŠLO DO NEKOG OD SLEDEĆIH OBLIKA IZRAŽAVANJA NEZADOVOLJSTVA ZAPOSLENIH?	intenzitet i frekvencije oblika borbe za radničke interese (tipologija procesa klasnog antagonizma)
NE. DA.	
1 2	A. PREKID RADA, OBUSTAVA, ŠTRAJK.
1 2	B. SASTANAK NEKOG ORGANA NA ZAHTEV NEZADOVOLJNIH RADNIKA.
1 2	C. PISMENI OBLIK IZRAŽAVANJA NEZADOVOLJSTVA (PISANJE PETICIJA, PRITUŽBI, PRIKUPLJA NJE POTPISTA).
1 2	D. IZRAŽAVANJE NEZADOVOLJSTVA I KRITIKE NA RAZNIM SASTANCIMA (ZBOR RADNIKA, SASTANAK SAMOUPRAVNJIH ORGANA I DPO).
1 2	E. GLASNO IZRAŽAVANJE NEZADOVOLJSTVA I PROTESTA U RAZGOVORIMA MEĐU RADNICIMA.
134. KAKAV STAV STE VI LIČNO ZAUZELI U TOM SLUČAJU (Ukoliko je bilo više oblika izražavanja nezadovoljstva, ispitanik navodi poslednji koji se dogodio.)	relativni položaj ispitanika u procesima klasnog suprotstavljanja
1 — Učestvovao je u tom obliku izražavanja nezadovoljstva.	
2 — Nije učestvovao, ali se slagao, solidarisao.	
3 — Nije imao stav, svećedno mu je.	
4 — Nije se slagao, ali ništa nije učinio.	
5 — Aktivno se suprotstavio.	
138. DA LI STE ZAPOSLENI U DRUŠTVENOM SEKTORU ILI KOD PRIVATNIKA?	zaposlenje u privačnovlasničkim, odnosno društvenovlasničkim odnosima proizvodnje
1 — U društvenom sektoru.	
2 — Kod privatnika.	

3.2. *PRIVATNA PROIZVODNJA, PREDUZETNIŠTVO I VLASNIŠTVO U SLOBODnim PROFESIJAMA, ZANATSTVU I POLJOPRIVREDI*

Anketna pitanja	Variable
150. DA LI OBAVLJATE SLOBODNU PROFESIJU?	vrsta delatnosti: (1) u slobodnim profesijama, (2) u zanatskoj delatnosti, (3) u poljoprivrednim domaćinstvima
1 — Ne. 2 — Da.	
151. KOJU SLOBODNU PROFESIJU OBAVLJATE?	
165. DA LI SE VI ILI NEKI OD ČLANOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA BAVE SAMOSTALNOM ZANATSKOM DELATNOŠĆU?	
1 — Niko 2 — Da, drugi član domaćinstva. 3 — Da, ispitanik.	pitajuće 183.

166. KOJOM DELATNOŠĆU SE BAVITE?
 183. DA LI VAŠE DOMAĆINSTVO POSEDUJE OBRADIVU ZEMLJU KOJA PREDSTAVLJA ZNAČAJAN (DODATNI) IZVOR SREDSTAVA ZA ŽIVOT?

1 — Ne

pitanje 211.

2 — Da.

195. KOJOM DELATNOŠĆU SE BAVITE?

	Gla-vna dela-tnost	Dopun-ska dela-tnost	Ne bavi se
A. RATARSTVO	1	2	3
B. VINOGRADARSTVO, VOĆARSTVO	1	2	3
C. POVTARSTVO, CVEĆARSTVO	1	2	3
D. STOČARSTVO	1	2	3
E. ŽIVINARSTVO	1	2	3
F. ŠUMARSTVO	1	2	3
G. PREVOZ I DRUGE USLUGE SA POLJOPRIVREDNOM MEHANIZACIJOM	1	2	3

159. KOLIKO STE PLATILI NA IME POREZA U PROŠLOJ GODINI?

177. KOLIKO STE PLATILI NA IME POREZA U PROŠLOJ GODINI?

visina poreza (u 1985.

godini):

- (1) u slobodnoj profesiji,
- (2) u zanatskoj radnji i
- (3) u poljoprivrednom gospodarstvu

204. KOLIKO STE POREZA PLATILI PROŠLE GODINE?

157. KOLIKA JE VREDNOST SREDSTAVA SA KOJIMA OBavljate slobodnu profesiju a koja su vaša lična svojina? Pokušajte da procenite koliko biste dobili u slučaju da ih danas prodate.

veličina i struktura kapitala u slobodnoj profesiji; vrednost (proizvodnih) sredstava

A. VREDNOST OPREME, SREDSTAVA ZA RAD.

B. VREDNOST PROSTORIJA, OBJEKTA, LOKALA
U KOME OBAVLJATE SLOBODNU PROFESIJU.

Anketna pitanja	Varijable
175. KOLIKA JE VREDNOST SREDSTAVA SA KOJIMA OBAVLJATE ZANATSKU DELATNOST A KOJA SU VAŠA SVOJINA? POKUŠAJTE DA PROCENITE KOLIKO BISTE DANAS DOBILI ZA NIH AKO BISTE IH PRODALI?	veličina i struktura kapitala u zanatskoj delatnosti: (1) vrednost proizvodnih sredstava, (2) vrednost nepokretnina, (3) broj zaposlenih
A. VREDNOST OPREME, SREDSTAVA ZA RAD, MAŠINE.	
B. VREDNOST PROSTORIJA, OBJEKTA, LOKALA U KOME OBAVLJATE ZANATSKU DELATNOST.	
184. A. KOLIKO ZEMLJE IMATE ____ ha ____ ari.	veličina i struktura kapitala u poljoprivrednom gospodarstvu:
B. KOLIKO OD TOGA IMATE OBRADIVE ZEMLJE (njive, livade, voćnjaci, vinogradi)? ____ ha ____ ari.	(1) zemlja ukupno, (2) obradiva zemlja, (3) sredstva za proizvodnju (traktori, stoka, mehanizacija), (4) privredni objekti;
C. KOLIKO JE OD TOGA ŠUMA, PAŠNJAKA ____ ha ____ ari.	struktura kapitala kao indikator tradicionalne, odnosno moderne privatne poljoprivredne proizvodnje
D. DA LI IMATE TRAKTOR? (Ako da) KOLIKO TRAKTORA IMATE? 1 — Jedan. 2 — Dva. 3 — Tri i više.	
196. A. DA LI VAŠE GAZDINSTVO IMA ZAPREŽNU STOKU? (Moguće je dati više odgovora.) 3 — Konje. 3 — Volove. 3 — Kravce.	
197. ŠTA OD NAVEDENE POLJOPRIVREDNE MEJIANIZACIJE IMATE NA IMANJU	
NE. DA.	
1 2	A. KULTIVATOR.
1 2	B. PRIKOLICU.
1 2	C. KOSAČICU.
1 2	D. KOMBAJN.
1 2	E. UTOVARIVAČ SENA.
1 2	F. MAŠINU ZA MUŽU.
1 2	G. PRSKALICU.
1 2	H. PUHAČ ZA SENO.
1 2	I. MOTORNU TESTERU.
1 2	J. SEJAČICU, SADILICU.

198. IMATE LI NA GAZDINSTVU MODERNE PRIVREDNE OBJEKTE?

NE. DA.

1	2	A. MODERNU STAJU ZA KRUPNU STOKU.
1	2	B. MODERNO TOVILIŠTE SVINJA.
1	2	C. MODERAN PERADARNIK.
1	2	D. SILOS.
1	2	E. STAKLENIK, PLASTENIK.
1	2	F. DRUGO, ŠTA _____.

164. KOJI SU GLAVNI PROBLEMI SA KOJIMA SE SUREĆETE PRI OBAVLJANJU VAŠE DELATNOSTI?

- 3 — Propisi ne dozvoljavaju zapošljavanje većeg broja radnika.
- 3 — Previsoki porezzi.
- 3 — Nema dovoljno mogućnosti za prodaju (plasman) proizvoda, usluga.
- 3 — Teškoće pri nabavljanju osnovnih sredstava, reproduktivnog materijala.
- 3 — Nepoverenje i nedostatak podrške od strane opštinskih organa.
- 3 — Visoka inflacija.
- 3 — Česte promene zakonskih propisa i politika prema zanatlijama.
- 3 — Kreditna politika (kreditiranje male privrede).
- 3 — Drugo, šta: _____.

203. KOJE SU GLAVNE TEŠKOĆE NA KOJE NAILAZITE U POLJOPRIVREDI? (Može biti dato više odgovora.)

- 3 — Zemlja je previše isparcelisana, nije izvršena arandacijacija.
- 3 — Slaba opremljenost gazdinstva.
- 3 — Nedostatak radne snage, mlađi i sposobni otišli, ostali stari.
- 3 — Niske, nestabilne cene poljoprivrednih proizvoda.
- 3 — Teškoće pri prodaji poljoprivrednih proizvoda.
- 3 — Visoke cene vеštačkih dubriva, sortnog semena, stočne hrane, goriva i rezervnih delova za mehanizaciju.
- 3 — Loša pomoćna služba.
- 3 — Visoki porezzi.
- 3 — Neodgovarajuća kreditna politika.

problemii, koji kače razvoj proizvodnje u:

- (1) slobodnoj profesiji,
- (2) zanatskoj delatnosti i
- (3) privatnoj poljoprivredi

Anketna pitanja	Varijable
131. DA LI BISTE NAPUSTILI POSAO UKOLIKO BISTE IMALI MOGUĆNOST DA NEŠTO RADITE PRIVATNO, NPR. DA OTVORITE ZANATSKU RADNJU ILI LOKAL, DA PREUZMETE POLJOPRIVREDNO GAZDINSTVO I SLIČNO?	razvojni potencijali privatnih delatnosti (proizvodnje, usluga) indicirani spremnošću i aspiracija zaposlenih u društvenom sektoru
1 — Ne. 2 — Ne zna, nije razmišljao, neodlučan. 3 — Da.	
163. NAMERAVATE LI DA I DALJE OSTANETE U SLOBODNOJ PROFESIJI IЛИ NAMERAVATE DA SE ZAPOSЛИТЕ? 1 — I dalje ću ostati u slobodnoj profesijski. 2 — Napustiću slobodnu profesijsku i zaposliću se. 3 — Ne zna, nije razmišljao o tome.	razvojne orijentacije i perspektive u slobodnoj profesijski i mogućnost zatvaranja delatnosti i prelazak u društveni sektor
181. A. DA LI NAMERAVATE U SLEDEĆE DVE GODINE DA NABAVITE NOVE MAŠINE, OPREMU, SAGRADITE IЛИ ADAPTIRATE PROSTORIJE, RADIONICU, LOKAL? 1 — Ne. 2 — Da. 9 — Nije zanatlija. B. DA LI NAMERAVATE U SLEDEĆE DVE GODINE DA ZAPOSЛИТЕ NOVE RADNIKE? 1 — Ne. 2 — Da. 9 — Nije zanatlija. (Ako je dao odgovor »ne« na pitanje 181 A. i B.) C. DA LI NAMERAVATE U SLEDEĆE DVE GODINE DA NAPUSTITE ZANAT I DA SE ZAPOSЛИTE U DRUŠTVENOM SEKTORU? 1 — Ne. 2 — Da. 8 — Nabavite nove mašine, opremu ili zaposliće nove radnike. 9 — Nije zanatlija.	razvojne orijentacije i perspektive u zanatskoj delatnosti: (1) ekspanzija u pogledu proizvodnih sredstava i tehnologije, zaposlenih, (2) zatvaranje delatnosti i prelazak u društveni sektor

- 186. DA LI STE U TOKU POSLEDNJIH DESET GODINA:** razvojni trendovi, orientacije i perspektive u privatnoj poljoprivredi:
NE.	DA.	
1	2	A. NAPUSTILI OBRADIVANJE DELA ZEMLJE?
1	2	B. PREORALI TRAVNATE POVRŠINE U NJIVE?
1	2	C. DALI DEO ZEMLJE U NAJAM?
1	2	D. UNAJMILI POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE?
1	2	E. DOKUPILI POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE?
1	2	F. PRODALI DEO POLJOPRIVREDNOG ZEMLJIŠTA ZBOG IZGRADNJE ILI IZ DRUGIH RAZLOGA?
- (1) dosadašnji razvoj — stagnacija, (2) finansijski izvori modernizacije, (3) razvojne ambicije, odnosno planiranje modernizacije, (4) orientacija ka ekspanziji zemljišnog poseda, (5) perspektive i problemi izmene generacija na imanju
- 199. NA KOJI NAČIN STE DOBILI SREDSTVA ZA MODERNIZACIJU VAŠEG GAZDINSTVA (ZA KUPOVINU MEHANIZACIJE, ZEMLJE I SLIČNO)?**
 (Može biti dato više odgovora.)
- 3 — Od zarade na sopstvenom gospodarstvu.
 - 3 — Od zarade u radnoj organizaciji (svoje ili nekog od članova domaćinstva).
 - 3 — Od zarade u inostranstvu (svoje ili nekog člana domaćinstva).
 - 3 — Pozajmica od banke (kredit).
 - 3 — Pozajmica (kredit) od zadruge.
- 208. DA LI NAMERAVATE U SLEDEĆE DVE GODINE DA NABAVITE NOVE MAŠINE, DA SAGRADITE ILI OBNOVITE PRIVREDNE OBJEKTE?**
- 1 — Ne.
 - 2 — Da.
- 209. DA LI NAMERAVATE U SLEDEĆE DVE GODINE DA POVEĆATE POSED ZEMLJE (KUPOVINOM ILI UZIMANJEM U NAJAM?)**
- 1 — Ne.
 - 2 — Da.
- 210. ŠTA ĆE BITI SA VAŠIM IMANjem KADA VIŠE NE BUDETE MOGLI DA GA OBRADUJETE?**
- 1 — Neko drugi će ostati na imanju (muž, žena, sin, kći...).
 - 2 — Neko drugi će ostati na imanju, ali će istovremeno biti zaposlen u nekom preduzeću.
 - 3 — Niko neće ostati da preuzme imanje.
 - 4 — Zameniće, prodaće imanje.
 - 5 — Imanje će dati u zamenu za penziju.
 - 6 — Imanje će dati u najam radi izdržavanja.

Anketna pitanja	Varijable
187. KO JE VLASNIK ZEMLJE? (Vlasništvo je određeno upisivanjem u zemljišne knjige.) 1 — Ispitanik, bračni drug. 2 — Roditelji ispitanika, bračnog druga. 3 — Sin, kći (zet, snaha). 4 — Neko drugi.	podudaranje privatno-vlasničkih, proizvodnih i preduzecačkih odnosa i funkcija u poljoprivredi: (1) struktura privatnog vlasništva gospodarstva i nasleđstva, (2) teritorijalna raskomadost gospodarstva (oblici poljoprivredne kooperacije)
188. DA LI GAZDINSTVO IMA NASLEDNIKA? 1 — Nema naslednika. 2 — Domaćin je mlađ, još ne razmišlja o nasledniku. 3 — Ima naslednika koji se školuje. 4 — Ima naslednika koji je zaposlen. 5 — Ima naslednika koji radi samo na gospodarstvu (imaju). 6 — Drugo.	Naslednik je lice koje će preuzeti imanje, što ne mora biti isto što i zakonski naslednik
185. NA KOLIKO PARCELA JE PODELJENA OBRADIVA ZEMLJA VAŠEG GAZDINSTVA?	
201. DA LI STE ČLAN ORGANIZACIJE UDRUŽENIH POLJOPRIVREDNIKA (ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE, OSNOVNE ZADRUŽNE ORGANIZACIJE, ZADRUŽNE JEDINICE)? 1 — Ne. 2 — Da.	
202. DA LI STE UKLJUČENI U: NE. DA. 1 2 A. ZAJEDNICU ZA ISPAŠU STOKE? 1 2 B. ZAJEDNICU ZA POLJOPRIVREDNE MAŠINE? 1 2 C. PROIZVODNU ZAJEDNICU (vinogradarsku, ratarsku...)?	

Anketna pitanja	Varijable																
3.3. SAMOUPRAVNA AKTIVNOST I MOĆ U RADNIM ORGANIZACIJAMA																	
3.3.1. Položaj i aktivnost u (samo)organizaciji rada																	
Anketna pitanja	Varijable																
342. VI SVAKAKO IMATE SOPSTVENO MIŠLJENJE O TOME ŠTA JE SAMOUPRAVLJANJE. DOLE NA- VODIMO ČETIRI MIŠLJENJA O SAMOUPRAVLJA- NU. IZABERITE SAMO JEDNO OD PREDLOŽE- NIH MIŠLJENJA, I TO S KOJIM SE NAJVİŞE SLA- ŽETE.	mišljenje o društvenim funkcijama samoupravljanja: (1) pravnim i upravnim, (2) ekonomskim, (3) socijalnim, (4) individualnim																
1 — SAMOUPRAVLJANJE JE PRAVO SVAKOG GRADANINA DA UPRAVLJA DRUŠTVENIN PO- SLOVIMA.																	
2 — SAMOUPRAVLJANJE JE NAČIN DONOŠENJA ODLUKA O EKONOMSKIM PROBLEMIMA.																	
3 — SAMOUPRAVLJANJE PREDSTAVLJA SOCI- JALNU PRAVDU I JEDNAKOST.																	
4 — SAMOUPRAVLJANJE JE POTREBA SVAKOG ČOVEKA ZA LIČNOM SLOBODOM.																	
9 — Ne zna, ne poznaje dovoljno, ne može da se odluči.																	
145. DA LI STE SADA, ODNOŠNO DA LI STE RANIJE BILI, ČLAN RADNIČKOG SAVETA ILI NEKOG DRUGOG SAMOUPRAVNOG ORGANA (ODBORA, KOMISIJE) U OOURL/RO?	aktivnost u organima radničkog samoupravljanja: član																
	<table> <tr> <td>Nika-</td> <td>Bio je</td> <td>Nije</td> <td>Bio je</td> </tr> <tr> <td>da</td> <td>sada</td> <td>bio,</td> <td>i sada</td> </tr> <tr> <td>nije</td> <td>nije</td> <td>sada</td> <td>jeste</td> </tr> <tr> <td>bio</td> <td></td> <td>jeste</td> <td></td> </tr> </table>	Nika-	Bio je	Nije	Bio je	da	sada	bio,	i sada	nije	nije	sada	jeste	bio		jeste	
Nika-	Bio je	Nije	Bio je														
da	sada	bio,	i sada														
nije	nije	sada	jeste														
bio		jeste															
A. RADNIČKI SAVET	1 2 3 4																
B. DRUGI SAMOUPRA- VNI ORGANI	1 2 3 4																
9. Nije zaposlen u društvenom sektoru. (Ako je bio ili je sada član.)																	
146. DA LI STE BILI ILI STE SADA PREDSEDNIK NE- KOG OD TIH ORGANA?	aktivnost u organima radničkog samoupravljanja: predsednik																
1 — Nikada nije bio član nekog samoupravnog organa.																	
2 — Nikada nije bio predsednik nekog od tih organa.																	
3 — Bio je predsednik, sada nije.																	
4 — Do sada nije bio predsednik, sada jeste.																	
5 — Bio je predsednik i sada je.																	
9 — Nije zaposlen u društvenom sektoru.																	

Anketna pitanja	Varijable
147. DA LI IMATE ILI STE U POSLEDNJE DVE GODINE IMALI NEKU FUNKCIJU U SINDIKALNOJ ORGANIZACIJI VAŠE OOUR/RO?	uticajni položaj (funkcija) u sindikatu unutar OOUR/RO
1 — Nije imao niti ima funkciju. 2 — U poslednje dve godine je imao funkciju, sada nema. 3 — Do sada nije imao funkciju, sada ima. 4 — Imao je ranije i sada ima funkciju. 9 — Nije zaposlen u društvenom sektoru.	
148. DA LI STE ČLANILI PREDSEDNIK DELEGACIJE VAŠE OOUR/RO ZA OPŠTINSKU SKUPŠTINU ILI SKUPŠTINU SIZ—a?	aktivnost u delegatskom sistemu unutar OOUR/RO: delegat
1 — Nije član, nikada nije bio 2 — Bio je član, sada nije. 3 — Sada je član delegacije. 4 — Sada je predsednik. 9 — Nije zaposlen u društvenom sektoru.	<u>pitanje 165.</u>
149. DA LI STE KAO DELEGAT VAŠE OOUR/RO PRISUSTVOVALI NEKOM SASTANKU SKUPŠTINE OPŠTINE ILI SIZ—A?	aktivnost u delegatskom sistemu unutar OOUR/RO: učešće u procesu odlučivanja
1 — Ne, nikada. 2 — Da, jedanput. 3 — Da, više puta.	
105. DA LI PRI OBAVLJANJU VAŠEG POSLA ORGANIZUJETE ILI NADGLEDATE RAD DRUGIH LICA?	položaj moći u organizaciji i kontroli rada (u udruženom radu)
1 — Ne. 2 — Da, pored svog posla, raspoređuje i nadgleda rad svojih saradnika. 3 — Da, organizuje i nadgleda rad izvršnih radnika. 4 — Da, organizuje i koordinira rad drugih rukovodećih radnika. 5 — Da, obavlja poslove rukovodioca na nivou OOUR, RO, SOUR.	
189. KAKAV JE VAŠ POLOŽAJ NA GAZDINSTVU (IMENUJ)?	položaj u srodstveno-imovinskoj strukturi moći na privatnom poljoprivrednom gospodarstvu
1 — Domačin. 2 — Muž, (žena) domaćica. 3 — Naslednik, muž (žena) naslednika. 4 — Otac (majka), tata (tašta) domaćina. 5 — Drugo.	

Anketna pitanja	Varijable
3.3.2. Informisanost, komuniciranje, participacija, inicijativa i uticaj u procesima (samo)upravljanja u radnoj organizaciji	
Anketna pitanja	Varijable
U RADNIM ORGANIZACIJAMA SE ODLUČUJE O PITANJIMA ZNAČAJNIM ZA VEĆINU RADNIKA. INTERESOVALO BI NAS KAKO STE BILI ANGAŽOVANI NA REŠAVANJU NEKIH OD TAKVIH PITANJA?	informisanost ispitanika o četiri (139, 140, 141, 142) problema (samo)upravljanja u radnim organizacijama: izbor šefa, raspodela dohotka, investicione odluke, društveni standard (raspodela stanova); indeks (samo)upravljačke informisanosti
139. A. DA LI ZNATE KAKO JE BIO IZABRAN VAŠ PREPOSTAVLJENI (ŠEF)?	
1 — Ne	<u>pitanje 140.A.</u>
2 — Da	
140. A. DA LI NEŠTO ZNATE O PROBLEMIMA I PRAVILNIKU O RASPODELI LIČNIH DOHODAKA U VAŠOJ OOUR/RO?	
1 — Ne	<u>pitanje 141.A.</u>
2 — Da	
141. A. ZNATE LI NEŠTO O TOME DA LI SE U VAŠOJ OOUR/RO U POSLEDNJE VREME RASPRAVLJALO O PLANU INVESTICIJA U NOVE ZGRADE, OPREMU, MAŠINE I SLIČNO?	
1 — Ne	<u>pitanje 142.A.</u>
2 — Da	
142. A. DA LI NEŠTO ZNATE O PROBLEMIMA RASPOДЕLE STANOVA I STAMBENIH KREDITA U VAŠOJ OOUR/RO?	
1 — Ne	<u>pitanje 143.</u>
2 — Da	
B. DA LI STE TADA SA VAŠIM SARADNICIMA RAZGOVARALI O IZBORU VAŠEG PREPOSTAVLJENOG (ŠEFA)?	neformalno komuniciranje (artikulacija stavova i interesa) o četiri problema (samo)upravljanja; indeks intenzitetu (samo)upravljačkog komuniciranja.
1 — Ne.	
2 — Da.	

B. DA LI STE O PROBLEMIMA I PRAVILNIKU O RASPODELI LIČNIH DOHODAKA RAZGOVARALI SA SARADNICIMA?

1 — Ne,

2 — Da.

B. DA LI STE O TOME NEŠTO RAZGOVARALI SA SARADNICIMA?

1 — Ne.

2 — Da.

B. DA LI STE O PROBLEMIMA RASPODELE STANOVA I STAMBENIH KREDITA RAZGOVARALI SA SARADNICIMA?

1 — Ne.

2 — Da.

C. DA LI STE PRISUSTVOVALI NEKOM SASTANKU NA KOME SE RAZGOVARALO O IZBORU VAŠEG PREPOSTAVLJENOG?

1 — Ne

pitanje 139.E.

2 — Da.

artikulacija u pripremnim fazama odlučivanja o četiri problema: indeks intenziteta (samo)upravljačke participacije (aktivnosti, angažovanja)

C. DA LI STE PRISUSTVOVALI NEKOM SASTANKU NA KOME SE RASPRAVLJALO O Tome?

1 — Ne

pitanje 140.E.

2 — Da.

C. DA LI STE PRISUSTVOVALI NEKOM SASTANKU NA KOME SE O Tome RASPRAVLJALO?

1 — Ne

pitanje 141.E.

2 — Da.

C. DA LI STE PRISUSTVOVALI NEKOM SASTANKU NA KOME SE O Tome RASPRAVLJALO?

1 — Ne

pitanje 142.E.

2 — Da.

C. DA LI STE NA SASTANKU IZNELI SVOJ STAV (MIŠLJENJE, KRITIKU, OCENU, PREDLOG) O IZBORU VAŠEG PREPOSTAVLJENOG?

1 — Ne.

inicijativa u procesima
(samo)upravnog odlučivanja u
radnoj organizaciji u četiri slučaju;
indeks (samo)upravne inicijativnosti (aktivizma)

2 — Da.

Anketna pitanja	Varijable
D. DA LI STE NA SASTANKU IZNELI SVOJ STAV (MIŠLJENJE, KRITIKU, OCENU, PREDLOG) O TOME? 1 — Ne. 2 — Da.	
D. DA LI STE NA SASTANKU IZNELI SVOJ STAV (MIŠLJENJE, OCENU, KRITIKU, PREDLOG) O TOME? 1 — Ne. 2 — Da.	
D. DA LI STE NA SASTANKU IZNELI SVOJ STAV (MIŠLJENJE, OCENU, KRITIKU, PREDLOG) O TOME? 1 — Ne. 2 — Da.	
E. ŠTA MISLITE, DA LI STE IMALI BILO KAKAV UTICAJ NA IZBOR VAŠEG PREPOSTAVLJENOG (ŠEFA)? 1 — Nije imao uticaja. 2 — Malo uticaja. 3 — Dosta uticaja.	samoocena realnog uticaja na procese (samo)upravnog odluči- vanja u radnoj organizaciji u če- tiri izabrana primera; indeks (samo)upravljačke moći (uticaja)
E. ŠTA MISLITE, DA LI STE IMALI IKAKAV UTI- CAJ PRI REŠAVANJU OVIH PROBLEMA? 1 — Nije imao uticaja. 2 — Malo uticaja. 3 — Dosta uticaja.	
141. E. DA LI STE IMALI IKAKAV UTICAJ NA SA- STAVLJANJE PREDLOGA I NA ODLUČIVANJE O TOME? 1 — Nije imao uticaja. 2 — Malo uticaja. 3 — Dosta uticaja.	
142. E. DA LI STE IMALI BILO KAKAV UTICAJ NA RE- ŠAVANJE PROBLEMA RASPODELE STANOVA I STAMBENIH KREDITA U VAŠOJ OOOUR/RO? 1 — Nije imao uticaja. 2 — Malo uticaja. 3 — Dosta uticaja.	
143. DA LI STE IKADA ISTUPILI PROTIV NEKE NEGA- TIVNE POJAVE KOJU STE PRIMETILI U VAŠOJ OOOUR/RO? 1 — Ne. 2 — Da, jednom. 3 — Da, više puta.	inicijativa i aktivnost u smislu kontrole devijantnih pojava u ra- dnoj organizaciji
144. A. ZAŠTO NISTE ISTUPILI?	uzrok (samo procena) pasivnosti (neaktivnosti, apatije), u smislu (samo)upravne kontrole

Anketna pitanja	Varijable
(Ako jeste) B. KAKO STE ISTUPILI?	način (sredstvo, strategija, taktika, institucionalni kanal angažovanja), u smislu kontrole devijantnih pojava
139 — 142	indeks kadrovske moći u RO (139.A—E); indeks distribuivne moći na području raspodele dohotka (140.A—E); indeks distribuivne moći na području društvenog standara (142.A—4); indeks preduzetničke moći na području razvojnih odluka (141.A—E)

3.4. POLITIČKA PARTICIPACIJA I MOĆ: UČEŠĆE, AKTIVNOST I UTICAJ NA ODLUKE U DPO I U DPZ

3.4.1. Angažman u NOB, u Savezu komunista i u ostalim društveno-političkim organizacijama

Anketna pitanja	Varijable — indikatori																									
32. DA LI STE UČESTVOVALI U NOB (U PARTIZANSKIM JEDINICAMA, KAO ILEGALAC, AKTIVIST)? 1 — Ne. 2 — Da.	učestvovanje ispitanika u NOB																									
33. DA LI SU UČESTVOVALI U NOB VAŠI RODITELJI, VAŠA BRAĆA ILI SESTRE, VAŠ MUŽ (ŽENA) (U PARTIZANSKIM JEDINICAMA, KAO ILEGALCI, AKTIVISTI)? 1 — Ne. 2 — Da.	učestvovanje srodnika u NOB																									
308. DA LI STE ČLAN NEKE OD SLEDEĆIH DRUŠTVENO-POLITIČKIH ORGANIZACIJA I DA LI IMATE U NJIMA NEKU FUNKCIJU? <table style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td style="text-align: right;">Nije član</td> <td>Član bez fun- kcije</td> <td>Sada nema, ima ranije fun- kcije</td> <td>Sada ima funk- ciju</td> <td></td> </tr> </table> <table style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td>A. SSRN</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> </tr> <tr> <td>B. SSO</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> </tr> <tr> <td>C. SAVEZ BORACA</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> </tr> <tr> <td>D. SAVEZ SINDIKATA</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> </tr> </table>	Nije član	Član bez fun- kcije	Sada nema, ima ranije fun- kcije	Sada ima funk- ciju		A. SSRN	1	2	3	4	B. SSO	1	2	3	4	C. SAVEZ BORACA	1	2	3	4	D. SAVEZ SINDIKATA	1	2	3	4	angažman u svakoj od četiri (A—D) DPO: (1) nije član, (2) nikada nije imao funkciju, (3) sada nema, ranije imao funkciju, (4) sada ima funkciju: posebno za SSRN, SSO, SB, SS; indeks angažmana u svr četiri DP
Nije član	Član bez fun- kcije	Sada nema, ima ranije fun- kcije	Sada ima funk- ciju																							
A. SSRN	1	2	3	4																						
B. SSO	1	2	3	4																						
C. SAVEZ BORACA	1	2	3	4																						
D. SAVEZ SINDIKATA	1	2	3	4																						
314. DA LI STE ČLAN SAVEZA KOMUNISTA? (Ako jeste) OD KOJE GODINE? Član je od godine: _____	članstvo u SK: (1) nikada nije bio, (2) bio je, sada nije, (3) član je; partijski staž (u godinama)																									

Anketna pitanja	Varijable — indikatori
8. DA LI JE VAŠ MUŽ (ŽENA) IKAD BIO ČLAN SAVESA KOMUNISTA?	članstvo u SK bračnog druga
1 — Ne. 2 — Da.	
19. DA LI JE VAŠE NAJSTARIJE DETE ČLAN SAVEZA KOMUNISTA?	članstvo u SK najstarijeg deteta
1 — Ne. 2 — Da. 3 — Ne znam.	
28. DA LI SU (BILI) VAŠI RODITELJI ČLANOVI SAVEZA KOMUNISTA? A. OTAC, B. MAJKA.	članstvo u SK oca članstvo u SK majke
1 1 — Ne. 2 2 — Da. 9 9 — Ne znam.	
299. DA LI JE VAŠ NAJBOLJI PRIJATELJ/ICA ČLAN SAVEZA KOMUNISTA?	članstvo u SK najboljeg prijatelja
1 — Ne. 2 — Da. 3 — Ne znam.	
315. DA LI U SAVEŽU KOMUNISTA IMATE ILI STE RANIJE IMALI NEKU FUNKCIJU?	uticajni položaj (funkcija u SK)
1 — Nisam imao, nemam 2 — Ranije imao, sada nemam. 3 — Ranije nisam imao, sada imam. 4 — Imao sam ranije, imam i sada.	<u>pitanje 317.</u>
316. KOJI JE NAJVVIŠI NIVO NA KOJEM IMATE FUNKCIJU? 1 — Osnovni nivo (mesna zajednica, radna organizacija). 2 — Opštinski, odnosno međupotpunski nivo. 3 — Republički, pokrajinski ili savcveni nivo.	bijerarhijski nivo položaja (funkcije) u organizacijskoj strukturi SK
317. DA LI STE NEKADA RAZMIŠLJALI DA ISTUPITE IZ ČLANSTVA SAVEZA KOMUNISTA? 1 — Ne. 2 — Da.	stepen vezanosti (kohezije) za organizaciju SK, meren subjektivnom spretnošću za izlazak iz nje
318. ZBOG ČEGA BISTE ISTUPILI?	razlog mogućeg istupanja iz SK kao faktor dezintegracije organizacije
319. NA KOJI NAČIN STE PRESTALI DA BUDETE ČLAN SAVEZA KOMUNISTA? 1 — Isključen. 2 — Istupio. 3 — Brisani sa evidencije.	način prestanka članstva: pasivizacija, sankeije, devijantnost, ili vlastita inicijativa (nezadovoljstvo)

Anketna pitanja	Varijable — indikatori					
320. DA LI BISTE ŽELELI DA POSTANETE ČLAN SAVESA KOMUNISTA?	aspisracije za članstvom u SK					
1 — Ne. 2 — Nije uveren. 3 — Da. 8 — Nije razmišljao o tome.						
306. DA LI BISTE BILI SPREMNI DA STUPITE U BRAK:	socijalna distanca između članova i nečlanova SK; sociometrijska blizina članova SK kao indikator neformalne kohezije organizacije					
<table style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td style="text-align: center;">Ne bih bio spre- man</td> <td style="text-align: center;">Radi- je ne čan</td> <td style="text-align: center;">Neo- du- spre- man</td> <td style="text-align: center;">Bio bih spre- man</td> <td style="text-align: center;">Vrlo rado</td> </tr> </table>	Ne bih bio spre- man	Radi- je ne čan	Neo- du- spre- man	Bio bih spre- man	Vrlo rado	
Ne bih bio spre- man	Radi- je ne čan	Neo- du- spre- man	Bio bih spre- man	Vrlo rado		
C. SA ČLANOM SK 1 2 3 4 5 D. SA NEČLANOM SK 1 2 3 4 5						
331. DA LI BI, PO VAŠEM MIŠLJENJU, VERNICI MOGLI DA BUDU I ČLANOVI SAVEZA KOMUNISTA?	tolerantnost i otvorenost, odnosno restriktivnost u pogledu članstva u SK					
1 — Ne. 2 — Da.						
3.4.2. Participacija i položaj u institucijama društveno—političke zajednice						
Anketna pitanja	Varijable					
309. DA LI STE BILI, ODNOSENDO DA LI STE SADA ČLAN SAVETA MESNE ZAJEDNICE ILI NEKOG DRUGOG SAMOUPRAVNOG ORGANA U MESNOJ ZAJEDNICI (SKUPŠTINE, KOMISIJE, SAVETA POTROŠAČA I SL.)?	aktivnost u mesnoj zajednici: član organa MZ					
1 — Nikada nije bio 2 — Bio je, sada više nije. 3 — Nije bio, sada jeste. 4 — Bio je i sada je.	<u>pitanje 311.</u>					
310. DA LI STE NEKAD BILI PREDSEDNIK OVIH ORGANA?	aktivnost u mesnoj zajednici: predsednik organa MZ					
1 — Nikada nije bio član ovih organa. 2 — Nikada nije bio predsednik. 3 — Ranije je bio predsednik, sada nije. 4 — Ranije nije bio, sada jeste. 5 — Bio je predsednik i sada je.						

Anketna pitanja	Varijable
311. DA LI STE (BILI) ČLAN ILI PREDSEDNIK DELEGACIJE VAŠE MESNE ZAJEDNICE ZA OPŠTINSKU SKUPŠTINU ILI ZA SKUPŠTINU SIZ?	aktivnost u mesnoj zajednici: delegat
1 — Niјe član i nikad nije bio _____ pitanjе 313.	
2 — Bio je član, sada nije.	
3 — Član je.	
4 — Predsednik.	
312. DA LI STE KAO DELEGAT VAŠE MESNE ZAJEDNICE PRISUSTVOVALI NEKOM SASTANKU OPŠTINSKE SKUPŠTINE ILI SKUPŠTINE SIZ?	aktivnost u mesnoj zajednici: aktivno učešće u procesu odlučivanja
1 — Nikada.	
2 — Jedanput.	
3 — Više puta.	
9 — Nikad nije bio član delegacije.	
313. DA LI STE ČLAN NEKOG POLITIČKOG ILI SAMOUPRAVNOG ORGANA, ODNOSENOSTA DA LI IMATE NEKU FUNKCIJU NA SLEDEĆIM NIVOIMA:	uticajni položaj (funkcija) u organizmu odlučivanja (sada i ranije) na tri hijerarhijska nivoa (opštine, republike, pokrajine, federacije)
Nika- da nije član, odno- bio član, bio odno-član suo imao fun- kciju	Sada član je; odno- šno ima fun- kciju
A. U OPŠTINSKOM ILI MEDUOPŠTINSKOM ORGANU	1 2 3
B. U REPUBLIČKOM ILI MEDUREPUBLIČKOM ORGANU	1 2 3
C. U SAVEZNOM ORGANU	1 2 3
9. DA LI VAŠ MUŽ (ŽENA) IMA (ILI JE IMAO) NEKU FUNKCIJU, ODNOSENOSTA DA LI JE (ILI JE BIO) ČLAN NEKOG POLITIČKOG ILI SAMOUPRAVNOG TELA?	uticajni položaj (funkcija) braćeg druga
1 — Ne.	
2 — Da.	
20. DA LI VAŠE NAJSTARIJE DETE IMA NEKU FUNKCIJU, ODNOSENOSTA DA LI JE ČLAN NEKOG POLITIČKOG ILI SAMOUPRAVNOG TELA?	uticajni položaj (funkcija) deteta
1 — Ne.	
2 — Da.	
3 — Ne znam.	

Anketna pitanja	Varijable
<p>300. DA LI VAŠ NAJBOLJI PRIJATELJ/ICA IMA NEKU FUNKCIJU, ODNOŠNO DA LI JE ČLAN NEKOG POLITIČKOG ILI SAMOUPRAVNOG TELA?</p> <p>1 — Ne. 2 — Da. 3 — Ne znam.</p>	uticajni položaj (funkcija) prijatelja

3.4.3. Informisanost, komuniciranje, participacija, inicijativa i uticaj u procesima lokalnog političkog odlučivanja

Anketna pitanja	Varijable — indeksi
<p>U LOKALNIM ZAJEDNICAMA, MESNIM ZAJEDNICAMA, GRADOVIMA I OPŠTINAMA ODLUČUJE SE O PITANJIMA ZNAČAJNIM ZA LJUDE KOJI U NJIMA ŽIVE. MOLIM VAS, RECITE, KOLIKO STE U TOKU POSLEDNJE DVE GODINE BILI ANGAŽOVANI U SLEDEĆIM AKTIVNOSTIMA I DOGADAJIMA:</p>	informisanost ispitanika o tri (280, 281, 282) problema lokalnog odlučivanja; o centralnoj kadranskoj odluci, opšinskom urbanističkom planu i o uređenju naselja; indeks poljučke informisanosti
<p>280. A. DA LI ZNATE KAKO JE U VAŠOJ MESNOJ ZAJEDNICI IZABRAN PREDSEDNIK SAVETA MESNE ZAJEDNICE?</p> <p>1 — Ništa ne znam o tome _____ pitajte 281.A. 2 — Da, znam.</p>	
<p>281. A. DA LI MOŽDA ZNATE O KOM PITANJU UREĐENJA NASELJA JE NAJVİŞE BILO GOVORA U MESNOJ ZAJEDNICI U TOKU POSLEDNJE DVE GODINE?</p> <p>1 — Ne znam _____ pitajte 282.A. 2 — Da, o: _____ .</p>	
<p>282. DA LI ZNATE KAKO SE PRIHVATAO I DOPUNJAVA URBANISTIČKI PLAN VAŠE OPŠTINE?</p> <p>1 — Ne znam _____ pitajte 283. 2 — Da, znam.</p>	
<p>280. B. DA LI STE U VРЕМЕ KANDIDOVANJA U MESNOJ ZAJEDNICI S NEKIM RAZGOVARALI O IZBORU KANDIDATA ZA PREDSEDNIKA SAVETA MESNE ZAJEDNICE?</p> <p>1 — Ne. 2 — Da. 9 — Ništa ne zna o tome.</p> <p>B. DA LI STE O TOM PITANJU RAZGOVARALI S NEKIM IZ VAŠE MESNE ZAJEDNICE?</p> <p>1 — Ne. 2 — Da. 9 — Ništa ne zna o tome.</p>	neformalno komuniciranje (artikulacija stavova i interesa) o tri problema lokalnog odlučivanja; indeks intenziteta političkog komuniciranja

B. DA LI STE U MESNOJ ZAJEDNICI ILI OPŠTINI RAZGOVARALI S NEKIM O URBANISTIČKOM PLANU (PRIHVATANJU ILI DOPUNAMA) VAŠE OPŠTINE?

- 1 — Ne.
2 — Da.
9 — Ništa ne zna o tome.

C. DA LI STE PRISUSTVOVALI NEKOM SASTANKU NA KOME SE RAZGOVARALO O KANDIDATU ZA PREDSEDNIKA SAVETA MESNE ZAJEDNICE?

- 1 — Ne pitajte 280.E.
2 — Da.
9 — Ništa ne zna o tome.

participacija u pripremnim fazama odlučivanja o tri problema; indeks intenziteta političke participacije (aktivnosti, angažovanja)

C. DA LI STE UČESTVOVALI NA NEKOM SASTANKU NA KOME SE RAZGOVARALO O TON PITANJU?

- 1 — Ne pitajte 281.E.
2 — Da.
9 — Ništa ne zna o tome.

C. DA LI STE UČESTVOVALI NA NEKOM SASTANKU NA KOME SE RAZGOVARALO O URBANISTIČKOM PLANU VAŠE OPŠTINE?

- 1 — Ne pitajte 282.E.
2 — Da.
9 — Ništa ne zna o tome.

D. DA LI STE NA SASTANKU IZRASILILI SVOJE MIŠLJENJE (STAV, OCENU, KRITIKU, PREDLOG) O IZBORU KANDIDATA ZA PREDSEDNIKA SAVETA MESNE ZAJEDNICE?

- 1 — Ne.
2 — Da.
8 — Nije bio na sastanku.
9 — Ništa ne zna o tome.

inicijativa u procesima javnog odlučivanja u lokalnoj zajednici u tri slučaja; indeks političke inicijativnosti (aktivizma)

D. DA LI STE NA SASTANKU IZNELI SVOJE MIŠLJENJE (STAV, OCENU, KRITIKU, PREDLOG) U VEZI S TIM PITANJEM?

- 1 — Ne.
- 2 — Da.
- 8 — Nije bio na sastanku.
- 9 — Ništa ne zna o tome.

D. DA LI STE NA TOM SASTANKU IZNELI SVOJE MIŠLJENJE (STAV, OCENU, KRITIKU, PREDLOG) O TOM PITANJU?

- 1 — Ne.
- 2 — Da.
- 8 — Nije bio na sastanku.
- 9 — Ništa ne zna o tome.

280. E. SMATRATE LI DA STE IMALI BILO KAKAV UTICAJ NA IZBOR KANDIDATA ZA PREDSEDNIKA SAVETA MESNE ZAJEDNICE?

- 1 — Bez uticaja.
- 2 — Imao malo uticaja.
- 3 — Imao prilično uticaja.
- 8 — Ne zna da li je imao uticaj.
- 9 — Ništa ne zna o tome.

samoocena realnog uticaja na procese odlučivanja u lokalnoj zajednici u tri izabrana primera; indeks političkog uticaja

281. E. SMATRATE LI DA STE I VI LIČNO IMALI BILO KAKAV UTICAJ NA REŠAVANJE TOG PITANJA?

- 1 — Bez uticaja.
- 2 — Imao malo uticaja.
- 3 — Imao prilično uticaja.
- 8 — Ne zna da li je imao uticaja.
- 9 — Ništa ne zna o tome.

282. E. SMATRATE LI DA STE IMALI BILO KAKAV UTICAJ NA USVAJANJE ILI DOPUNU URBANSKOG PLANA VAŠE OPŠTINE?

- 1 — Bez uticaja.
- 2 — Imao malo uticaja.
- 3 — Imao prilično uticaja.
- 8 — Ne zna da li je imao uticaja.
- 9 — Ništa ne zna o tome.

283. DA LI STE IKADA ISTUPILI PROTIV NEKE NEGATIVNE POJAVE KOJU STE PRIMETILI U VAŠOJ LOKALNOJ ZAJEDNICI, MESNOJ ZAJEDNICI, GRADU, OPŠTINI?

inicijativa i aktivnost u smislu kontrole devijantnih pojava u lokalnoj zajednici

- 1 — Ne.
- 2 — Da, jednom.
- 3 — Da, više puta.

Anketna pitanja	Varijable — indeksi
(Ako niste)	
284. ZAŠTO NISTE ISTUPILI?	uzrok (samoprocena) pasivnosti (neaktivnosti, političke apatije) u smislu političke kontrole
_____ upiši odgovor ispitanika.	
98 — Nije bilo negativnih pojava.	
99 — Istupio je.	
(Ako jeste)	
285. KAKO STE ISTUPILI?	
302. DA LI VAM SE NEKO OBRAĆAO S MOLBOM DA MU POMOGNETE PRI OSTVARIVANJU NEKIH NJEGOVIH PRAVA?	
1 — Ne.	način (sredstvo, strategija, taktika, institucionalni kanal angažovanja u smislu kontrole devijantih pojava
2 — Da.	neformalna (sociometrička) moć ispitnika, kao rezultat nereciprocitete razmene u pružanju usluga i zaštite
(Ako jeste)	
303. ZBOG ČEGA SE LJUDI VAMA OBRAĆAJU ZA POMOĆ?	
1 — Poznajem odredene ljudi koji bi mogli pomoći.	izvori (temelji) neformalne moći:
2 — Zbog položaja koji imam.	(1) VIP, (2) institucionalni položaj,
3 — Zbog profesije, odnosno znanja.	(3) znanje, veština
4 — Iz drugih razloga, kojih: _____.	
4. Socijalno—ekonomski položaj	
4.1. ŽIVOTNA OKOLINA: KARAKTERISTIKE MESTA STANOVANJA	
Anketna pitanja	Varijable
REPUBLIKA/POKRAJINA OPŠTINA	republika mesta stanovanja ispitnika: opština mesta stanovanja ispitnika veličina naselja
VELIČINA NASELJA U KOME ŽIVI ISPITANIK	
1 — Mesto sa manje od 500 stanovnika.	
2 — Mesto sa 500 do 2000 stanovnika.	
3 — Mesto sa 2000 do 10000 stanovnika.	
4 — Mesto sa 10000 do 100000 stanovnika.	
5 — Mesto sa 100000 do 250000 stanovnika.	
6 — Mesto sa više od 250000 stanovnika.	
TIP NASELJA:	urbani — ruralni tip naselja
1 — Gradsko.	
2 — Prigradsko.	
3 — Seosko.	

Anketna pitanja		Varijable
277. DA LI SE U BLIZINI VAŠE KUĆE (STANA) NALAZE:	NE. DA.	opremljenost naselja javnim službama — indikator centraliteta na selja, njegove urbanizacije i modernizacije
	1 2	A. SUPERMARKET IЛИ KLASIČNA TRGOVAČKA RADNJA
	1 2	B. OSNOVNA ŠKOLA
	1 2	C. DEČJI VRTIĆ
	1 2	D. AMBULANTA
	1 2	E. POŠTA
	1 2	F. BANKA
	1 2	G. STANICA JAVNOG PREVOZNOG SREDSTVA
	1 2	H. DVORANA ZA KULTURNE PRIREDBE
	1 2	I. OBJEKTI ZA SPORT I REKREACIJU
	1 2	J. BIOSKOP
	1 2	K. BIBLIOTEKA
	1 2	L. SREDNJA, VIŠA ILI VISOKA ŠKOLA
	1 2	M. STANICA MILICIJE
	1 2	N. SUD
	1 2	O. CRKVA
	1 2	P. KAFANA, RESTORAN
	1 2	R. HOTEL
278. DA LI U BLIZINI VAŠE KUĆE — NA PUTU DO NAVEDENIH OBJEKATA — POSTOJI:	NE. DA.	komunalna opremljenost (standard) naselja — indikator urbanizacije i modernizacije
	1 2	A. JAVNA RASVETA
	1 2	B. ASFALTIRAN PUT
279. IMATE LI:	NE. DA.	
	1 2	A. KANALIZACIJU
	1 2	B. ODVOZ SMEĆA

4.2. USLOVI STANOVANJA

Anketna pitanja		Varijable
263. KOJE GODINE JE IZGRADENA ZGRADA U KOJOJ STANUJETE?		starost zgrade u kojoj stanuje
1 — Zaključno do 1918. godine.		
2 — Od 1919 — 1945.		
3 — Od 1946 — 1960.		
4 — Od 1961 — 1975.		
5 — 1976. i kasnije		
264. KOLIKO m ² KORISNE POVRŠINE IMA VAŠ STAN/KUĆA (BEZ RADIONICE, PODRUMA, POTKROVLJA I SL.)?	m ² .	površina stana/kuće

Anketna pitanja	Varijable																								
265. KOLIKO SOBA IMA VAŠ STAN/KUĆA? _____ soba.	broj soba stana/kuće																								
266. KOLIKO OSOBA ŽIVI U VAŠEM STANU/KUĆI, UKLJUČUJUĆI I VAS? osoba _____.	broj osoba koje žive u stanu/kući																								
267. DA LI U STANU ILI KUĆI IMATE: NE DA .	opremljenost kuće/stana: stambeni komfor/standard u pogledu moderne urbane opremljene stana																								
<table> <tbody> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>A. ELEKTRIČNU STRUJU</td> </tr> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>B. VODOVOD, HLADNU TEKU- ĆU VODU</td> </tr> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>C. TOPLU TEKUĆU VODU</td> </tr> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>D. KLOZET NA ISPIRANJE</td> </tr> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>E. KUPATILO</td> </tr> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>F. CENTRALNO/ETAŽNO GREJANJE</td> </tr> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>G. TELEFON</td> </tr> <tr> <td>I</td> <td>2</td> <td>H. GARAŽU</td> </tr> </tbody> </table>	I	2	A. ELEKTRIČNU STRUJU	I	2	B. VODOVOD, HLADNU TEKU- ĆU VODU	I	2	C. TOPLU TEKUĆU VODU	I	2	D. KLOZET NA ISPIRANJE	I	2	E. KUPATILO	I	2	F. CENTRALNO/ETAŽNO GREJANJE	I	2	G. TELEFON	I	2	H. GARAŽU	
I	2	A. ELEKTRIČNU STRUJU																							
I	2	B. VODOVOD, HLADNU TEKU- ĆU VODU																							
I	2	C. TOPLU TEKUĆU VODU																							
I	2	D. KLOZET NA ISPIRANJE																							
I	2	E. KUPATILO																							
I	2	F. CENTRALNO/ETAŽNO GREJANJE																							
I	2	G. TELEFON																							
I	2	H. GARAŽU																							
268. DA LI JE STAN, ODNOSNO KUĆA U KOJOJ STA- NUJETE U DRUŠTVENOJ ILI PRIVATNOJ SVOJI- NI?	privatno, odnosno društveno vlasništvo stana/kuće																								
1 — U društvenoj svojini. 2 — U privatnoj svojini.																									
269. KO JE NOSILAC STANARSKOG PRAVA?	nosilac stanarskog prava:																								
1 — Ispitanik ili njegov bračni drug—ca. 2 — Roditelji ispitanika ili njegovog bračnog druga—icc. 3 — Deca ispitanika. 4 — Brat, sestra ili neki drugi bliži rodak. 5 — Druga osoba koja ispitaniku izdaje stan.	ispitanik, bračni drug, roditelji, deca, brat/sestra, podstanarski odnos																								
270. KAKO STE DOŠLI DO OVOG STANA?	način sticanja stana: roditelji, radna organizacija, opština, solidarnost																								
1 — Stan je dobio od radne organizacije. 2 — Dobio je stan solidarnosti. 3 — Stan je dobio od opštine, stambene zajednice. 4 — Ostao je u stanu roditelja ili nekog od rodbine. 5 — Na drugi način: _____.																									

Anketna pitanja	Varijable
-----------------	-----------

(Odgovaraju svi koji nisu vlasnici stana ili kuće u kojoj žive.)	
274. KOLIKO MESEČNO PLAĆATE (STANARINU) ZA KORIŠĆENJE STANA?	tip kuće u kojoj živi ispitanik
TIP KUĆE U KOJOJ ŽIVI ISPITANIK:	
1 — Seoska kuća.	
2 — Porodična kuća modernog tipa.	
3 — Niz jednakih kuća za stanovanje.	
4 — Stambena zgrada, sa 10 stanova.	
5 — Višespratna stambena zgrada ili soliter sa većim brojem stanova.	
6 — Privremeno boravište, baraka.	
7 — Internat, samački dom, studentsko naselje, starački dom, manastir i slično.	

4.3. IMOVINSKO STANJE: NAČIN STICANJA I VLASNIŠTVO NEPOKRETNINA, STAMBENE OPREME, PREVOZNIH SREDSTAVA I UŠTEDE

Anketna pitanja	Varijable
218. DA LI STE VI ILI VAŠA POREĐICA IMALI PRE RATA NEKU IMOVINU	vlasništvo nepokretnina pre rata, klasni položaj ispitanika pre revolucije
NE.	DA.
1	2
1	2
1	2
1	2
1	2
	A. VEĆI POSED, ZEMLJU, ŠUMU, MLIN, STRUGARU.
	B. VEĆU STAMBENU ZGRADU ILI STAN.
	C. FABRIKU, BANKU, HOTEL.
	D. RESTORAN, KAFANU, TRGOVINU.
	E. NEKU DRUGU VEĆU IMOVINU (AKCIJE I SL.).

Anketna pitanja	Varijable
217. DA LI STE VI ILI NEKI DRUGI ČLAN UŽE POREDICE, S KOJIM ŽIVITE U ZAJEDNIČKOM DOMAĆINSTVU, VLASNIK:	sadašnje imovinsko stanje, u pogledu vlasništva nepokretnina, ispitanika i/ili njegove (uže) porodice: stan/kuća, vikendica, parcela, zanatska radiona, lokal, zemlja
NE.	DA.
1	1. A. ETAŽNOG STANA U KOME STANUJETE.
1	2. B. ETAŽNOG STANA U KOME NE STANUJETE.
1	3. C. KUĆE U KOJOJ STANUJETE.
1	4. D. KUĆE U KOJOJ NE STANUJETE.
1	5. E. VIKENDICE, KUĆE ZA ODMOR, VINOGRADARSKE KUĆICE.
1	6. F. GRAĐEVINSKE PARCELE (PLACA).
1	7. G. ZANATSKE RADIONICE.
1	8. H. GOSTIONICE, DISKO—KLUBA, DUĆANA, I SL.
1	9. I. LOKALA I OPREME ZA OBavljanje SLOBODNE PROFESIJE (KANCELARIJA, ORDINACIJA, ATELJE, I SL.).
1	10. J. OBRADIVE ZEMLJE.
1	11. K. ŠUME, PAŠNJAKA.
271. KO JE VLASNIK STANA (KUĆE) U KOME ŽIVITE?	vlasništvo stana (kuće) u kojoj živi ispitanik
1 — Ispitanik ili njegov bračni drug—ica.	
2 — Roditelji ispitanika ili njegovog bračnog druga—ice.	
3 — Deca ispitanika.	
4 — Brat, sestra, neki drugi bliži rođak.	
5 — Druga osoba koja ispitaniku izdaje stan.	
272. KAKO STE STEKLI STAN ILI KUĆU?	način sticanja stana/kuće
1 — Nasledio je.	
2 — Dobio na poklon, ustupljen.	
3 — Kupio.	
4 — Izgradio.	
273. KAKO STE DOŠLI DO SREDSTAVA ZA IZGRADNJU, ODNOSENKO KUPOVINU STANA/KUĆE? (Može biti dano više odgovora.)	izvor novčanih i drugih sredstava za kupovinu, odnosno izgradnju stana/kuće
3 — Ustedio je.	
3 — Dobio je kredit od banke.	
3 — Dobio je pozajmicu od radne organizacije.	
3 — Pozajmio od rođaka ili prijatelja.	
3 — Dobio novac od roditelja.	
3 — Roditelji odobrili da nadzida, dali parcelu, materijal.	
3 — Roditelji, rođaci, prijatelji pomagali radoin.	
7 — Stan/kuću je nasledio ili dobio na poklon (nije kupio, gradio).	

Anketna pitanja		Varijable
275. KOJU OD NAVEDENIH STVARI IMATE U STANU, ODNOŠNO DOMAĆINSTVU?		vlasništvo stambene opreme (snabdevenost domaćinstva po-kreuinama)
NE.	DA.	
1	2	A. ELEKTRIČNI ILI PLINSKI ŠTEDNJAK
1	2	B. FRIŽIDER
1	2	C. MAŠINU ZA VEŠ
1	2	D. MAŠINU ZA SUDE
1	2	E. ZAMRZIVAČ
1	2	F. HI—FI UREDAJ
1	2	G. CRNO—BELI TELEVIZOR
1	2	H. TELEVIZOR U BOJI
1	2	I. GRAMOFON, MAGNETOFON
1	2	J. RADIO, TRANZISTOR
1	2	K. VEĆI BROJ KNJIGA
1	2	L. FOTO—APARAT, KINO—KAMERU
1	2	M. VIDEO, KUĆNI RAČUNAR
1	2	N. USISIVAČ
1	2	O. BOJLER
276. DA LI VI I LI VAŠ BRAČNI DRUG IMATE NEKO OD SLEDEĆIH PREVOZNIH SREDSTAVA?		vlasništvo prevoznih sredstava ispitanika ili njegovog bračnog druga
NE.	DA.	
1	2	A. MOTOCIKL, MOPED
1	2	B. PUTNIČKI AUTOMOBIL DO 750 ccm ³
1	2	C. PUTNIČKI AUTOMOBIL OD 750 ccm ³ DO 1300 ccm ³
1	2	D. PUTNIČKI AUTOMOBIL IZNAD 1300 ccm ³
1	2	E. ČAMAC
1	2	F. JAHTU ILI JEDRILICU
1	2	G. KAMP—PRIKOLICU

Anketna pitanja	Varijable
36. DA LI STE VI ILI NEKO IZ VAŠE UŽE PORODICE NEŠTO UŠTEDELI OD RADA U INOSTRANSTVU? (Ako jeste) MOŽETE LI REĆI ŠTA STE (SU) URADI-LI SA UŠTEDOM? 3 — Ušteda je stavljenja u banku. 3 — Uložio u gradnju kuće. 3 — Uložio u zanatsku delatnost (radionicu, opravu, mašine i sl.). 3 — Uložio u proširenje i modernizaciju poljoprivrednog gospodarstva. 3 — Uložio u kupovinu stvari od trajne vrednosti (nakit, umetničke slike...). 3 — Nešto drugo_____.	uštede na osnovu rada u inostranstvu; način upotrebe (potrošnja, akumulacija, investicija) tih sredstava/ušteda
4.4. POLOŽAJ U RASPODELI DOHOTKA: IZVORI I VISINA MATERIJALNIH PRIMANJA IS-PITANIKA I DOMAĆINSTVA	
Anketna pitanja	Varijable
213. A. KOLIKO ČLANOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA PRIMA DOHODAK IZ REDOVNOG RADNOG ODNOSA? B. KOLIKO ČLANOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA SE IZDRŽAVA OD RADA NA IMANJU? C. KOLIKO SE ČLANOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA BAVI ZANATOM ILI SLOBODNOM PROFESIJOM? D. KOLIKO ČLANOVA DOMAĆINSTVA PRIMA PENZIJU? E. KOLIKO ČLANOVA DOMAĆINSTVA NEMA DOHODAK IЛИ SVOJIM RADOM DOPRINOSI DOMAĆINSTVU (obavljanje domaćinskih poslova, rad u bašti i sl.)? F. KOLIKO ČLANOVA DOMAĆINSTVA NEMA PRIHODA NITI SVOJIM RADOM DOPRINOSI DOMAĆINSTVU (deca, stari, invalidi)?	broj članova domaćinstva sa dohotkom od redovnog zaposlenja broj članova domaćinstva sa prihodom od rada na seoskom imanju broj članova domaćinstva sa prihodom od zanata ili od slobodne profesije broj članova domaćinstva koji primaju penziju broj članova domaćinstva koji nema primanja, ali radom doprinosi domaćinstvu
214. A. KOLIKO JE IZNOSIO PROSEČNI MESEČNI DOHODAK SVIH ČLANOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA ZA POSLEDNJA TRI MESECA? (Uračunati sve izvore novčanih primanja.) Upiši iznos u starim dinarima._____	novčana primanja domaćinstva
B. KOLIKI JE BIO MESEČNI DOHODAK SVIH ČLA-NOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA ZA POSLEDNJI MESEC?	

Anketna pitanja	Varijable
219. DA LI VI I LI NEKO OD ČLANOVA VAŠEG DOMAĆINSTVA IMA SLEDEĆE PRIHODE (koji ne potiču od ličnog dohotka, penzije, honorarnog rada, dohotka od zanatske ili poljoprivredne delatnosti)?	primanja domaćinstva koja ne potiču od rada; izvori: (1) devizna štednja — kamate, (2) socijalna pomoć, (3) alimentacija iz druge republike, (4) alimentacija iz inostranstva
NE. 1 DA. 2	A. KAMATE OD DEVIZNE ŠTEDNJE B. SOCIJALNA POMOĆ, INVALIDNINA, STIPENDIJA, DEČJI DODATAK, ALIMENTACIJA C. PRIHODI OD IZDAVANJA U NAJ (KUĆE, STANA, ZEMLJE) D. MATERIJALNO OBEZBEDENJE OD BRAĆNOG DRUGA ILI DRUGOG RODAKA KOJI RADI U DRUGOJ REPUBLICI E. MATERIJALNO OBEZBEDENJE, ODNOSNO POMOĆ OD BRAĆNOG DRUGA ILI RODAKA KOJI RADI U INOSTRANSTVU
220. MOŽETE LI OD VAŠIH PRIHODA NEŠTO DA UŠTEDITE, ILI POTROŠITE SVE, ILI VAM PONESTAJE NOVCA ZA OSNOVNE ŽIVOTNE POTREBE?	samoprocene životnog standarda (uslova egzistencije) — ekonomskog statusa domaćinstva
1 — Skoro uvek nam nedostaje. 2 — Ponekad nam nedostane novca. 3 — Ne ponestane nam novca, mada sve potrošimo. 4 — Obično možemo ponešto uštedeti (za nabavku obuće, odeće, za odmor i sl.). 5 — Možemo uštedeti toliko da planiramo kupovinu automobila, izgradnju vikendice, putovanja u inostranstvo itd.	
93. OD ĆEGA SE IZDRŽAVETE, ODNOSNO KO VAS IZDRŽAVA ZA VРЕME NEZАPOSLENOSTI?	izvor primanja domaćica i nezaposlenih ispitanika
3 — Izdržavaju roditelji ili rodaci. 3 — Izdržava bračni drug. 3 — Obavlja honorarni, szonski rad ili rad prema pogodbi. 3 — Prima pomoć za nezaposlene. 3 — Živi od uštade, prodaje svojine. 3 — Na drugi način, koji _____.	
118. KOLIKO IZNOSI PROSEČNI MESEČNI LIČNI DOHODAK AKO IZRAČUNATE PROSEK ZA POSLEDNJA TRI MESECA?	novčana primanja ispitanika
119. KOLIKI LIČNI DOHODAK STE PRIMILI ZA POSLEDNJI MESEC?	
122. KOLIKO STE NA TAJ NAČIN ZARADILI U TOKU POSLEDNJA TRI MESECA?	novčana primanja ispitanika na osnovu dopunskog (honorarnog i sl.) rada

Anketna pitanja	Varijable
122. KOLIKO STE NA TAJ NAČIN ZARADILI U TOKU POSLEDNJA TRI MESECA?	novčana primanja ispitanika na osnovu dopunskog (honorarnog i sl.) rada
120. DA LI OTPLAĆUJETE KREDITE (STAMBENI, POTROŠAČKI I SLIČNO)? (Ako da) KOLIKI JE BIO UKUPAN IZNOS RATA ZA POSLEDNJI MESEC?	davanja ispitanika za plaćanje kredita (zarada minus otplata za kredit = realan dohodak ispitanika)
Upiši iznos u starijim dinarima _____	
155. KOLIKO IZNOSI VAŠA PROSEČNA MESEČNA ZARADA U TOKU POSLEDNJA TRI MESECA?	novčana primanja ispitanika u slobodnoj profesiji
156. KOLIKO STE ZARADILI U POSLEDnjEM MESECU?	
173. KOLIKO STE PROSEČNO MESEČNO ZARADILI U TOKU POSLEDNJA TRI MESECA?	novčana primanja ispitanika u zanatskoj delatnosti
174. KOLIKO STE ZARADILI U POSLEDnjEM MESECU?	
200. KOLIKO JE PROŠLE GODINE IZNOSILA ČISTA ZARADA VAŠEG DOMAĆINSTVA OD PRODAJE POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA?	novčana primanja seoskog imanja (odносно domaćinstva)
77. KAKVU PENZIJU IMATE?	vrsta penzije ispitanika
1 — Lična — starosna za pun radni staž. 2 — Lična — starosna za nepun radni staž. 3 — Lična — starosna za beneficiran radni staž. 4 — Lična — starosna za borački staž. 5 — Lična — invalidska. 6 — Porodična — za bračnog druga. 7 — Druga, kakva: _____.	
78. DA LI PENZIJU, ODNOSNO DEO PENZIJE DOBJATE NA OSNOVU RADA U INOSTRANSTVU?	penzija ispitanika na osnovu rada u inostranstvu
1 — Ne. 2 — Da, na osnovu priznatog radnog staža u inostranstvu prima domaću penziju. 3 — Da, deo penzije prima iz inostranstva. 4 — Da, celu penziju prima iz inostranstva.	
79. KOLIKO IZNOSI VAŠA MESEČNA PENZIJA? IZRAČUNAJTE PROSEK ZA POSLEDNJA TRI MESECA.	novčana primanja ispitanika u obliku penzije
80. KOLIKU PENZIJU STE PRIMILI ZA POSLEDNJI MESEC?	
85. KOLIKO STE U POSLEDNJA TRI MESECA NA TAJ NAČIN ZARADILI?	novčana primanja ispitanika-penzionera na osnovu dopunskog (honorarnog) rada
97. DA LI RASPOLAŽETE NOVCEM KOJI MOŽETE UPOTREBITI ZA SEBE? (Ako da) KOLIKO NOVCA IMATE MESEČNO ZA LIČNU UPOTREBU? Upiši iznos u starijim dinarima _____	novčana primanja za ličnu upotrebu domaćice

Anketna pitanja	Varijable
5. Istoriska i klasna svest	
5.1. (NE)ZADOVOLJSTVO: INDIVIDUALNE FRUSTRACIJE — SATISFAKCIJE	
Anketna pitanja — tvrdnje	Varijable
123. DA LI STE ZADOVOLJNI SVOJIM POSLOM ILI NISTE? 1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	(ne)zadovoljstvo radom, odnosno poslom: posebno za socijalne kategorije radnika u udruženom radu, za slobodne profesije, za zanatlige i za seljake
161. DA LI STE ZADOVOLJNI SVOJIM POSLOM U SLOBODNOJ PROFESIJI ILI NISTE? 1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	
180. DA LI STE ZADOVOLJNI POSLOM (ZANATSKOM DELATNOŠĆU) KOJIM SE BAVITE, ILI NISTE? 1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	
207. DA LI STE ZADOVOLJNI SVOJIM RADOM NA GAZDINSTVU, ILI NISTE? 1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	
121. DA LI STE ZADOVOLJNI SVOJIM LIČNIM DOHOTKOM, ILI NISTE? 1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	(ne)zadovoljstvo dohotkom, odnosno zaradom: posebno za socijalne kategorije radnika u udruženom radu, za slobodne profesije, za zanatlige i za seljake

Anketna pitanja — tvrdnje	Varijable
160. DA LI STE ZADOVOLJNI SVOJOM ZARADOM U SLOBODNOJ PROFESIJI, ILI NISTE?	
1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	
178. DA LI STE ZADOVOLJNI ZARADOM OD ZATA, ILI NISTE?	
1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	
205. DA LI STE ZADOVOLJNI ZARADOM KOJU STE OSTVARILI NA IMANJU, ILI NISTE?	
1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan. 5 — Potpuno zadovoljan.	
222. KOLIKO STE ZADOVOLJNI TIME ŠTO STE DO SADA POSTIGLI U ŽIVOTU?	(ne)zadovoljstvo postizanjem celokupnih životnih ciljeva
1 — Vrlo nezadovoljan. 2 — Uglavnom nezadovoljan. 3 — Ni nezadovoljan, ni zadovoljan. 4 — Uglavnom zadovoljan.	
221. MOŽETE LI REĆI DA JE VAŠ SADAŠNJI ŽIVOTNI STANDARD BOLJI, JEDNAK ILI SLABIJI OD STANDARDA VEĆINE LJUDI KOD NAS?	subjektivno osćenje relativne deprivacije u pogledu uslova života
1 — Znatno slabiji. 2 — Donckle slabiji. 3 — Jednak. 4 — Donckle bolji. 5 — Znatno bolji.	

5.2. (NE) LEGITIMNOST DRUŠTVENOG PORETKA: KRITIČNOST, ODNOŠNO LOJALNOST PREMA POSTOJEĆEM PRIVREDNOM, DISTRIBUCIJSKOM, POLITIČKOM I IDEJNOM SISTEMU

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable, skale, indeksi, indikatori
332. KAKO OCENJUJETE SADAŠNJE PRIVREDNE PRILIKE U NAŠOJ ZEMLJI? MOLIM DA IZABERETE ODGOVOR SA KOJIM SE NAJVİŞE SLAŽETE 1 — Privredne prilike su dobre. 2 — Mislim da je naša privreda u privremenim teškoćama. 3 — Naša privreda je još uvek u velikim teškoćama. 4 — Naša privreda je u veoma teškoj situaciji.	ocena ekonomske efikasnosti sistema: kritički stav prema privrednoj krizi/konjunkturi
249. MATERIALNI POLOŽAJ ČOVEKA DANAS VIŠE ZAVISI OD TOGA GDE RADI NEGO ŠTA I KOLIKO RADI.	prevladavanje partikularističkih (indikator: institucionalne i lokalne determinacije), odnosno univerzalističkih kriterija socijalne promocije (indikator: funkcionalne koristi, intenzitet rada)
248. NAPREDOVANJE VEĆINE LJUDI VIŠE ZAVISI OD TOGA KO IH POZNAJE NEGO ŠTA SAMI ZNAJU.	prevladavanje partikularističkih (indikator: nepotizam, privatizacija, neformalne veze), odnosno univerzalističkih kriterija (indikator: meritokratizam) socijalne promocije
247. U NAŠEM DRUŠTVU SVAKI MLAD ČOVEK MOŽE NAPREDOVATI UKOLIKO JE SPOSOBAN I PREDUZIMLJIV.	(ne)priljubljanje ideologije jednakaških šansi socijalne promocije: (ne)ostvarenost meritokratskih kriterija životne karijere
250. U CELINI GLEDANO, NA NAJVİŞIM POLOŽAJIMA KOD NAS SU NAJSPOSOBNIJI LJUDI.	legitimnost hijerarhijskog položaja društvenih elita (socijalne hijerarhije)

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable, skale, indeksi, indikatori																																																							
334. DA LI SU, PO VAŠEM MIŠLJENJU, NAVEDENE GRUPE LJUDI VIŠE—MANJE, ODNOSNO MALO ILI NIMALO ODGOVORNE ZA NAŠE PRIVREDNE TEŠKOĆE?	kritička procena (dis)funkcionalnosti sedam (A—G) osnovnih klasno—slojnih subjekata i sebe samog (H) u pogledu ekonomskog efikasnosti sistema																																																							
	<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Malо</th> <th>Deli-</th> <th>Ve-</th> <th>Ne</th> </tr> <tr> <th></th> <th>ili ni-</th> <th>nično</th> <th>oma</th> <th>znam</th> </tr> <tr> <th></th> <th>malо</th> <th></th> <th></th> <th></th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>A. Stručnjaci</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>B. Direktori</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>C. Scljaci</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>D. Samostalni zanatlije</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>E. Profesionalni političari</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>F. Radnici</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>G. Službenici</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> <tr> <td>H. Vi lično</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>8</td> </tr> </tbody> </table>		Malо	Deli-	Ve-	Ne		ili ni-	nično	oma	znam		malо				A. Stručnjaci	1	2	3	8	B. Direktori	1	2	3	8	C. Scljaci	1	2	3	8	D. Samostalni zanatlije	1	2	3	8	E. Profesionalni političari	1	2	3	8	F. Radnici	1	2	3	8	G. Službenici	1	2	3	8	H. Vi lično	1	2	3	8
	Malо	Deli-	Ve-	Ne																																																				
	ili ni-	nično	oma	znam																																																				
	malо																																																							
A. Stručnjaci	1	2	3	8																																																				
B. Direktori	1	2	3	8																																																				
C. Scljaci	1	2	3	8																																																				
D. Samostalni zanatlije	1	2	3	8																																																				
E. Profesionalni političari	1	2	3	8																																																				
F. Radnici	1	2	3	8																																																				
G. Službenici	1	2	3	8																																																				
H. Vi lično	1	2	3	8																																																				
354. NAŠA ŠTIMPA I TELEVIZIJA POTPUNO I OBJEKTIVNO INFORMIŠU O SVEMU ŠTO SE DOGADA U NAŠOJ ZEMLJI	kritički stav prema medijima masovnog komuniciranja (ostvarenost slobode informacija)																																																							
357. ŠTIMPA, RADIO I TELEVIZIJA KOD NAS ČESTO PREČUTKUJU ILI ISKRIVLJUJU ČINJENICE.																																																								
355. U NAŠEM DRUŠTVU SVAKI POJEDINACIMA PUNU SLOBODU IZRAŽAVANJA SVOJIH UVJERENJA, STAVOVA I MIŠLJENJA.	kritički stav prema ostvarenosti prava na slobodu izražavanja																																																							
353. SLOBODA IZRAŽAVANJA STAVOVA I MIŠLJENJA U NAŠEM DRUŠTVU POSTOJI SAMO ZA ONE KOJI SE SLAŽU SA ZVANIČNOM POLITIKOM																																																								
352. RADNI LJUDI I GRADANI MOGU POTPUNO UTICATI NA IZBOR SVOJIH DELEGATA.	kritički stav prema otvorenosti i poštovnosti izbora																																																							
356. IZBORI SU SAMO DEMOKRATSKA FORMA ZA SPROVODENJE ODLUKA KOJE U IME GRADANA DONOSE DRUGI.																																																								
325. SAVEZ KOMUNISTA SE ZA INTERESE RADNIKA ZALAŽE SAMO NA REČIMA, DOK U KONKRETNJOJ AKTIVNOSTI TE INTERESE ZABORAVLJA.	radničko—klasna legitimnost Saveza komunista																																																							
326. DA LI JE POLITIKA SAVEZA KOMUNISTA U SKLADU SA INTERESIMA LJUDI KAO ŠTO STE VI?	opštedruštvena legitimnost politike SK; specifični klasnoslojni interesi kao osnovica legitimnosti politike SK																																																							
1 — Uopšte nije u skladu. 2 — Uglavnom nije u skladu. 3 — Delimično u skladu. 4 — Uglavnom u skladu. 5 — Potpuno u skladu.																																																								

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable, skale, indeksi, indikatori
327. KAKAV UGLED IMAJU ČLANOVI SAVEZA KOMUNISTA MEĐU OSTALIM LJUDIMA U VAŠOJ ŽIVOTNOJ I RADNOJ SREDINI?	ugled članova SK u društvu uopšte i u specifičnim životnim i radnim sredinama
1 — Veoma mali. 2 — Mali. 3 — Osrednji. 4 — Veliki. 5 — Veoma veliki.	
328. KAKO OCENJUJETE SVAKODNEVNO DELOVANJE SAVEZA KOMUNISTA U OSTVARIVANJU USVOJENIH PROGRAMA?	efikasnost SK u odnosu na vlastite programe
1 — Malo čini da programe provede u delo. 2 — Zalaže se, ali bez mnogo uspeha. 3 — Zalaže se i postiže odgovarajući uspeh. 4 — Ne znam, ne mogu da odgovorim.	
330. DA LI SU ODRŽANI KONGRESI SAVEZA KOMUNISTA I NOVA RUKOVODSTVA GARANCija USPEŠNIJEG DELOVANJA SAVEZA KOMUNISTA NEGO DO SADA, ILI NEĆE BITI ZNAČAJNIH PROMENA, ILI ĆE BITI DELOVANJE SK MANJE USPEŠNO?	kritički, odnosno optimistički stav prema budućem razvoju SK
1 — Delovanje SK će biti manje uspešno. 2 — Neće biti bitnih promena. 3 — Delovanje SK će biti uspešnije.	
241. VERUJETE LI DA ĆE SE U BUDUĆNOSTI OSTVARIĆI IDEJA O KOMUNISTIČKOM DRUŠTVU?	civilna religioznost: verovanje u (ne) ostvarljivost ideje o komunizmu
1 — Nikada. 2 — U dalekoj budućnosti. 3 — U bliskoj budućnosti.	

5.3. KRITERIJI DISTRIBUTIVNE PRAVIČNOSTI: VREDNOVANJA SOCIJALNIH NEJEDNOSTI

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — skale
226. PRAVEDNO JE DA LJUDI BUDU NAGRADENI PREMA TOME KOLIKO IM JE POTREBNO ZA PRISTOJAN ŽIVOT, A NE PREMA POSLU KOJI OBAVLJaju.	radikalni egalitarizam na osnovu životnog minimuma

223. POŠTO LJUDI IMAJU ISTE OSNOVNE POTREBE PRAVEDNO JE DA IMAJU I PUBLIČNO JEDNAKE PRIHODE.		radikalni egalitarizam na osnovu jednakih potreba (uravništvka)
228. MORA DA POSTOJI GORNJA GRANICA, TAKO DA NIKO NE MOŽE ZARADIVATI MNOGO VIŠE OD DRUGIH.		umereni (uslovni, ograničeni, kontrolisani) egalitarizam
227. SVAKO IZJEDNAČAVANJE ZARADA LJUDI U OSNOVNI JE NEPRAVEDNO, JER SVI NISU PODJE- DNAKO SPOSOBNI		antiegalitarizam na osnovu meritokratsko-funkcionalnog oprav- danja kriterija
224. SVIMA TREBA OBEZBEDITI JEDNAKE MOGU- ĆNOSTI ZA RAD, A NE JEDNAKE ZARADE.		antiegalitarizam opravđan sa ideologijom jednakih šansi
225. ZARADE LJUDI U NAŠOJ ZEMLJI UOPŠTE NE BI TREBALO OGRANIČAVATI.		radikalni antiegalitarizam (eliti- zam)
229. ŠTA MISLITE, KOLIKI BI U NAŠEM DRUŠTVU TREBALO DA BUDA RASPON IZMEDU NAJNIZEG I NAJVİŞEG LIČNOG DOHOTKA?		veličina pravednih dohodovnih raspona — kao merilo (ant)ega- litarizma
1 — Svi treba da imaju jednake dohotke. 2 — 1 : 2. 3 — 1 : 3. 4 — 1 : 4. 5 — 1 : 5. 6 — 1 : 6 i više, neograničen. 9 — Ne zna, neodlučan.	SKALICE / VELIKRINA UPLIKUTE I KONTRAKTNI PRIMASIA / NAPREDAK	
230. ZBOG ČEGA JE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, OPRAV- DANO DA POSTOJE TAKVE RAZLIKE IZNEDU NAJVIŠIH I NAJNIZIH DOHODAKA? NAVEDITE GLAVNI RAZLOG.		kriteriji distributivne pravičnosti: — kompetentnost »human capital« — intenzitet rada — produk- tivnost rada — funkcionalna ko- rist rada za društvo u celini — funkcionalna korist za RO — preduzetničko-upravljačka fu- nkcija rada
1 — Zbog razlika u stručnosti, znanju 2 — Zbog nejednakog zaštitovanja na poslu (radu). 3 — Zbog različitih rezultata rada (po količini i kvalite- ti). 4 — Zbog različitog značaja pojedinih zanimanja za društvo. 5 — Zbog različitog doprinosa uspehu radne organizaci- je. 6 — Zbog različite odgovornosti.		
254. ZA KAKVOG ČOVEKA BISTE REKLI DA JE USPEO U ŽIVOTU?		subjektivna ocena pravičnosti; determinante socijalne promocije
1 — Za bogatog. 2 — Za onoga koji je postigao visok položaj u politici. 3 — Za obrazovanog čoveka, za onoga koji mnogo zna. 4 — Za onoga koji je uspeo u zanimanju. 5 — Za onoga koji ima mnogo prijatelja. 6 — Za onoga koji je zadovoljan u porodičnom životu. 9 — Ne znam, neodlučan.		

255. PRETPOSTAVIMO DA OBAVLJATE KANCELARIJSKI POSAO, DA LI BISTE BILI SPREMNI DA NAPUSTITE TAJ POSAO I PRIHVATITE POSAO ZA MAŠINOM U FABRICI UKOLIKO BI SE VAŠA MESEČNA ZARADA POVEĆALA ZA 50%?	vrednovanje proizvodnog rada u poređenju sa administrativnim; merilo: materijalna primanja
1 — Prihvatio bih ponudeni posao.	
2 — Ne bih prihvatio.	
3 — Ne znam.	
256. ŠTA JE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, VAŽNIJE IMATI?	vrednovanje stalnosti posla; merilo: materijalna primanja
1 — Manje plaćen, ali siguran (stalan) posao.	
2 — Dobro plaćen, ali nesiguran (neizvestan) posao.	
3 — Ne znam.	
257. AKO BI TREBALO DA IZABERETE — ŠTA BISTE IZABRALI:	vrednovanje autonomnosti (samodeterminacije) rada; merilo: materijalna primanja
1 — Slabije plaćen posao, ali koji sami možete da planirate i obavljate?	
2 — Bolje plaćen posao, ali koji drugi planira i kontroliše izvršenje?	
258. DA LI JE BOLJE DA ČOVEK OBAVLJA:	vrednovanje stručne sposobnosti za posao; merilo: materijalna primanja
1 — Posao za koji se školovao, ali sa malom zaradom?	
2 — Dobro plaćen posao, ali van svoje struke i za koji je dovoljna i niža kvalifikacija od one koju ima?	

5.4. SVEST O DRUŠTVENIM KLASAMA I SLOJEVIMA

Anketna pitanja i tvrdnje	Varijable — indikatori — indeksi
234. SVI ZAPOSLENI U DRUŠTVENOM SEKTORU PRIPADAJU ISTOJ DRUŠTVENOJ KLASI.	društveno vlasništvo kao kriterij monoklasne strukture društva (radni ljudi kao klasi subjekti)
235. AKO NEKI LJUDI ZARADUJU 5 ILI VIŠE PUTA OD DRUGIH — NE MOGU I JEDNI I DRUGI DA PRIPADAJU ISTOJ DRUŠTVENOJ KLASI.	percepcija (dihotomne) klasne strukture na osnovu ekonomske (dochodovne) nejednakosti
236. LJUDE U NAŠEM DRUŠTVU MOŽEMO PODELITI U DVE DRUŠTVENE KLASE: NA ONE KOJI IMAJU VLAST I MOGU ODLUČIVATI O POLOŽAJU VEĆINE LJUDI I NA ONE KOJI NEMAJU VLAST I NE ODLUČUJU.	percepcija dihotomne klasne strukture na osnovu položaja u strukturi vlasti i odlučivanja
231. SLAŽETE LI SE S MIŠLJENJEM DA U NAŠEM DRUŠTVU POSTOJE GRUPE LJUDI KOJE ŽIVE NA RAČUN DRUGIH, ODNOSENOSTI KOJI DRUGE ISKORIŠČAVAJU?	percepcija strukturiranosti društva na osnovu procesa eksploracije
232. KOJE GRUPE ŽIVE NA RAČUN DRUGIH, ODNOSENOSTI KOJI DRUGE ISKORIŠČAVAJU?	percepcija eksplotatorskih slojeva (grupa)
233. NA RAČUN KOJIH GRUPA ONI ŽIVE? ODNOSENOSTI KOGA ISKORIŠČAVAJU?	percepcija eksplorisanih slojeva (grupa)

237. KAKO BISTE NAZVALI DRUŠTVENU KLASU KOJOJ VI LIČNO, KAO I LJUDI SLIČNI VAMA, PRIPADATE?

SADA ZAMISLITE DA STE U SITUACIJI DA BIRATE SVOG BRAČNOG DRUGA.

304. DA LI BISTE BILI SPREMNI DA STUPITE U BRAK SA PRIPADNICIMA SLEDEĆIH ZANIMAÑJA?

	Ne bih bio	Radi- je ne du- čan	Neo- du- čan	Bio bil- spre- man	Vrlo rado	
A. Učitelj	1	2	3	4	5	
B. Prodavac	1	2	3	4	5	
C. Samostalni zanatlija	1	2	3	4	5	
D. Medicinska sestra	1	2	3	4	5	
E. Inženjer	1	2	3	4	5	
F. Priučeni građevinski radnik	1	2	3	4	5	
G. Oficir	1	2	3	4	5	
H. Naučni radnik	1	2	3	4	5	
I. Profesionalni političar	1	2	3	4	5	
J. Metalostrugar	1	2	3	4	5	
K. Knjigovoda	1	2	3	4	5	
L. Čistačica	1	2	3	4	5	
M. Direktor	1	2	3	4	5	
N. Poljoprivrednik	1	2	3	4	5	
O. Lekar	1	2	3	4	5	

klasna samoidentifikacija

socijalna distanca između društvenih slojeva na osnovu položaja u podeli rada, merena posredstvom spremnosti za sklapanje braka; veličina distancijske indeksa

kator intersetne granice i intraslojne kohezije; socijalna distanca sloja od svih ostalih slojeva kao indikator neformalnog ugleda sloja u društvu

**307. KAKAV UGLED IMAJU, PO VAŠEM MIŠLJENJU,
SLEDEĆA ZANIMANJA?**

	Ve- oma mali	Mali	Sred- nj	Velik	Ve- oma velik	Ne znam
A. Učitelj	1	2	3	4	5	6
B. Prodavac	1	2	3	4	5	6
C. Samostalni zanatlija	1	2	3	4	5	6
D. Medicinska sестра	1	2	3	4	5	6
E. Inženjer	1	2	3	4	5	6
F. Priučeni grade- vinski radnik	1	2	3	4	5	6
G. Oficir	1	2	3	4	5	6
H. Naučni radnik	1	2	3	4	5	6
I. Profesionalni političar	1	2	3	4	5	6
J. Metalostrugar	1	2	3	4	5	6
K. Knjigovoda	1	2	3	4	5	6
L. Čistačica	1	2	3	4	5	6
M. Sveštenik	1	2	3	4	5	6
N. Direktor	1	2	3	4	5	6
O. Poljoprivrednik	1	2	3	4	5	6
P. Lekar	1	2	3	4	5	6
R. Zanimanje koje vi obavljate	1	2	3	4	5	6

**239. POJEDINE DRUŠTVENE GRUPE SU PONEKAD U
NERAVNOPRAVNOM POLOŽAJU S OBZIROM NA
ŠANSE ZA POSTIZANJE SVOJIH INTERESA. GDE
JE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, OVA NERAVNOPRA-
VNOST NAJVEĆA?**

- 1 — U odnosima između muškaraca i žena.
- 2 — U odnosima mlađih i starijih.
- 3 — U odnosima sela i grada.
- 4 — U odnosima fizičkog i umnog rada.
- 5 — U odnosima zaposlenih u proizvodnji i u adminis-
traciji.
- 6 — U odnosima religioznih i nereligioznih.
- 7 — U odnosima članova i nečlanova Saveza komunista.
- 8 — U međunarodnim odnosima.

evalvacija kriterija
(determinante) neravnopravnog
položaja slojeva: pol, dob,
grad—selo, fizički—umni rad,
proizvodnja—administracija, re-
ligioznost, članstvo u SK, nacija
(1–8); diskriminacija u pogledu
šansi za realizaciju sopstvenih
interesa

**NAZNAČITE ODNOS GDE JE, PO VAMA, NERA-
VNOPRAVNOST NAJIZRATIJA.**

**240. KO JE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, U TOM SLUČAJU
U NERAVNOPRAVNOM POLOŽAJU (ima manje šan-
si)?**

relativna deprivacija, odnosno
privilegovanost sedam osnovnih
slojeva (koji se formiraju na te-
melju društvene podele rada) u
kriznim uslovima; subjektivna
ocena vlastite relativne depriva-
cije, odnosno privilegovanosti u
tim uslovima

333. KOJA, PO VAŠEM MIŠLJENJU, SADAŠNJE PRI-VREDNE TEŠKOĆE VEOMA POGADAJU? A KOGA DELIMIČNO, ODNOŠNO MALO ILI NIMALO NE POGADAJU?

	Malo ili nim- alo	Deli- čno	Ve- oma nimo- no	Nc znam
A. Stručnjake	1	2	3	8
B. Direktore	1	2	3	8
C. Seljake	1	2	3	8
D. Samostalne zanatlige	1	2	3	8
E. Profesionalni političari	1	2	3	8
F. Radnike	1	2	3	8
G. Službenike	1	2	3	8
H. Vas lično	1	2	3	8

238. PREPOSTAVIMO DA VAM JE UČINJENA NE-PRAVDA, KOLIKO BISTE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, IMALI USPEHA U SUDSKOM SPORU KOJI BISTE VODILI PROTIV:

procena procesa diskriminacije
slojeva posredstvom pravosudnog aparata; kriteriji odgovarajućeg diskriminacije: položaj

	Ne uspeli	Oboje bism imali	Uspeli	Ne znam
A. Radnika	1	2	3	4
B. Direktora	1	2	3	4
C. Profesionalnog političara	1	2	3	4
D. Poljoprivrednika	1	2	3	4
E. Zanatlige	1	2	3	4
F. Inženjera	1	2	3	4
G. Knjigovode	1	2	3	4
H. Člana SK	1	2	3	4
I. Opštine	1	2	3	4
J. Preduzeća	1	2	3	4

5.5. RAZVOJNE VREDNOSNE ORIJENTACIJE: IZBOR I OCENE PRAVACA I STRATEGIJA RAZVOJA GLOBALNOG DRUŠTVA

364. POTREBNO JE IMATI ONOLIKO DECE KOLIKO III ČOVEK MOŽE IZDRŽAVATI.

kontrola populacijskih trendova:
strategije ubrzavanja (ekspanzije), odnosno usporavanja (kontrole) demografskog razvoja

Anketna pitanja — tvrdnje**Varijable — skale —
— indikatori**

- 365. NIJE OPRAVDANO DA MUŽ I ŽENA OGRANIČAVAJU BROJ SVOJE DECE.**
- 366. FABRIKE KOJE ZAGADUJU OKOLINU A NISU SPOSOBNE POSTAVITI OPREMU ZA PREČIŠĆAVANJE TREBA ZATVORITI.**
- 369. NIJE MOGUĆE IZGRADITI SIGURNO MESTO ZA SKLADIŠTENJE RADIOAKTIVNIH OTPADATAKA.**
- 367. BUDUĆI RAZVOJ MOGUĆ JE JEDINO UZ GRADNJU NOVIH NUKLEARKI.**
- 368. BOLJI ŽIVOT MOGUĆ JE JEDINO GRADENjem NOVIH FABRIKA, POVEĆAVANJEM PROIZVODNJE.**
- 370. SKUPLJANJE OTPADAKA I NJIHOVA UPOTREBA TREBALO BI DA BUDE ZNAČAJAN IZVOR SIROVINa.**
- 336. KOJA BI OD NAVEDENIH PÖDRUČJA, ODNOSNO DELATNOSTI, PO VAŠEM MIŠLJENJU, TREBALO DA DOBIJU OD DRUŠTVА MANJE, JEDNAKO ILI VIŠE SREDSTAVA NEGо SADA?**

prioritet ekoloških ciljeva u poređenju sa proizvodnjkim

strategija tehnološkog razvoja

industrializacija, ekonomska ekspanzija

racionalno korišćenje prirodnih resursa

globalne distributivne orientacije; prioritet u raspodeli javnih sredstava deset glavnih sektora (A—J) opšte i zajedničke potrošnje u globalnom društvu

	Manje ko	Jedna-Više	Ne znam
--	-------------	------------	------------

A. Savezna administracija

i diplomatiјa	1	2	3	9
---------------	---	---	---	---

B. Manje razvijene republike/ /pokrajine	1	2	3	9
---	---	---	---	---

C. Armija (vojska)	1	2	3	9
--------------------	---	---	---	---

D. Zdravstvo, socijalna i dečja zaštita	1	2	3	9
--	---	---	---	---

E. Komunalna delatnost, saobraćaj (vodovod, putevi, železnice)	1	2	3	9
--	---	---	---	---

F. Izgradnja stanova	1	2	3	9
----------------------	---	---	---	---

G. Društveno-političke organizacije	1	2	3	9
--	---	---	---	---

H. Republička administracija	1	2	3	9
------------------------------	---	---	---	---

J. Opštinska administracija	1	2	3	9
-----------------------------	---	---	---	---

Anketna pitanja — tvrdnje**Varijable — skale —**
— indikatori

(Ako je na pitanje broj 332 odgovorio 2–4)

335. DA LI MOGU NAVEDENE GRUPE LJUDI VEOMA, DELIMIČNO, ODNOŠNO MALO IЛИ NIMALO DA DOPRINESU REŠAVANJU PRIVREDNIH TEŠKOĆA?
	Malo ili nimalo	Delično	Veoma	Ne zna
A. Stručnjaci	1	2	3	8
B. Direktori	1	2	3	8
C. Seljaci	1	2	3	8
D. Samostalne zanatlige	1	2	3	8
E. Profesionalni političari	1	2	3	8
F. Radnici	1	2	3	8
G. Službenici	1	2	3	8
H. Viši čin	1	2	3	8
339. U NAŠEM DRUŠTVU ODLUČIVANJE O VAŽNIM DRUŠVENIM PITANJIMA TREBA POVERITI STRUČNJACIMA.
340. PREDLOGE STRUČNJAKA TREBA PRIHVATITI S REZERVOM, JER ONI OBIČNO MISLE NA SOPSTVENE INTERESE.
341. ODLUKE DONETE BEZ STRUČNJAKA ČESTO DOVODE DO NEPOŽELJENIH SUKOBA.
342. NEPOVERENJE U ODLUKE STRUČNIH LJUDI UGLAVNOM JE NEOSNOVANO.
343. RADNIČKA KLASA JE OSNOVNI NOSILAC SOCIJALISTIČKOG RAZVOJA.
344. RADNIČKA KLASA ZBOG SVOG OBRAZOVANJA I KULTURNOG NIVOA NE MOŽE BITI NOSILAC NAŠEG DRUŠVENOG RAZVOJA.
345. SVAKOM DRUŠTVU JE PRE SVEGA POTREBNA MOĆNA DRŽAVNA VLAST.
346. POŠTOVANJE ČOVEKOVE SLOBODE JE VAŽNIJE OD NEKIH DRŽAVNIH INTERESA.
347. ODLUKE TREBA DONOSITI U JEDNOM CENTRU JER SE TAKO OBEZBEDUJE PRAVEDNA RASPODELA DRUŠVENIH SREDSTAVA.
348. ČVRSTA RUKA KOJA ZNA ŠTA HOĆE KORISTILA BI NAŠEM DRUŠTVU PUNO VIŠE OD SVIH PAROLA O SAMOUPRAVLJANJU.
349. RADNE ORGANIZACIJE TREBA DA BUDU ŠTO SAMOSTALNIJE PRI ODLUČIVANJU O SVOM RAZVOJU.
- klasnoslojni subjekti (nosioci) društvenog razvoja (A–H) (»subjektivne snage razvojnih promena«)
- profesionalizacija odlučivanja: dominacija meritokratskih, tehnokratskih, ili profesionalnih strategija i slojeva
- orientacija na radničku klasu kao nosioca (subjektivnu snagu, polugu) razvojnih promena
- statistička orientacija: prioritet lične slobode u odnosu na državnu vlast
- centralizacija odlučivanja: autoritarna kontrola
- preduzetnička inicijativa: tržišna orientacija, sloboda privredovanja

Anketna pitanja — tvrdnje	Varijable — skale — — indikatori
329. KAKVA JE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, VAŽNOST SAVEZA KOMUNISTA ZA NAPREDAK NAŠEG DRUŠTVA?	avangardna uloga Saveza komu- nista: SK kao subjektivna snaga razvoja
1 — Nikakva. 2 — Mala. 3 — Osrednja. 4 — Velika. 5 — Vrlo velika. 6 — Ne znam.	
321. SAVEZ KOMUNISTA JE POLITIČKA ORGANIZA- CIJA KOJA JE ODIGRALA SVOJU ULOGU U ODREDENOM PERIODU I DANAS NEMA VIŠE RE- ALNE POTREBE ZA NJEGOVOM AKTIVNOŠĆU.	politička dominacija Saveza ko- munita
324. SAVEZ KOMUNISTA TREBA ENERGIČNO DA UZME U SVOJE RUKE NEPOSREDNO REŠAVA- NJE SVIH SADAŠNJIH DRUŠTVENO—POLITIČKIH PROBLEMA.	
322. SAVEZ KOMUNISTA TREBA DA BUDE SAMO JE- DNA OD POLITIČKIH PARTIJA U NAŠEM DRUŠ- TVU, A STVAR JE SVAKOG POJEDINCA ZA KOJU ĆE SE PARTIJU OPREDELITI.	stav prema političkom pluraliz- mu: orijentacija na partijski plu- ralizam, odnosno monocentri- zam
323. SAVEZ KOMUNISTA TREBA DA BUDE JEDINA ORGANIZOVANA POLITIČKA SNAGA U NAŠEM DRUŠTVU	
242. PROTIV ONIH KOJI NE POŠTUJU IDEALE SOCIJA- LISTIČKE REVOLUCIJE TREBALO BI OŠTRIJE ISTUPITI.	ideološki (militantni i represivni) fundamentalizam
372. NAŠE DRUŠTVO SE DANAS NALAZI U ZNATNIM EKONOMSKIM TEŠKOĆAMA; NA KOJI NAČIN BI, PO VAŠEM MIŠLJENJU, TREBALO PREVLADATI POSTOJEĆE PROBLEME?	selekcija globalnih razvojnih strategija

6. Dodatak: *Anketna situacija: relijabilnost odgovora, identifikacija upitnika i anketara*

Anketna pitanja	Varijable — indikatori
373. EVENTUALNE NAPOMENE ILI SUGESTIJE ISPI- TANIIKA U VEZI SA ISTRAŽIVANJEM:	reakcije ispitanika posle anketi- ranja o intervjuu

Anketna pitanja	Varijable — indikatori
IMATE LI UTISAK DA ISPITANIK NA NEKA PITA NJA NIJE ŽELEO ILI NIJE MOGAO ISKRENO DA ODGOVORI? (NIJE REČ O SLABOM POZNAVANJU ILI NEPOZNAVANJU SADRŽAJA ISPITIVANE PROBLEMATIKE, NEGO O VAŠOJ OCENI STEPE- NA ISKRENOŠTI, ODNOSENOSTI, »BLOKIRANJA« KOD LJUDI)	anketarova procena relijabilnosti odgovara
1 — Ocenjujem da takvih pitanja nije bilo.	identifikacija norelijabilnih odgo- vora
2 — Ocenjujem da je bilo nekoliko takvih pitanja.	
3 — Ocenjujem da je bilo više takvih pitanja.	
4 — Ocenjujem da su skoro sva pitanja bila takva.	
5 — Neodlučan, ne znam, teško je oceniti. <i>(Ako smatraate, da je bilo takvih pitanja.)</i>	
NA ŠTA SU SE ODDOSILA PITANJA NA KOJA, PO VAŠEM MIŠLJENJU, ISPITANIK NIJE ŽELEO ILI NIJE MOGAO ISKRENO DA ODGOVORI?	
ANKETNI KRUG	anketni krug ispitanika
ISPITANIK	broj ispitanika u uzorku
DAN I MESEC ANKETIRANJA	datum anketiranja
POTPIS ANKETARA	identifikacija anketara

V. METODOLOŠKA PROVEDBA I PRAVCI ISTRAŽIVANJA

1. Monografske studije

Projekat se ostvaruje u tri pravca: analiza statističkih podataka, izvorno naučno istraživanje na osnovu sociološke ankete i monografske studije. Svi pomenuti pravci uklapaju se u isti idejni i operacionalni nacrt istraživanja — što znači da će i monografije, kao i svi drugi istraživački radovi, biti u funkciji izrade finalnih elaborata. Izrada monografija je, dakle, i sadržinski i vremenski koordinirana sa svim ostalim pravcima i metodama istraživanja.

Formulisane su bile sledeće teme monografskih studija:

- seljaštvo kao element socijalne strukture savremenog jugoslovenskog društva;
- obrazovanje i klasna podela;
- odnos klasa — nacija;
- socijalna struktura jugoslovenskog društva i međunarodne migracije;
- klasno biće i klasna svest u tradiciji marksističke misli;
- opšti teorijski i metodološki problemi istraživanja socijalno—klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva;
- birokratske, politokratske i tchnokratske tendencije kao otudeni centri društvene moći i kao oblici društvenog strukturiranja;
- pregled shvatanja: o radničkoj klasi i drugim klasama.

Svaka monografska studija tretirana je kao samostalan autorski rad, za koji pisac na osnovu autorske slobode preuzinu i stručnu odgovornost. U sadržinskom pogledu svaka studija pružaće pregled idejnih problema, teorijskih polazišta i metodoloških rešenja na području istraživanja odgovarajuće teme.

Monografije neće predstavljati samo sistematski pregled akumuliranih konceptualnih rešenja u zemlji i u inostranstvu, nego će pokušati formulisati strukturu ili bar elemente i konture empirijski fundirane teorije srednjeg dometa koja obuhvata predmet monografije. Očito je da su monografije u svim pomenutim aspektima u tesnoj sadržinskoj i metodološkoj vezi sa ostalim istraživačkim radovima u okviru projekta.

Očekuje se da će projekat koristiti monografije na više načina, a osnovni rezultati monografija biće predstavljeni političkoj i naučnoj javnosti u nekoliko komplementarnih oblika. Prema aktualnim potrebama, biće objavljeni odgovarajući segmenti elaborata, ili elaborat u celini, u skraćenoj ili u neskraćenoj verziji.

2. Analiza statističkih podataka

2.1. POLAZNE OSNOVE ZA ANALIZU SOCIJALNE STRUKTURE JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA KROZ PODATKE STATISTIKE

Svrha ovog izlaganja jeste da, polazeci od fonda postojećih statističkih podataka, predloži operacionalni pristup korišćenja te grade za deskripciju i analizu socijalne strukture jugoslovenskog društva. Ovaj pristup, kompletiran sa podacima istraživanja društvene svesti, političke angažovanosti, društvene moći i stvarnog uticaja u donošenju i ostvarivanju društvenih odluka, mogao bi da identifikuje klasnu diferencijaciju i razlike u klasnim interesima u savremenom jugoslovenskom društvu.

U te svrhe moguće je koristiti popis stanovništava i domaćinstava (posleratni popisi iz 1948, 1953, 1961, 1971. i 1981. godine) i ankete o potrošnji domaćinstava, koje se vrše od 1963, 1968, 1973, 1978. i 1983. godine.

Kao dopunske informacije bilo bi moguće koristiti i niz drugih statističkih istraživanja, koja su sprovodena do sada, kao što su snimanje zaposlenog osoblja, koje se sprovodi od 1966. i 1976, a odnosi se na radnike u udrževanom radu, i ankete o prihodima i rashodima porodičnih domaćinstava, koje se sprovode svake godine, počev od 1959.

Predmet deskripcije i analize treba da bude celokupno stanovništvo, i to sa aspektom pojedinca kao individu u domaćinstvu, odnosno porodice.

Deskripcija pojedinaca nije dovoljna ako se oni izdvajaju iz realnog svakodnevнog životnog konteksta svojih primarnih zajednica, to jest domaćinstava, odnosno porodica, koje predstavljaju realne i značajne primarne zajednice, u kojima se vrši interferencija društveno—ekonomskih položaja njihovih članova. Ta interferencija je naročito značajna ako su društveno—ekonomski položaji članova istog domaćinstva, odnosno porodice, međusobno različiti (na primer, kada dolazi do međuzavisnosti između radno aktivnih i izdržavanih članova, do razlika među članovima na osnovu različitosti u visini prihoda, stepena školskog obrazovanja, zanimanja i dr.). Značajan je i socijalni mechanizam u kome se statusna običajza značaja i ugleda, potrošnje i posedovanja dobara i dr. prenose na druge članove domaćinstva, odnosno porodice. Isto je tako značajno da se unutar istih domaćinstava, odnosno porodica, stvaraju sbećne političko angažovanja, društvene svesti, pripadnosti, stila života i drugog. Najzad, i tradicionalni elementi, što postoji u delu našeg društva (patrijarhalnost, rodovska povezanost i dr.), opravdavaju analize efekata domaćinstava i porodica na društveno—ekonomsku, a u krajnjoj liniji, i klasnu diferenciranju.

Istraživanje socijalnog strukturiranja savremenog jugoslovenskog društva mora, takođe, da polazi od regionalnih razlika. Drugačije rečeno, iskazi o socijalnom grupisanju u jugoslovenskom društvu kao celini treba da budu zasnovani na sličnosti i razlikama istoznačnih društveno—ekonomskih svojstava među regionalno različitim celinama, a one treba da budu zasnovane na podeli po republikama i pokrajinama, jer ove, osim svojih društveno—političkih karakteristika samostalnosti, sadrže i kumulirane efekte istorijskog nasledja i realnih razlika u stepenu razvijenosti (privredne, kulturne i dr.).

Svakako da SR i SAP nisu homogene celine, pa bi regionalizacija, kao izraz objektivnih istorijskih, razvojnih i drugih karakteristika unutar SR i SAP, mogla da bude produžena i izdvajanjem manjih regionalnih celina. Međutim, mogućnosti daljih regionalizacija trebalo bi razmotriti tek pošto se bude raspolagalo analizom na nivou republika, pokrajina i federacije. Takođe, ostaje otvoreno pitanje u kojoj fazi istraživanja izvršiti analize socijalnih grupisanja između pojedinih tipova naselja (gradskih i seoskih), naselja različitih veličina, naselja sa različitim društvenim funkcijama (glavni gradovi SR i SAP, sedišta opština i dr.), kao i naselja koja se međusobno bitno razlikuju po privrednim karakteristikama.

Deskripcija društveno—socijalnih grupa i njihove međusobne diferencijacije treba da kao istraživački rezultat daje odgovore o veličini (brojnosti) pojedinih socijalnih gru-

pa, o karakterističnosti profila njihovog društveno—ekonomskog položaja i o njihovim međusobnim razlikama, ali i sličnostima.

Kada se posmatranje vrši longitudinalno (u više vremenskih preseka na istoj populaciji), tada se iskazuju i promene u veličini (brojnosti) ovih grupa, promene u njihovom društveno—ekonomskom položaju. Na osnovu ovog moguće je identifikovati i globalne razvojne tendencije. Naine, svako potonje stanje može biti interpretirano kao kumulacija konačnih efekata uticaja brojnih činilaca na procese socijalnog grupisanja i socijalne diferencijacije u odnosu na celokupno proteklo vreme.

S tim u vezi problem periodizacije je vrlo složen analitički zadatak.

Raspoloživi statistički podaci (naročito rezultati popisa stanovništva i domaćinstava) imali su desetogodišnju kalendarsku periodiku (1961—1971—1981), pa je nametnuti okvir dekadne kalendarske periodizacije, koja se uglavnom ne poklapa sa periodizacijom društveno—političkih i društveno—ekonomskih promena. U takvim okolnostima izgleda da bi koncept analize jednog stanja (u datom vremenskom periodu) kao bilansnih kumulacija proteklog vremena bio mogući izlaz.

Posmatrajući realizaciju ovog projekta kao višefaznu, predlaže se da se deskripcija u prvoj fazi realizacije istraživačkog projekta zasniva na stvarnosti 80—ih godina. Tek posle saznanja, i skustava i uočavanja karakteristika ovog perioda, moglo bi se preći na analize prethodnih decenija (sedamdesete—šezdesete—pedesete godine) i uspostaviti longitudinalni kontinuitet, što bi bio zadatak u narednoj fazi istraživanja.

Analiza socijalnog grupisanja, uspostavljanja određenih strukturalnih konfiguracija i analiza diferencijacija među socijalnim grupama na osnovu društveno—ekonomskog položaja treba da dâ sledeće odgovore: koji su činioći društveno—političkog i društveno—ekonomskog sistema u datim istorijskim, razvojnim i drugim uslovima uticali na iskazana društvena grupisanja, na uspostavljanje određenih struktura i na razlike u društveno—ekonomskim položajima pripadnika odnosnih društvenih grupa; i da li se razlike među datim grupama mogu smatrati značajnim sa gledišta klasnog diferenciranja jugoslovenskog društva.

2.2. STATISTIČKA IDENTIFIKACIJA DRUŠTVENO—EKONOMSKIH POLOŽAJA

Statističke klasifikacije društveno—ekonomskih položaja (ili kako se još nazivaju: socio—ekonomske klasifikacije) imaju za cilj da u obradi i prikazivanju rezultata raznovrsnih statističkih istraživanja stanovništva razvrstaju sve ili pojedine delove stanovništva u različite društveno—ekonomske položaje. Ovakvimi razvrstavanjem i prikazivanjem omogućuje se, najuopštenije rečeno, da se kroz tokuća statistička istraživanja društva u celini, ili pojedinih njegovih delova, utvrdi i opiše homogenost, odnosno heterogenost društvene strukture; da se odredi brojnost pojedinih skupina stanovništva različitog društveno—ekonomskog položaja; i da se kroz podatke, koji se odnose na duži vremenski niz, uoče promene u društvenom strukturiranju i slojevitosti tokom vremena, kao rezultati proizašli iz procesa društvene reprodukcije.

Takode, na osnovu statističkih podataka o postojanju i brojnosti pojedinih skupova stanovništva različitih društveno—ekonomskih položaja, omogućuje se: s jedne strane, objašnjenje drugih društvenih pojava značajnih za život stanovništva (demografskih — nataliteta, mortaliteta, morbiliteti, migracija i dr.; socioloških — društvenih aktivnosti, ponašanja i povezivanja i dr.; i ekonomskih — udela u proizvodnji, raspodeli, potrošnji i dr.).

S druge strane, podaci o distribucijama stanovništva po društveno—ekonomskim položajima omogućuju da se na osnovu svojstava samih društvenih grupa različitog društveno—ekonomskog položaja, povezivanjem sa drugim (pre svega, društvenim) pojavama, objasne izvori i uzroci društvenih razlika, da se utvrdi mera kojom činioći na

te razlike odlučujuće ili određujuće deluju, kao i nivoi razlika; da se predviđe njihove tendencije u daljem društvenom razvoju, kao i preduznu određene društvene akcije, ukoliko se radi o pojama i promenama u društvenoj strukturi koje su nespojive sa usvojenim ciljevima društvenog razvoja. Bez podataka o društveno-ekonomskim položajima i skupinama nije moguće pratiti dinamiku društvene pokretljivosti, njenе pravce i efekte, niti donositi ocene o društvenoj otvorenosti i mogućnostima za ostvarivanje »prijednjakih uslova za sve« (u radu, obrazovanju i dr.).

Razvrstavanjem koje je napred učinjeno (model V) po različitim kriterijima celokupno stanovništvo razvrstano je bez ostatka u skupine i grupe društveno-ekonomskih položaja, koji su utemeljeni na normativnim opredeljenjima i osnovama, polazeci od rade aktivnosti, kao odlučujućeg kriterija, i od određenijih kriterija svojinskog odnosa prema sredstvima rada, produkcionog odnosa, mesta u društvenoj podeli rada (delatnosti), mesta u pojedinačnoj podeli rada (zanimanja), stepena stručnosti, obavljanja društveno značajnih funkcija (za radno aktivne) i izvora i vrste sredstava za život (za radno neaktivne). Ovi kriteriji nisu primenjeni kod svake grupe, bilo stoga što nisu mogli da za pojedine skupine budu korišćeni, bilo zato što da određene grupe nisu od značaja.

Razvrstavanje po osnovnim društveno-ekonomskim položajima vršeno je na principu »isključivosti skupova« i »čiste pripadnosti«. Međutim, u stvarnosti to nije slučaj. Pojedinci mogu istovremeno da pripadaju dvcima skupinama, pa čak i više od napred navedenih društveno-ekonomskih položaja. Tako, na primer, radnik u udruženom radu može istovremeno da obavlja (u slobodnom vremenu) uslužnu delatnost (na primer, opravku automobila), ili da obraduje zemljišni posed itd. Ovim nisu nabrojane sve moguće situacije (legalne i ilegalne) mešovitih društveno-ekonomskih položaja istog lica. Međutim, praćenje svih mogućih pluralističkih (mešovitih) društveno-ekonomskih položaja, koji se mogu javiti u stvarnosti, vodilo bi neefikasnosti istraživanja u svim onim slučajevima kada pluralizam društvene egzistencije ne bi bio od značaja.

2.3. DOMAĆINSTVO I PORODICA KAO JEDINICA STATISTIČKE ANALIZE

Mesto, uloga i funkcija domaćinstva, odnosno porodice, u društvenom sistemu, društvenom procesu reprodukcije i životnoj egzistenciji individua mnogostruko su relevantne u odnosu na društveni položaj, socijalno grupisanje, socijalna diferenciranja i socijalnu strukturu. Domaćinstvo čini ekonomsku zajednicu za zadovoljavanje primarnih egzistencijskih potreba svojih članova u pogledu zajedničkog pribavljanja sredstava za život, radom u domaćinstvu ili izvan njega, zajedničkog trošenja i podmirivanja zajedničkih potreba, a u najvećem broju slučajeva domaćinstvo je i zajednica stanovanja. Porodica (koja se najčešće nalazi u okviru domaćinstva) čini socijalnu referentnu grupu reproduktivnih, egzistencijskih, emotivnih i drugih socijalnih odnosa. Među članovima većine domaćinstava nalaze se srodnici.

Ove zajednice su u odnosu na društveni položaj pojedinaca i grupa i u uzročnim i u posledičnim relacijama.

Domaćinstvo ima uzročne uticaje na ekonomska svojstva, na socijalne pokretljivosti i na društveno-ekonomski položaj pojedinih članova i domaćinstva u celini. Kao primer neposrednog uzročnog uticaja može se navesti situacija kada domaćinstvo ima i funkcije proizvodnje (na primer, domaćinstvo ima poljoprivredno gospodarstvo u svom sastavu, pa svi ili neki članovi domaćinstva mogu, zahvaljujući toj karakteristici domaćinstva, da ostavaraju privredni aktivnost kao poljoprivrednici). Kao primer posrednog uzročnog uticaja može da se uzme ukupna ekonomska situacija domaćinstva, koja omogućuje školovanje, kao značajni činilac u zauzimanju pojedinih društveno-ekonomskih položaja članova domaćinstva... I suprotne situacije su karakteristične, s tim što se pokazuje negativna korelaciona veza između svojstava domaćinstva i društveno-ekonomskog položaja njegovih članova. Naime, u domaćinstvima, koja nisu istovremeno i proizvodne jedinice, članovi domaćinstva radnu aktivnost moraju da ostvaruju izvan domaćinstva.

činstva, što takođe na posredan način opredeljuje njihov društveno—ekonomski položaj; ili loša ekonomska situacija domaćinstva utiče na to da nema materijalnih uslova za školovanje članova domaćinstva.

Najzad, pojavljuju se i posebni vidovi međusobnih uticaja unutar domaćinstava; na primer, odnos između izdržavalaca i izdržavanih, odnosi između članova domaćinstva različitih društveno—ekonomskih položaja, naročito ako su praćeni i razlikama u visinama udeća u podmirivanju rashoda domaćinstva.

Poseban društveni položaj (interno i eksterno) može da ima starešina domaćinstva. Naročito je taj uticaj izražen u sredinama gde su zadržani tradicionalni patrijarhalni odnosi. Njegov društveni položaj i uticaj na ostale članove domaćinstva odlikuje se većom (a u nekim slučajevima i isključivom) moći u donošenju odluka koje se odnose na sve članove domaćinstva, i na domaćinstvo u celini, ili samo na pojedine članove (odlučivanje o nabavkama u domaćinstvu, o načinu života itd.). Eksterni uticaj starešine domaćinstva je, takođe, značajan: predstavlja domaćinstvo prema drugima, donosi odluke u odnosu na davanja izvan domaćinstva, personifikuje domaćinstvo. Svoj lični društveno—ekonomski položaj, društveni ugled i druga svojstva reflektuju se na celo domaćinstvo, kao i na pojedine njegove članove.

Radi svega toga, u statističkim istraživanjima socijalnog grupisanja, u utvrđivanju društvenih položaja pojedinaca — socijalni profil i karakteristike domaćinstva su od značaja za stvarni socijalni položaj pojedinaca.

Slična situacija je i sa svojstvima porodice. Dok je kod domaćinstva osnovni mehanizmi uticaj na društveno—ekonomski položaj ekonomskog karaktera, uticaji karakteristika porodice su jače izraženi na ostalim planovima: na svojstvima srodičkog porekla, na profesionalnim karakteristikama (učestalost istih zanimanja); i na generacijskim odnosima (kontinuitetna zanimanja, stepena obrazovanja i dr.). Posto su porodične veze jače nego veze po osnovu domaćinske pripadnosti, jer su praćene emotivnim nabo-jima, srodičkom solidarnošću, genetskom i karakterološkom sličnošću — uticaji na so-cijalno grupisanje, socijalnu podršku (naročito u pogledu socijalne promocije), socijalnu odbranu mogu biti izraženi u raznovrsnim pojedinačnim ili grupnim aktivnostima. To je naročito izraženo na planu ostvarivanja društvenih položaja, društvenog grupisanja i društvenog strukturiranja, a u sredinama gde su patrijarhalni i rodovski modeli sačuvani često su ove pojave dominantne. Pojave nepotizma su najkarakterističniji primjeri što se nalaze u sferi socijalnih položaja, uticaja i moći, sa jasno izraženim posledicama socijalne diferencijacije, pa sve do konfliktata sa drugima ako stoje na putu ovim načinima socijalnih penetracija. Naročito je to slučaj sa zapošljavanjem i ostavarivanjem materijalnih i nematerijalnih koristi.

U širim društvenim sredinama ovi mehanizmi su značajni na planu statusnih mode- la i uticaja, do mere prečutnog ili ispoljenog društvenog pristajanja i podržavanja, što je često i institucionalizovano kroz priznate privilegije u društvenoj praksi. Neretko ovi mehanizmi postaju vladajući, šireći se prema broju korisnika, obimu i sadržaju privilegija u raznovrsnim društvenim situacijama. Uporedo sa njihovim narastanjem, nastaju i si-tuacije koje spretno koriste marginalni pojedinci i na planu socijalnih grupisanja.

Isti mehanizmi deluju i u obrnutoni pravcu, u smislu socijalne deprecizacije, ospo-ravanja, osuđenja, degradacije i sl. Na bliske srodnike prenose se negativna svojstva nekog člana porodice. Ovi »uticaji negativnog smera«, naročito u pojedinih sredinama i izuzetnim socijalnim situacijama, takođe su značajni sa gledišta socijalnih grupisanja i socijalnog diferenciranja i nisu ništa manje značajni od »uticaja pozitivnog smera«, kako po načinima svog dešavanja tako i po posledicama na socijalne položaje pojedinica.

Statistički podaci sa porodičnim karakteristikama pojedinaca prvenstveno se odnose na vrstu i mrežu srodstava. Povezivanjem podataka o srodstvu sa karakterističnim poda-cima o svakom pojedinom srodniku (obrazovnim, profesionalnim i dr.) može se doći,

pre svega, do podataka o homogenosti, odnosno heterogenosti društveno-ekonomiskih i drugih socijalnih karakteristika srodnika.

Posebno treba imati u vidu da je najveći broj domaćinstava sastavljen od srodnika, po pravilu onih najbližih. To dovodi do teškoća identifikacije uticaja koji proizlaze iz domaćinstva kao ekonomiske zajednice i uticaja koji proističu iz porodice kao srodičke zajednice. U nizu stvarnih situacija i realnih okolnosti — domaćinstvo i porodica pojaveju se kao jedinstveno okruženje pojedinca, pa je konkomitantnost uticaja ove dve zajednice teško empirijski razlučiti.

2.4. ILUSTRACIJA MOGUĆIH PRAVACA STATISTIČKIH ISTRAŽIVANJA

2.4.1. Vrste podataka

Republike, odnosno pokrajine, predstavljaju osnovne geografske stratume, a i za potrebe istraživanja socijalno-klasne strukture društva — kako je već pomenuo — statistički podaci biće analizirani za svaku federalnu jedinicu posebno. Pretpostavlja se, naime, da one predstavljaju najблиžu aproksimaciju socio-kulturnog sistema, kojeg označava i specifična struktura raspodele dobara i moći, mreže međusobnih odnosa, te difuznih osjećaja solidarnosti, lojalnosti i istorijsko-kulturnog identiteta. Jugoslovenski federalizam kao političko-administrativni i institucionalno-normativni sistemi u uskoj je, dakle, korrelaciji sa pluralitetom socio-kulturnih i stratifikacijskih sistema. «Jugoslovensko društvo» u stvari predstavlja interorganizacionu superstrukturu, čije su osnovne komponente nacionalni socio-kulturni sistemi. U metodološkom smislu ovakvo razumevanje strukture «jugoslovenskog društva» navodi na komparativnu analizu rezultata prethodnih istraživanja strukture republičko-pokrajinskih socijalnih sistema.

Analizu statističkih podataka nećemo započeti, odnosno zasnovati na apriornom konceptu radničke klase, što znači na teorijskoj i na operacionalnoj definiciji, pomoću koje bi bilo moguće svrstati svakog pojedinca u jednu od sledeće dve osnovne kategorije odgovarajuće dihotomne strukture: »radnička klasa« i rezidualna kategorija »svih koji to nisu« (»kontraklasa«, »BPT struktura«, »srednji i viši slojevi«, »radni narod«, itd.).

U istraživanju nećemo poći ni na jednu »ribarsku ekspediciju« bez bilo koje konceptualne mreže. Ovakvu mrežu treba definisati tako da ona neće biti suviše kruta (npr. dihotomna), što bi rezultiralo u gubljenju interesantnih informacija, ni suviše široka, što bi onemogućavalo koncentraciju i sistematisaciju istraživanja na spektar najrelevantnijih problema.

Predlažemo, dakle, da pokušamo odrediti *osnovna obeležja klasne pripadnosti pojedinaca* i njihovih grupacija. Taj pristup pretpostavlja: da se isti pojedinci mogu različito svrstavati (da oni imaju različit položaj) s obzirom na različita obeležja (klasno-stratifikacijske pripadnosti); da je »klasno biće« dimenzija individualnog i grupnog položaja, koja postoji »većim ili manjem opsegom«, što znači da ne predstavlja (samo) nominalnu varijablu sa dve vrednosti, nego bar u principu (i) kontinuum, čije vrednosti odgovaraju bilo višedimenzionalnoj nominalnoj, bilo intervalnoj ili racio-skali; da je, dakle, »klasno biće« sintetička dimenzija, sastavljena iz više komponenti klasnog položaja, koje su međusobno u većoj ili manjoj mjeri korlirane ili čak determinisane; i da pojava »socijalno-klasnih« subjekata obuhvata mnoštvo slojeva, grupacija i klasa, koje može biti upoređivati i svrstavati s obzirom na stepen u kojem one odražavaju karakteristike klasnosti (»klasnog bića«).

Osnovni indikatori socijalne strukture prema »Popisu« i »Anketi« jesu:

— *Osnovni demografski podaci*: pol, starost, bračno stanje, broj živorođene dece.

— *Migrantski status*: mesto stalnog stanovanja, mesto odakle se doselio, godina doseljenja, mesto gde radi ili pohađa školu, frekvencija vraćanja u mesto stalnog stano-

vanja, trajanje rada van mesta stalnog stanovanja, vreme provedeno na radu u inostranstvu, strana država gde radi.

— *Etnički status*: pripadnost narodu, narodnosti ili etničkoj grupi, maternji jezik.

— *Obrazovni status*: pismenost, vrsta završene škole, broj završenih razreda škole, stepen škole koju sada pohađa, razred škole (godina) koji sada pohađa.

— *Zanimanje; radni locus i status*: zanimanje, zanimanje izdržavaoca, svojstvo u konici (lice, odnosno njegov izdržavalac) obavlja svoje zanimanje; stepen samostalnosti rada, oblast delatnosti lica, dopunski poslovi koje je lice obavljalo, izvor primanja lica, kvalifikacija (stepen stručnog obrazovanja).

— *Dohodovni status lica; izvori primanja i ostvarena sredstva*: redovna primanja iz radnog odnosa, dopunska primanja iz radnog odnosa (nagrade, službeni put, prekovremeni rad, itd.), novčana primanja van radnog odnosa (honorari, domaća radinost, preprodaja, itd.), penzije, dodaci, naknade, pomoći, invalidnine, stipendije — od SIZ-ova, rente od imovine, pokloni, alimentacije, pomoći od privatnih lica (rodaka), primanja od prodaje imovine.

— *Naturalna potrošnja; vrednost i vrste*.

— *Snabdevenost trajnim potrošnjim dobrima* (štednjak, bojler, frižider, radio — televizijski prijenosnik, itd.).

— *Stambeni status i standard*: vlasništvo stana ili kuće, stanarsko pravo, površina stana, stambeni standard (vrsta grejanja, električna struja, itd.).

— *Vrsta i visina troškova za*: ishranu, pušenje, odcjeu i obuću, stan, ogrev, pokućstvo, zdravlje, kulturu, saobracaj, usluge, itd.

2.4.2. Struktura delatnosti i zanimanja kao izvorište klasnih podela

Budući da su društvene podele rada jedno od osnovnih izvorišta klasne podele društva, za realizaciju ciljeva ovog istraživanja od izuzetne je važnosti dimenzija delatnosti i zanimanja (radni locus i status).

Prema jedinstvenoj klasifikaciji *delatnosti*, postoje sledeće oblasti: industrija i rudarstvo; poljoprivreda i ribarstvo; šumarstvo; vodna privreda; građevinarstvo; promet i veze; trgovina; ugostiteljstvo i turizam; zanatstvo i lične usluge; stambeno-komunalne delatnosti i uređivanje naselja i prostora; finansijske, tehničke i poslovne usluge; vaspitanje, nauka, kultura i informacije; zdravstvo i socijalna zaštita; društveno-političke zajednice, samoupravne interesne zajednice i društveno-političke organizacije.

Prema sistematskom spisku *zanimanja*, postoje sledeće grupe: poljoprivrednici i slični radnici; rudari, industrijski i slični radnici; trgovacko osoblje; osoblje usluga; osoblje zaštite; upravni, administrativni i slični radnici; rukovodeće osoblje; stručnjaci i umetnici; ostala zanimanja; radnici bez zanimanja; lica bez zanimanja.

Prema *kvalifikaciji*, radno osoblje svrstava se u osam kategorija: visoko stručno obrazovanje; više stručno obrazovanje; srednje stručno obrazovanje, niže stručno obrazovanje; visokokvalifikovan radnik; kvalifikovan radnik; priučen (polukvalifikovan) i nekvalifikovan radnik.

A prema svojstvu (stepenu *samostalnosti rada*), razlikuju se sledeće kategorije rada: radnik u udruženom radu; udruženi zemljoradnik ili udruženi zanatlija; (najamni) radnik kod lica koje samostalno obavlja delatnost; samostalno obavlja delatnost i ne koristi rad drugih lica; samostalno obavlja delatnost uz korišćenje rada drugih lica; rad na imanju, u zanatskoj ili drugoj radnji nekog od članova domaćinstva.

A kakav je sociološki sadržaj svake od ove četiri dimenzije radnog položaja?

Prvo treba podvući da se stanovništvo Jugoslavije deli na »aktivno« i »neaktivno«. Osnovna je karakteristika »neaktivnih« u tome da ne obavljaju zanimanje, jer ova lica imaju status domaćice, dečeta, učenika, studenata ili su nesposobna za rad zbog starosti,

bolesti ili invalidnosti. Neaktivni žive od vlastitih prihoda (penzija, invalidnine, socijalne pomoći, stipendije, prihoda od davanja u zakup imovine, itd.) ili su izdržavani.

Otvoreno je i pitanje kako izdvojiti od neaktivnih kategoriju nezaposlenih, onih koji nemačaju, a traže posao; kako definisati *nezaposlenost* u latentnom i manifestnom (akuelnom) obliku; i kakav je socio-ekonomski položaj nezaposlenih osoba (da li je njihov status deriviran od njihove porodice, vaspitanja, ranije radne aktivnosti, ili nekih drugih kriterija).

Mogli bismo izmrciti »stepen besposlenosti domaćinstva« pomoću indeksa *nezaposlenosti*, broj neaktivnih članova domaćinstva (porodice) u starosti između 20–60 godina, podelen sa ukupnim brojem članova domaćinstva (porodice). Nezaposlenost u uslovima jakog prisustva patrijarhalnih veza karakteristika je primarne zajednice (roda, šire porodice, domaćinstva), koja alimentira (egzistencijalno pomaže) svoje nezaposlene članove, a ne individualna karakteristika samih nezaposlenih.

Kakva je sociološka, klasna *sadržina konkretnih oblasti delatnosti*? One se razlikuju prema prirodi rada, koja u većoj ili manjoj meri obeležava sve kvalifikacione grupacije unutar jedne oblasti. Poljoprivreda u tom pogledu predstavlja specifičan radni mješavini.

Druga grupacija oblasti sastavljena je od industrije, rudarstva, šumarstva, vodne privrede, građevinarstva, ribarstva i komunalnih delatnosti; to je sfera *materijalne proizvodnje*, koju karakteriše veliki udio fizičkog rada, izrazitija radna hijerarhija (disciplina, autoritet), determinisana tehnološkim uslovima rada u fabrikama i sličnim radnim postrojenjima. Prepostavljajući da se u sferi »materijalne produkcije« nalazi »čvrsto jezgro« industrijskog proletarijata, kojeg su formirali procesi industrijalizacije i urbanizacije, a čija provenijencija je uglavnom poljoprivredno stanovištvo. U toj sferi najizrazitiji su procesi dehumanizacije i alienacije rada, autoritarnog micaliteta, autentične radničko-klasne solidarnosti i slični.

Treću grupaciju čine oblasti »koje prate materijalnu proizvodnju« u smislu njenog funkcionalno-proizvodnog dopunjavanja i servisiranja; to je trgovina, saobraćaj (putni i veze), zanatstvo i lične usluge, stambene delatnosti, ugostiteljstvo i turizam. U ovim delatnostima udio fizičkog i nekvalifikovanog rada je manji, stepen sanoštavnosti poslova je veći, koordinacija radnih procesa je manje autoritarna, mogućnosti tržnog privredovanja i dopunskih prihoda zaposlenih veće. Organizacija rada uslovljena je na njenoj tehnologijom, a više potrebama koordinacije ljudskih delatnosti.

Cetvrtu grupaciju predstavljaju sve ostale delatnosti – nematerijalne proizvodnje ili »neproizvodnje«, koje se dalje dele na tri skupine: finansijske, tehničke i poslovne usluge (banke, osiguranje, privredne komore i udruženja); javne službe: školstvo, zdravstvo, socijalno osiguranje, nauka, kultura; i uprava: DPZ, DPO i SIZ – ovi.

U tim delatnostima udio nekvalifikovanog rada je mali, a proporcija stručnog kadra sa ekspertskim i rukovodećim zaduženjima je velika. Neproizvodne delatnosti su institucionalna baza srednjih i viših slojeva i delatnosti, koje nisu u direktnoj, nego su u posredovanjo i osamostaljenoj funkcionalnoj vezi sa materijalnom proizvodnjom i pratećim delatnostima.

U nastavku ove ilustracije komentiraćemo unutrašnju strukturu svake od opisanih četiri osnovnih grupacija (oblasti delatnosti) na temelju dimenzije položaja u zvaničnom (rukovodeći položaj na višim nivoima organizacije, rukovodeći položaj na srednjim i nižim nivoima i izvršilački rad), kvalifikacije (stručna spremna, kvalifikacija) i društveno, odnosno privatnosvojinskog položaja.

(a) *Poljoprivredni kompleks*. Prvo značajnije razgraničenje postoji između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih delatnosti i zanimanja. Taj kriterij diferencijacije otprilike raspolovljava jugoslovensko aktivno (i od ovog zavisno) stanovništvo Jugoslavije.

Sferi poljoprivrede, koja je u velikoj većini vezana za lični rad na malim agrarnim kompleksima, odgovara socijalni sistem tradicionalnog društva, scoskog načina života,

niske mobilnosti, komunikacijske i transportne izolovanosti, naturalnog privredovanja i snabdevanja, niske uključenosti u urbano-industrijski socijalni kompleks, niske socio-političke participacije, tradicionalnih vrednosnih orijentacija, patrijarhalnih srođstvenih međugeneracijskih i međupolnih odnosa i visoke lojalnosti i solidarnosti sa etničkim i religioznim arhetipima.

Ruralno-agrarni kompleks i sam je diferenciran i stratificiran u sledećim pravcima:

— Po kriteriju *vlasništva*, na društveni i privatni sektor poljoprivrede; samo privatni pripada tradicionalnom agrarno-ruralnom tipu socijalnog sistema.

— *Privatni sektor raslojava se s obzirom na veličinu zemljišnog poseda*; u tom pogledu poljoprivredno stanovništvo raslojava se u tri tipične veće grupacije: sloj onih sa manje od 3 ha (siti seljaci u pravom smislu reči); sloj sa 3–5 ha (srednji seljaci) i grupacije onih sa 5 ili više hektara poseda (seljaci sa karakteristikama farmera i preduzetnika koji proizvode za prodaju na tržištu). I ova poslednja grupa ne pripada u celini tradicionalnom seoskom kompleksu.

— Prena intenzitetu mobilnosti u pravcu od poljoprivrede ka industriji diferenciraju se *čista poljoprivredna domaćinstva od mešovitih*. Prema ovom kriteriju, poljoprivredna domaćinstva mogli bismo diferencirati u četiri grupacije: čista poljoprivredna domaćinstva, i tri grupacije mešovitih domaćinstava, koja se svrstavaju u *»zonu mobilnosti«*: domaćinstva sa tek jednim članom, koji je zaposlen u nepoljoprivredi; domaćinstva sa ravnometernim udedom svojih članova u poljoprivredi i u nepoljoprivredi i domaćinstva u kojima je samo jedan član ostao na zemlji. Zona intenzivne mobilnosti i visoke prelaznosti graniče između poljoprivrede i nepoljoprivrede nalazi se između poslednje dve grupacije.

U pogledu klasnih obeležja ni jednu od grupacija poljoprivrednog stanovništva ne bismo mogli a priori svrstati u bilo koju klasu. Niti privatni posed samo za sebe ni njegova veličina ne mogu poslužiti kao odlučujući kriteriji klase pripadnosti, pa bismo zbog toga morali za potrebe klasnog diferenciranja upotrebiti preciznije i univerzalnije kriterije, kao što su ekonomiska moć, eksploracija, privilegovanost, veličina dohotka, relativna i apsolutna deprivacija, životni položaj (standard) itd. Na taj način moglo bi se, na primer, ustanoviti da je objektivni socijalni i radni položaj privatnih seljaka sa 5 ha, koji sani obraduju svoju zemlju, bliži radničkoj klasi nego položaj rukovodilaca i administratora zemljišnih poseda u društvenom vlasništvu.

Zona mobilnosti od poljoprivrede ka nepoljoprivredi

PRETEŽNO POLJOPRIVREDA

*čista poljoprivreda
(privatni sektor)*

PRETEŽNO NEPOLJOPRIVREDA

čista nepoljoprivreda

zona mobilnosti linija intenzivne
 mobilnosti i
 marginalnih st-
 tusa (grupacija)

(b) *Industrijski kompleks*. U klasno stratifikacijskom pogledu strukturu tog kompleksa odražava sledeći grafikon:

Klasno—stratifikacijska piramida u materijalnoj proizvodnji

I	rukovodioci na višim nivoima organizacije
II	rukovodioci na srednjim nivoima
III	stручnjaci
IV	pomoći kancelarijski radnici i administrativno osoblje
V	VK radnici
VI	KV radnici
VII	PK radnici
VIII	NK radnici

Osnovno klasno razgraničenje postoji između radnika i stručnog osoblja (između kategorija IV i V), determinisano prirodom rada (fizički, umni), stručnom spremom i položajem u strukturi moći. Između ova dva nivoa mobilnost je mala a distanca velika.

(Hipoteza: Kakvi su modeli homo i heterogamije između grupacija IV (naročito žene) i V (naročito muškarci)? Kakve su posledice nekonzistentnosti položaja unutar porodice, determinisanog heterogamijom, po interesnu strukturu i konfliktost kroz stabilnost organizacije?)

Kategorija IV je marginalna u pogledu statusa i distance do viših i nižih slojeva, a satelitska u odnosu na stručno—rukovodeće kadrove, što se ispoljava u interesnim konstellacijama i konfliktnim situacijama (npr. u štrajkovima).

S obzirom na horizontalnu mobilnost i migrantski status, valjalo bi diferencirati rukovodeći sloj u privrednim (pa i u svim drugim) organizacijama na grupaciju »domaćih« i »importiranih«. Prvi su se uspinjali unutar organizacije, gde se nalazi i baza njihove moći, a njihovo postojanje je indikator i garant relativne autonomije organizacije u interorganizacionim nirczama šire ili uže DPZ. Drugi su predstavnici univerzalističkih profesionalnih standarda (importirani stручnjaci), suprotstavljeni partikularističkim i intraorganizacionim strukturama, ili pak instrument i eksponent političko—administrativne kontrole, koja sužava samostalnost preduzeća (poslovni kadrovi).

(c) »Prateći« kompleks materijalne proizvodnje. Klasno—stratifikacijska piramida tog kompleksa slična je industrijskoj, sa razlikama u pogledu proporcija pojedinih grupacija, i sa razlikama u profilu stratifikacije: veći udeo stručnih i administrativnih kadrova, manje radnika sa višom ili nižom kvalifikacijom. Granica u tom prvenstvu najizraženiji je su između grupacija IV i V.

Unutar grupe I rukovodeći kadrovi u većoj meri su vezani za političke strukture van radne organizacije.

(d) Kompleks nematerijalne proizvodnje (»neproizvodnje«). U odgovarajućim institucijama vrlo je mala proporcija »klasičnih« radnika (kategorije V do VIII).

Ako piramidu iz napred prikazanog grafikona projiciramo na strukturu globalnog društva (a hipoteze o determinisanosti klasno—stratifikacijskog sistema društva u celini sa intraorganizacionom strukturom radne organizacije — tvornice — vrlo su raširene i česte), onda bi većina zaposlenih u toj grupaciji (delatnostima) pripadala srednjim i višim slojevima. A odvojena analiza intraorganizacione distribucije položaja u nematerijalnoj proizvodnji dala bi sledeću sliku:

promenljivo rukovodeće osoblje: direktori, profesionalni političari, funkcioneri i sl.

vertikalno mobilni sloj političkih penetrantata stručnjaci sa univerzitetskim diplomama: profesori,

nepomični (stacionarni, nemobilni) stručnjaci sa visokom spremom: *politični aparat* sa eksperškom moći doktori, pravnici i slični sa savetodavniim položajem

uprava na srednjim nivoima organizacije tehničko—administrativno osoblje sa

tehničko osoblje srednjom stručnom spremom

osoblje sa nižom stručnom spremom (sekretarice, tehničko osoblje sa nižom spremom) i servisni radnici (kuriri, monteri itd.).

Specifična je struktura u radnim organizacijama DPZ i DPO, u kojima je još izrazitija granica i distanca između visoko horizontalno mobilnog sloja profesionalnih političkih funkcionera i svih ostalih nivoa. Sloj političkih kadrova dalje se diferencira na osnovu kriterija stručne spremne (kristalizacija ili nekonistentnost položaja moći i vaspitanja), klasne provenijencije (inter i intrageneracijska mobilnost pojedinaca), političke karriere i istorijata (npr., participacije u NOB, partijski staž), interorganizacionog nivoa zaposlenja (opština, regija, republika, federacija, međunarodni nivo) i institucionalne sfere (skupštine, izvršni organi, državna uprava, DPO).

2.4.3. Dohodovno—imovinski i konsumpcijski (potrošni) položaj: kvalitet, standard i stil života

Visina novčanih i naturalnih prihoda domaćinstava i njihova imovina determinišu apsolutnu visinu rashoda, njihovu snabdevenost, stambeni standard, a u manjem obimu i udio rashoda po grupama potrošnje. A struktura potrošnje je jedan od mogućih načina operacionalizacije (kvaliteta) i stila života.

Izvor i visina primanja slojeva i klasa dve su od osnovnih dimenzija klasne strukture društva i prema Marxovoj teoriji i prema statifikacionim modelima SES—a (socio—ekonomskog statusa). Pretpostavljamo da je razlika između privatnovlasnickog i radnog izvora primanja u savremenom jugoslovenskom društvu relevantna u ograničenom obimu. Prvo, privatnovlasnički prihodi sačinjavaju manju proporciju od ukupne sume prihoda stanovništva. Drugo, odgovarajuće grupacije ne kontrolišu osnovne točke društvene produkcije i distribucije. Treće, pretežni deo grupacija sa privatnovlasničkim izvorom primanja istovremeno ima običaju radnog, ili čak i radničkog statusa u klasnom smislu.

Koji su ipak indikatori privilegovanog—depriviranog položaja u Jugoslaviji u pogledu izvora primanja? Osnovna diferencijacija, čini se, postoji između slojeva čiji su prihodi u pretežnoj mjeri naturalne prirode (to su sitni seljaci u predindustrijskoni kom-

pleksu poljoprivrede), i čiji prihodi su ograničeni samo na redovna primanja u novčanom obliku iz radnog odnosa, i onih slojeva koji, pored redovnih primanja, dobivaju i druge vrste novčanih naknada na inic prekovremenog rada, premija, nagrada, ušteda na službenim putovanjima, regresa, honorara itd.

U pogledu privilegovanosti—deprivacije kombinovan je status donaćinstava, čiji prihodi potiču i iz naturalne i iz novčane privrede (seljaci—radnici), a marginalan je status onih koji ne dobivaju prihode od rada u bilo kojem obliku, nego na osnovu prava stecenih posebnim statusom (penzioneri, invalidi, studenti itd.) ili imovinskih i stanarskih prava (rente, kamata, viška prihoda privatnika, primanja od izdavanja pod zakup itd.).

Pretpostavlja se da izvor prihoda determiniše i *visinu prihoda* odgovarajućih grupacija, koje se, dakle, svrstavaju u hijerarhiju ekonomske podredenosti i nadredenosti, u kojoj najniži rang zauzima grupacija sa pretežno naturalnim prihodima, srednji nivo ona sa isključivo redovnim primanjima, a najviši ona sa kombinovanim prihodima. Između najnižeg i srednjeg nalazi se prelazna grupacija mešovitih (seljačko—radničkih) domaćinstava, a ekonomsku elitu predstavljaju slojevi koji redovnim i vanrednim primanjima iz radnog odnosa dodaju i druge izvore prihoda (na osnovu vlasništva, marginalnog statusa, npr. penzioneri u radnom odnosu, izdavanje stana, rad u inostranstvu itd.).

Sintetički *dohodovni status* ispitivanja ili domaćinstava izražen je sa sumom njegovih ukupnih rasploživih sredstava. Profil dohodovne stratifikacije, pak, izražavao bi proporcije svake od, na primer, deset grupacija, na koje bi se podelila čitava ispitivana populacija (podela na decile).

Egalitarnoj distribuciji prihoda (uravniovka, primitivni komunizam) približava se spljoštena piramida, a izrazito klasno diferencirano društvo graficki je prikazano u obliku izdužene piramide. Između ova dva ekstrema nalazi se profili strukture u obliku »dijamanta« ili »jaja« sa relativno većom proporcijom srednjih slojeva. Ginijev indeks nejednakosti slično neri stepen koncentracije bogatstva (primanja) u društvu. On pokazuje koliki je udio svake od decilnih grupacija u odnosu na sumu svih primanja: što je veći postotak od ukupnog prihoda u rukama najviših slojeva, to je više koncentrisana i manje proporcionalna distribucija ekonomskih nagrada u društvu.

Relativna i apsolutna privilegovanost u pogledu ekonomskog položaja uslovjava i stil života izražen sa indikatorima potrošnje, kao što su: nizak udio sredstava potrošnjih za hranu i druge osnovne egzistencijalne potrebe (odelo i obuća, stan), visok udio sredstava za rekreaciju, školovanje, putovanja, kulturne potrebe i slično.

Hipotetički, mogli bišnjo populaciju Jugoslavije podeliti na pet *socio—ekonomskih (dohodovno—potrošnih) slojeva*:

— grupacija obilja sa visokim prihodima i snabdevenošću, malim udelicom hrane u rashodima domaćinstva, više izvora primanja, mali broj dece, visoka stručna spremu itd.;

- SES iznad prosečnog;
- prosečan socio—ekonomski status;
- SES ispod prosečnog i
- status bede (egzistencijalnog minimuma).

2.4.4. Grupisanje na osnovu marginalnog statusa i pripisanih karakteristika (situs)

U ovom odeljku samo ćemo nabrojati niz kriterija socijalne diferencijacije, koji većinom ne predstavljaju dimenzije, nego su u odnosu na klasno—stratifikacijske nejednakosti antecedentne determinante, korelati (asocijane, pridružene karakteristike) ili zavisne varijable (posledice). To su: *starost* — generacijske grupacije; *pol* — stratifikacija na osnovu pola; *etničko poreklo* — etnička stratifikacija; *bračni status*; *rad u inostranstvu*; *zaposlenost* — nezaposlenost; formalna školska spremu i kvalifikacija (kao radni

korektiv školovanja); indeks školovanosti članova domaćinstva i indeks školske promocije (tokuće školovanje članova porodice u starosti od 15 — 25 godina); migrantski status — mreže na osnovu podataka o mestu stalnog stanovanja majke, neslužbeno sadašnjeg stanovanja i mestu prethodnog stanovanja (to je varijabla sa tri vrednosti: »promenio naselje unutar opštine«, »promenio opštini unutar republike« i »promenio republiku«); agrarni karakter domaćinstva; stambeni uslovi; tip i veličina naselja: scosko, gradsko — opštinski centar, gradsko — regionalni centar.

Svaka od pomenutih varijabli iziskuje poseban pravac istraživanja, a kao celina one predstavljaju (osim »zaposlenosti«, »rada u inostranstvu« i »školske spremne«, te »kvalifikacije«), izvore pripisivanja položaja, koji nisu ni proizvodno-funkcionalni, ni klasno-stratifikacijski. Predlažemo da se u istraživanju pobliže odredi kojem obinu i na kakav način bi se napred pomenute varijable uključile u istraživanje klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva.

3. Sociološka anketa

3.1. SOCIOLOŠKA ANKETA I NJENA REALIZACIJA

Kao osnovni izvor primarnih empirijskih podataka o klasnom biću savremenog jugoslovenskog društva odredili smo sociološku anketu. Njenu široku primenu na području istraživanja socijalne strukture i mobilnosti shvatljiva je baš zbog podešnosti ovog istraživačkog instrumenta za prikupljanje velikog broja empirijskih obaveštenja na velikim uzorcima ispitnika i podešnosti na taj način sakupljenih informacija za najrazlicitije deskriptivne i kompleksne obrade i interpretacije. Na osnovu metodoloških procena i konkretnog istraživačkog iskustva čini se da je sociološka anketa najprihvatljivija osnova i za empirijsku verifikaciju postavljenih opštih modela unutar našeg istraživanja klasnog bića jugoslovenskog globalnog društva.

Prednost ovog metoda je u mogućnosti aktivnog stvaranja izvornih naučnih obaveštenja o čoveku i njegovom položaju u društvenoj sredini, što uključuje i objektivnu i subjektivnu obaveštenja. Upotreba sociološke ankete bazira se na statističkoj teoriji uzorka ukoliko to povećava sistematičnost u prikupljanju iskustvenih obaveštenja i povećava mogućnost upoštavanja rezultata istraživanja. Konceptualizacija sociološke ankete, kao osnovnog empirijskog poduhvata za prikupljanje izvorne (primarne) empirijske grage na reprezentativnim uzorcima stanovništva u republikama i pokrajinama, predstavlja pokušaj verifikacije opštih modela jugoslovenskog globalnog društva. Operacionalizacija, usaglašena sa teorijskim polazistem istraživanja, zahvata i opšte modele posebne strukturne oblasti. Kombinacija navedenih pristupa predstavlja jedinstveni istraživački zahvat socijalnih i klasnih podeljenosti jugoslovenskog društva, kakav do sada nije bio realizovan.

Sociološku anketu kao istraživački pristup karakterišu: standardizacija procesa prikupljanja izvornih empirijskih podataka, što omogućava nedusobno upoređivanje podataka; potreba preciznog utvrđivanja područja empirijskog istraživanja i sadržinska potpunost empirijskih obaveštenja, podataka. Ostvarivanje ovih preduvjeta sociološke ankete zavisi od konzistentnosti teorijsko-metodološkog polazišta istraživanja i konsekventnog provođenja tih polazišta (modela istraživanja jugoslovenskog globalnog društva) u mernu osnovu upitnika. Zbog toga treba obezbediti optimalnu stručnu konsultaciju i kritiku izrađenih mernih instrumenata (upitnik).

Sociološka anketa kao metod otvara područje istraživanja, što znači omogućuje ispitivanje pojava u većoj vremenskoj dubini, ispitivanje stanja i promena u prošlosti, aktualnog stanja, a takođe vremenske perspektive. Za istraživanje »klasnog bića« od posebnog je značaja mogućnost ispitivanja situacija i stanja u prošlosti, a u istraživanju klasnog bića jugoslovenskog društva to predstavlja sadržinsku pretpostavku (npr., intergeneracijsku slojnu mobilnost i slično). Takođe odluka za sociološku anketu kao jedan od

tri osnovna pravca i pristupa u istraživanju, pored monografija i obrade statističkih podataka, predstavlja jedini poznati metodološki pristup, koji omogućuje *realizaciju istraživanja u relativno kratkom vremenskom periodu*. Takođe standardizacija upitnika i postupaka istraživanja omogućuje dovoljan stepen istovrsnosti podataka i njihovo međusobno upoređivanje.

U konkretnom primeru *istraživanja klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva* realizacija istraživanja u *društvenom prostoru svih socijalističkih republika i pokrajina* predstavlja pokušaj širokog jugoslovenskog komparativnog sociološkog istraživanja kako do sada u jugoslovenskoj sociološkoj istraživačkoj praksi ne postoji. Upotreba sociološke ankete otvara nove mogućnosti za proširivanje i produbljivanje naučne saradnje u jugoslovenskim razmerima. Sociološka anketa kao metodika osnova odgovara takođe zahtevu, formulisanom u metodološkim polazišтимa, za eventualno *longitudinalno koncipiranje istraživanja*, ukoliko bi u budućnosti bili dati uslovi za to.

Realizacija sociološke ankete prepostavlja konstrukciju jedinstvenog istraživačkog instrumenta (upitnika), određivanje populacije i jedinica populacije, te razrešavanje problema uzorkovanja. Osnovne dimenzije, kao polazište za dalju operacionalizaciju projekta, date su u ovom projektu (unutar izabranih modela strukture globalnog društva). U daljnjoj razradi empirijskih instrumenata (upitnik, upute za terenski rad) potrebno je imati na unutri epistemološke i metričke teškoće, te teškoće u samom sprovođenju terenske faze istraživanja (*razumevanje ciljeva istraživanja, psihološke i druge teškoće*).

3.2. MODEL UZORKOVANJA JEDINICA

Definicija jedinica posmatranja i način uzorkovanja jedinica celokupne populacije određeni su na osnovu ciljeva i opštih metodoloških pretpostavki ovog projekta i takođe na osnovu uvida u *rešavanje problema uzorkovanja u srodnim istraživanjima*. Kod izabranih dostupnih istraživanja problem uzorkovanja je rešen na različite načine:

— Istraživanje »Društveni slojevi, društvena svest«, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977. U ovom istraživanju primjenjen je takozvani »kvotni uzorak«, s time što je anketarima na terenu prepušten neposredni izbor ispitanika na osnovu opštih odrednica kvotnog uzorka. Prilikom određivanja strukture uzorka pošlo se od 5 prethodnih eliminatoričnih pretpostavki, koje predstavljaju definiciju jedinice populacije. Te pretpostavke su: da je ispitanik muškog pola i da u svojoj porodici predstavlja »starešinsku« ulogu; da je ozemljen i da ima dece; da nije mlađi od 30, niti stariji od 60 godina; da je radio aktivno, odnosno zaposlen; da pripada srpskoj nacionalnosti. Istraživači su smatrali da kriteriji prethodnog strukturiranja uzorka neposredno proističu iz ciljeva samog istraživanja i da će društveno–klasne razlike u stavovima biti izrazite ako se »isključi« delovanje navedenih ličnih svojstava ispitanika. Takav pristup određivao je tipične reprezentante pojedinih društvenih slojeva i klasa, a ne i pojedince čija socijalno–klasna pripadnost nije bitno determinisana socio–profesionalnim položajem u društvu. Na toj osnovi iz uzorka su bile isključene osobe ženskog pola, pošto je njihov društveni status, po pretpostavci istraživača, kod većine društvenih slojeva određen statusom supruga. Određenje za osobe sa porodicom i decom, pak, imalo je za osnovu pretpostavku da se porodično–bračni način života odlikuje izvesnim specifičnostima koje dolaze do izražaja u čovekovim životnim (idejnim, klasnim, vrednosnim) orientacijama; s druge strane, predstavnici nekih starosnih kategorija svoj aktualni društveni položaj ne ostvaruju autonomno, već ili izvode iz položaja roditelja ili ranije realizovane profesionalne uloge itd. Kvotna kontrola uzorka ostvarena je utvrđivanjem pripadnosti pojedinaca različitim društvenim slojevima, s time što su iz praktičnih razloga kvote za svaki sloj bile jednakе. Na osnovu prethodnih istraživanja određen je model društvene slojevitosti sa četiri osnovna elementa: slojevi sitnih sopstvenika, u koje spadaju individualni poljoprivrednici, poljoprivrednici zaposleni u raznim granama društvene proizvodnje, samostalne zanatlije i ostali sitni sopstvenici u oblasti proizvodnje usluga; slojevi radnika — sa dva osnovna sloja: ra-

dnici u materijalnoj proizvodnji i radnici u društvenim uslugama; srednji slojevi: administrativni, izvršni, tehnički službenici sa pretežno srednjom spremom i stručnjaci (inteligencija u širem smislu) raznih vrsta i profila sa visokom spremom; i rukovodeći sloj u kome se razlikuju dva podsloja: profesionalni funkcioneri državnih institucija, odnosno društveno-političkih organizacija i rukovodeće osoblje privrednih institucija i organizacija udruženog rada (tehnokratija). Na toj osnovi bila je izrađena lista od 10 društvenih slojeva, čiji su predstavnici bili predmet ispitivanja. Svaki sloj bio je, s obzirom na svoje specifičnosti, uže određen, iznalaženje jedinica sa odgovarajućim slojnim karakteristikama vršeno je u unapred izabranim društveno prostornim jedinicama, i to u pet gradova i deset okolnih sela na području SR Srbije. Po oceni istraživača, plan uzorka realizovan je u cclini, a najviše poteškoća bilo je u nastojanju da se obezbedi odgovarajuća reprezentativnost sloja rukovodećeg osoblja.

— Istraživanje »Socijalna stratifikacija slovenačkog društva«, Institut za sociologiju, Ljubljana, 1971. U istraživanju, koje je pošlo od stratifikacionog modela, upotrebljen je princip tzv. »snow ball« uzorkovanja. Osnovna karakteristika tog tipa uzorkovanja jeste u određivanju manjeg broja jasno opredeljenih polaznih jedinica (ispitanika), od kojih se na osnovu ispitivanja socijalnih veza i preferencija polazi različitim pravcima unutar socijalne sredine prve izabrane jedinice. Za razliku od kvotnog uzorka, koji omogućuje identifikaciju slojnih karakteristika na temelju pretpostavki modela istraživanja, ovaj tip uzorkovanja obezbediće utvrđivanje jedinica i njihovo uvršćivanje na osnovu empirijski utvrđene srodnosti i socijalne blizine. Dakle, prva jedinica uzorka (prvi ispitanik) daje odrednice za iznalaženje druge i daljnjih jedinica uzorka ispitanika. Od konkretnih ciljeva i pretpostavki istraživanje zavisi koliko stepeni te »snežne lavine« ulazi u istraživanje. Kao kod kvotnog uzorka, takođe kod uzorka tipa »snow ball« polazne teorijske pretpostavke, određene unapred, odlučujuće opredeljuju sastav uzorka, što traži od istraživača visok stepen obaveštenosti o strukturalnim karakteristikama društvene sredine istraživanja i o ponašanju, efektima uvedenih kriterija selekcije. Upotreba takvih modela uzorkovanja bazira se na istraživačkom iskustvu; mogućnost statističke validacije je bitno ograničena ili čak nemoguća.

— Istraživanje »Slovenačko javno mnenje«, RI FSPN, 1968—1984. U ovom longitudinalnom istraživanju, a i u nekim srodnim sociološkim istraživanjima (npr. »Kvalitet života«, Institut za sociologiju, Ljubljana, 1984) upotrebljen je model *reprezentativnog slučajnog stratifikovanog uzorka* punoletnog stanovništva SR Slovenije. U usporodbi sa prethodna dva opisana metoda uzorkovanja slučajni stratifikovani uzorak stavlja pred istraživača visoke zahteve u pogledu realizacije, međutim, nudi bolje uslove za statističku validaciju rezultata istraživanja. Osnovna karakteristika ovog slučajnog uzorka jeste da ne polazi od apriorne konstrukcije slojne ili klasne strukture (ili drugih centralnih odrednica uzorkovanja), već u datim teorijsko—metodološkim okvirima, postavljenim modelima za istraživanje socijalne strukture i unutar njene (neuspšene) operacionalizacije, omogućuje empirijsku identifikaciju osnovnih slojeva i kategorija. U spomenutim istraživanjima uzorkom u populaciji punoletnih građana SR Slovenije zahvaćeno je 2100—2520 građana sa mestom stalnog boravka na području SR Slovenije. Na prvom stepenu stratifikacije utvrđeno je 140 populacionih celina unutar evidencije matičnih službi, određenih tačkama na kumulativi stanovništva SR Slovenije. Drugi korak stratifikacije određuje daljnih dva puta 140 tačaka (jedinica unutar matične evidencije) sa odbrojavanjem unapred i unazad od polazne jedinice (1000 jedinica unapred, 1000 jedinica unazad od polazne jedinice na kumulativi stanovništva). Time je određeno ukupno 420 jedinica ili tački na drugom stepenu stratifikacije. Te tačke služe kao polazište za utvrđivanje jedinica na trećem stepenu izbora (5—6 jedinica, ispitanika) sa odgovarajućom medusobnom udaljenjenšću u evidenciji stanovnika u izabranom naselju. Celokupni posao na uzorkovanju sproveden je unapred uz pomoć službi za matičnu evidenciju stanovništva na osnovu posebnih uputa i formulara. Na istim osnovama izvršen je izbor rezervnih jedinica za popunjavanje osnovnog uzorka. Izbor jedinica istraživanja, dakle, u cclini je obavljen unapred, a popis ispitanika u pojedinoj kraju (sa imenom, prezimenom, godi-

nom rođenja i mestom stanovanja) upotrebljen je u terenskoj fazi istraživanja, u praćenju realizacije i kontroli terenske faze istraživanja i tako dalje.

S obzirom na eksplicitirana opšta metodološka polazišta i s obzirom na namjeru da se u okvirima sociološke ankete operacionalizuje i empirijski proveri izbor opštih modela »klasnog bića« jugoslovenskog globalnog društva, najprihvatljivije rešenje je da se empirijsko istraživanje usmjeri u sve osnovne socijalne slojeve i kategorije bez njihovog apriornog određivanja. Definicija jedinice posmatranja, dakle, glasi: punoljetni gradani SFRJ na teritoriji socijalističke republike i pokrajine. Osnovni pristup tako određenoj jedinici populacije jeste *reprezentativni stratifikovani i slučajni uzorak*. S obzirom na razlike u socijalnom, profesionalnom itd. sastavu stanovništva pojedinih socijalističkih republika i pokrajina i, prema tome, na verovatnoću da pojedine socijalne kategorije i slojevi reprezentativnim i slučajnim pristupom neće biti u dovoljnoj mjeri zastupljeni, postoji mogućnost *dopunjavanja osnovnog slučajnog uzorka* u pojedinim republikama i pokrajinama. Socijalne kategorije i slojevi, koje bi trebalo dopunjavati zbog mogućnosti komparativne interslojne analize, određeni su na osnovu analize statističkih podataka o stanovništvu pojedine republike i pokrajine u okviru operativnog dokumenta uzorkovanja za pojedinu republiku i pokrajinu.

4. Metodološko—provedbene pretpostavke istraživanja

Metodološko—provedbene pretpostavke istraživanja izražene su u jugoslovenskom karakteru istraživanja; u kompleksnosti istraživačkog pristupa; u organizacionoj i kadrovskoj fundiranosti istraživanja; i u vremenskom i finansijskom planu istraživanja.

4.1. JUGOSLOVENSKI KARAKTER I KOMPLEKSOST ISTRAŽIVANJA

Jugoslovenski karakter projekta ogleda se u:

- ciljevima projekta;
- sprovodenju istraživanja u svim socijalističkim republikama i pokrajinama na osnovu jedinstvene operacionalizacije projekta i u jedinstvenom istraživačkom instrumentaruju;
- ostvarivanju koordinacije projekta sa osloncem na naučnoistraživačke institutе, marksističke centre i zajednice za nauku u svim republikama i pokrajinama;
- objedinjavanju kvalifikovanih naučnih kadrova iz svih socijalističkih republika i pokrajina na realizaciji projekta;
- usmernosti i nivou analize (zajedničke sintetičke analize i monografske obrade za pojedine socijalističke republike i pokrajine);
- uključivanju projekta u program međurepubličko—pokrajinske naučne saradnje u okvirima zajednice jugoslovenskih socioloških istraživačkih instituta.

Kompleksnost istraživačkog projekta i pristupa ogleda se u:

- izradi kompleksnog teorijskog i operativnog projekta istraživanja;
- teorijskom fundiranju svih empirijskih istraživanja, sprovedenih u okvirima projekta i pokušaju sintetizovanja rezultata empirijskih istraživanja na teorijskom nivou;
- koncipiranju projekta sa uključivanjem više teorijsko—metodoloških pristupa, na više nivoa istraživanja, sa kompleksnom obradom i analizom; u istraživanju strukture, promena (dinamike) i njihovih uzročnika;
- planiranosti svih teorijskih, metodoloških i empirijskih pripremljenih i sprovedbenih radova;

- realizaciji izvornog kompleksnog empirijskog istraživanja (sociološke ankete) u okviru projekta u svim republikama i pokrajinama;
- obradi svih relevantnih i dostupnih (sekundarnih) podataka; naročito u kompleksnoj obradi i analizi statističkih podataka (popis stanovništva, statistika životnog stana, društveno-politička statistika, ekonomska statistika itd.);
- uključivanju istraživanja »društvene svesti« (projekat CDI) u sve faze ovog projekta¹³¹;
- formiranju i upotrebi naučne dokumentacije na temu projekta;
- kritičkom (metodološko-teorijskom) sagledavanju rezultata dosadašnjih istraživanja na temu projekta u Jugoslaviji i izabranih inostranih istraživanja u okviru monografiskih obrada;
- uvidu u srodnna tekuća istraživanja i upotrebi njihovih rezultata;
- povezivanju sa aktuelnim inicijativama u pojedinim sredinama za istraživanje teme projekta i njihovom uključivanju u tok projekta;
- kompleksnoj društvenoj evaluaciji rezultata istraživanja;
- javnoj naučnoj verifikaciji projekta.

4.2. ORGANIZACIONE PREPOSTAVKE ISTRAŽIVANJA

Rad na celokupnom projektu usmerava jedinstveno telo: Savet projekta, koji uključuje u svom delovanju interes poručioca projekta i naučno—stručne komponente. Savet projekta razmatra i prihvata projekat, prati realizaciju društvenih i naučnih ciljeva projekta, razmatra rezultate i završne studije projekta itd. Na predlog institucije sprovodioca projekta, savet projekta imenova je istraživačku grupu, koja samostalno rukovodi i izvodi projekat.

Naučna javnost projekta obezbeđuje se javnim razmatranjem radnih dokumenata i istraživačkih rezultata (razmatranje projekta: na Danima Ante Fijančića u Komiži, septembar 1984; na Zilherlovinim danima, Škofja Loka, oktobar 1984, u Ljubljani, 1986; na Sekciji za socijalnu strukturu i mobilnost Jugoslovenskog udruženja za sociologiju, Portorož, april 1985. itd.).

Jedna od bitnih organizacionih postavki projekta jeste uspostavljena saradnja sa republičkim i pokrajinskim marksističkim centrima kao partnerima poručioca u realizaciji celokupnog istraživačkog poduhvata na područjima pojedinih republika i pokrajin. Realizacija celokupnog projekta traži efikasnu saradnju između CDI, marksističkih centara u republikama i pokrajinama, te sa Savetom projekta i istraživačkom grupom i istraživačkim institucijama.

U sprovođenju istraživanja saraduju istraživački instituti i pojedini naučnici i istraživači, prema prihvaćenim dogovorima. Pojedine istraživačke zadatke (monografije, dokumentaciju, prethodna istraživanja, osnovno empirijsko istraživanje, obradu podataka i sl.) operativna istraživačka grupa može preneti na pojedine istraživačke institute i uče radne grupe.

Sedište koordinacije i izvođenja projekta jeste: Raziskovalni institut FSPN, Ljubljana, na osnovu ugovora sa naručiocem istraživanja, Centrom za društvena istraživanja CKSKJ. Ugovor određuje međusobne odnose, obaveze i prava.

U realizaciji projekta potrebno je obezbediti saradnju (neposredno učešće u realizaciji projekta; učešće u naučnoj evaluaciji projekta) kvalifikovanih naučnika i istraživača iz svih socijalističkih republika i pokrajin.

¹³¹Reč je o projektu CDI pod naslovom: »Društvena svest u razvoju socijalističkog samoupravljanja i idejno delovanje Saveza komunista Jugoslavije«.

U sastavu istraživačke grupe (ili van nje) nalaze se Š operativni nosioci empirijskog istraživanja u pojedinoj socijalističkoj republici i pokrajini.

S obzirom na učešće većeg broja najkvalitetnijih istraživača i naučnika i na društveni značaj problematike istraživanja u saradnji sa zajednicom sociooloških istraživačkih instituta i katedri, predviđena je mogućnost formiranja posebnog jugoslovenskog (interkatedarskog) programa postdiplonskog studija.

S obzirom na definisane ciljeve i upotrebu rezultata istraživanja, predviđa se sledeće vremensko određivanje obaveza po fazama:

Razvijanje empirijskog projekta:

- izrada idejnog projekta;
- izrada programa monografija i dispozicija za monografije;
- izrada programa uključivanja i analize statističkih podataka za potrebe projekta;
- izrada radnog projekta;
- izrada instrumenata za socioološku anketu;
- izrada planova uzoraka i terenskog rada;
- prevodenje instrumenata;
- sprovodenje terenskog istraživanja u socijalističkim republikama i pokrajinama;
- kontrola terenskog rada, klasifikacija i šifriranje;
- realizacija programa obrade statističkih podataka i njihova prethodna interpretacija u okvirima ciljeva projekta;
- prenos podataka socioološke ankete i formiranje datoteka; obrada podataka za potrebe preliminarnih monografskih prikaza po socijalističkim republikama i pokrajinama;
- preliminarna obrada za potrebe uvodne studije na jugoslovenskom nivou projekta;
- izrada monografija.

Produciranje empirijskih analiza i obrada:

- dopuna empirijske faze istraživanja (dokumentacija, statistika, socioološka anketa);
- teorijska evaluacija rezultata istraživanja iz prve faze;
- izrada kompleksnog programa analize empirijskih podataka i njegova realizacija.

Teorijska evaluacija empirijskih rezultata:

- reevaluacija rezultata iz prethodnih faza projekta;
- rad na definitivnoj interpretaciji rezultata istraživanja i izrada svodnih studija;
- publikovanje rezultata istraživanja.

PRILOZI
IDEJNA SKICA
NAUČNOISTRAŽIVAČKI PROJEKAT:

Klasno biće jugoslovenskog samoupravno-socijalističkog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije kao avangarde radničke klase

Zamišljeno je da *teorijska i empirijska istraživanja u okviru ovog dugoročnog projekta* budu tako postavljena i vodena da omoguće bitno proširivanje i produbljavanje saznanja (a) o postojeceni, stvarnom socijalno—klasnom karakteru našeg društva i njegovom uticaju na razvoj naše socijalističke revolucije i (b) o pretpostavkama, pravcima, protivročnostima i sl. ostvarivanja njegovog proglašenog (poželjnog) socijalno—klasnog karaktera.

Iako ovaj projekat po svojoj zamisli obuhvata pitanje koje podrazumeva pojam socijalno—klasne strukture društva, on je zamišljen mnogo šire, nainje, tako da obuhvati i socijalno—klasnu dinamiku našeg socijalističkog razvijanja.

I

Polazeci od takvog opredeljenja, naznačujem mogući predmet istraživanja:

(1) *Društveno biće i svest socijalno—klasnih subjekata jugoslovenskog samoupravno—socijalističkog društva, faktori i način njihove reprodukcije, njihovi uzajamni odnosi i sl.*

To podrazumeva teorijsko, odnosno empirijsko istraživanje:

S jedne strane:

— Identifikacija postojećih osnovnih i prelaznih socijalnih grupacija u našem društvu i otkrivanje njihove klasne dimenzije.

— Osnovni faktori i smisao promene socijalno—klasne strukture jugoslovenskog socijalističkog društva od 1945. do danas.

— Sastav i svest postojeće radničke klase s karakterističnim obrazovnim, profesionalnim, nacionalnim i drugim razlikama.

— Društveno biće i svest postojećih individualnih poljoprivrednih proizvoda.

— Društveno biće i svest agenasa »male privrede« (u materijalnoj proizvodnji, turizmu, ugostiteljstvu).

— Stvarne posredne i neposredne komunikacije radništva izvan okvira osnovne organizacije udruženog rada.

S druge strane:

— Društveno biće i svest radničke klase u samoupravno—socijalističkom društvu i njen odnos prema ostalim socijalno—klasnim grupacijama.

— Faktori koji socijalnu strukturu društva prelaznog perioda čine socijalno—klasnom strukturom.

— Društveno biće i svest birokratije i tehnikratije u samoupravno—socijalističkom društvu.

— Uticaj klasne borbe na formiranje i reprodukciju socijalno—klasnih subjekata društva prelaznog perioda.

— Radničke klase naroda i narodnosti Jugoslavije i smisao pojma jugoslovenska radnička klasa.

(2) Postojeći i poželjni (strateški projektovani) *socijalno—klasni karakter objektivnih* (objektivno—subjektivnih) *društvenih procesa u jugoslovenskom samoupravno—socijalističkom društvu*

To podrazumeva teorijsko, odnosno empirijsko istraživanje:

S jedne strane:

— Položaj, društvena moć i uticaj radničke klase i ostalih socijalno—klasnih subjekata u postojćim (hibridnim) odnosima proizvodnje.

— Socijalno—klasni aspekti i smisao sadašnje ekonomске situacije (ekonomske krize).

— Socijalno—klasni aspekti i smisao postojećih statističkih odnosa u sferi proizvodnje.

— Socijalno—klasni aspekti i smisao postojećih odnosa globalne raspodele nacionalnog dohotka (s obzirom na izdvajanje velikog dela nacionalnog dohotka za otpлатu dugova, a zatim i s obzirom na predimenzioniranu investicionu i opštu potrošnju).

— Socijalno—klasni aspekti i smisao nacionalističkih pojava i tendencija.

— Socijalno—klasni smisao postojećih partikularizama i zatvaranja u prostoj i proširenoj reprodukciji i razmjeni.

— Socijalno—klasni smisao (ne)postojeće strategije tehnološkog razvoja (s tim u vezi, socijalno—klasni smisao predimenzioniranog uvoza, inostranih licenci).

— Socijalno—klasni smisao postojeće tehničke i društvene organizacije rada u materijalnoj proizvodnji.

— Socijalno—klasni aspekti i smisao uključivanja u međunarodnu (kapitalističku) podelu rada i međunarodno (kapitalističko) tržište.

— Uticaj pada životnog standarda na motivacije za samoupravljanje i intenzivniju socijalno—klasnu diferencijaciju.

S druge strane:

— Faktori i okolnosti koje društvo prelaznog perioda još uvek čine klasnim društvom i faktori, oblici i protivrečnosti istorijskog procesa prevaziđenja socijalno—klasnih dimenzija društva u nastajanju komunističke zajednice oslobođenih individua i naroda.

— Neizbežnost socijalno—klasne diferencijacije i socijalno—klasne homogenizacije u društvu prelaznog perioda.

— Socijalno—klasni karakter i smisao koncepta udruženog rada i problemi njegovog ostvarivanja (udruženi rad kao istorijski oblik radničke klase u prelaznom periodu).

— Društvena podela rada u samoupravno—socijalističkom društvu i procesi socijalno—klasne diferencijacije i homogenizacije.

— Socijalno—klasne implikacije robne proizvodnje u samoupravno—socijalističkom društvu.

— Raspodela prenja radu i socijalno—klasna diferencijacija i homogenizacija.

— Socijalno—klasne dimenzije naših strategija socijalističkog preobražaja poljoprivrede.

— Socijalno—klasne implikacije razvoja male privrede (u materijalnoj proizvodnji, turizmu i ugostiteljstvu).

(3) Postojeći i poželjni (strateški projektovani) socijalno—klasni karakter ideološko—političkog i praktično—političkog delovanja socijalno—klasnih i političkih subjekata socijalizma

To podrazumeva teorijsko, odnosno empirijsko istraživanje:

S jedne strane:

- Stepen i problemi stvarnog samoupravljanja radnika u OOUR, radnim organizacijama i složenim organizacijama udruženog rada.
- Stepen i problemi stvarnog učešća i uticaja radničke klase u delegatskom sistemu.
- Stepen i problemi stvarnog učešća i uticaja radnika članova SK u Savcu komunista.
- Stepen i problemi stvarnog uticaja radničke klase u kulturnoj politici i celokupnoj ideološkoj sferi.
- Aktuelni oblici, sadržaji i rezultati klasne borbe na ekonomskom, političkom i ideološkom području samoupravno—socijalističkog društva.
- Istoriski interes radničke klase i produkcija, reprodukcija i usaglašavanje pluralizma interesa u samoupravno—socijalističkom društvu.
- Socijalno—klasni smisao programa i tekuće prakse ekonomske stabilizacije.
- Socijalno—klasni karakter stvarnog delovanja i uticaja SKJ.
- Postojeći sistemi i sadržaji kulturnih komunikacija i obrazovanja kao faktori socijalno—klasne diferencijacije i homogenizacije.
- Socijalno—klasna dimenzija i smisao urbanizma i stanbene politike.
- Socijalno—klasne dimenzije koncepta i realnosti dominantnih potreba.
- Socijalno—klasni smisao postojecih morala.
- Klasna pozicija u društvenim naukama.

S druge strane:

- Problem dalje revolucionarne dinamike našeg društva (ostvarivanje socijalizma kao procesa socijalističke revolucije) i u tom sklopu pitanje nastajanja i afirmacije bitnih teorijskih i ideološko—političkih inovacija revolucionarnog karaktera.
- Klasna borba u prelaznom periodu.
- Smisao, sadržaji, oblici i činioći diktature proletarijata, odnosno hegemonije radničke klase u procesu udruženog rada.
- Faktori, oblici i perspektiva procesa socijalno—klasne diferencijacije, odnosno socijalno—klasne homogenizacije u društvu prelaznog perioda.
- Odnos nacija i klase kao istorijskih subjekata.

II

Ovako određen predmet istraživanja zahtevaće istovremeno istraživanje na teorijskom i na empirijskom planu.

Istraživanja na teorijskom planu ostvarila bi se u vidu monografija i njihov je zadatak (prvo) da teorijski razjasni suštinu odgovarajućih fenomena sa kojima se srećemo i, s tim u vezi, definisu preciznije odgovarajuće kategorije i pojmove, da smeštajući ih u totalitet revolucionarnog razvoja ukažu na bitne odnose između njih i da otkrivajući njihove uzroke, (generatore) ukažu na dalji pravac njihovog razvoja, mogućnosti njihovog

prevazilaženja ili jačanja i sl; (drugo) da teorijski utemelji odgovarajuće aspekte strategije daljeg razvoja naše socijalističke revolucije i (treće) da svim tim doprinosom razvoju naše teorije i edukacije o ovim pitanjima.

Jedan broj ovih monografija morao bi da prethodi empirijskim istraživanjima kako bi im mogao pružiti razjašnjene neophodne kategorije i pojmove, odnosno neophodni teorijsko—metodološki pristup u istraživanjima.

Empirijska istraživanja, s obzirom na predmet istraživanja, moraju biti interdisciplinarna (još preciznije supradisciplinarna). Cilj empirijskih istraživanja je (prvo) da se spozna i temeljno razjasni ono što se stvarno zbiva u praksi i (drugo) da se unutar same prakse otkriju mogućnosti, pretpostavke, snage, protivrečnosti i pravci (uključujući alternativne pravce) daljeg progresivnog, upravo revolucionarnog razvoja.

S obzirom na veoma veliki broj fenomena, odnosno procesa koje bi empirijski valjalo istražiti (i, s tim u vezi, još veći broj odgovarajućih indikatora), ovaj projekat se neće moći osnoviti samo na izvorna empirijska istraživanja, koja će biti organizovana u *njegovom okviru*. Otuda čemo se morati u skladu sa raspoloživim kadrovskim snagama i finansijskim sredstvima opredeliti u pogledu izvornih empirijskih istraživanja koja ćemo organizovati u okviru ovog projekta.

Pri tome valja imati na umu da Centar za društvena istraživanja upravo kreće sa još jednim dugoročnim naučnoistraživačkim projektom koji je u tolikoj mjeri komplementaran sa ovim projektom da će biti neophodno najuža koordinacija teorijskih, a posebno empirijskih istraživanja u okviru ova dva projekta. Reč je o naučnoistraživačkom projektu »Društvena svest u razvoju socijalističkog samoupravljanja i idejno delovanje Saveza komunista Jugoslavije«. U okviru ovog projekta, neka empirijska istraživanja će se unapred tako zamisliti i organizovati da njihovi rezultati mogu koristiti i projektu »Klasno biće jugoslovenskog samoupravnog—socijalističkog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije kao avangarde radničke klase«.

Marksistički centri Srbije i Hrvatske u svojim programima predviđaju istraživanja socijalno—klasne strukture našeg društva. Bilo bi celisodno kada bi se učinilo nešto više od puke koordinacije ovih istraživanja, mislim na mogućnost concepciskog, programskog objedinjavanja ovih istraživanja.

Imajući sve ovo na umu, valjalo bi na početku ostvarivanja ovog projekta precizirati:

Prvo, koji će se fenomeni, odnosno procesi relevantni za istraživanje klasnog bića našeg društva empirijski istražiti u okviru projekta o društvenoj svesti?

Dруго, koji su to rezultati drugih empirijskih istraživanja (vršenih u toku poslednjih godina ili onih koji su sada u toku) koji daju direktnе odgovore na neka pitanja obuhvaćena našim projektom o klasnom biću jugoslovenskog društva, kako ih uklopiti u naša istraživanja i sl?

Treće, na koji način, uz dodatnu obradu, možemo što potpunije iskoristiti poslednji popis stanovništva iz 1981. godine?

Četvrtо, koje odgovore ćemo za sada dati na osnovu *posrednih* indikatora iz različitih istraživanja, statistike i sl. (s obzirom da bi istraživanja neposrednih indikatora zahtevalo mnogo sredstava, kadrova i dr.).

Pored svega toga, bitno je nadovezati se na sva dosadašnja značajnija teorijska i empirijska saznanja.

III

Ovaj naučnoistraživački projekat je zaušljen kao četvorogodišnji poduhvat, što znači da on, sa početkom rada u junu 1983. godine, treba da bude završen polovinom 1988. Međutim, neophodno je program istraživanja tako koncipirati i istraživanja tako organizovati da se *prva faza* završi do kraja 1985. godine, kako bi se rezultati prve faze

istraživanja koristili u pripremi XIII kongresa SKJ (proleće 1986).

Plan rada na ovom projektu u 1983. godini predviđa sledeće akcije:

1) Prethodni sastanak naučnih radnika radi razmatranja ideje ovog projekta (predviđeno 111.000 dinara).

2) Konstituisanje Saveta naučnoistraživačkog projekta, odgovor o izradi idejnog projekta i globalnog programa istraživanja i dogovor o narudžbini 8 teorijskih monografija i izradi odgovarajućih pregleda, sinteza i sl. (za ovaj kao i za još dva sastanka Saveta projekta predviđeno 165.000 dinara).

3) Završavanje i prihvatanje idejnog projekta i globalnog programa istraživanja (za izradu idejnog projekta i globalnog programa istraživanja, kao i za njihove recenzije predviđeno je 60.000 dinara, naglašavanje globalnog programa, jer za pojedina empirijska istraživanja biće potrebno voditi posebne konkretne programne).

4) Završavanje 8 teorijskih monografija (za njihovu izradu i recenzije predviđeno je 180.000 dinara).

5) Naučna rasprava o prvim završnim monografijama (za ovu raspravu predviđeno je 177.500 dinara).

6) Izrada: (a) pregleda relevantnih teorijskih stavova, (b) pregleda rezultata relevantnih empirijskih istraživanja, (c) analize odgovarajućih podataka iz popisa stanovništva 1981. godine (za ovo je predviđeno ove godine 120.000 dinara).

Ukupno je finansijskim planom Centra za društvena istraživanja za 1983. godinu predviđeno za početak rada na ovom projektu 812.500 dinara.

IV

Centar za društvena istraživanja praktikuje da za organizatore, odnosno realizatore pojedinih naučnoistraživačkih projekata predviđenih programom i finansijskim planom Centra angažuje marksističke centre, odnosno naučne institucije u pojedinim republikama i pokrajinama.

Tako su do sada angažovani. Ekonomski institut u Zagrebu za projekat »Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje i zadaci SKJ«, Institut društvenih nauka u Beogradu za projekat »Suprotstavljeni interesi i delovanje SKJ u razvijanju zajedničkih interesa u Jugoslaviji«, Institut za pravna i sociološka istraživanja u Skoplju za projekat »Istraživanje rezultata rada Političke škole SKJ, Josip Broz Tito, u Kumanovcu«, Marksistički centar zajednice opštinskih organizacija SKH — Split za projekat »Kretanje socijalno—klasne strukture SKJ«, Istraživački tim grupe za istoriju filozofskih fakulteta u Beogradu i Zagrebu za projekat »Nacionalno i jugoslovensko od početka XIX veka do 1918. godine u srednjoškolskim udžbenicima«.

Što se tiče novih naučnoistraživačkih projekata, iz programa Centra za društvena istraživanja za period do XIII kongresa SKJ ponudeno je i prihvaćeno sledeće:

Institut Fakultete za sociologiju, politične vede in novinarstvo u Ljubljani organizuje, odnosno realizuje projekat »Klasno biće jugoslovenskog samoupravno—socijalističkog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije kao avangarde radničke klase«; Marksistički centar CKSK Hrvatske organizuje, odnosno realizuje projekat »Dominantne ideologije savremenog sveta i njihov uticaj na društvena kretanja u svetu i naš društveni razvoj«.

Razgovarano je sa predstvincima Instituta za međunarodne odnose pri Marksističkom centru SKBiH da se pripremi predlog za jedan jugoslovenski projekat o međunarodnim odnosima i da nakon prihvatanja toga projekta u okviru programa Centra za društvena istraživanja taj Institut organizuje odnosno realizuje ovaj projekat.

Ova praksa ostvarivanja programa Centra za društvena istraživanja podrazumeva da odgovarajući projekti ostaju opšte jugoslovenski što, pre svega, znači:

- prvo, da istražuju svoj predmet u jugoslovenskom okviru;
 - drugo, da su od interesa za sve republike i pokrajine;
 - treće, da ostaju unutar programa i finansijskog plana Centra za društvena istraživanja;
 - četvrti, da idejni projekat, program istraživanja, finansijski plan, predloge naučnoistraživačkih timova, rezultate pojedinih istraživanja i sl. prihvata odnosno verifikuje Savet naučnoistraživačkog projekta, koji imenuje Savet Centra za društvena istraživanja na osnovu predloga marksističkih centara republičkih i pokrajinskih rukovodstava Saveza komunista;
 - peto, da Savet Centra za društvena istraživanja u okviru godišnjeg finansijskog plana Centra odobrava finansijska sredstava za pojedine projekte, bira institucije u Republicama (pokrajinama) koje će biti organizatori, odnosno realizatori pojedinih projekata, da prihvata naznačene rezultate pojedinih projekata i sl.;
 - šesto, da naučne institucije, odnosno marksistički centri koji organizuju, odnosno realizuju istraživanja nastoje da u skladu sa programom istraživanja angažuju u istraživanjima naučne radnike iz cele zemlje i ostvaruju odgovarajuću saradnju.
- Bilo bi poželjno da u cilju celislođnih proširivanja istraživanja u okviru pojedinih projekata naučne institucije, odnosno marksistički centri, organizatori i realizatori ostvarivanja, angažuju u svojoj republici (pokrajini) dodatna finansijska sredstava.

Beograd, 8. aprila 1983. godine

Miloš Nikolić

SMERNICE ZA IZRADU IDEJNOG PROJEKTA »KLASNO BIĆE JUGOSLOVENSKOG SAMOUPRAVNO—SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA I DELOVANJE SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE KAO AVANGARDE RADNIČKE KLASE«

Priloženi tekst samo je deo predloga za raspravu; on pokušava odrediti ciljeve i ograničiti moguća područja istraživanja. Stoga u pojedinim odeljcima ne razradujemo u podrobnostima moguća rešenja, već samo ukazujemo na moguće puteve koji ni u kojem slučaju nisu i jedini i isključivi. Područja istraživanja nisu u celini razradena, pa ih je zato moguće dopunjavati, prema dogovoru.

1. Ciljevi projekta

Zamisao projekta »Klasno biće jugoslovenskog samoupravno—socijalističkog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije kao avanagarde radničke klase« polazi od strateškog opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije da »oslobodenje radničke klase mora biti njen vlastito delo«, opredeljenja teorijski utemeljenog u marksističkom saznanju da se opštelnudska emancipacija ostvaruje emancipacijom radničke klase i da je zato radnička klasa u osnovi istorijski subjekt socijalističke revolucije.

Polazeći od toga osnovni, globalni cilj projekta jeste da identifikuje društveno biće postojećih socijalno—klasnih subjekata jugoslovenskog društva, naime da istraži društveni položaj, svest, delovanje i društvenu moć tih subjekata i socijalno—klasnu prirodu celine jugoslovenskog društva, da bi na osnovu toga istražio pretpostavke, činioce, protivrečnosti i razvijenost procesa konstituisanja radničke klase kao osnovnog subjekta celine revolucionarnog socijalističkog razvijenja, kao i odgovarajuću ulogu i delovanje Saveza komunista Jugoslavije.

2. U okviru tog osnovnog cilja potrebno je u toku istraživanja postići i sledeće izvedene ciljeve:

2.1. Utvrditi koje klase i strate ustraju, formiraju se, nestaju u svetu, te — u okviru toga — u zemljama s različitim tipovima socijalizma, utvrditi i faktore njihovog formiranja i nestajanja.

2.2. Utvrditi koje klase i strate se formiraju, strukturiraju i nestaju u Jugoslaviji i koji su to opšti faktori njihovog nastajanja i nestajanja, kako se u Jugoslaviji modifikuju i specifikuju.

2.3. Opisati uloge, ponašanja, aktivnosti i delovanje tih aktivnosti, te interes na osnovne klase i strate.

2.4. Utvrditi konkretnu povezanost osnovnih grupa u Jugoslaviji s grupama u drugim zemljama, menjanje uloga, akcija i delovanja koji nastaju usled tih povezivanja.

2.5. Razviti teoriju (ili model) koja bi omogućila tuničenje uzroka i uslova nastajanja i nestajanja osnovnih grupa u Jugoslaviji, predikciju i usmeravanje njihovog budućeg razvoja.

2.6. Opredeliti položaj i ulogu SKJ u procesima nastajanja, strukturiranja i nestajanja osnovnih klasa i strata, te u procesima njihove modifikacije i nestajanja, u procesima delovanja na njihovu ulogu, ponašanja, aktivnosti i interes, u procesima usmeravanja njihove povezanosti s grupama u drugim zemljama.

2.7. Na temelju teorije i/ili modela razviti strategije delovanja SKJ u menjanju uslova i usmjeravanju procesa strukturiranja grupa, u usmjeravanju njihovog delovanja i učinka njihove aktivnosti.

2.8. Kritično raspraviti dosadašnje vodeće teorije i modele o nastajanju klasa i strata, svetske i jugoslovenske.

3. Predmet istraživanja

3.1. Temeljni predmeti istraživanja u projektu bili bi:

3.1.1. Opći činoci nastajanja strukturiranja, nestajanja klasa i strata: kao, na primer, prisvajanja viška vrednosti, generalisanja odnosa eksploracije, dominacije, društvena i tehnološka podela rada.

3.1.2. Specifični činoci nastajanja, strukturiranja, nestajanja klasa i strata, utvrđivanje njihovog položaja u jugoslovenskim razmerima, na primer:

— razvitak samoupravljanja, njegovi efekti u različitim fazama razvijatka jugoslovenskog društva i promena sadržine kategorije »radničke klase»;

— institucionalizacija revolucionarnih kretanja u državi, samoupravnim institucijama, SKJ;

— formiranje države i njenih organa, njihova relativna autonomizacija, pojavljanje statistizma pa i mere za smanjenje i suzbijanje statističkih pojava;

— postojanje i način regulisanja celokupne društvene reprodukcije;

— istovremeno nastajanje i delovanje tri proizvodna načina: predrobnog, robnog i socijalističkog (bar normativno);

— poseban uticaj robne proizvodnje na formiranje socijalne diferencijacije i njenu institucionalizaciju;

— postojanje različitih naroda i narodnosti i različit udio te uloge proizvodnih načina u njima.

3.2. Klasa i strate koje se u takvim uslovima formiraju u Jugoslaviji i njihovi međusobni odnosi;

3.3. Veze tih klasa i strata s okolinom izvan Jugoslavije i usled toga menjanje njihove funkcije i delovanja u Jugoslaviji.

3.4. Nastajanje, strukturiranje, ponašanje i međusobno delovanje i menjanje klasa i strata u različitim fazama razvijatka jugoslovenskog društva.

3.5. Klasna uslovljenošć sadašnje krize jugoslovenske ekonomije i društva i njeni efekti na utvrđivanje pozicije birokratije, politokratije i tehnokratije i slabljenje pozicije radničke klase.

3.6. Konstrukcija teorije i modela za obrazlaganje i predikciju ponašanja klasa i strata; refleksija teorije i/ili modela (konstrukcija metatorije).

U tekstovima koji slede ukratko ćemo komentarisati svako od predloženih područja istraživanja u projektu.

4. Moguće teorije, hipoteze i pristupi opštim činocima nastajanja — strukturiranja — nestajanja klasa i strata

4.1. Teorijski pristupi u okviru marksizma.

4.1.1. Klasični Marxov pristup opredjeljuje klase pretežno relacijski (buržoazija — proletarijat) s obzirom na položaj u vlasništvu sredstava za proizvodnju, na jednoj, i radne snage, na drugoj strani, te s obzirom na prisvajanje viška vrednosti. Bazični izraz te

relacije je klasna borba. Taj pristup ostaje, doduše, i u kasnijim marksističkim teorijama, s tim što se više ili manje razvijaju neke druge strane toga procesa. Od tih teorija važnije su sljedeće dve grupe.

4.1.2 Teorije koje naglašavaju eksplotacioni deo relacije buržoazija — proletarijat.

4.1.3. Teorije koje naglašavaju delovanje specifičnog oblika obice rada u procesu regulisanja ciklusa društvene reprodukcije (producija, raznicna, distribucija, potrošnja) i regulaciji delovanja države. Obe regulacije generišu tri osnovne hijerarhije: političku, ekonomsku i cikspertnu.

4.1.4. Svi tim pomenutim pristupima zajednička osnova je protuslovna povezanost između vladajućeg i obvladanog, što znači relacija u kojoj grupe jedna drugu egzistencijalno uslovljavaju, ali se i međusobno isključuju.

4.1.5. Nerelacijske izvedbe tih modela ostaju na opisnom nivou nejednakе distribucije dobara ili distribucije različitih tipova moći.

4.2. Učinci savremene znanstveno—tehničke revolucije na klase i strate:

— savremene promene u razvoju proizvodnih snaga koje se temelje na automatizaciji, kompjuterizaciji, mikroelektronici i njihovim kombinacijama, menjaju atributе koji su opredeljivali nekadašnje, a ponegde i sadašnje pripadnike radničke klase;

— razdelnicu između takozvanog fizičkog i umnog rada, između »belih« i »plavih« okovratnika;

— odnose između dela radnika u primarnom i sekundarnom sektoru na jednoj, te tercijarnom i kvartalnom sektoru na drugoj strani.

Te promene generisale su pokušaje da se iznova opredeli kategorija »radnička klasa« i njena društvena uloga (videti Gorza). Bilo bi potrebno utvrditi kakve će promene uneti znanstveno—tehnička revolucija u jugoslovenskim uslovima u odnosu na samoupravljanje.

5. Mogući pristupi, teorije i hipoteze o uslovima formiranja klasa i strata u jugoslovenskom društvu

5.1. Institucionalizacija revolucionarnih kretanja

5.1.1. Institucionalizacija revolucionarnih kretanja osnovni je uslov koji utiče na formiranje jugoslovenske radničke klase i ostalih strata.

Revolucija se nastavila uvođenjem i razvijanjem samoupravljanja, koje objektivno znači začetke uklanjanja radničke klase kao klase, ali u specifičnim uslovima. Potonji oblikuju nove načine dominiranja nad radničkom klasi.

5.1.2. Institucionalizacija revolucionarnog pokreta i njegovih daljih promena bila je izvodena s vrha hijerarhije. Procesi revolucionarnih pronosa utvrđivali su stoga hijerarhijsku društvenu strukturu, koja je legitimisala svoju egzistenciju i daljim oslobađanjem radničke klase. Tako se razvila protivrečna veza koju je u tom istraživanju potrebitno posebno istražiti.

5.1.3. Jedna od značajki koje nastaju u tom procesu oblikovanja neformalno je institucionalizovanje hijerarhijskih struktura svih organizacijskih nivoa, kako u teritorijalno—društvenim političkim zajednicama tako i u subsistemima materijalne i nematerijalne proizvodnje. Tako formirana neformalna hijerarhijska »kadrovska jezgra« predstavljaju kontinuitet strukture preko kojeg se izvršavaju promene u okolini, i to od vrha hijerarhije do njenog najnižeg člana.

5.1.4. Odnos između formalno i neformalno institucionalizovanih birokratsko—politokratsko—tehnokratskih struktura i radničke klase mora biti prostudiran iz-

medu ostalog i zato da bismo mogli utvrditi postoje li za inače formalno ukinutu hijerarhiju neformalna struktura dominacije, koja u biti onemogućava punu samoupravnu emancipaciju radničke klase.

5.1.5. Uz te procese samoupravljanje se razvija delinično kao stvarni, postojeći deo novih proizvodnih odnosa, a delinično i kao institucionalna forma, normativno legitimisana, iako trenutno bez pravih materijalnih temelja za odlučivanje. Na tom će području trebati empirijski proučiti raskorake između stvarnog i normativnog u razvijanju samoupravljanja.

6. Hipoteze o proizvodnim moćima i njihovom uticaju na formiranje klasa i strata (istovremeno postojanje tri proizvodna načina u Jugoslaviji)

6.1. Većina analiza koje proučavaju uslove formiranja klasa i strata u Jugoslaviji opisuje samo jednim proizvodnim načinom, tj. »socijalističkom robnom proizvodnjom«. Ako u projektu proučavanju stvarno postojeće društveno—proizvodne načine i njihovu dinamiku, potrebno je voditi računa i o njihovom postojanju, nastajanju, strukturiranju, raspadanju u vremenu; jer u to isto vreme postaje u Jugoslaviji tri proizvodna načina (najmanje):

- naturalni, predrobni;
- robni;
- zamaci socijalističkog načina proizvodnje.

6.2. Svaki proizvodni način formira najmanje:

- vlastitu mrežu uloga i njihovo normativno utemeljenje;
- vlastiti vrednosni sistem;
- posebne oblike socijalizacijskog procesa;
- posebne vlasničke odnose.

Tako se oblikuju statusi pripadnika klasa i strata, njihova vrednosna opredeljenja, čime su odredene njihove akcije i interesi itd.

Ukratko, proizvodni načini formiraju hibridne klasne i stratalne strukture, koje diferenciraju pojedine klase i strate izjednačene institucionalnim sistemom Jugoslavije. Pravilnosti tih diferencija i njihove učinke u projektu biće potrebno posebno proučiti.

6.3. Poslovno značajno postaje to poučavanje ako uzmem u obzir dva momenta:

- ogromne ponude jugoslovenskog stanovništva iz pretežno poljoprivredne proizvodnje naturalnih zanačajki i industrijsku proizvodnju, koja je još uvek organizovana na principu robne proizvodnje. U tim pomacima neke su se strukture predrobnih načina proizvodnje očuvale, a druge su nestale.
- ponake iz robne proizvodnje u začetke socijalističke proizvodnje u kojima su se, bar normativno, uspostavili proizvodni odnosi za koje još nisu postojale dovoljno razvijene proizvodne snage; posledice tog preticanja osećamo posebno u poslednje vreme, kada postaju osnovica za razvijanje birokratsko—politokratsko—tchnokratskih struktura u borbi protiv samoupravljanja.

7. Narodi i narodnosti Jugoslavije kao činilac razvoja klasa i strata

7.1. Nacije su entiteti u okviru kojih se razvijaju klase i strate:

- u razdoblju kapitalizma, dihotomna veza između buržoazije i proletarijata, njihova međusobna klasna borba;

- u razdoblju nastajanja privatnovlasničkih odnosa ostale klase i strate u odnosu između dominantnih i dominiranih ili eksplotatora i eksplotiranih grupa;
- u razdoblju samoupravljanja jedan od ključnih problema postaje prisvajanje viška vrednosti od strane naciji kao celine.

7.2. Odnos između nacija i klasa/strata postaje kompleksniji između ostalog i zato što su u različitim narodima i narodnostima u Jugoslaviji prisutni i različiti stupnjevi različitih načina proizvodnje. Da li iz toga sledi da su i začeci socijalističkog načina proizvodnje u svakom narodu i narodnosti različito zastupani? Ako na to pitanje odgovorimo potvrđno, znači da su u različitim narodima i narodnostima i radnička klasa te ostale klase i slojevi na različitim stupnjevima razvijena. To pitanje biće takođe potrebno u projektu istraživati, jer ima značajne posledice i društvene implikacije.

8. Mogući pristupi strategijama Saveza komunista u transformaciji klasne strukture Jugoslavije

8.1. Savci komunista se i sam uključuju u protivrečnu poziciju istovremene institucionalizacije i produžavanja revolucije, istovremenog stvaranja BPT strukture i borbe za razvijanje samoupravljanja sve do stepena asocijacije slobodnih proizvođača.

Zato je jedna od njegovih osnovnih strategija permanentno teorijsko reflektovanje i time osvećivanje tog protivrečja. Druga je (ne po značaju), između ostalog, negiranje institucionalne baze nastajanja i strukturiranja BPT kompleksa — a time i sanje svoje pozicije.

8.2. Neke konkretnе strategije drugog reda, koje slede iz osnovnih:

8.2.1. Na nivou jačanja uloge radničke klase i samoupravljanja:

- akcijsko ospozobljavanje radnika preko rada članova SK za uspešan rad u sano-upravnim organima;
- povezivanje radnika u jugoslovenskim narodima i nacijama u jedinstvenu, iako nacionalno diferencirantu radničku klasu Jugoslavije;
- povezivanje radničke klase Jugoslavije sa internacionalnim radničkim pokretom, a time i delimično menjanje uloge radničke klase Jugoslavije u njenoj vlastitoj državi, i tome sl.

8.2.2. Na nivou smanjivanja moći BPT kompleksa: »pozitivno« ukidanje BPT kompleksa njegovom funkcionalizacijom;

— potporučivanje onog dela BPT kompleksa koji se aktivno bori za razvitak samoupravljanja;

— borba za funkcionalizaciju svake pojedine grupacije u BPT kompleksu unutar njenog delokruga, odnosno:

— ospozobljavanje birokratije za stručno vodenje državnog aparata i administracije u radnim subsistemima;

— razvijanje stručnosti pojedinaca, pripadnika tehnostrukturice;

— ospozobljavanje društveno-političkih radnika za nemanipulativnu političku mobilizaciju radničke klase i drugih strata;

— borba protiv povezivanja BPT kompleksa sa internacionalnom vlasničko-mehadžersko-tehnostrukturnim grupama i protiv pretvaranja naše vlastite BPT strukture u zastupnike strane buržoazije u vlastitoj zemlji i tome sl.

8.3. U okviru projekta bilo bi potrebno operacionalizovati te strategije, i to globalno i po pojediniim područjima.

9. Razvijanje sazajne aparature za proučavanje klasa i strata

9.1. Moguće je više pristupa; pomenimo tek grupu metoda koji se međusobno nadopunjava, a koji se mogu primenjivati i odvojeno. To su:

- deskripcije postojanja, položaja, ponašanja, delovanja klasa i strata;
- kauzalna analiza veza između: uslova nastajanja, strukturiranja i nestajanja klasa i strata i njihovih karakteristika u određenom trenutku;
- sistemski analiza koja bi omogućila proučavanje povratnih veza između oblikovanja i preoblikovanja klasa i strata, te njihovog (povratnog) uticaja na te uslove;
- svi ti pomenuti pristupi mogli bi dovesti i do utvrđivanja konsenzusa ili sukoba između klasa i strata;
- isto tako, moguće je sve te pristupe (uključujući analizu sukoba) primeniti u proučavanju klasa i strata u određenoj vremenskoj tački ili dinamično;
- poslednji stupanj u tako opredeljenoj grupi metoda pretpostavlja dijalektična analiza; u analizi klasa i strata ona pruža mogućnosti razlaganja i utvrđivanja njihovog samoukipanja, a time i mogućnosti za refleksiju o delovanju predašnjih metoda, kao i za refleksiju rezultata analiza, tj. pozitivnih saznanja na temelju tih metoda.

9.2. Pošto do danas ne postoji jedinstvena marksistička teorija društvene strukture i dinamike jugoslovenskog društva, u idejnom projektu i u kasnijim istraživanjima daje se otvoreni prostor za razvijanje različitih marksističkih teorijskih pristupa i empiričkih istraživanja.

Beograd, 17. januara 1983. godine

Radna grupa

SADRŽAJ

<i>Predgovor</i>	5
Idcjni, teorijski i metodološki projekat naučnog istraživanja »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«	7
<i>UVOD</i>	7
1. <i>Delovanje Saveza komunista i istraživanje klasnog bića savremenog jugoslovenskog društva</i>	7
2. <i>Prikaz tok a rada na naučnoistraživačkom projektu »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije«</i>	10
2.1. Inicijalna faza (januar—novembar 1984)	10
2.2. Izrada operativnog projekta istraživanja (novembar 1984 — april 1985)	11
2.3. Izrada istraživačkih instrumenata (maj—decembar 1985)	11
2.4. Trenerski rad — izvođenje sociološke ankete u svim republikama i pokrajinama (maj 1986 — april 1987)	11
2.5. Finalna faza: analiza, sinteza i interpretacija empiričke grade (januar 1987. i dalje)	12
1. OPŠTA IDEJNA, TEORIJSKA I METODOLOŠKA POLAZIŠTA ISTRAŽIVANJA	14
1. <i>Osnovni problem i teorijski pristup istraživanju</i>	14
1.1. Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva	14
1.2. Delovanje Saveza komunista Jugoslavije	16
1.3. Emancipacija radničke klase	17
2. <i>Pojmovna analiza: određenje socijalno-klasne strukture</i>	19
2.1. Društvena i klasna struktura	19
2.2. Društveni položaj i klasni odnosi	21
2.3. Eksploatacija kao dimenzija klasnog položaja	22
2.4. Živouni položaj deprivisanih i privilegovanih slojeva	24
2.5. Oblik i raščlanjenost klasne slojevitosti	25
2.6. Dimenzije klasne slojevitosti kao operacionalizacija klasnog bića	26
3. <i>Izvori i uslovi socijalno-klasnih podeljenosti</i>	29
3.1. Društvene podele rada kao izvorišta socijalne diferencijacije	31
3.2. Ekonomski moći socijalno-klasnih subjekata	33
3.3. Politička i pravna organizovanost socijalnih subjekata	34
3.4. Socijalno-klasna svest	35
4. <i>Socijalizam kao epoha socijalne revolucije</i>	37
4.1. Opštedruštvene determinante socijalno-klasnih odnosa	37
4.2. Procesi razvojnih promena socijalno-klasne strukture	38
4.3. Socijalno-klasne suprotnosti i sukobi	40
4.4. Procesi oslobadanja i samoupravnog udruživanja rada	41
5. <i>Opšta metodologija polazišta</i>	43
5.1. Izgradnja empirijski utemeljene marksističke teorije	43
5.2. Problemska orijentacija istraživanja: kriza, dominacija i svojina	45
5.3. Teorijska otvorenost projekta: dopunjavanje klasne i stratifikacijske analize	47
5.4. Operacionalizacija teorijskih polazišta	50

II. GLAVNE PROBLEMSKE OBLASTI I DIMENZIJE SOCIJALNO-KLASNE STRUKTURE	54
1. Struktura globalnog društva	54
1.1. Društvene podsele rada	55
1.1.1. Radno, nezaposleno i izdržavano stanovništvo	55
1.1.2. Oblasti delatnosti	56
1.1.3. Struktura zanimanja	57
1.1.4. Podjela na fizički i umni rad	58
1.1.5. Poslovi izvršavanja i odlučivanja	58
1.2. Svojinski i proizvodni odnosi	59
1.2.1. Osnove grupisanja društveno-ekonomskih položaja	59
1.2.2. Svojinski položaji i grupacije	60
1.2.3. Grupisanje na osnovu produkcionih odnosa	60
1.3. Nacionalna pripadnost	61
1.4. Rezidencijalni položaj i migracije	62
1.4.1. Rezidencijalne karakteristike	62
1.4.2. Migracije i socijalna pokretljivost	63
2. Obrazovanje i materijalni položaj	64
2.1. Stručna sprica i obrazovanje	64
2.2. Raspodela društvenog bogatstva	66
2.2.1. Prihodi	67
2.2.2. Dobra	67
2.2.3. Usluge	67
2.3. Uslovi stanovanja	68
2.4. Obrasci potrošnje	69
3. Društvena i politička moć	69
3.1. Strategije istraživanja distribucije političke moći	70
3.2. Struktura moći	72
3.2.1. Izvori moći	72
3.2.2. Koncentracija i disperzija moći	72
3.2.3. Demokratska struktura moći	73
3.2.4. Društvene posledice demokratske i autokratske strukture moći	73
3.2.5. Društvene determinante demokratske i autokratske strukture moći	74
3.3. Subjekti procesa dominacije u institucijama globalnog društva	74
3.4. Društveno-političko angažovanje	77
4. Formiranje i oblici društvene svesti	79
4.1. Procesi formiranja društvene svesti	79
4.1.1. Socijalizacija	80
4.1.2. Motivacije	81
4.2. Oblici društvene svesti	83
4.2.1. Društvena psihika	83
4.2.2. Otudenje u procesu rada i političkim odnosima kao stanje svesti	85

4.2.3.	Klasna svest	87
4.2.4.	Ideologija kao sistem stavova	89
III.	<i>ANALITIČKI MODELI ISTRAŽIVANJA KLASNOG BIĆA I KLASNE SVESTI SAVREMENOG JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA</i>	93
1.	<i>Čovek kao subjekti socijalne strukture i društvene svesti</i>	93
1.1.	Društveno biće	93
1.1.1.	Globalne karakteristike društva	93
1.1.2.	Socijalna struktura	94
1.1.3.	Životna situacija	94
1.1.4.	Rreferentne grupe	94
1.1.5.	Aktualna situacija	94
1.2.	Potrebe i socijalizacija	94
1.2.1.	Potrebe	94
1.2.2.	Socijalizacija	95
1.3.	Društvena psihika	95
1.4.	Društvena svest	96
2.	<i>Primarni procesi socijalno-klasne diferencijacije</i>	98
2.1.	Dimenzije, uslovi i funkcije socijalno-klasnog raslojavanja	99
2.1.1.	Procesi eksploracije	100
2.1.2.	Procesi političke i idejne dominacije	102
2.1.3.	Procesi sukoba, emancipacije i razvojnih promena	105
2.1.4.	Funkcionalna analiza društvenih nejednakosti	108
2.2.	Elaboracija klasnog pristupa istraživanju socijalne strukture savremenog jugoslovenskog društva	113
2.2.1.	Primarni procesi socijalno-klasne diferencijacije	113
2.2.2.	Pristup identifikaciji osnovnih socijalno-klasnih grupacija	115
3.	<i>Operacionalni modeli za istraživanje dijalektike socijalno-klasnih promena</i>	118
3.1.	Operacionalna opredeljenja osnovnih pojnova sa stanovišta strifikacijskog pristupa	118
3.1.1.	Društvene nejednakosti, uloge i položaji	118
3.1.2.	Sloj, slojevitost i mobilnost	119
3.1.3.	(Ne)usklađenost, granice i distanca između položaja i slojeva	121
3.1.4.	Profil i raščlanjenost slojevitosti	123
3.2.	Operacionalizacija društvenog položaja sa stanovišta klasnog pristupa	124
3.3.	Dijalektika socijalno-klasnih promena	127
3.3.1.	Model I: izvori, uslovi i dimenzije socijalno-klasnog raslojavanja	127
3.3.2.	Model II: Transformacije klasnog bića globalnog društva	130
3.3.3.	Model III: Dinamika socijalno-klasnih sukoba i promena	132
3.4.	Konstrukcija modela socijalno-klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva	133
3.4.1.	Analitička i konceptualna podloga	133
3.4.2.	Operativni model utvrđivanja socijalno-klasne strukture	136

IV. REKONSTRUKCIJA VARIJABLJI SOCIJALNE STRUKTURE I SVESTI NA OSNOVU ANKETNOG UPITNIKA	139
1. Kulturno naslede	140
1.1. Životni ciklus i domaćinstvo	140
1.2. Selidbe: teritorijalna pokretnost — autohtonost	141
1.3. Nacionalni identitet i solidarnost	143
1.4. Religioznost i veroispovest	144
1.5. Aktivnosti u slobodnom vremenu, kao i svi života: participacija u neformalnim i u kulturno-komunikacijskim sistemima interakcije	146
1.6. Crte ličnosti	149
2. Uloga u društvenoj podeli rada	150
2.1. Školovanje kao proces i kao determinanta mobilnosti	150
2.2. Stepen i vrsta obrazovanja	155
2.3. Determinante zapošljavanja i radne karijere: hijerarhijska, funkcionalna i teritorijalna profesionalna mobilnost	158
2.4. Položaj u društvenoj podeli rada: radna aktivnost, posao i delatnost ispitnika i njegovog socijalno-srodstvenog kruga u toku radne karijere	161
2.5. Uslovi i način rada	166
3. Producioni i politički odnosi	170
3.1. Producioni odnosi: radnička solidarnost u klasičnoj borbi i/ili interesne suprotnosti u udruženom radu	170
3.2. Privatna proizvodnja, preduzetništvo i vlasništvo u slobodnim profesijama, zanatstvu i poljoprivredi	172
3.3. Samoupravna aktivnost i moć u radnim organizacijama	179
3.3.1. Položaj i aktivnost u (samo)organizaciji rada	179
3.3.2. Informisanost, komuniciranje, participacija, inicijativa i uticaj u procesima (samo)upravljanja u radnoj organizaciji	181
3.4. Politička participacija i moć: učešće, aktivnost i uticaj na odluke u DPO i u DPZ	184
3.4.1. Angažman u NOB, u Savezu komunista i u ostalim društveno-političkim organizacijama	184
3.4.2. Participacija i položaj u institucijama društveno-političke zajednice	186
3.4.3. Informisanost, komuniciranje, participacija, inicijativa i uticaj u procesima lokalnog poliucijskog odlučivanja	188
4. Socijalno-ekonomski položaj	191
4.1. Životna okolina: karakteristike mesta stanovanja	191
4.2. Uslovi stanovanja	192
4.3. Imovinsko stanje: način sticanja i vlasništvo nepokretnina, stambene opreme, prevoznih sredstava i uštede	194
4.4. Položaj u raspodeli dohotka: izvori i visina materijalnih primanja ispitnika i domaćinstva	197

5.	Istorijska i klasna svest	200
5.1.	(Nc)zadovoljstvo: individualne frustracije — satisfakcije	200
5.2.	(Nc) legitimnosti društvenog porekla: kritičnost, odnosno lojalnost prema postojećem privrednom, distribucijskom, političkom i idejnou sistemu	202
5.3.	Kriteriji distribučne pravčnosti: vrednovanja socijalnih nejednakosti	204
5.4.	Svest o društvenim klasama i slojevima	206
5.5.	Razvojne vrednosne orientacije: izbor i ocene pravaca i strategija razvoja globalnog društva	209
6.	<i>Dodatak: Anketna situacija: relijabilnost odgovora, identifikacija upitnika i anketara</i>	212
V.	METODOLOŠKA PROVEDBA I PRAVCI ISTRAŽIVANJA	214
1.	<i>Monografske studije</i>	214
2.	<i>Analiza statističkih podataka</i>	215
2.1.	Polazne osnove za analizu socijalne strukture jugoslovenskog društva kroz podatke statistike	215
2.2.	Statistička identifikacija društveno-ekonomskih položaja	216
2.3.	Domaćinstvo i porodica kao jedinica statističke analize	216
2.4.	Ilustracija mogućih pravaca statističkih istraživanja	216
2.4.1.	Vrste podataka	216
2.4.2.	Struktura delatnosti i zanimanja kao izvoriste klasnih podela	220
2.4.3.	Dohodovno-imovinski i konsumpcijski (potrošnji) položaj: kvalitet, standard i stil života	224
2.4.4.	Grupisanje na osnovu marginalnog statusa i pripisanih karakteristika (situs)	225
3.	<i>Sociološka anketa</i>	226
3.1.	Sociološka anketa i njena realizacija	226
3.2.	Model uzorkovanja jedinica	227
4.	<i>Metodološko-provedbene prepostavke istraživanja</i>	229
4.1.	Jugoslovenski karakter i kompleksnost istraživanja	229
4.2.	Organizacione prepostavke istraživanja	230
PRILOZI		
<i>Klasno biće jugoslovenskog samoupravno-socijalističkog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije kao avangarde radničke klase</i>		232
<i>Sincernice za izradu idejnog projekta »Klasno biće jugoslovenskog samoupravno-socijalističkog društva i delovanje Saveza komunista Jugoslavije kao avangarde radničke klase«</i>		238

ISBN 86-339-0098-X